SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ"

SPECIAL ISSUES
N° 37/III

COMMUNE ŠTRPCE

SIRINIĆKA ŽUPA

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT, ORGANIZATON AND USE OF LAND

Edited by
Dr. SREĆKO NIKOLIĆ

Editorial Committee
Dr. Aleksandar Veljković
Dr. Milovan Radovanović
Dr. Miloš Zeremski
Mr. Marina Todorović
Mr. Radmilo Jovanović

BELGRADE
1991.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 37/III

ОПШТИНА ШТРПЦЕ

СИРИНИЋКА ЖУПА

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ, ОРГАНИЗАЦИЈА И КОРИШЋЕЊЕ ПРОСТОРА

Уредник
Др СРЕЋКО НИКОЛИЋ

Уређивачки одбор
Др Александар Вељковић
Др Милован Радовановић
Др Милош Зеремски
Мр Марина Тодоровић
Мр Радмило Јовановић

БЕОГРАД
1991.

Рецензенти
Др ЈОВАН ИЛИЋ
Др НИКОЛА МАНОЈЛОВИЋ

Технички уредник
Радмила Бркић

Компјутерска обрада
Мр Марина Тодоровић
Радмила Бркић

Картографска обрада
Др Срећко Николић
Јасмина Борђевић
Мирела Бутирић

Примљено на 5/90. седници Уређивачког одбора Института
14. децембра 1990. године

Издавач Географски институт "Јован Цвијић" САНУ
Обрађено програмом Signum 2 - *штампано на* HP LaserJet III

ПРЕДГОВОР

Студија о друштвено-економском развоју, организацији и коришћењу простора новоформиране општине Штрпце представља један од сегмената рада на комплексном истраживању косовског дела Шар планине и то у оквиру Пројекта *Општина Штрпце - комплексна научна студија о природним, демографским, друштвено-економским, просторним и културним основама развоја.* Истраживања на овом пројекту обављена су током 1989. и 1990. године. Носилац истраживачког Пројекта је Географски институт "Јован Цвијић" Српске академије наука и уметности у Београду али су у овом раду узели учешћа и бројни други истраживачи и научно-истраживачке институције. Резултати истраживања објављују се као *Посебна издања, књ. 37/I, II, III и IV.*

Трећа књига обухвата широки спектар питања која су од посебног значаја за решавања акутних проблема развоја општине Штрпце. Доста неповољно стање укупног друштвено-економског развоја, са све приметнијим последицама које произилазе из таквог стања, наметнуле су одређене проблеме пред истраживаче, па и само конципирање Студије. Наиме, познато је да шарпланинску жупу Сиринић, са својим периферним положајем у односу на Републику Србију и српски етнокултурни простор, поглавито карактерише низак степен валоризације постојећих природних потенцијала (пашњаци, шуме, хидроенергија и др.), аутархичност и екстензивност у развоју привреде, нарочито сточарства и ратарске производње на иначе оскудним површинама, недостајање научно засноване концепције и програма развоја и у вези са тим недовољно ангажовање инвестиционих средстава и укључивање у токове привредног развоја Србије. Као област класичног сточарења и печалбарства жупа Сиринић је данас изложена снажним економским емиграцијама њеног радно-способног становништва, што се одражава на динамику, не само привредног, већ и демографског развоја.

Студија је конципирана тако да садржи све релевантне анализе досадашњег, као и конципирање будућег усмереног развоја, те стварања основа за израду неопходних просторних, урбанистичких и других планских докумената и развојних програма. Евидентне ургентне развојне потребе Сиринића, његове природне, демографске, етнокултурне и привредне

специфичности утицале су на конципирање целокупног Пројекта па и ове Студије, уз настојање да се сачувају својства и развојно-програмског али и фундаментално-апликативног научно-истраживачког рада. Таква продубљена истраживања са више конкретизације и егзактности, са садржајима и предлозима, захтевала су од аутора и примену најсавременијих теоријских и методолошких поступака, који су непосредно везани за оцене и прогнозе свих збивања у овом простору. Макар да је овај целокупни истраживачки рад добио форму монографије, ипак су ови резултати систематизовани кроз три основна дела.

Први део, насловљен као "Друштвено-економски развој", садржи опсежније анализе и оцене расположивих фактора и потенцијала, карактеристике досадашњег развоја, развојне процесе и ефекте као и глобалну оцену развојних услова, тенденција и могућности и то као резултат рада ужег истраживачког тима којег су сачињавали др Бранислав Дерић, руководилац и аутор, затим мр Марина Тодоровић, аутор делова о пољопривреди и Радмила Бркић, аутор делова о запослености, индустрији, трговини и друштвеним делатностима. Кроз концепцију дугорочног друштвено-економског развоја аутора др Бранислава Дерића, поред циљева и пројекција дате су и просторно-планска концепцијска решења са елементима програмирања развоја. Будући да је туризам окосница развоја привреде новоформиране општине Штрпце, то је ова проблематика дата као посебан рад аутора др Срећка Николића.

Други део, "Организација и коришћење простора", обухвата сва релевантна питања везана за будуће уређење простора и израду адекватне просторно-планске документације. Поред анализе развоја, размештаја, генезе и других карактеристика мреже насеља, аутори др Александар Вељковић, мр Радмило Јовановића и Дејан Борђевић, изнете су и концепцијске основе потенцијала за будући развој насеља. Проблематику инфраструктурне опремљености обрадили су инг Бранко Бојовић и Бранка Тошић, а сегмент хидротехничке инфраструктуре инг Радован Рецић и инг Јовица Рецић. Коначно је овде указано и на карактеристике и оцене досадашњег али и будућег коришћења простора од стране аутора др Милана Бурсаћа са елементима за концепцију размештаја индустрије аутора др Александра Вељковића.

У трећем делу студије изнети су резултати истраживања непосредно везани за информационе, организационе и програмско-планерске потребе и иницијативе од значаја за убрзанији развој и валоризовање потенцијала на простору општине Штрпце. Ова додатна истраживања извршена су уз свесрдну помоћ и ангажовање одговарајућих институција: Институт за сточарство (Земун Поље), Институт за воћарство (Чачак), Институт за крмно биље (Крушевац), Институт за проучавање лековитог биља "Јосиф Панчић" (Београд), Фабрика саобраћајне опреме ФАСО (Владимирци) у сарадњи са РО ЖТО "Београд" и појединаца, на чему им Географски институт изражава посебну захвалност. Тако је др Живадин Јовичић обрадио проблематику концепта и праваца развоја туризма Брезовице, а др Михаило Шестериков са сарадницима указао на концепцију Центра за пројектовање експертних система и посебно информационог система Дома здравља у Штрпцу.

Као носилац истраживачког задатка Географски институт је био организатор израда бројних експертиза и стручних мишљења за потребе корисника резултата истраживања, односно органа управе општине Штрпце и радних организација на овом простору. Њихово објављивање оптеретило би текст ове студије, те ћемо стога навести неке од њих:

- *Могућности коришћења водних снага Суве реке и Блатештице;*
- *Експетиза еколошког извештаја РТБ Бор – изградња кабловске индустрије у Штрпцу;*
- *Погодност простора за отварање каменолома у близини насеља Готовуша и Драјковце;*
- *Анализа квалитета вода и могућности изградње рибњака за узгој пастрмке;*
- *Оцена оправданости постојања дечјег одмаралишта на локацији Тршења;*
- *Предлог за пренамену дечјег одмаралишта;*
- *Могућности изградње капацитета за прераду лековитог биља;*
- *Проблем разграничења (утврђивања границе), са суседним општинама;*
- *Погодност простора за лоцирање депоније смећа.*

Резултати изнети у овој студији подложни су критичком суду, не само научне, већ и остале јавности и нарочито корисника којима су намењени. Критички суд о квалитету и корисности ових истраживања истовремено ће дати одговор на утврђивање праваца будућег развоја шарпланинске жупе Сиринић и могућностима опстанка становништва у овом простору. У тој вишевековној борби за опстанак становници ове Жупе одувек су показивали интерес за премошћавањем просторне изолације и разних баријера и интеграције са ширим простором Србије. Томе пре свега треба да допринесе убрзанији друштвено-економски развој овог простора, што је и основна намена овог истраживачког рада и Студије. Ако су истраживачи у томе успели, то ће бити највећа и једина награда за њихово добровољно ангажовање у том истраживачком подухвату.

За реализацију истраживачких резултата изнетих у овој студији, поред ангажованих научних сарадника (аутора), заслуга припада и већем броју мештана запослених у органима управе, привредним, просветним, здравственим и другим организацијама. Без њихове помоћи у пружању информација, прикупљању и обради изворних података, давању сугестија, па и критичких осврта, овај рад би садржински био знатно сиромашнији.

С. М. Николић

САДРЖАЈ

I
ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Дерић Бранислав, Тодоровић Марина, Радмила Бркић
ФАКТОРИ И ПРОЦЕСИ ДОСАДАШЊЕГ РАЗВОЈА ---------- 3

Увод ---------- 3

Основна обележја подручја ---------- 6
Географско-саобраћајни положај (6); Историјски пресек развоја (9)

Расположивост фактора и потенцијала развоја ---------- 10
Структура коришћења земљишта (10); Минерални потенцијали (18); Водоресурси (19); Климатске карактеристике и амбијенталне вредности (20); Економска оцена развојних потенцијала (21)

Становништво као фактор друштвено-економског развоја ----- 22
Структурна обележја становништва (24); Анализа кретања и структура домаћинстава (27)

Друштвено-економски фондови и капацитети ---------- 29
Инфраструктурни фондови (29); Производно-прерађивачки фондови и капацитети (30); Објекти друштвеног стандарда (32); Стање стамбеног фонда и опремљености (34); Оцена друштвено-економских фондова (36)

Развојни процеси ---------- 38
Процеси деаграризације (39); Процеси индустријализације и урбанизације (40)

Развојни ефекти ---------- 42
Запосленост (42); Привредне делатности (44); Друштвене делатности (75)

Остварени ниво развијености ---------- 76

Глобална оцена развојних услова, тенденција и могућности --- 80

Бранислав Дерић
КОНЦЕПЦИЈА ДУГОРОЧНОГ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА ---------- 82

Полазне концепцијске поставке ---------- 83

Циљеви дугорочног развоја ---------- 86

Дугорочна концепцијско-стратешка решења ---------- 88

Пројекција дугорочног развоја ---------- 92
Пројекција становништва (93); Пројекција запослености (96); Пројекција националног дохотка (101); Пројекција развоја и структурних промена (104); Прогнозе обима и динамике инвестиционих улагања (107)

Просторно-планска концепцијска решења ---------- 110

Програмирање развоја и индентификација програма ---------- 114
Општи програми развоја (115); Приоритетни програми развоја (116); Комплементарни програми развоја (116); Суплементарни програми развоја (117)

Литература ---------- 118

Срећко Николић
БИТНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА И ЊЕГОВО МЕСТО У ПРИВРЕДИ ОПШТИНЕ ---------- 121

Увод ---------- 121

Оцена потенцијала и степен искоришћености ---------- 123
Одлике саобраћајно-туристичког положаја (123); Природни услови и мотиви (128); Антропогени туристички мотиви (139)

Карактеристике и правци развоја туризма ---------- 145
Карактеристике досадашњег развоја туризма (145); Материјална основа развоја туризма (148); Туристички промет и оцена квалитета туристичке понуде (152);

Литература ---------- 156

II
ОРГАНИЗАЦИЈА И КОРИШЋЕЊЕ ПРОСТОРА

Александар Вељковић, Радмило Јовановић, Дејан Борђевић
МРЕЖА НАСЕЉА ---------- 161

Фактори развоја и размештаја насеља ---------- 161
Положај општине Штрпце у односу на шире геопросторне целине (161); Врсте и значај геопотенцијала за развој и насељавање (162); Просторни модел локалитета атрактивних за насељавање (165)

Генеза насеља ---------- 167

Карактеристике данашње мреже насеља и њена структура ---- 168
Величинска структура насеља (168); Функцијска структура насеља (170); Типови насеља према структури делатности (178); Типови насеља према положају (180); Генетски и морфолошки типови насеља (181); Просторна диструбуција насеља (182); Просторна организација мреже центара - просторни систем делатности (189); Организација мреже насеља (197)

Савремени процеси и тенденције у развоју мреже насеља ---- 202
Депопулација (202); Деаграризација (202); Концентрација (203); Поларизација (204); Урбанизација (204); Новије тенденције у развоју мреже насеља (205)

Проблеми у мрежи насеља ---------- 205

Потенцијали од значаја за будући развој мреже насеља ----- 207

Елементи за концепцију будуће мреже насеља ---------- 209

Литература ---------- 212

Бранко Бојовић, Бранка Тошић
ИНФРАСТРУКТУРНА ОПРЕМЉЕНОСТ ПРОСТОРА -------- 215

Достигнути ниво развоја са становишта постојећих потреба становништва и привреде за инфраструктуром ---------- 215
Саобраћајна инфраструктура (216); Енергетска инфраструктура (221); Комуникациона инфраструктура (225); Информациона инфраструктура (229); Остали објекти инфраструктуре (231); Оцена досадашњег развоја инфраструктурних система (232)

Основни проблеми инфраструктуре простора ---------- 232

Садашње и будуће потребе за развојем инфраструктурних система ---------- 234

Литература ---------- 235

Радован Рецић, Јовица Рецић
ХИДРОТЕХНИЧКА ИНФРАСТРУКТУРА ---------- 237

Коришћење водних ресурса ---------- 237
Снабдевање насеља водом (237)

Канализање насеља и стање загађености водотока ---------- 243
Одвођење употребљених вода (243); Стање загађености водотокова - заштита сливног подручја Лепенца од употребљених вода (244)

Пројекција хидротехничке инфраструктуре ---------- 245
Снабдевање водом насеља и привреде (245); Изворишта за снабдевање водом (249); Решење снабдевања водом (250); Коришћење воде у мелиорационе сврхе (252); Коришћење воде у енергетске сврхе (253); Преглед и значај могућих локација за изградњу мини хидроелектрана (253); Заштита река од загађења (258); Заштита планинских

језера и њихових текућица (260); Заштита од великих вода (262); Техничке мере заштите (263); Смернице за реализацију (263)

Милан Бурсаћ
КОРИШЋЕЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСТОРА ---------- 265

Увод ---------- 265

Карактеристике и основни процеси и проблеми досадашњег коришћења и организације простора ---------- 266
Коришћење и организација простора за потребе пољопривредне производње (266); Коришћење и организација простора за потребе производње дрвне масе (273); Коришћење и организација простора за потребе становања и развоја секундарних и терцијарних делатности (276); Коришћење и организација простора за потребе развоја туризма (281)

Географски услови за будуће коришћење и организацију простора ---------- 284

Литература ---------- 290

Александар Вељковић
ЕЛЕМЕНТИ ЗА КОНЦЕПЦИЈУ РАЗМЕШТАЈА ИНДУСТРИЈЕ ---------- 293
Критеријуми за издвајање актрактивних локалитета за размештај индустрије (293); Размештај терена повољнијих услова за изградњу ИПЈ (294); Карактеристике локалитета (294); Закључак (297)

III
РАЗВОЈНИ ПОДПРОЈЕКТИ

Србољуб Максимовић са сарадницима
Институт за проучавање лековитог биља "Јосиф Панчић" Београд;
ЛЕКОВИТО БИЉЕ СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ КАО ЗНАЧАЈНИ ПРИРОДНИ ИЗВОР И ПОТЕНЦИЈАЛ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ И ЕКОЛОШКЕ КУЛТУРЕ ---------- 303

Милојко Ранковић са сарадницима
Институт за воћарство и виноградарство, Чачак;
МОГУЋНОСТ РАЗВОЈА ВОЋАРСТВА У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ ---------- 309

Милорад Стошић са сарадницима
Институт за крмно биље, Крушевац;
МОГУЋНОСТИ УНАПРЕЂЕЊА ПРОИЗВОДЊЕ КРМНОГ БИЉА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ ---------- 319

Ратко Лазаревић са сарадницима
Институт за сточарство, Земун Поље;
МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ ---------- 325

Живадин Јовичић
КОНЦЕПТ И ПРАВЦИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА БРЕЗОВИЦЕ ---------- 331

Михаило Шестериков са сарадницима
КОНЦЕПЦИЈА БУДУЋЕГ ЦЕНТРА ЗА ПРОЈЕКТОВАЊЕ ЕКСПЕРТНИХ СИСТЕМА У БРЕЗОВИЦИ ---------- 339

Михаило Шестериков са сарадницима
ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ЗА АУТОМАТСКУ ОБРАДУ ПОДАТАКА АМБУЛАНТНИХ БОЛЕСНИКА У ДОМУ ЗДРАВЉА ШТРПЦЕ ---------- 343

Summary ---------- 349

I

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

ФАКТОРИ И ПРОЦЕСИ ДОСАДАШЊЕГ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА*

Увод

Новоформирана општина Штрпце смештена на подручју Косова и Метохије, на северним падинама планинског масива Шаре, предмет је научних истраживања, почетих 1989. године од стране Географског института "Јован Цвијић" при САНУ. Оквиром истраживања предвиђена је и израда студије о будућем дугорочном друштвено-економском развоју Општине. Израда концепције дугорочног развоја захтева шира и дубља аналитичка разматрања бројних фактора и процеса развоја који су се дешавали на подручју Општине, имајући у виду, да је укинута 1965. и припојена општини Урошевац, па опет формирана 1988. године. Дуги временски период непостојања Општине оставио је дубоке последице по њен укупан друштвени и економски развој.

Целокупни рад на концепцији дугорочног друштвено-економског развоја оштине Штрпце састоји се из два, логички повезана дела. Први део садржи анализу досадашњег развоја где су обрађене: основне географске и саобраћајне карактеристике; услови, потенцијали и ограничења развоја; становништво и домаћинства; расположиви друштвено-економски фондови и основни развојни процеси (индустријализација, деаграризација и њихови ефекти на демографске, социо-економске и друге промене). Досадашњи развој пратио је процес структурних промена под утицајем развојне политике, односно инвестиционих улагања и стварања услова за запошљавање становништва. Развојни процеси својим ефектима деловали су на измену привредне структуре и мењања односа између примарних (које су у потпуности занемарене, мада поседују погодне услове за

---

* Аутори: др Бранислав Дерић, мр Марина Тодоровић и Радмила Бркић

специфичан развој), секундарних и терцијалних делатности, где је значај друштвеног сектора био опредељујући. Паралелно са мењањем привредне структуре, у којој индустрија није постала водећа привредна делатност већ туризам са угоститељством, развијале су се и друштвених делатности али са заостатком због сужене материјалне основе. Овај део рада завршава се анализом остваренот нивоа развијености са глобалном оценом реално присутних развојних фактора, потенцијала, али и ограничења, што је предуслов да се приступи избору развојних циљева стратешких решења и одговарајућих пројекција.

Други део студијско-истраживачког рада односи се на утврђивање развојних циљева, како општих, тако и посебних, као саставног дела концепције дугорочног развоја, што је предуслов да се дође до остваривих стратешких решења као и пројекције развоја. Кључно питање стратегије и одговарајућих решења односи се на утврђивање производне оријентације, а у оквиру ње на избор приоритетних сектора развоја и њиховог односа према другим секторима који имају улогу комплементарности или суплементарности. Утврђивањем циљева и стратешких решења дугорочног укупног развоја Општине могуће је израдити одговарајуће пројекције развоја које треба да, поред осталог, укажу да ли између циљева и решења постоје сагласни, односно конзистентни склад и односи. Пројекције развоја нужно је израдити и по појединим привредним делатностима управо водећи рачуна о утврђеним приоритетним секторима који у будућем развоју треба да буду носиоци укупних привредних кретања и промена. На тај начин, могуће је утврдити да ли је укупна концепција одржива или не, и да ли одговара стварним условима и потенцијалима развоја уважавајући локационе захтеве у простору што указује и на потребу да се води рачуна да се у будућем развоју избегну или пак сведу на најмању меру потенцијални међусекторски и просторно-локациони конфликти и супротности.

Саставни део студијско-истраживачког рада је и покушај да се не чекајући на коначне резултате, омогући непосредно усмеравање развоја кроз идентификацију, валоризацију и реализацију развојних програма и пројеката. Наиме, због стицаја околности и ситуације у којој се ова Општина налази, неопходно је адекватном и операционализованом политиком деловати на текућа привредна кретања и императив спречавања даље емиграције становништа из овог подручја. То је једино могуће урадити привлачењем разноврсних и строго контролисаних програма развоја који ће се у ходу реализовати. Не треба посебно истицати чињеницу да ти програми морају водити рачуна о захтеву да се очува животна средина, да буду флексибилни и прилагодљиви, тржишно оријентисани, а по величини мали. Осим тога, они морају да буду и у складу са развојем приоритетних сектора, али тако да обезбеђују сталну запосленост и остваривање континуитета процеса производње и привређивања.

Поступак идентификације, валоризације и реализације програма и пројеката развоја мора се одвијати по јединствено прихваћеној методологији, где ће се утврђивати њихова друштвена, економска и финансијска оправданост и изводљивост. Поред тога, неопходно је стално вршити идентификацију програма водећи рачуна о њиховој временској, секторској и просторној повезаности и условљености. Паралелно са избором развојних програма у привредним делатностима нужно је вршити избор али и реализацију програма развоја инфраструктуре, како крупне тако и комуналне, као и пројеката развоја друштвених делатности. Пракса показује да је програмирање развоја у нашим условима био стихијни и волунтаристички процес који је резултирао у многим промашајима и неадекватним инвестиционим улагањима, који нису остварили жељене и очекиване ефекте и резултате. Нешто слично се десило и на подручју општине Штрпце, па је и то један од разлога зашто се и овом приликом инсистира да се програми подвргну одређеном методолошком поступку да би се евентуалне грешке свеле на минимум и избегле накнадне интервенције које могу бити скупе и захтевати велика материјална средства без значајнијих развојних ефеката. Искуства стечена у кратком временском периоду, након поновног формирања Општине, показују да је индентификација потенцијалних програма и пројеката развоја веома тешка и мукотрпна. И поред добре воље и посебних жеља да се дође до одговарајућих програма, пракса показује да то није баш једноставно. Нажалост, при томе потребно је савладати низ препрека и баријера које имају и политичке примесе и наслаге од којих Општина није растерећена.

Конципирање будућег развоја није могуће а да се претходно не изврши свестранија и обухватнија анализа расположивих фактора и услова развоја, посебно развојних тенденција које су доминирале у прошлости, а њихови ефекти се манифестују кроз садашњост. Обухватнија анализа, што је наравно условљено расположивошћу аналитичке и остале грађе и докумантације, захтева да се: а) размотри обилност и релевантност расположивих фактора развоја, б) утврде доминантне развојне тенденције као и узроци и ефекти бржег или споријег мењања укупне друштвено-економске структуре и ц) обраде и презентирају одговарајући показатељи остваренот нивоа развијености као резултанте узајамног деловања развојних процеса у досадашњем развоју подручја. При томе, ваља водити рачуна да остварени резултати нису последица само деловања унутрашњих фактора и услова развоја него су изложени снажном деловању спољних фактора и ограничења, што се и на примеру општине Штрпце да лако уочити.

Синтезном оценом релевантних фактора развоја укључујући ту и остварене резултате као и интентизетет деловање развојих процеса, могуће је приступити утврђивању основних развојних проблема, њихових ефеката, али и реалних могућ-

ности што представља предуслов да се приступи идентификацији кључних стратешких циљева и решења развоја и избору приоритетних сектора развоја. Будући да су развојни процеси непрекидни и да утичу на мењање структуре и структурних односа међу динамичким елементима који је сачињавају, они опредељују и кретања привреде и друштва у блиској и даљој будућности. Међутим, спознајом тих промена и стеченим сазнањима емпиријско-научне природе, могуће је активно деловати на будућа кретања и структурне промене усмеравати у жељеном правцу. Најефикаснији начин будућег усмеравања и мењања структуре и њених односа постиже се системом идентификације и реализације одговарајућих програма и пројеката развоја.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ПОДРУЧЈА

Друштвено-политички а тиме и економски статус једног подручја има значајан утицај на његов развој, што посебно потврђује подручје познато под именом Сиринићка жупа. До 1965. године оно је имало статус општине. Након те године, Сиринићка жупа припојена је подручју општине Урошевац што је током следећих 23 године имало бројне последице на интензитет привредног и друштвеног развоја. Последице укидања статуса општине данас су лако уочљиве будући да се ради о неразвијеном подручју које карактерише слаба привредна активност, низак ниво развијености мерен националним дохотком по становнику, стагнација броја становника због сталног одливања, неразвијена и једнострана структура привреде у којој су тек последњих година учињени помаци захваљујући изградњи крупнијих туристичких објеката.

Статус општине ово подручје стекло је поново 1988. године чиме су створени и одговарајући институционални услови да се брже покрену механизми развоја, односно привредне активизације на бази расположивих развојних ресурса и услова. Организовањем општинских органа, служби и институција створен је одговарајући систем доношења одлука и креирања полуга за подстицање бржег развоја и активирања расположивих ресурса, а посебно радноспособног становништва. То је један од основних начина разрешавања акутних развојних проблема као што је перманентна емиграција становништва.

Географско-саобраћајни положај

Жупска област, по свом изворном значењу, представља природно изоловано подручје са одређеним географским карактеристикама. Географски речено, ради се о планинској котлини - корутини. Сиринићка жупа која има облик корутине, смештена је у североисточном делу Шар планине захватајући

Ск. 1. - *Положај општине Штрпце*

горњи ток реке Лепенац, а први пут се под тим именом помиње 1331. године (Географски лексикон, 1972.). Њене границе су јасно одређене. Јужну границу одређује обод оштрог шарског гребена меридијанског правца са висовима: Љуботен, Ливадица, Језерска чука и Бистра. Истовремено ово је граница Косова и Метохије, односно Србије са Македонијом. Западна граница се спушта од врха Бистра на превој Превалац па затим следи било Ошљака и тиме одваја Сирничку од Средачке жупе. Северо-западну границу представља било Коџа Балкана и планине Жар, а северну огранци Језерске планине, Студеница и Куркулица, па се затим према југу, косом Грабера, спушта у Бродску Клисуру, што представља источну границу ове Жупе, која има облик широког неправилног многоугла.

Географски посматрано, подручје општине Штрпце (Сиринићка жупа) представља специфичну, рељефно разуђену целину. Овим подручјем, с јужне стране, доминирају планински масиви Шаре који досежу надморску висину до 2.500 метара, а средину представља планинска долина реке Лепенац са својим сливом. Правац протезања долине, која се налази на надморској висини од 700 до 1.000 метара, је запад-исток што је утицало на одређен степен њене изолованости, односно заокружености. По природним карактеристикама Сиринићка жупа је отворена према подручју Косова, односно Урошевца, а затворена према југу, односно северу и, условно речено, отворена према подручју Призрена, односно Средачкој жупи, која се протеже правцем исток - запад. Мања отвореност овог подручја утицала је на његов успоренији развој, али је имала и одређене позитивне елементе у смислу очуваности природног и животног амбијента.

Специфичне географске карактеристике Сирничке жупе и њено протезање дуж реке Лепенац, одредили су главне саобраћајне правце. Главни природни излаз из Жупе је кроз Бродску клисуру, након чега се природни саобраћајни правци рачвају - један иде према Урошевцу, па затим према Приштини, а други према Качанику и Скопљу. Некада је ова жупа према суседном призренском подручју била повезана караванским путем који је водио од Севца преко Новог Села у Призрен савладавајући превој на 1.840 метара надморске висине (Урошевић А., 1948.). Данас је та саобраћајница замењена изграђеним асфалтним путем од Јажинца преко превоја Превалац (1.515 m) ка Средачкој жупи и Призрену. Било је и неколико караванских путева који су из Жупе водили пут тетовске котлине ка југу, или пак, преко Коџа Балкана и Студенице ка призренском подгорју и Метохији на северу. Већина саобраћајних токова усмерена је према Урошевцу управо због природне повезаности где није потребно савладавати високе превоје, а током зиме и тешке саобраћајне услове. Унутрашња мрежа путева изграђена је дуж притока реке Лепенац. У западном делу Жупе, саобраћајнице су са савременим коловозом, док су села у источном делу изолована, услед непостојања путева са савременим коловозом.

Глобално речено, географско-саобраћајни положај општине Штрпце не може се сматрати повољним, а деловао је као ограничавајући фактор развоја условљавајући релативну "изолованост" Жупе од ближег и даљег суседства.

Историјски пресек развоја

Општина Штрпце, односно Сиринићка жупа, како је то већ речено, у географском и етнодемографском и етнолошком смислу представља целину са дубоким историјским траговима и богатим наслеђем. Још у средњем веку Жупа се налазила у најразвијенијем и најгушће насељеном делу српске средњевековне државе. Насеља на подручју Жупе датирају из тог времена. Сва околна подручја, укључујући и Средачку жупу, су током векова била изложена исламизацији и албанизацији, али једино је Сиринићка жупа сачувала српски културни и етнички идентитет захваљујући сталном обнављању, процесима досељавања Срба и Црногораца из суседних подручја, односно из Црне Горе. Од памтивека становништво овог подручја бавило се пољопривредом, посебно сточарством због погодних природних услова. Међутим, неопходно је поменути и обичај печалбарења чији су се облици сачували и до данашњег времена. Нови облици привредне активности јавили су се крајем прошлог и почетком новог века, када се приступило експлоатацији руде хромита и то на два локалитета: Шалдаре и Островица. Власници рудишта били су странци, а према неким документима 1896. године извађено је око 2.000 тона хромита. Експлоатација ове руде била је прекинута током првог светског рата, а затим настављена средином двадесетих година овог века када су издате повластице за експлоатацију руде хромита на следећим рудиштима: Језерина, Островица, Мушутиште, Севце, Штрпце и Шалдаре. Експлоатација као и даља геолошка истраживања вршена су од стране енглеске компаније "Alatini Mines Ltd." која је основана 1927. године са седиштем у Лондону и филијалом у Скопљу. Током другог светског рата Немци су наставили са интензивном експлоатацијом хромита, када су изграђене рударске колоније и систем транспорта руде. Основни систем транспорта била је железничка пруга уског колосека дугачка 32 km, повезујући Врбештицу са Качаником, с тим што је за непосредне потребе експлоатације руде било изграђено и 4 km индустријског колосека (Симић В., 1967.). Након ослобођења настављено је са експлоатацијом рудника све до 1953. године када је рудиште напуштено. Због нерентабилности извршена је и демонтажа железничке пруге, што је имало и одређених последица, нпр., интензивирање исељавања становништва.

Експлоатација руде хромита, коју је пратило и перманентно рударско-геолошко истраживање, представљала је значајну привредну активност овог подручја. Можда то најбоље

илуструје и чињеница да је током века трајања експлоатације извађено преко 220.000 тона руде већином тзв. III врсте (Симић В., 1967.). Ова делатност привлачила је и друге непољопривредне активности па је био започет и процес бржег укупног развоја. Међутим, он је прекинут чином укидања општине Штрпце 1965. године и припајања њене територије општини Урошевац. Након тога следи низ година када се у овом подручју није ништа дешавало. Некадашња запосленост, која је износила преко 1.200 радника је преполовљена све док није дошло до активирања туристичких потенцијала крајем седамдесетих година, али доста неорганизовано и стихијно са значајним примесама политике која је оставила низ сложених и тешко решивих проблема: заостајања привредне активности, напуштања пољопривредне производње, односно њеног смањивања што је логична последица емиграције радноспособног становништва и процеса сенилизације становништва.

РАСПОЛОЖИВОСТ ФАКТОРА И ПОТЕНЦИЈАЛА РАЗВОЈА

Анализа расположивости фактора и потенцијала развоја на подручју општине Штрпце показује да су, у релативном смислу, обилни али не и искоришћени. Посебне погодности пружају природни ресурси, пре свега, земљиште (односно површине под пашњацима), затим шуме, минерали и вода која је у свим стратегијама развоја обично запостављена као фактор развоја. Обилност и структура поменутих потенцијала утицала је на, истина, традиционалан, неорганизован развој, првенствено пољопривреде а делимично и на остале привредне делатности, међу којима се у последње време у покретачкој улози јавља угоститељство и туризам, за које реално и постоје најповољнији услови. Међутим, активирање ових погодних потенцијала условљено је низом других фактора и услова развоја који су за сада недовољно развијени а неки и одсутни.

Структура коришћења земљишта

Устаљена је пракса да се при анализи услова развоја пође од основних карактеристика земљишта и његове структуре. Поменута рељефна разуђеност, у којој се јасно испољава дубока и уска планинска долина Лепенца, са своје стране указује на присуство два значајна развојна услова која у себи садрже и значајна ограничења: пољопривредно и шумско земљиште.

Укупна површина Општине износи 24.762 ha, од чега, према подацима Геодетске управе за 1989. годину, 13.651 ha или 55,10% припада пољопривредним површинама, 10.331 ha или 41,7% шумама и 779 ha или 3,2% је неплодно земљиште.

Пољопривредно земљиште

Структура и начин коришћења пољопривредног земљишта на просторима Сиринића у високом степену зависи од геоморфолошког склопа и климатских услова датог терена. Структура коришћења пољопривредног земљишта дата је на Карти праваца коришћења земљишта, са које се јасно види да највећи део пољопривредног земљишта заузимају пашњаци 7.644 ha (56% пољопривредног земљишта и 30,8% укупне површине Општине), затим ливаде са 3.341 ha (25%; 13,4%), њиве 2.457 ha (18%; 9,9%) и воћњаци 208 ha (1%). Дакле, најслабије продуктивне површине пољопривредног земљишта (пашњаци и ливаде) заузимају 10.985 ha или 81% укупних пољопривредних површина (Таб. 1. и Ск. 2.).

Таб. 1. - *Структура укупног и пољопривредног земљишта по катастарским општинама у 1989. години, у ha*

Катастарска општина	А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И
1. Беревце I	179	22	0	249	449	322	771	386	27	1184
2. Беревце II	0	0	0	0	0	245	245	26	2	273
3. Брод	143	16	0	108	267	355	622	965	78	1665
4. Вича	92	13	0	100	205	344	548	145	21	715
5. Врбештица	372	10	0	592	974	1574	2548	1511	124	4182
6. Г.Битиња	82	11	0	180	274	270	543	350	41	934
7. Готовуша	239	12	0	178	429	538	966	606	39	1611
8. Д. Битиња	141	9	0	81	231	279	51	115	28	652
9. Драјковце	139	32	0	87	258	343	601	423	70	1094
10. Ижанце	49	7	0	19	75	49	123	241	13	377
11. Јажинце	131	12	0	144	287	600	887	621	39	1547
12. Коштањево	140	6	0	262	408	315	723	1081	24	1829
13. Севце	412	10	0	410	832	889	1721	2275	101	4097
14. Сушиће	63	3	0	241	308	268	575	479	19	1074
15. Штрпце	276	46	0	689	1011	1256	2267	1110	152	3529
Укупно	**2457**	**208**	**0**	**3341**	**6007**	**7645**	**13651**	**10331**	**779**	**24762**

Извор: Документација Геодетске управе општине Штрпце.

Напомена: А - њиве, Б - воћњаци, В - виногради, Г - ливаде, Д - обрадиво, Б - пашњаци, Е - пољопривредно, Ж - шуме, З - неплодно и И - укупно

Анализа просторне структуре коришћења земљишта по катастарским општинама не даје реалну слику због праваца пружања истих. У оквиру свих катастарских општина на изучаваном подручју налазе се и високопланинске и котлински делови, па се при томе губе, односно неутралишу основне карактеристике коришћења земљишта. На пример, катастарске општи-

не Готовуша и Драјковце обухватају плодну готовушко-драјковачку плавинску лепезу и високопланински део Шаре, дакле, просторе са различитим морфолошким, педолошким и климатским карактеристикама.

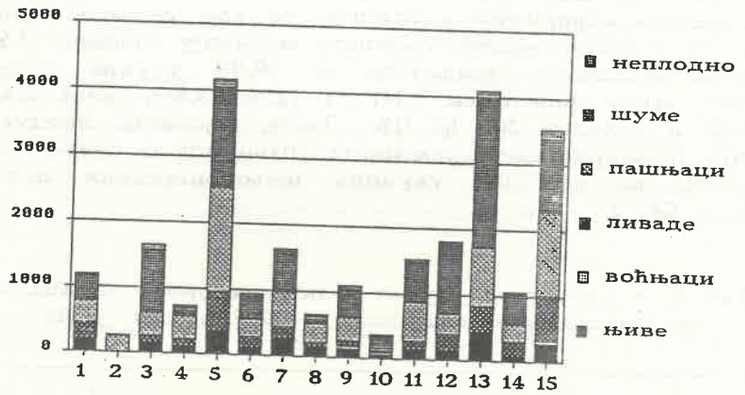

Ск. 2. - *Структура коришћења земљишта по катастарским општинама у 1989. години*[1]

Анализа структуре коришћења укупног и пољопривредног земљишта по катастарским општинама урађена је помоћу прихваћене методе сарадника Одељења аграрне географије Географског института Пољске академије наука - *метод наизменичних делитеља*, у систему 6/6, чијих шест класа имају одговарајући правац коришћења земљишта и на квантитативни начин омогућава врло детаљан приказ доминације појединих категорија земљишта на испитиваној територији. Предност ове методе над процентуалним учешћем појединих група је у томе што се не изражавају само елементи у структури, већ приказују и пропорције. Осим тога, примена ове методе омогућава представљање резултата у облику формуле, квалитетну и синтезну картографску обраду. Анализа добијених резултата, применом ове методе указује на то да насеља у источном делу општине - Коштањево, Ижанце и Брод имају превагу шумског земљишта у односу на пољопривредно земљиште ($П_2Ш_4$), а у оквиру пољопривредног земљишта веће учешће и доминацију ливада и пашњака, што је сасвим и логично с обзиром на геоморфолошки склоп и педолошки састав терена. Захваљујући јужној експозицији у атарима ових насеља дошло је до померања горње границе висинске зоне обрадивог земљи-

---

[1] Бројеви на Ск. 2. одговарају редоследу катастарских општина у Таб. 1.

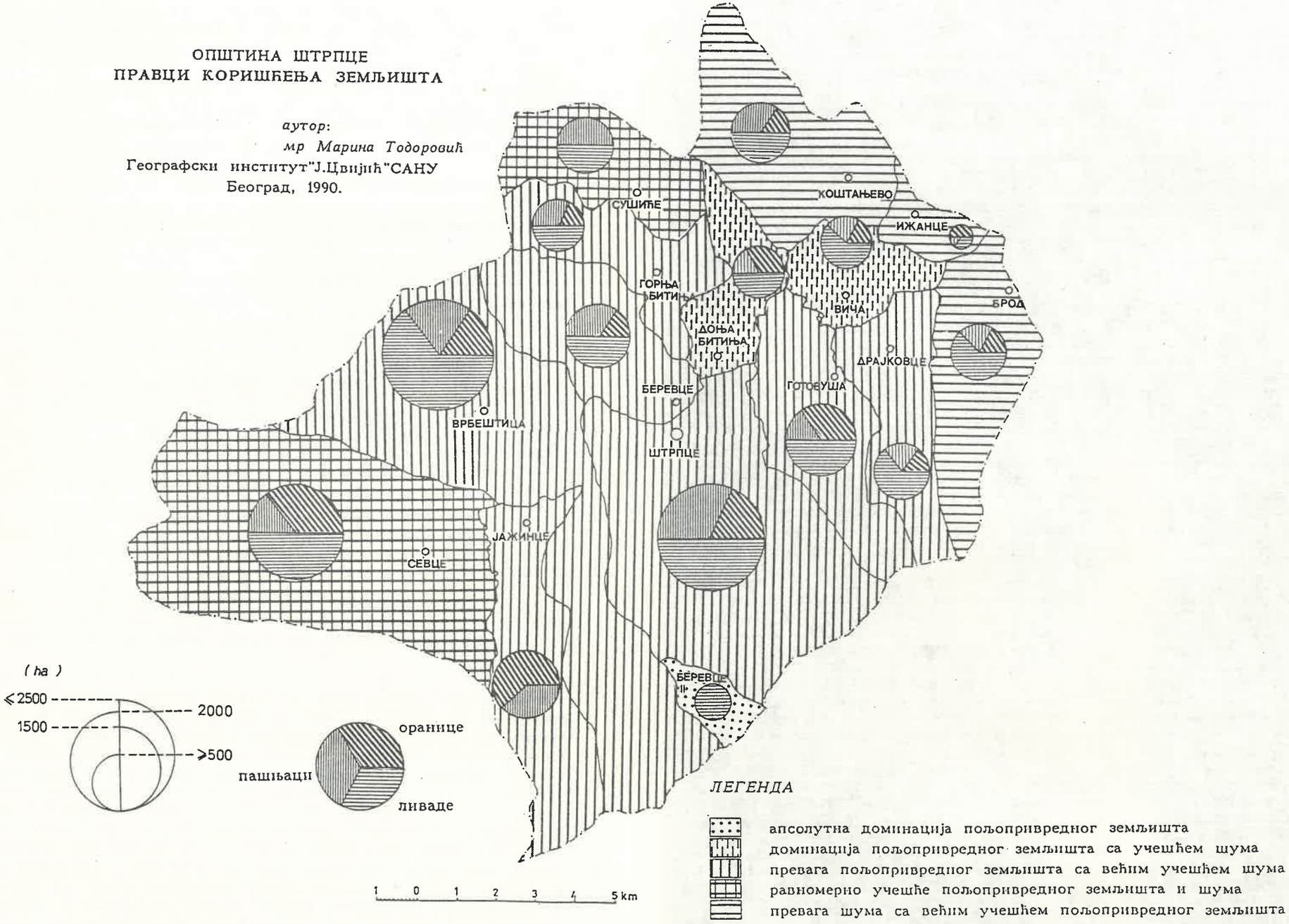
ОПШТИНА ШТРПЦЕ
ПРАВЦИ КОРИШЋЕЊА ЗЕМЉИШТА
аутор:
мр Марина Тодоровић
Географски институт"Ј.Цвијић"САНУ
Београд, 1990.
СУШИЋЕ
КОШТАЊЕВО
ИЖАНЦЕ
ГОРЊА БИТИЊА
ВИЧА
БРОД
ДОЊА БИТИЊА
ДРАЈКОВЦЕ
БЕРЕВЦЕ
ГОТОВУША
ВРБЕШТИЦА
ШТРПЦЕ
ЈАЖИНЦЕ
СЕВЦЕ
БЕРЕВЦЕ
(ha)
≤2500
2000
1500
>500
оранице
пашњаци
ливаде
1 0 1 2 3 4 5 km
ЛЕГЕНДА
апсолутна доминација пољопривредног земљишта
доминација пољопривредног земљишта са учешћем шума
превага пољопривредног земљишта са већим учешћем шума
равномерно учешће пољопривредног земљишта и шума
превага шума са већим учешћем пољопривредног земљишта

шта, као на пример, у насељу Коштањево (добило је име по гајењу кестена - коштањ). На истој страни долине Лепенца, изнад насеља Доња Битиња још увек су очувани трагови који указују да је у прошлости овде гајена винова лоза. Насеља у централном делу Општине имају доминацију и превагу пољопривредног земљишта ($П_5Ш_1$ и $П_4Ш_2$) са учешћем и равномерним учешћем ливада и пашњака. У оквиру ове групе издвајају се к.о. Јажинце, где доминирају ораничне површине у структури пољопривредног земљишта ($Н_4П_2$) и к.о. Беревце II где се јавља апсолутна доминација пашњака ($П_6$).

Таб. 2. - *Преглед површина према катастарско-бонитетним класама у 1989. години*

Катастарска општина	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Најзаступљенија класа у %
Беревце I	-	-	40	25	441	334	50	300	V - 37%
Беревце II	-	-	-	-	25	-	-	245	VIII - 91%
Брод	-	-	91	817	252	192	409	63	IV - 56%
Вича	-	-	29	69	398	69	68	81	V - 56%
Врбештица	-	-	29	827	852	779	408	1137	VIII - 28%
Г. Битиња	-	-	31	41	613	30	24	161	V - 68%
Готовуша	-	-	46	610	149	218	107	427	IV - 39%
Д. Битиња	-	-	37	13	329	11	64	127	V - 86%
Драјковце	-	9	21	447	367	142	19	3	IV - 50%
Ижанце	-	-	-	-	78	217	25	37	V - 60%
Јажинце	-	-	647	333	185	148	148	321	III - 40%
Коштањево	-	-	6	48	832	135	77	610	VII - 37%
Севце	-	-	89	978	409	1400	193	832	V - 36%
Сушиће	-	-	-	-	488	258	20	281	V - 46%
Штрпце	-	10	400	818	293	415	319	1128	VIII - 33%
Укупно	**-**	**19**	**1503**	**5086**	**5544**	**4356**	**1948**	**5783**	**VIII - 23%**

Извор: Документација Геодетске управе општине Штрпце.

Посебно важна чињеница, при оцени услова и потенцијала за развој пољопривреде у Жупи, огледа се у крајње занемаривом значају и уделу највреднијих катастарско бонитетних класа земљишта. На територији општине Штрпце нема земљишта прве катастарске класе, а само 19 ha припада другој категорији. Укупна површина земљишта од друге до четврте катастарско-бонитетне класе је 6.608 ha или 27,6% укупне површине Општине. Према садашњем начину коришћењу земљишта, у категорији од друге до четврте бонитетне класе њиве и воћњаци заузимају само 430 ha, што значи да би се ова разлика до 6.608 ha могла сматрати потенцијалом за развој ратарства и воћарства и на њима би се могла очекивати рационална и економична пољопривредна производња. На осталим површинама

се може развијати сточарство, али је немогућа било каква ратарска производња. Како се види из прегледа површина према катастарско-бонитетним класама (Таб. 2.), чак 23% укупне површине Општине припада осмој катастарско-бонитетној класи. Велико учешће осме класе имају катастарске општине на јужним падинама Шаре: Беревце II (91%), Врбештица (28%) и Штрпце (33%). Насупрот њих, катастарске општине са већим учешћем квалитетнијих бонитетних класа су Јажинце, Драјковце, Брод и Готовуша.

Постојеће стање бонитетно-катастарских класа укупних и пољопривредних површина дато је на основу података Катастарске управе. Према резултатима анкете и Ванредног пописа, који су спроведени у оквиру истраживања, може се констатовати да је стварна структура коришћења пољопривредног земљишта, нешто другачија. Према подацима катастра, површине под њивама у индивидуалном сектору заузимају 2.455 ha, а према Попису индивидуалних пољопривредних газдинстава - 696,4 ha. Објашњење за велику разлику се налази у одговорима које смо добили код већег броја анкетираних домаћинстава - да су површине под њивама углавном претворили у ливаде и пашњаке, јер домаћинства немају довољно радне снаге. Доказ да је незадрживи процес деаграризације утицао на смањење површина интензивне производње и повећање површина под екстензивним културама налази се и у чињеници да је 1964. године општина Штрпце имала 3.453 ha под њивама, дакле 982 ha више него сада, ливада 2.407 ha, односно 934 ha мање и пашњака 6.901 ha - 743 ha мање него 1989. године (Таб. 3.).

Таб. 3. - *Промене намене површина у периоду 1964. - 1989. година, у ha*

Година	њиве	воћњ.	виногр.	ливаде	пашњ.	шуме	непло.
1964.	3.454	107	29	2.407	6.901	10.126	996
1989.	2.457	208	27	3.341	7.644	10.331	778
разлика	-982	+101	-2	+934	+743	+205	-218

Извор: Документација Геодетске управе општине Штрпце и Катастарски статистички подаци за СР Србију, 1965.

Анализирајући структуру ораничног, обрадивог и пољопривредног земљишта по катастарским општинама, јасно се види да је пољопривредно земљиште намењено ратарству релативно оскудно, и нижих бонитетних класа. Отуда произлази и закључак да ратарска производња има ограничене услове за развој, будући да се зиратно земљиште налази непосредно на уској алувијалној равни реке Лепенац. Културе које се гаје везане су за традиционалну производњу и са слабим приносима, па у том смислу ратарска производња не представља делатност којом се могу решавати егзистенцијални услови живота насељеног становништва. Међутим, остале врсте пољопривредног земљишта, ливаде и пашњаци, захватају велике површине и представљају врло погодне терене за развој сточарства што је, била и остала, једна од најважнијих традиционалних делатности насељеног становништва.

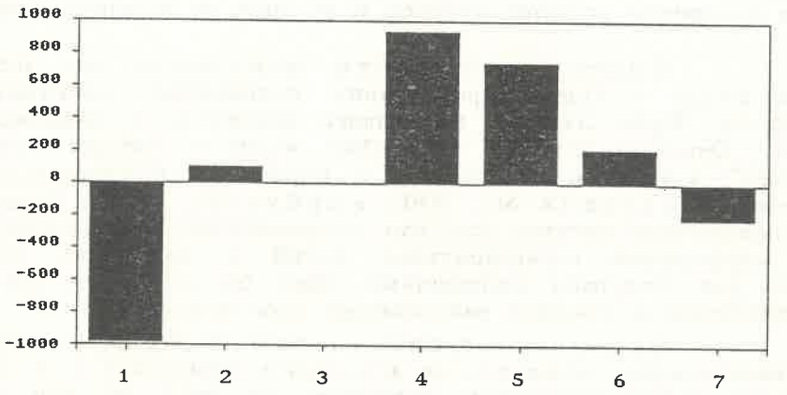

Ск. 3. - *Разлике у намени површина за период 1964-1989. година*

1 - Њиве; 2 - Воћњаци; 3 - Виногради; 4 - Ливаде; 5 - Пашњаци; 6 - Шуме; 7 - Неплодно

Педолошки покривач као фактор развоја пољопривреде - У оквиру истраживаног подручја могу се уочити четири географске целине у којима су се формирале различите врсте земљишта (Топаловић М.,1990.), па самим тим и различити начини коришћења земљишта:

- На најнижим деловима терена, на алувијону Лепенца и узаних речних долина његових притока преовлађују земљишта бољих производних могућности за то подручје (флувисоли, алувијално-делувијална земљишта), а у мањој мери и земљишта која због влажења нису погодна за интензивну пољопривредну производњу (хумоглеј и хипоглеј).

- На флувиоглацијалним терасама формирана су обрадива и условно обрадива земљишта погодна за одређени број стандардних култура. На најнижим терасама су заступљена карактеристична дистрична смеђа земљишта са упадима лувисола и псеудоглеја, а на вишим терасама формиран је дистрични

камбисол. У ову целину спадају и земљишта на остацима језерских тераса, која су према степену развоја слична педолошком покривачу нижих глацијалних тераса.

- Брдско планински и планински предео карактерише велики број типова земљишта на различитим супстратима, која припадају и различитим бонитетним класама. Највише пределе кречњачких делова Ошљака карактеришу земљишта редзина, док је педолошки покривач изнад њих представљен стадијем кречњачке црнице.

- Пределе изнад граница шума карактеришу климатогени дистрични ранкери, литосол и редзине на моренском наносу.

Оцена повољности земљишта за пољопривреду - Оцена производних потенцијала земљишта на простору Жупе дата је на основу резултата и података из књиге *Општина Штрпце* (*Сиринићка жупа*) - *"Одлике природне средине"*, а на бази педолошких и морфолошких карактеристика терена (Топаловић М., 1990.; Кирбус Б., 1990.). Пошло се од педолошког састава тла, као приоритетног критеријума, док су морфолошке карактеристике (нагиб и надморска висина) узети као допунски критеријуми, како би се дошло до што квалитетније и реалније валоризације овог простора.

Од укупне површине општине (24.762 ha), терени са *најквалитетнијим приоритетним земљиштем* (земљиште I и II бонитетне класе) обухватају површину од 462,3 ha или 1,8 % (према класификацији Топаловић М., 1990.). То је земљиште за које се само условно може рећи да је по карактеристикама најповољније, јер у неком другом простору ово земљиште не би ушло у категорију најквалитетнијих по саставу и површини коју обухвата, јер то су само узани простори непосредно уз долину Лепенца.

Другу категорију повољности чини *зона земљишта повољних* за пољопривреду. Ови простори се могу користити мање као оранични, а више обрадиви. Зона земљишта повољних за пољопривредну производњу је знатно већа од приоритетних површина, али недовољно за интензивнију и продуктивнију ратарску производњу. Заузима површину од 1137,7 ha или 4,6% укупне територије и обухвата долинске стране Лепенца и његових већих притока: Череначке реке, Врбештице, Беревачког потока, Сушичке реке, Миљоштице, Муржице и Суве реке.

По пространству, највећу површину заузима *зона условно повољних земљишта* која се простире на површини од 21.518,3 ha или 86,9% укупне површине. Ово су простори са нагибима на којима се не може организовати механизована обрада земљишта и надморским висинама које су неповољне за успешну ратарску производњу. Ову зону смо назвали условно повољном за пољопривреду, јер су површине неповољне за ратарство, али су значајне и повољне за сточарску производњу. Наиме, то су простори са квалитетним високопланинским паш-

ОПШТИНА ШТРПЦЕ
КАРТА ЗОНА ПОГОДНОСТИ ЗА
ПОЉОПРИВРЕДНУ ПРОИЗВОДЊУ

аутор:
мр Марина Тодоровић
Географски институт"Ј.Цвијић"САНУ
Београд, 1990.

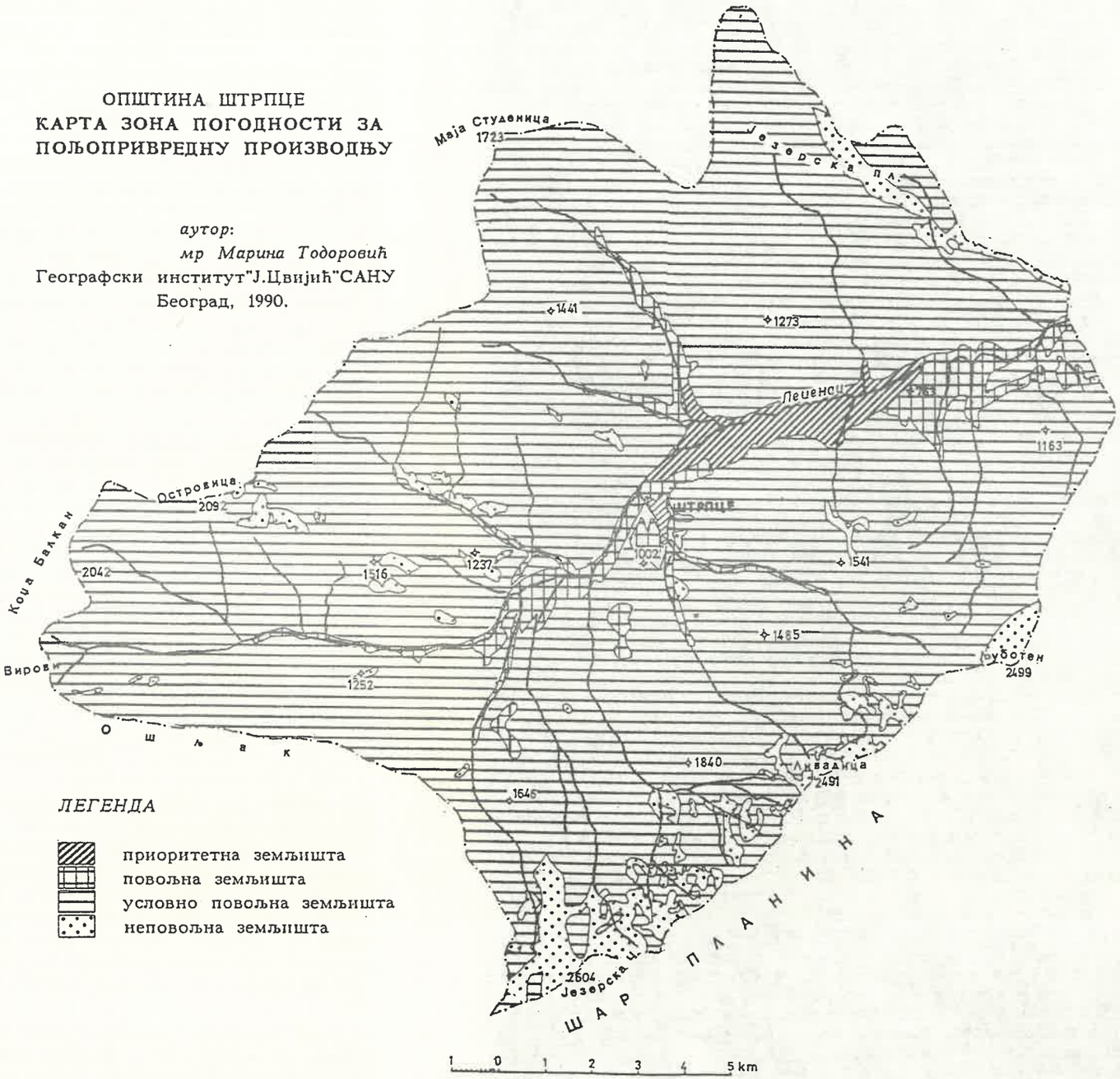

ЛЕГЕНДА

- приоритетна земљишта
- повољна земљишта
- условно повољна земљишта
- неповољна земљишта

њацима.
јал, и од
крај.

хвата педо
земљишта о
крајње непри
ну од 1.643,7

Г
родним ресур
односи на по
чарства. Међут
могућности, ни
споро прихватањ
лоше оријентисан
у Жупи. Анализи
продуктивности у
стор са далеко већ

Поред
вање интереса код
јих, приоритетних з
тетни локалитети су
(за индустрију, саобр
Такође, код категори
очекивати сукоб интер
производње и туристичке
туристичке објекте са
концепција дугорочног друштвено-економског развоја Општине
треба да садржи приоритете у намени простора, као и могућ-
ност решавања потреба корисника простора уз развој компле-
ментарних и суплементарних делатности и активности.

Шумско земљиште

Шумски покривач захвата површину од 10.331 ha, односно 41% укупне територије Општине. По своме квалитету па и степену очуваности представља посебно природно богатство коме се, истина, није посвећивала посебне пажња у погледу унапређења, очувања, обнављања и експлоатисања. У шумским састојинама, које се налазе у великим комплексима, присутне су ендемне врсте, међу којима је посебно значајна *молика*. У склопу шума присутне су бројне врсте шумских плодова посебно печурки, боровница и лековитог биља, које се стихијски и неорганизовано користе.

Од укупне површине под шумама, обрасле шумске површине чине око 82%. Привредни значај, а пре свега за развој индустрије на бази прераде дрвне масе имају високе шуме. Оне обухватају око 40% обраслих шумских површина. Значајне ре-

њацима. Ова зона представља основни пољопривредни потенцијал, и од највећег је значаја за овај традиционално сточарски крај.

Зона *неповољних земљишта* за пољопривреду обухвата педолошки и морфолошки најлошија земљишта. То су земљишта осме бонитетне класе и са нагибима већим од 50°, крајње неприступачни планински терени који заузимају површину од 1.643,7 ha или 6,6% укупног простора Општине.

Глобално гледајући, Жупа располаже значајним природним ресурсима, односно потенцијалима. То се, пре свега, односи на пољопривредно земљиште и услове за развој сточарства. Међутим, ниво сточарске производње је далеко испод могућности, ниског нивоа екстензивног облика сточарења, уз споро прихватање и примену савремених начина производње и лоше оријентисану политику развоја сточарства и пољопривреде у Жупи. Анализирајући односе природних потенцијала и нивоа продуктивности у сточарству, може се закључити да је то простор са далеко већим потенцијалима него што се сада користе.

Поред напред изнетог, важно је указати на сучељавање интереса код намене и коришћења управо најквалитетнијих, приоритетних земљишта за пољопривреду. Наиме, приоритетни локалитети су атрактивни и за друге кориснике простора (за индустрију, саобраћајну и другу инфра и супра структуру). Такође, код категорије условно повољних земљишта може се очекивати сукоб интереса између пољопривредно-сточарске производње и туристичке делатности, јер то су терени повољни за туристичке објекте са свом пратећом инфраструктуром. Стога, концепција дугорочног друштвено-економског развоја Општине треба да садржи приоритете у намени простора, као и могућност решавања потреба корисника простора уз развој комплементарних и суплементарних делатности и активности.

Шумско земљиште

Шумски покривач захвата површину од 10.331 ha, односно 41% укупне територије Општине. По своме квалитету па и степену очуваности представља посебно природно богатство коме се, истина, није посвећивала посебне пажња у погледу унапређења, очувања, обнављања и експлоатисања. У шумским састојинама, које се налазе у великим комплексима, присутне су ендемне врсте, међу којима је посебно значајна *молика*. У склопу шума присутне су бројне врсте шумских плодова посебно печурки, боровница и лековитог биља, које се стихијски и неорганизовано користе.

Од укупне површине под шумама, обрасле шумске површине чине око 82%. Привредни значај, а пре свега за развој индустрије на бази прераде дрвне масе имају високе шуме. Оне обухватају око 40% обраслих шумских површина. Значајне ре-

зерве дрвне масе постоје у југоисточном делу Шаре. Према подацима Шумско-привредних основа за 4 газдинске јединице, годишњи прираст дрвне масе износи око 32.000 m^3. Око половине годишњег прираста чини прираст у високим шумама, што представља изузетан потенцијал овог подручја[2].

Шумски екосистеми који имају поливалентне функције, међу којима су од изузетне важности хидролошко-ретенционе и туристичкорекреационе, захтевају посебне режиме чувања и неговања. У том смислу није потребно само издвајати заокружене природношумске целине, међу које спадају и завршни вегетациони појасеви балканских борова, већ и посебним мерама осигурати укупно газдовање свим шумама. Садашња хидролошко-ретенциона особеност шумског покривача Шаре заједно са литолошко-морфолошким приликама захтева систематску заштиту укључујући и букове шуме. Систематски начин заштите шумског, а тиме и укупног земљишног простора мотивисан је и заштитом животне средине у оквиру које човек обавља све своје друштвене, привредне и остале делатности.

Конфигурација земљишта, пространи пашњаци и велики шумски комплекси, нарочито они који су смештени на северним падинама планинског масива Шаре, представљају посебне амбијенталне вредности, где је природа и поред присуства ерозивних дејстава релативно добро очувана. Међутим, ова подручја, захваљујући управо својој конфигурацији и климатским условима, представљају једне од најпогоднијих терена за развој зимског смучарско-рекреативног туризма.

Минерални потенцијали

Геолошки састав земљишта указује на присуство разноврсних минерала. Сматра се да је територија општине Штрпце геолошки довољно истражена и да су утврђене основне резерве минералних сировина. У погледу експлоатације руде хромита рудиште Брезовица, са низом јамских копова специфичне врсте, је међу најстаријим у земљи. Економски исплативе резерве већ су исцрпљене, па је рудник затворен средином педесетих година. Каснија, нешто обимнија геолошка истраживања, указала су на присуство руда што има више теоријски него практични значај. Такође, констатовано је да на подручју Општине не постоје економски рентабилне резерве металичних сировина (Кошћал М., 1990.). Од неметаличних сировина ваља поменути каменолом код Штрпца из кога се вадио материјал за прављење креча, али је у међувремену затворен. Експлоатација

---

[2] На основу података Шумско-привредних основа за газдинске јединице Штрбачко-Готовушке шуме, Битињско-Сушићке шуме, Шара, Јасика (1981.-1990.), и Шумско-привредне основе за газдинску јединицу Врбештичко-Коштањевачке шуме (1987-1996. године).

глине вршена је код насеља Доња Битиња за грнчарске радове, али је напуштена гашењем ове врсте заната. Спорадична је и неорганизована експлоатација шљунка и песка из корита реке Лепенац и углавном препуштена приватницима. Према најновијим истраживањима постоје повољни услови за отварање мајдана изнад Готовуше на коси Змијање или у непосредној близини локалитета Беле воде. У току је израда елабората који би указали на економску оправданост експлоатације ове кречњачке масе.

Поменуто је да на подручју Општине нема значајнијих металичних минерала сем хромита, који се као сировина користио за производњу хрома све до 1953. године. Ипак, остаје отворено питање да ли у овом подручју треба уопште вршити експлоатацију руда и каквим системом, будући да се јављају конфликти у погледу развоја других привредних активности које имају далеко израженије компаративне предности. То се пре свега односи на туристичку делатност која поред осталог захтева и заштиту природе, односно животне средине. У том погледу рударство има низ пратећих појава и процеса који суштински доприносе нарушавању животне средине, а да би се она заштитила нужно је улагати допунска средства што са економског становишта експлоатацију чини скупљом. Но, и поред тога не би се у целини могла одбацити експлоатација неких минерала, пре свега неметала (сада се неорганизовано одвија).

Водни ресурси

Детаљнија анализа фактора и потенцијала развоја овог подручја указује на обиље вода високо квалитетних класа, које су недовољно искоришћене. С друге стране, присутан је проблем неповољног снабдевања становништва са водом. Обиље вода, у сваком случају, показује да није лимитирајући фактор развоја, али да је неопходан адекватан начин коришћења што захтева и одређена материјална улагања. Богатство водом овог подручја може се илустровати чињеницом да расположива просечна годишња количина воде по становнику износи 12.572 m^3, а то је скоро 2,2 пута више него просек Југославије, који износи 5800 m^3. Овај простор располаже и значајним количинама подземних вода, што се најједноставније може илустровати са бројем извора (око 250), са издашношћу од 1 до 40 l/sec (Оцокољић М. и др., 1990.). Велики број извора веће издашности пружа могућност да се обезбеди снабдевање будућих туристичких пунктова на целом подручју Општине. Свакако, ваља поменути и бројна планинска језера, тзв. "горске очи" а најпознатија су Ливадичко, односно Штрбачко језеро у цирку Калуђерске реке (дужине 230, ширине 120 и дубине 7 m), затим Јажиначко (Мало и Велико) у цирку Суве реке. Постоји и низ мањих језера (глацијално-акумулативног порекла) који се налазе на вишим надморским висинама и заједно са околином представљају изузетно атрактивне амбијенте.

Климатске карактеристике и амбијенталне вредности

Будући да је Сиринићка жупа, у географском смислу корутина, има типичну жупску климу са благом зимом и пријатним летом. Како се Жупа пружа упоредничким правцем у њој доминирају западни и источни ветрови (у народу познати као горњи и доњи ветар). Осећају се и јужни ветрови који продиру из Качаничке клисуре преко нижих шарпланинских превоја. Клима у Жупи, ипак, није уједначена будући да су значајне разлике између њених јужних и северних делова. Јужни део корутине је осојан и знатно хладни. Снег се понекад задржава све до месеца јуна, што се свакако одражава и на могућности развијања туристичко-рекреационих активности.

Просечна годишња температура ваздуха на територији Општине износи 6 ^{0}C, с тим што је у вишим пределима Шаре просечна температура око 0 ^{0}C, што свакако омогућава да се организују и разне рекреационе активности (Ракићевић Т., Динић Ј., 1990.).

Централни део Општине, у физичкогеографском погледу, одликује се алпском пластиком и правим високопланинским амбијентом. Целокупној алпској пластици доприноси и мрежа речних долина чија су изворишта циркови на високим падинама Шаре. Посебно се истичу мање целине као што је простор између Блатешнице и Суве реке, познат је под именом *Цареве ливаде*. Овај амбијент пружа погодне услове за планински туризам. Амбијенталну вредност овог простора употпуњује бујна вегетација, микроклиматска разноликост и дуже трајање снежног покривача.

Морфологија и рељеф Сиринићке жупе сами по себи представљају изузетно атрактивне амбијенте, будући да је питома долина реке Лепенца, као и њених притока, окружена живописним алпско-планинским врховима, међу којима се посебно истиче Љуботен. Посебан естетски природни изглед имају падине Шар планине изаткане шумским комплексима црногорične шуме у којој се јављају и станишта ендемних врста дрвећа. Због својих изузетних природних лепота, специфичних амбијената и пејсажа Шарпланински масив је од посебног националног значаја и вредности.

Подручје Сиринићке жупе у еколошком смислу је добро сачувано, што није последица њене природне изолованости и заокружености, него и условно речено привредне неразвијености, коју карактерише традиционални начин привређивања и живота становништва, склоног емигрирању и печалбарењу. До скоро је животна средина била добро очувана, мада су се дешавали спорадични еродивни ексцеси, што чини саставни део овог изванредног алпско-планинског амбијента. Међутим, већ су присутне доста упечатљиве индикације да се процес нарушавања животне средине отворио у појединим сегментима изазваним људском немарношћу. Једна од таквих индикација је неконтролисано одбацивање отпадака и загађивање непосредне околине привредно-туристичких објеката. На подручју Жупе не постоји ни једна уређена и хигијенски-санитарно регулисана депонија тако да су поједине просторне енклаве, нарочито обале реке Лепенац, изразито угрожене. Слична ситуација са негативним реперкусијама карактерише и општински центар где је дошло до концентрације становништва и привредних објеката, а да претходно или паралелно нису изграђени одговарајући комунални објекти, пре свега, канализација за одвођење површинских а посебно загађених вода.

Флора овог подручја је разноврсна, богата и релативно добро очувана од снажнијег деловања антропогеног фактора. Богата шумска вегетација, у којој се јављају и ендемске врсте, прошарана је травном вегетацијом, односно пашњацима и ливадама. Од изузетног значаја је присуство разноврсног лековитог биља, које својим количинама и приступачношћу представљају неискоришћени потенцијал за допунску делатност становништва.

Економска оцена природних потенцијала

Посматрајући целовито обилност и расположивост фактора и потенцијала развоја, могуће је закључити да представљају солидну основу, али саставом и квалитативним карактеристикама намећу и потребу вођења рационалне, ефикасне и одговарајуће развојне политике која је у досадашњем развоју изостала. Резултат тога је да су они углавном остали недовољно искоришћени, чему је допринела и поменута "изолованост" подручја и изложеност спољним факторима. Последица тога је, и чињеница да је подручје у еколошком смислу заштићено о чему се у будућем развоју мора водити рачуна.

Резултати истраживања у оквиру развојних пројеката, објављени као прилог ове студије, указују да педолошки супстрат и микроклиматски услови омогућавају ревитализацију постојећих пашњачких површина, као и производњу одговарајућег крмног биља, што би био битан предуслов унапређења сточарске производње. Тиме би били створени основни предуслови за интензивнију сточарску производњу у коју би се системом мини фарми могла да укључе многа домаћинства. Коначно, кад је у питању овчарство, треба истаћи да оно у овим крајевима има доста дугу традицију.

Природни услови и пре свега жупски карактер климе омогућавају и унапређење воћарске производње. Истраживања Института за воћарство (Ранковић и др., 1990.) углавном су усмерена на услове за гајење високо рентабилних сорти трешања и разноврсног бобичастог воћа, првенствено малине и боровнице. Слично је и са лековитим биљем, при чему се овде ради о брању самониклог биља, као и изменама сетве-

них површина, односно производњи менте и других рентабилнијих култура.

Глобална оцена расположивих потенцијала захтева да се посебно констатује да подручје поседује изванредне могућности развоја туризма, првенствено зимског, који превазилази локални значај и суштински представља богатство општејугословенског карактера па се као такво мора у будућности и третирати. Таква напомена не би смела да остане без одговарајућег одјека уз констатацију да су створени одговарајући предуслови таквог третмана.

СТАНОВНИШТВО КАО ФАКТОР ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА

Природни потенцијали, без обзира на њихов значај као предуслова и услова бржег развоја и активирања, условљени су кључним чиниоцем - становништвом и његовим демо и економским карактеристикама. У том смислу, могуће је грубо констатовати да становништво које насељава подручје није битније утицало на брже активирање потенцијала са којима ово подручје располаже. Остаје отворено питање да ли би у другим околностима ситуација била другачија и колико би становништво као активни чинилац развоја стекло далеко другачије демо и економске структурне карактеристике. Неке одговоре на ова питања може дати кратка анализа кретања броја становништва и мењања његове структуре.

Основно питање укупног развоја једног подручја, па према томе и општине Штрпце односи се на *динамику и структуру становништва*, које је основни носилац разноврсних друштвених и привредних активности и главни корисник простора на коме живи и делује. Становништво као носилац производње, односно стварања материјалних и других богатстава и добара и њихов директни потрошач прилагођава природу, односно простор својим потребама. У том смислу, битно је проанализирати развој и кретање становништва. Таква анализа заснива се на организованим пописима који се у нашој земљи обављају сваке десете године. Подаци о кретању броја становника на нивоу општине Штрпце нису били комплетирани будући да Општина као самостална територијална јединица није постојала дуже време. Због тога, било је нужно испунити насталу празнину и реконструисати статистичку грађу и податке. То је извршено на најефикаснији могући начин - спровођем Ванредног пописа становништва 1989. године, што је од огромног значаја за комплетан истраживачки подухват и омогућује да се обрадом резултата дође до нових неопходних и упутних сазнања и закључака. Управо захваљујући обављеном Попису далеко је лакше и једноставније обрадити и сложену материју друштвено-економског развоја као подлоге за израду концепције будућег развоја.

Презентирани подаци већ на први поглед указују на одређене карактеристике становништва овог подручја (Таб. 4.). Пре свега, раст становништва је спор (нпр., у периоду од 1961. до 1989. године износио свега 0,5% просечно годишње), а то указује да је знатан део радноспособног становништва напуштао подручје и пресељавао се у друге суседне или удаљеније крајеве. Успорен раст становништва истовремено означава да се друштвено-економски развој није остваривао у толикој мери да би спречио или ублажио процес емиграције. Директна последица је стагнација развоја, која повратно утиче на промене у демо и економској структури становништва. Друга уочљива чињеница је да Штрпце, као центар овог подручја, такође, бележи незнатан пораст становништва. Стагнација овог насеља, са одређеним градским карактеристикама, посебно је присутна у периоду од средине шездесетих до средине осамдесетих година, а то се поклапа са периодом када је престало да функционише као општински центар. Током последње деценије приметно је повећање броја становника насељеног у овом месту. Знатнији пораст броја становника имају два насеља Брод и Фираја, као резултат веће стопе природног прираштаја албанског становништва. Насеља са српским живљем углавном карактерише успорен раст становништва.

Таб. 4. - *Кретање броја становника по насељима*

Насеља	1948	1953	1961	1971	1981	1989
Беревце	682	706	751	846	876	811
Брезовица	-	-	-	-	328	400
Брод	863	969	957	1078	1350	1594
Доња Битиња	416	476	525	642	669	762
Драјковце	218	225	208	173	182	222
Фираја	627	691	686	749	926	1056
Горња Битиња	484	525	522	550	568	574
Готовуша	697	779	839	906	985	970
Ижанце	207	227	245	261	222	210
Јажинце	572	612	673	709	731	689
Коштањево	557	608	624	602	448	429
Севце	1049	1127	1120	1223	1222	1271
Сушиће	346	392	362	357	280	223
Штрпце	1630	1714	1812	1947	1966	2213
Вича	371	402	408	393	437	367
Врбештица	854	931	1065	1228	925	810
Општина	**9573**	**10384**	**10797**	**11664**	**12115**	**12601**

Извор: Попис становништва 1948., 1961., 1971., 1981., и Ванредни попис становништва..., 31.03.1989. у општини Штрпце,

Стални пораст становништва има новоформирано насеље Брезовица, које се не спомиње у пописима до 1971. го-

дине. Стварање овог насеља условљено је изградњом туристичког комплекса са низом хотела и одмаралишта, али и викенд зоном, започето средином седамдесетих година. Појава овог насеља и поменутог комплекса, нарочито у последње време, условила је и нешто бржи развој општинског центра и Општине у целини.

Структурна обележја становништва

Разматрања структурних карактеристика становништва су са становишта потреба реалног оцењивања досадашњег, а поготову будућег развоја, од посебног значаја. Детаљна разрада демографских и социо-економских карактеристика становништва дата у књизи *Општина Штрпце (Сиринићка жупа) - "Демографски развој и особености социјалног простора"* (Група аутора., 1990.). За потребе ове студије анализиране су неке основне структурне карактеристике становништва у погледу односа полова, старосних група, националног састава, али и нивоа образованости и квалификованости.

Основна карактеристика *полне структуре* становништва је присуство већег броја мушког него женског становништва, делом и као резултат веће склоности лица женског пола, нарочито млађих доба старости, ка емигрирању, што има и одређене биолошко-репродуктивне последице. Према Попису 1989. године на подручју Општине живело је 6.568 мушкараца и 6.033 жена. Ово је карактеристично за сва насеља, без обзира да ли се ради о чисто српским, албанским или мешовитим. Насеље које је у овом случају изузетак је општински центар Штрпце.

Старосна структура пружа могућности да се утврди радноспособни контигент али и сагледају друге карактеристике становништва везане за разноврсне активности. У целини посматрано, становништво Општине се може сматрати младим, будући да је индекс старости 0,28, али се иза овог глобалног индекса скривају изразите разлике условљене националним саставом. Наиме, индекси старости становништва у српским насељима су неповољнији у односу на албанска и мешовита. У српским насељима индекс старости има вредности од 0,28 у Брезовици до 0,54 у Штрпцу. У албанским насељима креће се од 0,08 у Коштањеву (условно речено, затворено и изоловано насеље), до 0,11 у Фирађи (најразвијеније албанско насеље у Општини). Што се тиче мешовитих насеља, индекс се креће од 0,22 у Сушићу до 0,34 у Горњој Битињи. Оваква ситуација је врло индикативна и са становишта могућег развоја доста сложена.

Преко 50% укупног становништва у албанским насељима је млађе од 20 година старости, што указује на велики контигент издржаваних лица. С друге стране, становништво старије од 60 година је процентуално веће у српским насељима, што се првенствено односи на Штрпце и Јажинце. Евидентно је да се оваква старосна структура становништва одражава неповољно на укупна развојна кретања и ствара низ сложених проблема, које ће бити веома тешко решавати нарочито у условима ниског нивоа развијености.

Према анализираним подацима Ванредног пописа, општи *ниво образованости* и квалификованости релативно је низак. У контингенту становништва старијег од 15 година још увек има 1.448 лица, или 16,4%, без било какве школске спреме, који се могу третирати као потпуно неписмени. Неписменост је присутна више код женског становништва (72,2% од укупног броја неписмених), с тим што се број неписмених жена повећава са добном старошћу. Даља анализа показује да је образовна и квалификациона структура становништва у целини неповољна. Заједно са незавршеном и завршеном основном школом на подручју Општине има укупно 52,1%, а ако томе додамо број становника без школске спреме и са три разреда основне школе, онда проценат расте на 72,6% укупног становништва. Средње образовање стекло је 23,9%, а високо преосталих 3,5% укупног становништва.

Претходне анализе указују да крупно питање везано за развој Општине представља и *национални састав* становништва. Највећи део становништва сачињава српски живаљ. По последњем попису на територији Општине било је 65,9% српског и 32,7% албанског становништва, уз напомену да је од укупно 16 насеља чисто српских 7, албанских 4, а преостала 5 су мешовита. Праћењем података по пописима становништва запажа се тенденција смањивања удела српског, а повећања албанског становништва, пре свега као резултат далеко већег наталитета албанског живља. Национални односи и промене свакако имају одређених реперкусија на укупни друштвени и економски развој Општине, тим пре што је албанско становништво у порасту и далеко млађе.

Током времена *економска структура* становништва се коренито изменила, тако да је по попису 1989. године, на подручју Општине било укупно 2.739 пољопривредних становника, од тога 1.461 активних. У односу на 1961. годину, када је учешће пољопривредног становништва износило 60,6%, данас пољопривредно становништво учествује са 21,7% у укупном, што указује да се процес деаграризације приближава крају. Међутим, овакви подаци, мада статистички тачни, не могу се прихватити без одређене резерве, тим пре што је пољопривредна производња једна од основних привредних активности укупног становништва. То показује податак да се поред 1.461 активних, пољопривредном делатношћу повремено бави још 4.819 становника Општине (Група аутора, 1990.). Као изразито пољопривредна насеља јављају се Ижанце, Горња Битиња, Коштањево, Сушиће и Брод. С друге стране, учешће овог становништва у насељу Штрпце износи само 3,2%, у Брезовици 8,0% и у Драјковцу 9,5%. Претходни подаци указују да се у овим насељима изврш-

ила коренита промена и привредне структуре, што је и разумљиво обзиром да је Штрпце општински центар, а Брезовица изразито туристичко насеље. За промену економске структуре везује се и број незапослених, којих је јуна 1989. године било 711, а њихово запошљавање управо представља сложено развојно питање. Старосна структура пољопривредног становништва на нивоу Општине може се сматрати повољном, али се иза тога скривају и чињенице о различитој старосној структури албанског у односу на српско становништво.

Сиринићку жупу карактеришу интензивна *миграциона кретања* становништва у целокупном послератном периоду, уз констатацију да су се временом постепено смиривала. Према подацима, емиграција становника из овог подручја била је наглашена у периоду од 1961. до 1971. године, када је одсељено 1.545 становника. Велики одлив становништва био је присутан и у следећој декади (1.508), да би се знатно смирио у периоду од 1981. до 1989. године (иселило се укупно 754 становника). Сва насеља, сем Брезовице, губила су становништво, што је карактеристично како за српска, тако и за албанска насеља. Треба имати у виду да су ови миграторни токови доста различити од насеља до насеља. Тако је у периоду од 1961. до 1989. године највећи одлив становништва био из Врбештице, што треба повезати са растом становништва у Брезовици, и насељу Коштањево, које је иначе најзабаченије у Општини, док је најмањи миграциони салдо у општинском центру Штрпце. При разматрању миграторних кретања свакако треба имати у виду и унутаропштинске миграције на које долази око 70% укупних кретања.

Основни закључак у погледу миграторних кретања јесте да се нису смирила и да се током времена из овог подручја иселио велики број становника, и то првенствено радноспособног узраста, што је утицало на смањење укупног производног људског потенцијала. Емиграција је била условљена бројним факторима, али пре свега неразвијеношћу која је управо последица сплета околности и саме политике да се у развој ове Жупе веома мало улагало. То је и био један од облика индиректног утицаја да се становништво исељава, па се то може директно повезати и са укидањем Општине далеке 1965. године.

Демографске резерве радне снаге - Укупне демографске резерве радне снаге на подручју општине Штрпце у 1989. години износиле су 3.120 лица, што је 42,3% од укупног радног контигента. Међутим, треба имати у виду да реално само млађи део неактивног становништва радноспособног узраста представља праве резерве радне снаге. Тако у Општини, једну трећину резерви радне снаге чини младо становништво од 20-39. година, и преко 80% је женско становништво (Група аутора, 1990.).

Анализа развоја и структура домаћинстава

Није устаљена пракса да се у студијама друштвено-економског развоја изврши и анализа везана за домаћинства, будући да се основна пажња увек посвећивала становништву и његовим разним структурним обележјима. Значај домаћинстава, као развојне категорије, не сме се занемаривати тим пре што се ради о основној ћелији друштва, која се не јавља искључиво као потрошачка целина, него и као организована производна јединка унутар које се одвија укупан живот сваког члана. Осим тога, домаћинства се јављају и као носиоци производње и обезбеђивања основних егзистенцијалних потреба.

Таб. 5. - *Промена броја и величине домаћинстава у послератном периоду*

Насеља	Број домаћинстава						Величина домаћин. према просечном броју чланова					
	1948	1953	1961	1971	1981	1989	1948	1953	1961	1971	1981	1989
Беревце	91	106	118	133	165	166	7,5	6,7	6,4	6,4	5,3	4,9
Брезовица	–	–	–	–	69	81	–	–	–	–	4,8	4,9
Брод	131	131	138	150	151	182	6,6	7,4	6,9	7,2	8,9	8,8
Вича	63	64	68	66	67	60	5,9	6,3	6,0	6,0	6,5	6,1
Врбештица	120	140	145	195	156	175	7,1	6,7	7,3	6,3	5,9	4,6
Г. Битиња	64	67	76	85	92	92	7,6	7,8	6,9	6,5	6,2	6,2
Готовуша	108	113	138	149	180	200	6,5	6,9	6,1	6,1	5,5	4,8
Д. Битиња	50	58	66	83	103	126	8,3	8,2	8,0	7,7	6,5	6,0
Драјковце	32	36	35	32	36	44	6,8	6,2	5,9	5,4	5,1	5,0
Ижанце	36	38	37	36	23	27	5,8	6,0	6,6	7,2	9,7	7,8
Јажинце	84	95	118	127	144	140	6,8	6,4	5,7	5,6	5,1	4,9
Коштањево	85	84	88	91	60	50	6,6	7,2	7,1	6,6	7,5	8,6
Севце	164	163	177	193	237	249	6,4	6,9	6,3	6,3	5,2	5,1
Сушиће	48	48	52	48	45	33	7,2	8,2	7,0	7,4	6,2	6,8
Фираја	93	91	96	95	110	124	6,7	7,6	7,1	7,9	8,4	8,5
Штрпце	238	261	336	388	445	515	6,8	6,6	5,4	5,0	4,4	4,3
Укупно	**1407**	**1495**	**1688**	**1871**	**2083**	**2264**	**6,8**	**6,9**	**6,4**	**6,2**	**5,8**	**5,6**

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 1981., Ванредни попис становништва... 31.3.1989. године у општини Штрпце.

На подручју Општине запажа се тенденција сталног раста броја домаћинстава, што је карактеристично за већину насеља. Међутим, при анализи кретања броја домаћинстава, управо са становишта националних обележја, ваља бити изузетно опрезан, будући да се не може применити правило да се домаћинства фрагментирају, већ напротив са уважавањем традиционалног начина живота и резистенцијом на модеран начин нека домаћинства се и повећавају. Остаје према томе, отворено питање шта се стварно дешава са величином домаћинстава на подручју Општине. Одређени одговор на покренуто питање може само да индицира величина домаћинства по броју чланова. У

том погледу домаћинства у албанским насељима имају већи број чланова (нпр. Брод где просечно домаћинство има 8,8 чланова, затим Коштањево 8,6 па Фираја 8,5). Што се тиче српских насеља карактеристично је насеље Штрпце, где просечно домаћинство има 4,3 члана, али су ово само индикације које захтевају далеко дубљу анализу и аргументацију.

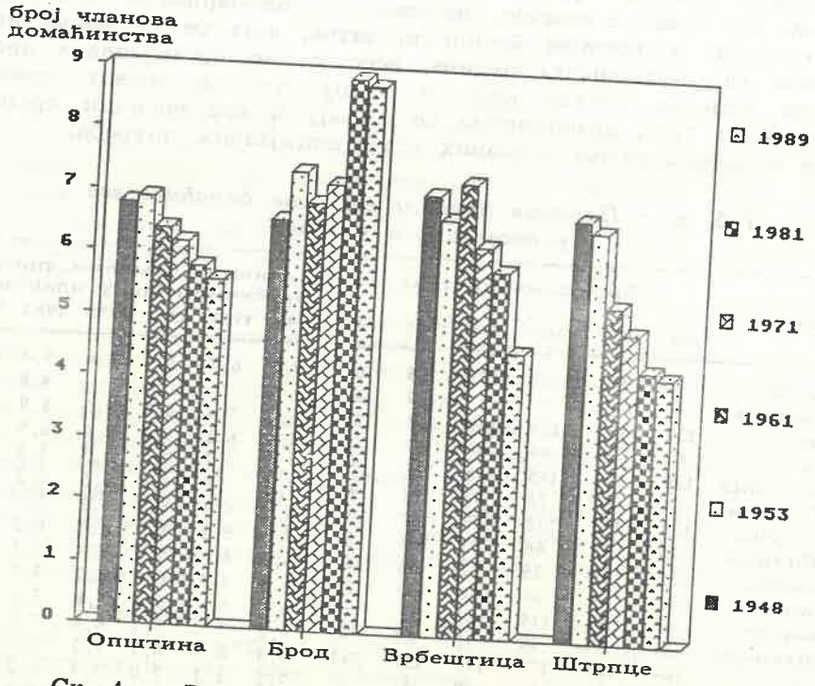

Ск. 4. - *Величина домаћинстава према броју чланова у изабраним насељима*

Будући да је целокупна анализа сведена на ниво насеља овде није потребно извршити посебно разматрање мреже насеља. Основне одлике насеља, које су у тексту констатоване, управо и указују да је мрежа неразвијена и да су насеља економски сиромашна. Непосредни ефекат промена које се дешавају у мрежи насеља је перманентно јачање снаге и улоге општинског центра Штрпце, које представља главни развојни пункт Општине. Свакако ваља указати и на јачање насеља Брезовица, која је стекла посебна привредно-туристичка обележја. Стоји и чињеница да су ова два насеља основни носиоци укупног, а пре свега привредног развоја Општине. Извесни ефекти утицаја, али само у иницијалним формама, осећају се из ових насеља на насеља у непосредном суседству и то првенствено она која се налазе на главном саобраћајном правцу кроз Општину.

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ФОНДОВИ И КАПАЦИТЕТИ

Поред природних ресурса и потенцијала са којима располаже општина Штрпце, интензитет, брзина и основна обележја укупног друштвено-економског развоја су детерминисани изграђеним, односно радом створеним друштвеним, економским, инфраструктурним и другим фондовима и капацитетима. Општа констатација је да на овом подручју нису присутни значајнији друштвено-економски фондови и капацитети што је био основни разлог досадашњег успореног развоја, односно заостајања. Могуће је условно констатовати, да то можда представља и извесну предност, пре свега са еколошког становишта.

Инфраструктурни фондови

Подручје општине Штрпце у погледу инфраструктурне опремљености, односно изграђености, може се сматрати неразвијеним у целини, па и заосталим ако се посматрају његови поједини делови чиме је поред осталог, допринела и "сложена", односно разуђена алпско-планинска конфигурација коју је тешко савлађивати, наравно уз велика материјална улагања. Неизграђеност и недовољност инфраструктурних капацитета у Жупи односи се на све облике и видове ових објеката, почев од мреже путева, система енергоснабдевања, комуналне опремљености и комуникационо-информационе повезаности.

Укупна дужина *путне мреже* на подручју општине износи 70 km, од чега је 54 km са савременим коловозом (Бојовић Б., Тошић Б., 1990.). Окосницу путне мреже представља регионални пут Урошевац - Призрен, дужине 25 km, који пролази долином реке Лепенац.Осталу мрежу сачињавају локални путеви лоших техничких карактеристика, нарочито у источним деловима Општине. Само мањи део локалних путева је са савременим застором. Оваква мрежа путева није довољна за повећање мобилности фактора производње као ни за свакодневне потребе становништва. Проблеми у функционисању саобраћаја су израженији у зимском периоду.

У саобраћајну инфраструктуру спада и систем изграђених *успињача*, о којима ће бити накнадно речи, када будемо обрађивали проблематику развоја туризма и формирања великог туристичко-рекреационог комплекса на падинама Шар планине.

Електрификација подручја Општине вршена је до 1970. године, али не и потпуно завршена. *Снабдевање електроенергијом* се обезбеђује из Енергетског система Косова преко дистрибутивне мреже 35 kV која се трансформише у трафостаници смештеној у насељу Штрпце на напон од 10 kV. Потрошачка дистрибутивна електромрежа је проведена до скоро свих

насеља уз одговарајуће техничко-сигурносне услове. Највећи потрошачи електроенергије су домаћинства и туристички објекти, а најмањи јавни објекти и викенд зона (Бојовић Б., Тошић Б., 1990.).

Стање *комуналне опремљености* знатно заостаје за потребама становништва и осталих јавних, привредних корисника. Ради се о фрагментираним и ситним системима водоснабдевања који нису међусобно повезани, користећи бројна изворишта квалитетне воде. Значајнији систем водоснабдевања налази се на подручју туристичког комплекса Брезовице, који није повезан са системом снабдевања општинског центра. У целини посматрано, систем водоснабдевања и поред високог квалитета воде је недовољан не само за задовољавање будућих потреба него и сада због малих капацитета каптираних изворишта, што ствара одређене проблеме у редовном снабдевању водом.

Канализациони системи одвода површинских, а посебно употребљене и загађене воде није изграђен са изузетком делимичног пречишћавања на подручју хотелског комплекса Брезовица. Површинска као и употребљена вода директно се слива у реке или непрописно изграђене септичке јаме, што представља сталну опасност загађивања речних токова, а пре свега реке Лепенца као главног реципијента на подручју Општине. Остали видови комуналне инфраструктуре су неразвијени, неорганизовани, неуређени и захтевају хитне интервенције уз претходну анализу свих релевантних локационих услова и захтева.

Суштину *комуникационог система* представља ППТ мрежа, која је неразвијена и далеко заостаје иза стварних потреба Општине, њеног становништва и привреде. ПТТ распо-лаже само са једним дотрајалим објектом и застарелом телефонском техником будући да се ради о полуаутоматској централи. На телефонску мрежу прикључена су само три насеља: Штрпце, Брезовица (без домаћинстава) и Беревце. Сасвим је очигледно да је постојећа ПТТ мрежа уско грло развоја Општине, а посебно туристичке привреде чија експанзија се не може у савременим условима замислити без модерне, брзе и перманентне комуникационе службе (Бојовић Б., Тошић Б., 1990.).

Производно-прерађивачки фондови и капацитети

Први истражни радови у рударству на овом простору отпочели су крајем прошлога века чиме је практично започет процес измена привредне структуре. Експлоатација хромне руде започета је од стране фирме Mois Aceo 1927. године. Непосредно пред рат у рудницима је радило просечно око 250 радника. Рудници хромита били су једини производни капацитети и они су уз себе повезивали и железничку пругу са индустријским колосеком на релацији Качаник-Врбештица.

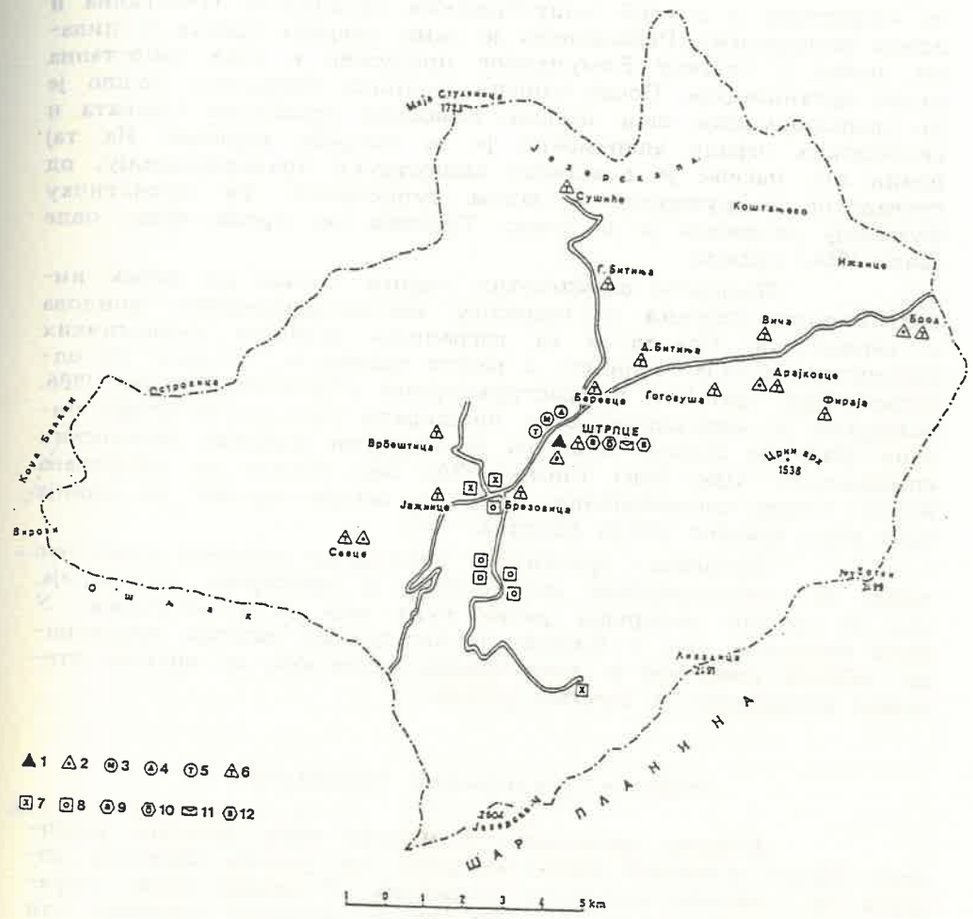

Ск. 5. - *Производно-прерађивачки фондови и капацитети*

1 - земљорадничка задруга, 2 - откупна станица, 3 - металопрерађивачка индустрија, 4 - дрвна индустрија (пилана), 5 - текстилна индустрија, 6 - објекти трговине, 7 - хотел, 8 - одмаралиште, 9 - апотека, 10 - банка, 11 - пошта, 12 - ветеринарска станица.

Због нерентабилности производње они су угашени 1954. године и тиме изазвали видне последице у смислу трансформације Жупе и њеног становништва. Непосредно иза рата покушало се са изградњом и других индустријских капацитета (текстилна и дрвна индустрија). Реализована је само прерада дрвета у пилани, некад у саставу Комуналног предузећа а сада самостална радна организација. После гашења рудника Брезовица дошло је до трансформације овог насеља. Неколико стамбених објеката и економских зграда адаптирано је за потребе туризма. На тај начин ово насеље је доживело вишеструку трансформацију, од сточарског у рударско, а затим туристичко. Ту туристичку функцију задржало је и данас. Туризам се, према томе, овде зачео 1954. године.

Почетком осамдесетих година долази до већих инвестиционих улагања у изградњу непољопривредних фондова и капацитета. Почело је са изградњом крупних туристичких капацитета хотела "Нарцис", а нешто касније и "Молика" са одговарајућим пратећим инфраструктурним објектима. Године 1986. остварена је модернизација и проширење капацитета старе пилане. Наредне године пуштена је у погон фабрика машинских компонената "Иво Лола Рибар." Оба ова објекта су ситуирана испод главне саобраћајнице, али сав њихов промет се одвија кроз уско градско језгро Штрпца.

Прометно- трговински објекти су већином класичног типа, без одговарајућих складишних и продајних просторија, ако се изузме модернија робна кућа која је у изградњи. У свим насељима, сем у Ижанцу и Коштањеву, постоје продавнице, обично смештене у адаптираним објектима са ниским степеном хигијенских и других услова.

Објекти друштвеног стандарда

Објекти друштвеног стандарда нису довољно развијени. Мрежа основних школа покрива сва насеља. Школски објекти су углавном адекватни потребама. У новије време изграђено је неколико школских објеката са основном опремом, али се још налазе далеко испод нужног стандарда и одговарајућег квалитета. Средњошколски центри постоје у Штрпцу и Фирају.

Здравствена служба се одвија кроз систем објеката у оквиру којих је дом здравља у Штрпцу, две амбуланте у Драјковцу и Јажинцу, као и три здравствена пункта у Севцу, Врбештици и Броду. Стање ових објеката је лоше и не могу задовољити ни минималне здравствене стандарде, а посебно је критично стање са неопходном санитетском опремом па и материјалима. Једноставно речено, стање здравствених фондова, па тиме и здравствене службе је незадовољавајуће и далеко испод било каквих прихватљивих критерија.

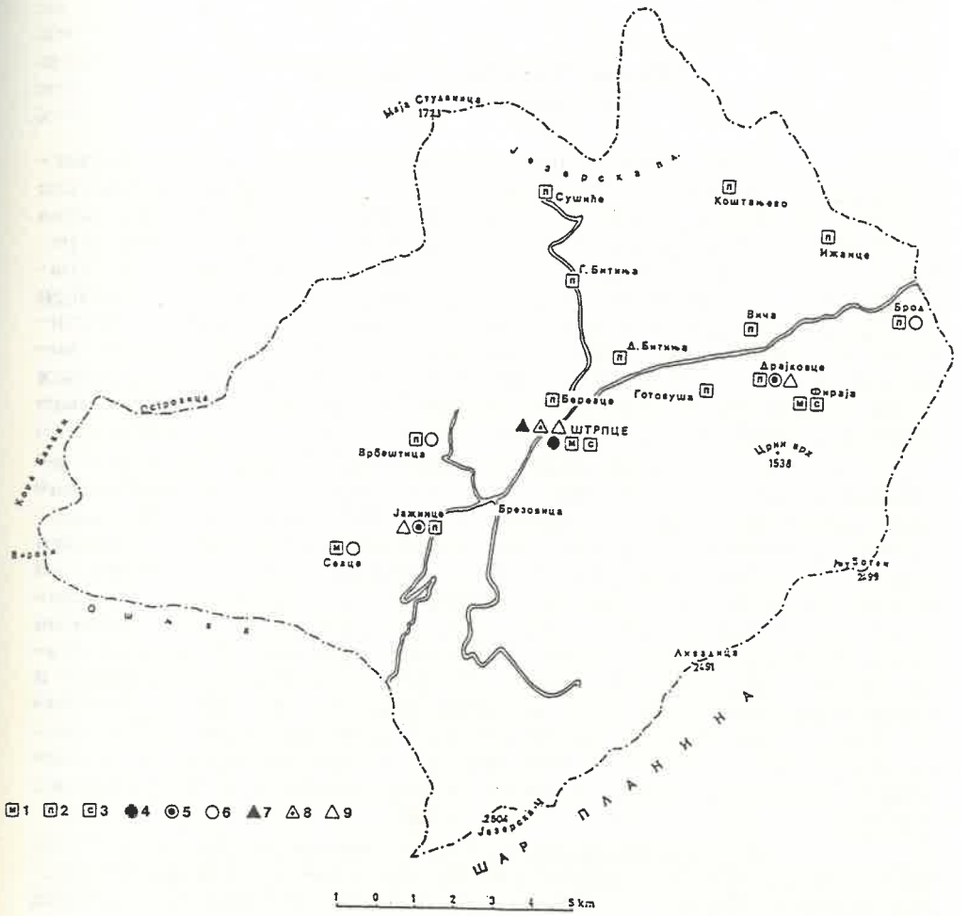

Сл. 6. - *Објекти друштвеног стандарда*

1 - матична основна школа, 2 - подручна одељења, 3 - средња школа, 4 - Дом здравља, 5 - амбуланта, 6 - здравствени пункт, 7 - Дом културе, 8 - Скупштина Општине, 9 - месна заједница

Међу осталим објектима друштвеног стандарда ваља истаћи новоизграђени Дом културе у чијем склопу је изграђен анекс за потребе општинских служби и организација.

Стање стамбеног фонда и опремљености

Груба анализа података о стамбеном фонду показује да је стање незадовољавајуће и да га карактерише присуство бројних проблема у погледу квалитативних услова живљења и становања. Становништво углавном живи у породичним зградама односно становима, са пратећим економским зградама, грађеним на класичан и за овај крај специфичан начин, прилагођен оскудним материјалним условима живота и климатским приликама. У том погледу ипак ваља поменути чињеницу да су амбијенталне и грађевинско-архитектонске вредности појединих група зграда па и насељских језгара од великог културно-наследског значаја, али у изузетно лошем и запуштеном стању.

На подручју Општине користи се 2.440 стамбене јединице различитих величина и нивоа опремљености инсталацијама. Просечно у једном стану живи 5,2 лица, што је подударно са просечном величином домаћинства. Међутим, подаци који су презентирани указују на постајање великих разлика по насељима. Већи број чланова домаћинства у албанским насељима подразумева и већи број лица у становима. У насељима Брод, Фираја, те Коштањево и Ижанце просечно у једном стану живи 8,8 лица. С друге стране, у Беревцу, Јажинцу и Севцу просечно један стан користи породица са 4,2 до 4,6 лица, док у општинском центру у једном стану живи 3,8 чланова домаћинства. Већ ови показатељи су индикативни за реалну слику стамбеног фонда, његових карактеристика и националних обележја.

Анализа података о нивоу опремљености станова по насељима указује на разлике између општинског центра и осталих насеља. Наиме, у Штрпцу преко 70% станова је потпуно опремљено инсталацијама (електричном струјом, водоводом и канализацијом), те су услови живота повољнији него у осталим насељима. Екстремне случајеве представљају албанска насеља Ижанце и Коштањево као и насеље мешовитог типа Сушиће у којима нема станова потпуно опремљених инсталацијама. Што се тиче српских насеља, она су боље опремљена, при чему ваља водити рачуна да у њима живи и мањи број станара а то свакако утиче на квалитет живљења, али и у њима овај квалитет заостаје иза општинског центра.

Неповољност услова становања и живљења огледа се и у томе да је потпуно опремљен тек сваки трећи стан у Општини (односно 32,8% од укуног броја станова). Са водом, електричном енергијом али без канализације укупно је 62,3% станова уз напомену да постоји још 1,3% станова без икакве опреме (насеље Коштањево је изразит екстрем). Са централним грејањем постоји свега 0,8% станова, што је посебна индикација не само слабих услова него и својеврсна илустрација неразвијености ове општине. Наиме, управо лоши услови становања са своје стране указују на ниску економску снагу и моћ становништва, односно домаћинстава. То је такође, илустрација неразвијености овог подручја о чему ће бити речи нешто касније.

Таб. 6. - *Број и структура станова према опремљености*

Насеља	Број ста- нова	Лица уку- пно	по стану	Опремљеност станова пот- пуна	дели- мична	без инстал.	са купа- тилом	Станови од тврдог матери|.
Беревце	169	811	4,7	95	73	1	96	138
Брезовица	83	400	4,8	4	79	-	56	80
Брод	180	1594	8,8	64	111	2	15	110
Вича	69	367	5,3	6	63	-	14	66
Врбештица	178	810	4,6	7	166	5	24	174
Г. Бутиња	96	574	5,9	3	93	-	6	62
Готовуша	220	970	4,4	56	163	1	103	214
Д. Битиња	134	762	5,8	47	85	2	52	131
Драјковце	44	222	5,0	2	42	-	30	25
Ижанце	28	210	7,9	-	28	-	-	14
Јажинце	162	689	4,2	81	79	2	72	69
Коштањево	50	429	8,6	-	40	10	-	47
Севце	288	1271	4,4	67	219	2	69	241
Сушиће	44	223	5,0	-	43	1	-	42
Фираја	121	1056	8,8	11	108	2	9	90
Штрпце	576	2213	3,8	416	148	2	436	478
Укупно	**2440**	**12601**	**5,2**	**800**	**1609**	**30**	**962**	**1381**

Извор: Ванредни попис становништва ... 31.03.1989. у општини Штрпце.
Напомена: Потпуна опремљеност станова подразумева опремљеност електричном енергијом, водоводном и канализационом инфраструктуром; Делимична опремљеност подразумева опремљеност станова или само водоводном или само енергетском инфраструктуром.

Нешто више од трећине станова изграђено је после 1960. године, од тога само 30 станова у друштвеном власништву у Штрпцу, укупне површине 1.576 m^2. Мали број изграђених станова директна је последица укидања Општине.

Сумарно речено, стамбени фонд ни по квантитету, а поготово по квалитету не обезбеђује савремене услове живота, а и сам начин живота становништва још увек је организован

на класичан сеоски начин са тек иницијалним продором градског начина живљења, који није у потпуности присутан, ни у општинском центру који је стекао одређене елементе урбаног средишта. У том погледу, индикативно је да су станови већих површина и са већим бројем одељења изграђени у насељима Штрпце, Беревце, Брезовица и Севце. У осталим насељима површине станова су мале, па наравно и са мањим бројем одаја, односно соба што указује и на њихово одумирање, тим пре што се из њих иселио велики број становника, па нека од њих се налазе на граници нестанка, односно изумирања.

Општа неразвијеност подручја условљена је чињеницом да на њему нису присутни значајнији производни капацитети, а то је посебно условљавала слаба и неадекватна инфраструктурна опремљеност. Ако за моменат занемаримо продуктивне капацитете у пољопривреди, за које је карактеристична нерационална употреба и традиционални начин коришћења, лако се запажа да су остали производни фондови малобројни и структурно неповезани што је директно условљено и постојећом организацијом привреде.

Оцена друштвено-економских фондова

Предуслов развоја и изградње производних капацитета није само обезбеђена сировинска база уз постојање одговарајуће радне снаге него и присутност адекватне инфраструктурне опреме. У том смислу постојећа саобраћајна, путна мрежа не може се сматрати погодном за развој посебно бројних села која су удаљенија од основног регионалног пута. Осим тога, већина насеља не располаже са нужним, минималним комуналним објектима као што су водоводи и канализација што је каракетристично и за сам општински центар. Нису потпуно решени ни проблеми електроснабдевања, а још мање проблеми комуникација међу којима посебно ПТТ, који једва задовољава најхитније потребе становништва и одговарајућих служби. Инфраструктура представља тренутно основно уско грло развоја и значајну баријеру коју је потребно што пре савладати.

Сем туристичко-угоститељских капацитета, који су се почели изграђивати тек током последње деценије, на подручју Брезовице и Стојкове куће, остали производни објекти су малобројни што се посебно односи на индустријске. На целом подручју Општине изграђена су два индустријска капацитета од којих је један условно индустријски, ако је реч о постојећој пилани. Други индустријски објекат је модеран релативно добро развијен али неискоришћен и неподесно лоциран. Ради се о фабрици металне индустрије која послује у саставу Иве Лоле Рибара из Београда. Добро је опремљена са 25 модерних машина универзалног карактера и високим степеном технологије. Чињеница је да ова фабрика, са пратећим изграђеним објектима, може послужити као основно језгро будућег развоја индустрије, али уз велике ограде нарочито у погледу избора програма који морају да задовоље неколико строгих критеријума. Пре свега, то морају бити програми тзв. чисте индустрије, без последица по загађивање животне средине, довољно флексибилни и прилагодљиви захтевима тржишта и по величини мали, не само по обиму производње него и по броју запослених радника. Нужност развоја и изградње индустријских објеката суштински није спорна, али је претходно нужно утврдити програме који могу доћи у обзир и посебно пронаћи адекватне локације у појединим насељима, нарочито оним где још постоје услови да се задржи радноспособно становништво. Неке од тих локација већ су идентификоване али их је потребно аналитички још детаљније обрадити.

Остали производни капацитети првенствено се односе на продавнице, углавном класичног типа, које су лоциране по насељима и са ниским стандардом и опремљеношћу. На подручју Општине постоји 95 продавница. У последње време изграђени су модернији и репрезентативнији објекти трговине у Штрпцу, али је то још увек недовољно нарочито са становишта потреба развоја туризма и комплетирања његове понуде. Објекти мале привреде су толико малобројни, а поред тога и застарели, да их не вреди ни помињати, мада се стално потенцира значај ових објеката и њиховог изграђивања са становишта убрзавања развоја и решавања проблема незапослености која је присутна и у овој општини.

Читавом привредом општине Штрпце доминирају туристичко-угоститељски комплекси изграђени на подручјима Брезовице и Стојкове куће. Основне капацитете и носиоце развоја туризма заснованог на изузетно повољним и атрактивним смучарским теренима, добро познатим широм Југославије, представљају два хотелска здања која су изграђена у периоду од 1980. до 1985. године. То су хотел "Нарцис"- "А" категорије са капацитетом од 250 лежаја који је лоциран у Брезовици и хотел "Молика" - "Б" категорије са 300 лежаја, лоциран на подручју званом Стојкова кућа.

Поред ових смештајних капацитета, са пратећим угоститељским и осталим компонентама, на скијашким теренима изграђене су бројне жичаре и ски-лифтови великог капацитета. Жичаре просечне дужине око 1.500 метара и 1.200 скијаша на сат изграђене су током 1985. и 1986. године. Поред ових капацитета на локалитету Брезовице налазе се и објекти: Центар за одмор, опоравак и рекреацију пензионера" са 82 лежаја као и хотел "Бреза" са 60 лежаја. Потребно је истаћи чињеницу да су Брезовица и локалитет Стојкова кућа, одакле се развија систем жичара и ски лифтова повезани новоизграђеним асфалтним путем, дужине 9 km. На том потезу, на најатрактивнијем делу, званом Тршење, изграђено је велико викенд насеље. Изградњом овог насеља створени су бројни проблеми комплетира-

ња и повезивања целокупног туристичког комплекса који се састоји из међусобно недовољно повезаних парцијалних делова. Решавање овог проблема није ни мало једноставно, тим пре што је настављено са изградњом неколико објеката који овај јединствен комплекс још више фрагментира, стварајући посебне проблеме у његовој будућој економски оправданој експлоатацији и коришћењу.

Сумирајући неке налазе и закључке о производним капацитетима и фондовима, нарочито са становишта будућег развоја и комплетирања туристичког комплекса, могуће је истаћи чињеницу да је неопходно отклонити низ проблема. Основни проблем односи се на изградњу одговарајуће инфраструктуре која ће својом опремљеношћу не само омогућити рационално коришћење постојећих туристичких капацитета него и директно утицати на развој комплементарних делатности неопходних за заокруживање укупне туристичке понуде. То се односи на мрежу саобраћајница, водоснабдевања, канализације, депонија и првенствено ПТТ услуге и систем комуницирања. Осим тога, неопходно је како са становишта развоја туризма и са комплекснијег развоја привреде Општине обезбедити услове бржег развоја пољопривреде и шумарства а посебно мале привреде и кућне радиности. Због њихове неразвијености није могуће остварити веће развојне ефекте нарочито у погледу веће запослености становништва и остваривања већег дохотка па тиме и акумулације.

РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ

Анализом укупно расположивих природних и друштвено-економских услова и потенцијала развоја општине Штрпце поменути су неки моменти и карактеристике процеса развоја који су се дешавали у овом подручју.

Површно посматрање и сумирање неких налаза показује да су развојни процеси у овом подручју били успорени и да су се дешавали као последица интерактивних деловања спољних и унутрашњих фактора. Њихови ефекти, по интензитету и карактеру структурних промена, нису били ефикасни и економски пробитачни. Другим речима, процеси развоја и мењања економске, и друштвене структуре, што се директно одражавало и на све облике демо-економских промена, текао је релативно споро и изразито спонтано.

Поред тога, започети процес индустријализације активизацијом и експлоатацијом рудника хромита њиховим напуштањем је прекинут па су у дугом временском периоду изостали развојни ефекти: трансформисање друштвено-економске структуре, јачање економске снаге становништва и домаћинстава, те већи утицај на производњу кроз раст запослености и продуктивности као квалитативних фактора развоја.

Процеси деаграризације

Процес који се на подручју Општине перманентно дешавао и одвијао била је деаграризација, а текла је спонтано и под утицајем више спољних него унутрашњих фактора. У периоду од 1961. до 1981. године пољопривредно становништво се радикално смањило. Према пописима, поменутих година, дошло је апсолутно до смањења пољопривредног становништва за 4.060 житеља, а то је за косовске прилике читав град. Учешће пољопривредног становништва 1961. године износило је 60,6%, што указује да је Општина имала изразити пољопривредни карактер.

Производња се одвијала на традиционалан начин са великим делом производње који је има натурални а не робни карактер. Према подацима за 1981. годину, који су реконструисани, будући да у то време Општина није постојала, већ је била у саставу општине Урошевац, а и због других разлога које ћемо посебно прокоментарисати, на овом подручју учешће пољопривредног становништва у укупном износило је свега 12,7%, што наводи на закључак да је процес деаграризације дошао до своје завршне фазе. Међутим, такав закључак је погрешан на шта указује следећа анализа.

Подаци Ванредног пописа становништва, показују да је на подручју Општине било укупно 2.739 пољопривредних становника, што износи 21,7% укупног становништва. Поређење са претходним подацима указује да се у методологији и обради података у 1981. години десио неприхватљив пропуст, што је накнадно утврђено, а односи се на целокупан пописни подухват. Према најновијим подацима процес деаграризације није завршен и указује на присуство латентног дела пољопривредног становништва који ће вероватно у блиској будућности напустити пољопривреду чак и ако се на подручју општине не буду дешавали крупнији захвати у привреди и њеној структури.

Процес деаграризације није истим интензитетом захватио сва насеља Општине. Међу њима се јављају крупне разлике које индиректно указују да су нека насеља у међувремену захваћена процесом урбанизације чему није допринео процес коренитијег мењања привредне структуре и тиме смањења улоге пољопривредне производње. При томе, ваља водити рачуна да су се неки процеси у привредној структури десили тек током последње деценије, а не би се могли подвести под класични појам индустријализације. Уосталом, индустријски развој општине није опредељивао и директно деловао на деаграризацију.

Ефекти деаграризације су, међутим, више него видљиви управо у томе што се знатан број становништва одселио из Општине, па има изразито емиграциони карактер, што се

односи како на српски тако и на албански део становништва. Осим тога, деаграризација је смањила економску снагу села, односно његовог становништва тиме што се по правилу одсељавало радноспособно становништво које је, иначе, основни носилац биолошке репродукције. Истина, овде ваља водити рачуна о различитом понашању албанског у односу на српско становништво. Разлика није једино у стопама наталитета и природног прираштаја већ и устаљеној пракси да се албанске породице не исељавају већ само поједини чланови који се запошљавају широм Југославије или и у иностранству. Због тога код коначне оцене деаграризације и њених ефеката потребно је водити рачуна о социјалном, а посебно националном саставу становништва.

Процес деаграризације, као што је то већ поменуто резултат је снажнијег деловања спољних фактора, али и саме политике укупног развоја у којој је пољопривредна производња била подређена развоју осталих привредних делатности, односно индустријализацији која локационо није била неутрална, већ условљена низом фактора концентрације. Такви услови на подручју Општине нису постојали, а било их је тешко стварати из низа разлога о којима је на више места било речи. Чињеница је да индустријализација ово подручје није захватила, што се не мора сматрати погрешним, будући да су тиме сачувани неки веома битни елементи везани за ово подручје а то је животна средина.

Процеси индустријализације и урбанизације

Подручје општине Штрпце било је суштински изложено посредном деловању процеса индустријализације, која је захватила одређена подручја Србије и у оквиру ње Косово и Метохију. Основни ефекат овог посредног деловања је емиграција становништва и радне снаге испољене кроз ослобађање пољопривредне пренасељености која је била карактеристична до 1961. године. Одсуство индустријализације овог подручја деловало је на споро мењање мреже насеља која су и до данас задржала сеоска обележја са мешавином традиционалног и модерног начина живота. Због тога, у укупном привредном животу Општине, а посебно након 1953. године када је затворен рудник хромита, доминантна привредна делатност била је пољопривреда, али уз напомену да је временом постајала неефикаснија тиме што ју је напуштао највиталнији део радне снаге, односно становништва.

Што се тиче неких коренитијих промена у привредној, а тиме и друштвеној структури Општине, она се десила тек током последње деценије када су активирани туристички потенцијали и изграђен крупнији индустријски капацитет, односно, погон, али у условном смислу речи. Одсуство брже индустријализације је деловало на одлив становништва, али захваљујући томе је очувана животна средина што са становишта развоја туризма, као водеће привредне делатности има посебну вредност о којој се мора водити рачуна.

Целокупном мрежом насеља доминира општински центар у коме је, према Ванредном попису становништва 1989. године, живео сваки шести становник Општине. Према временској серији података о становништву, насеље Штрпце је у периоду од 1948. године, када је обављен први попис становништва, па до последњег 1989. године порасло за свега 600 становника што указује на његову изузетно слабу привлачну моћ. Као општински центар, формиран тек пре годину дана, делио је судбину целе Жупе и њених насеља.

Евидентно је да је процес урбанизације на овом подручју у знатном закашњењу, а Штрпце као општински центар тек се почео обликовати у градско насеље са одговарајућим привредним, друштвеним, јавним, културним функцијама. Јачање процеса урбанизације на подручју започето је изградњом и комплетирањем туристичког зимско-рекреативног комплекса на Шар планини са средиштем у Брезовици, која је формирана као насеље градског иницијалног карактера крајем седамдесетих година, и са општинским центром постала носилац главних привредних делатности, односно, свих непољопривредних делатности. Тек у последње време, под њиховим утицајем остварује се и процес мењања привредне и социјалне структуре насељеног становништва. Ван ова два градска насеља ни једно село не располаже са неким капацитетом индустријског или туристичког карактера, што не значи да се нису у међувремену могли изградити. Ипак, ретко се дешава да се индустрија лоцира ван општинског центра у условима када се ради о потпуној неразвијености подручја. Заједно насеља Штрпце и Брезовица учествују свега са 20,4% у укупном становништву општине, што потрвђују тезу се формирало развојно језгро, истина, још увек слабе привлачне снаге, али и без одговарајућих способности да делују као покретачи бржег развоја других насеља укључујући и она која се налазе у непосредној близини, на главном правцу развоја.

Сумарно речено, процес урбанизације на овом подручју је у иницијалној фази, али и у специфичним условима који реално не пружају могућности да се убрза у догледно време уколико се настави са споријим привредним развојем подручја. То се лако може десити због уске материјалне базе и присутне неизвесности да ли ће у новонасталим условима привређивања бити могуће привући капитал са стране да би се активирали присутни развојни потенцијали.

РАЗВОЈНИ ЕФЕКТИ

Суштински посматрано, развој општине Штрпце тек као је споро па су остварени релативно слаби ефекти, ако се посматрају у контексту раста запослености, производње, инвестиционих улагања или једном речју у погледу повећања националног дохотка по становнику и подизања животног стандарда становништва у целини. Ово подручје спада међу неразвијенија на Косову и Метохији, а основно му је обележје емиграционо. Томе треба додати да је пољопривреда, без обзира на изграђене непољопривредне капацитете, који су тек у повоју или се из разних разлога не користе потпуно (што се првенствено односи на туристички комплекс на Шар планини), доминантна привредна делатност код већине насељеног становништва које статистички није евидентирано као пољопривредно. Посебне тешкоће за анализу битних развојних ефеката представља недостатак одговарајућих статистичких подлога. Користећи се доступним статистичким подацима покушаћемо да изнесемо основне развојне ефекте. Један од њих са посебним значајем је кретање запослености.

Запосленост

Тешкоће, па и немогућности да се дође до адекватних и поузданих статистичких података и временских серија о кретању запослености, инвестиција и националног дохотка, остварених на подручју Општине током последних двадесет година, онемогућују да се изврши реална и објективна анализа досадашњег развоја. Ипак, према расположивим подацима могуће је закључити да је развој новоформирање општине био веома спор, а једно дуго време и стагнантан. У периоду од 1965. године па све до 1981. године ово подручје не само стагнира него и заостаје у свом развоју. Према подацима за 1964. годину на овом подручју било је запослено у друштвеном сектору 612 лица што је индикација неразвијености будући да је било запослено свега 5,7% укупног становништа. Неразвијена индустрија је запошљавала само 108 радника. У то време биле су неразвијене и терцијарне делатности које су запошљавале 73 радника. Последица тога је било отварање процеса емиграције радноспособног и млађег становништва, што потврђују и подаци о кретању становништва у Општини и њеним насељима. Индикативно је да се ниска запосленост задржала све до 1981. године када је било запослено 610 радника у друштвеном сектору. Значи да је у односу на укупан број становника учешће запослених смањено у односу на 1964. годину. Коментар о овом је сувишан. Након 1981. године повећава се број запослених овисно од изградње производних и туристичко-угоститељских објеката. Тако нпр., број запослених у РО "INEX-Шара" од 1981. до 1986. године је удвостручен и запослило се 163 радника. Релативно веће запошљавање обезбедила је и фабрика машинских компонената запославши нових 116 радника. Истовремено, број незапослених се повећавао па је 1989. године износио 711. Ови подаци указују да се ситуација у међувремену није изменила и да се није остваривао значајнији развој.

Таб. 7. - *Број и структура запослености 1989. године*

Делатност	Број	Структура у %
Укупно	**1261**	**100,0**
Привреда	956	75,8
Примарни сектор	124	9,8
- пољопривреда	76	6,0
- шумарство	48	3,8
Секундарни сектор	251	19,9
- индустрија	225	17,8
- грађевинарство	26	2,1
Терцијарни сектор	581	46,1
- саобраћај	2	0,2
- трговина	234	18,6
- угоститељ. и туризам	316	25,0
- занатство	7	0,5
- остало	22	0,2
Непривреда	305	24,2

Извор: Анкета, 1989. године.

Према подацима за 1989. годину на подручју Општине било је укупно запослено 1.261 радник или сваки десети становник, што указује да је подручје остало изразито неразвијено[3]. Међутим, у оквиру структуре запослених дошло је до извесних промена, што показују подаци у Таб. 7.

Као доминанте делатности у привреди Општине јављају се терцијарне, у оквиру којих посебно угоститељство и туризам, и трговина. Међутим, остале терцијарне делатности су потпуно неразвијене, посебно занатство, стамбено-комуналне делатности и финансијске. Слична је ситуација и са индивидуалним сектором који је на подручју Општине не само неразвијен, него и занемарен. У њему заиста постоје велике шансе за запошљавање, али се претходно мора коренитије изменити његов третман који до сада није био ни мало подстицајан.

---

[3] Извор података о броју запослених је анкета из јуна 1989. године, те отуда укупан број запослених није обухватио и запослене у новоотвореним објектима из области индустрије (погон вунене трикотаже "Марина"), из области школства (гимназија у Штрпцу, која у свом саставу обухвата и средњешколски центар у Фираји) као и одређени број запослених у приватном сектору у делатностима трговине, саобраћаја, угоститељства и занатства.

Привредне делатности

Анализа укупне производње, њеног стања, досадашњег развоја и формиране структуре је лимитирана недостатком одговарајућих података које, и поред настојања, није било могуће у релативно кратком периоду предузетих истраживања, прикупити и обрадити. Отуда је и тешко доћи до неких релевантних информација неопходних за сагледавање укупног развојног комплекса ове општине. Претходна анализа о запослености је значајнија јер пружа неке индикације о досадашњем развоју, па индиректно и о производњи. Без обзира на сужену аналитичку основу, покушаћемо да са непотпуним, парцијалним и необрађеним подацима обрадимо и проблематику производње, с тим што ће више бити говора о условима и потенцијалима а мање о оствареним резултатима.

Према доступним информацијама, које нису потпуне али су индикативне, производња посматрана у целини на овом подручју структурно је промењена и то са две доминантне чињенице. Прво, однос између друштвеног и приватног сектора измењен је у корист првог, тако да су у структури производње, а тиме и друштвеног производа, за који, нажалост, немамо одговарајуће податаке, доминантне непољопривредне делатности. Друга битна карактеристика је да је пољопривреда, која реално располаже повољним условима развоја сточарства, у опадању. Постојеће стање производње и њене структуре, без обзира на непостојање одговарајућих показатеља, карактерише доминација туризма са угоститељством које, ако ништа друго, запошљава највећи број радника. Пошли смо логиком да већа запосленост обезбеђује и већу производњу, односно производне ефекте изражене у друштвеном производу и националном дохотку. Ову поставку није тешко прихватити, посебно на подручјима која су мала и специфична као што је Сиринићка жупа. Сагледавање комплекса производње, а посебно њене структуре извршићемо поступно, посматрајући поједине производне делатности и њихове карактеристике. Таквим приступом могуће је доћи и до одговарајућих констатација које могу бити корисне, не само за сагледавање постојећег стања него и као основа за конципирање будућег развоја, односно одређивање развојних циљева, стратешких решења, те приоритетних сектора развоја и одговарајућих пројекција, да би се њихова међусобна конзистентност и остварљивост у једном сагледивом временском периоду могла остварити. У том смислу, поћи ћемо прво од примарних делатности - пољопривреде и шумарства, па затим прећи на секундарне, индустрију и грађевинарство и завршити анализом терцијарних у оквиру којих је посебно значајан туризам и угоститељство. Оваквим следом анализе искристалиса ће се и њихови међуодноси, али и проблеми неповезаности и међусобне фрагментираности. При томе, ваља имати у виду да је укупна структура производње у великој мери детерминисана организационим облицима који нису били са становништа економског развоја стимулативни будући да су водили ка атомизацији привреде, што се десило и на подручју општине Штрпце под утицајем идеолошких наслага форсирања небулозног концепцијског решења удруживања рада и средстава. Постојећа организација привреде, односно, њена фрагментираност и искључива суверености производних организација занемаривала је а често и искључивала могућност међусобног повезивања и интегрисања. На подручју општине Штрпце није било повезивања организација туризам и угоститељства са пољопривредним, мада се то по логици економског резоновања могло и очекивати. Овај проблем неће бити лако решити уколико се благовремено не схвате све његове погубне последице. У оквиру овог остаје отворено питање и односа између друштвеног и индивидуалног сектора који је, до сада, у потпуности игнорисан и скоро да није постојао никакав облик сарадње.

Примарни сектор

Доминантна привредна делатност у оквиру примарног сектора на подручју општине Штрпце је пољопривреда и то првенствено сточарство, али тиме се не би смело потценити шумарство. Не би требало заборавити и на одређене потенцијале развоја лова, па и риболова. Последње две делатности, из више разлога, су у неповољном положају због низа нерашчишћених проблема не само организационе природе. О њима неће бити речи будући да су информације врло оскудне и недовољне да би се детаљније обрадиле. Тиме ни у ком случају се не потцењују потенцијали за њихов развој и због тога их управо на овом месту и посебно истичемо. Реално је констатовати да лов има велике шансе развоја и то далеко више него риболов, тим пре што на подручју Општине постоји ловиште "Шара" у саставу Покрајинског ловног газдинства Приштина које запошљава 9 радника задужених за узгој и заштиту дивљачи, очување постојећих врста и уређење и унапређење ловишта. Површина ловишта захвата пет општина, укупну величине од 53.000 ha. Остаје отворено питање како искористити природне водотокове за узгој племенитих врста риба, које живе у брзим алпско-планинским рекама и потоцима, са довољним количинама квалитетних вода. Поменимо могућност да узгој риба може бити један од развојних пројеката како на друштвеном, организованом тако и на приватном сектору кроз изградњу малих акумулација или водозахвата.

Пољопривреда

Због прекида у континуитету постојања општине Штрпце, у току двадесетогодишњег периода нема основних показатеља о значају пољопривреде у структури националног дохотка, инвестиција, као ни о ефектима рада, који би указали на важност ове делатности за укупну привреду Општине. Стога су у оквиру пројекта за потребе анализе развоја пољопривреде (и осталих истраживачких потпројеката) спроведене две велике истраживачке акције. Прво, спроведена је јединствена акција Ванредног пописа становништва и пољопривредних газдинстава, и друго, у циљу детаљнијег упознавања са потенцијалима, ограничењима и стањем у пољопривреди, урађен је упитник и спроведена анкета на индивидуалним пољопривредним газдинствима.

Према тенденцијама које је могуће претпоставити, развој општине се кретао у правцу опадања значаја пољопривреде и пораста секундарних и терцијалних делатности. Овај процес је имао за последицу непостојање секторске повезаности између делатности. Једини показатељи који могу да укажу на евентуални значај пољопривреде за развој општине је број активних у пољопривреди 1.461, што је 31,8% од укупног броја активних у општини, и број домаћинстава који има приход само од пољопривреде - 601 или 26,5% од укупног броја домаћинстава.

У оквиру примарних делатности традиционално најзначајнија делатност је пољопривреда, а у оквиру ње, пре свега сточарство и производња сточне хране. Међутим, њен значај за производњу прехрамбених производа за исхрану становништва, као сировинске базе, је безначајан и занемарљив. Овај закључак произилази из анкете пољопривредних газдинстава и анкете произвођача и потрошача на пијаци у Штрпцу. Према резултатима анкете, сва домаћинства морају одлазити на тржиште (пијацу) ради набавке основних прехрамбених артикала. Основну понуду чине углавном житни производи и воће (највише јужно воће), а од стоке основну понуду су сачињавале свиње. Мали део произвођача из Жупе износи своје производе на ову пијацу, углавном стоку (два произвођача) сир (један произвођач са три колута Шарског сира) и неколико килограма пасуља. Сви остали продавци су били из Урошевца, Тетовске котлине итд.

Пољопривредно земљиште - Бројне су специфичности развоја пољопривредне производње на овом подручју, почев од конфигурације земљишта, климатских услова, величине и коришћења пољопривредног земљишта и историјског понашања људског фактора што је условљено његовим карактеристикама и односима према природи. Конфигурација земљишта, која има одлике алпско-планинског миљеа са дубоко урезаном долином

жупског карактера, са своје стране је деловала на формирање пољопривредних површина и њихових ратарско-сточарских карактеристика, наравно уз активну улогу људског фактора и његове вековне тежње на проширивању пољопривредних површина. Пољопривредне површине погодне за земљорадњу смештене су у долинама реке Лепенац и њених притока, а сточарске на падинама и обронцима околних планинских масива.

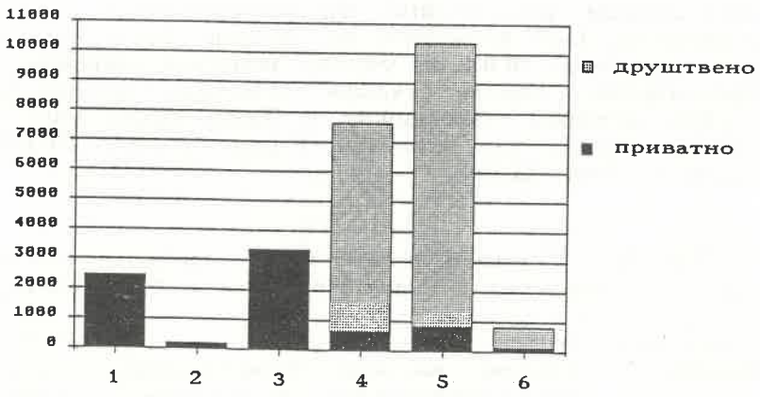

Ск. 7. - *Површина и структура укупног земљишта по секторима власништва*

1 - њиве; 2 - воћњаци; 3 - ливаде; 4 - пашњаци; 5 - шуме; 6 - неплодно

Укупна пољопривредна површина подручја Сиринићке жупе износи 13.651 ha, а њена структура по катастарским општинама је приказана у Таб. 1. са стањем 1989. године. Посматрајући власничку структуру пољопривредног земљишта очигледно је високо учешће друштвеног сектора, с тим што се то искључиво односи на пашњаке. Учешће друштвеног сектора у структури пољопривредних површина износи 7.019 ha или 51,4% а индивидуалног 6.634 ha или 48,6 %. У оквиру намене пољопривредних површина највеће учешће имају пашњаци 7.644 ha, а потом ливаде са површином од 3.340 ha. Заједно ливаде и пашњаци у укупном пољопривредном земљишту учествују са 81 %. Далеко мање површине су под њивама 2.457 ha, и воћњацима 208 ha. Оваква структура указује, са своје стране, и на производне могућности пољопривредне производње, односно повољније услове за узгој стоке у односу на земљорадњу и гајење појединих ратарских култура. Уз то, треба напоменути да су климатски и педолошки услови средине узрочник мањих приноса ратарске производње изражени у укупном обиму и по хектару обрадивих површина.

Становништво и поседовни односи - На целокупном подручју Општине, како је већ констатовано, 1989. године било је укупно 2.739 пољопривредних становника, што представља 21,7 % укупног становништва Жупе. Највеће учешће пољопривредног у укупном становништву имају албанска насеља: Ижанце (63,6%), Коштањево (41,5%), Брод (38,1%) и Вича (33,8 %). Најмање учешће пољопривредног у укупном становништву имају насеља: Штрпце (3,2%), Брезовица (8,0%), Драјковце (9,5%), а уједно то су и насеља у којима се становништво претежно бави другим делатностима. Од укупног броја пољопривредних становника, 1.461 становник се активно бавио пољопривредом, што представља 31,8% од укупно активних становника у Жупи. Процентуално највеће учешће активних пољопривредних у укупно активном становништу у Жупи имају, управо најнеразвијенија насеља као што су: Горња Битиња (70,6%), Сушиће (52,2%) и Вича (45,5%).

Таб. 8. - *Укупно и активно пољопривредно становништво по насељима у Сиринићкој жупи у 1989. години*

Насеље	Укупно пољопривредно	Активно	Удео пољопри. у укупном	Удео акт. поље. у ук. активном
Беревце	123	115	15,2	30,3
Брезовица	32	32	8,0	20,4
Брод	608	159	38,1	44,5
Вича	124	65	33,8	45,5
Врбештица	89	75	11,0	23,3
Г. Битиња	269	221	46,9	70,6
Готовуша	111	102	11,4	26,6
Д. Битиња	223	121	29,5	42,3
Драјковце	21	20	9,5	24,7
Ижанце	133	19	63,3	44,2
Јажинце	106	94	15,4	28,8
Коштањево	178	35	41,5	38,3
Севце	287	251	22,6	42,0
Сушиће	82	47	36,8	52,2
Фираја	280	57	26,5	24,4
Штрпце	71	47	3,2	6,0
Општина	**2.739**	**1.461**	**21,7**	**31,8**

Извор: Ванредни попис становништва... 31.3.1989. године у општини Штрпце

Анализа густине насељености пољопривредног становништва у општини Штрпце урађена је према методологији која је већ примењена за територију целе СР Србије (Тодоровић М., 1988.). Као основна просторна јединица узета је катастарска општина, те стога, насеље Брезовица је приказана

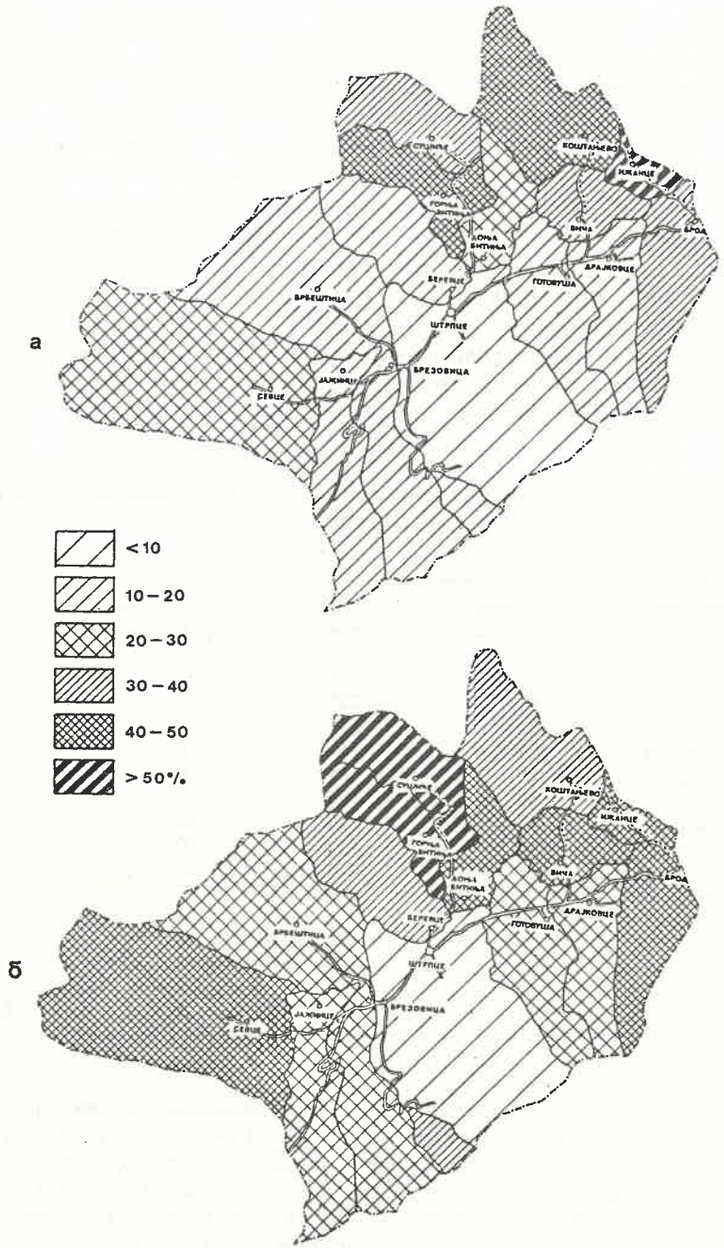

Ск. 8. - *Структура пољопривредног становништа*

а) учешће пољопривредног у укупном становништву
б) учешће активног пољопривредног у укупно активном становништву

заједно са Врбештицом (јер чине исту катастарску општину), што важи и за Фирају која је дата у оквиру катастарске општине Драјковце. За простор Жупе обрађене су четири густине насељености:

1. *Општа густина насељености* - однос укупног броја становника и укупне површине општине;

2. *Општа густина пољопиредне насељености* - однос укупног становништва према укупној пољопривредној површини;

3. *Специфична пољопривредна густина насељености* - однос укупног пољопривредног становништва и укупне пољопредне површине, и

4. *Пољопривредно-производна густина насељености* - однос активног пољопривредног становништва и укупне пољопривредне површине.

Таб. 9. - *Густине насељености пољопривредног становништва у општини Штрпце у 1989. години*

Катастаска општина	Општа густина	Пољопривредне општа	специфична	густине производна
Беревце	56	105	15	15
Брод	96	257	97	25
Вича	51	67	22	12
Врбештица	29	47	5	4
Г.Битиња	62	106	49	40
Готовуша	60	100	11	11
Д.Битиња	117	150	44	24
Драјковце	117	212	50	13
Изанце	56	170	109	15
Јажинце	24	78	12	11
Коштањево	45	59	24	5
Севце	31	74	16	15
Сушиће	21	39	14	8
Штрпце	63	98	3	2
Општина	**51**	**92**	**20**	**11**

Просечна *општа густина насељености* на нивоу Општине (50,9) је далеко испод просека Србије, а и Косова и Метохије. Узрок томе је врло неповољна конфигурација терена, те су велике површине овог простора остале ненасељене. Реалнија слика о условима и стању у Жупи види се на основу података о *општој пољопривредној густини насељености*, према којој у већем делу општине на 1 km^2 живи више од 100 становника. Највеће опште пољопривредне густине насељености имају насеља Брод, Драјковце и Д. Битиња. Доказ да Жупа није традиционално снажан пољопривредни простор огледа се у вредности *специфичне пољопривредне густине насељености*. Наиме, општина Штрпце има 20 пољопривредних становника на 1 km^2 пољопривредних површина, док вредност ових густина за Србију износи 39, а за Косово и Метохију чак 65. Планински карактер рељефа и недостатак пољопривредних и обрадивих површина покренуо је становништво Жупе са села, тако да се оно интензивно пресељава у градске центре и запошљава у неаграрним делатностима. У условима крајње екстензивне пољопривредне производње, који владају у Жупи, просек *пољопривредно производне густине* од 11 активних пољопривредника на 100 ha пољопривредних површина, са екстреминм од 2 у општинском центру, 4 у Врбештици, говоре о врло малој заинтересованости становништва Жупе за пољопривредну производњу. До оваквих закључака смо дошли и анализом резултата спроведене анкете о пољопривреди. Од укупног броја испитаника, 93% је на питање да ли има наследника у пољопривреди одговорило да нема или да још не зна.

Пољопривредна газдинства - Према Попису 1989. године било је 1.965 пољопривредних газдинстава. Под утицајем процеса деаграризације и запошљавања младог радно способног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности дошло је и до огромних промена у оквиру пољопривредних газдинстава.

Од укупног броја домаћинстава у Жупи, у 1989. години преовлађују домаћинства чији су приходи од ван пољопривредних занимања (963 или 43%), 700 домаћинстава или 30% имало је мешовите приходе, док је само 601 домаћинство или 27 % имало приход искључиво од пољопривреде.

Таб. 10. - *Пољопривредна газдинства према структури поседа и извору прихода у 1989.години*

Социјалне и поседовне карактеристике	Укупно домаћинства са газдинством	А	Б	В
У к у п н о	1911	27	37	36
без земље у ha	1	100	0	0
од 0,01 до 1,00	613	32	47	21
од 1,01 до 3,00	944	25	34	41
од 3,01 до 5,00	251	21	28	51
од 5,01 до 8,00	80	29	31	40
од 8,01 до 10,00	22	27	23	50
преко 10 ha	0	0	0	0

А= удео домаћинстава са приходом од пољопривредних занимања
Б= удео домаћинстава са приходом од непољопривреде
В= удео домаћинстава са мешовитим приходом

Анализа података приказаних у Таб. 10. указује да на проучаваној територији не постоји очекивана пропорција између величине поседа, професионалне структуре и извора прихода домаћинстава са пољопривредним газдинством. На нивоу целокупне територије све три категорије домаћинстава са пољопривредним газдинством су скоро подједнако заступљене (27%, 37% и 36%). Ако ову структуру анализирамо по насељима издвајају се три групе:

а) насеља са највећим учешћем домаћинстава са пољопривредним газдинствима са приходима искључиво од пољопривреде: Брод (47%), Ижанце (67%), Коштањево (55%), дакле насеља настањена искључиво албанским становништвом,

б) насеља са највећим учешћем домаћинстава са пољопривредним газдинством и приходима ван пољопривреде: Врбештица (43%), Готовуша (43%), и Штрпце (67%) - насеља са домаћинствима јаче економске моћи,

в) и највећа група насеља где домаћинства са пољопривредним газдинствима имају мешовите приходе: Беревце (55%), Брезовица (43%), Севце (67%), Драјковце (46%).

Анализа поседовне структуре указује да у групи газдинстава величине од 0,01 до 1,00 ha преовлађују домаћинства са приходима ван пољопривреде (47%), што је и разумљиво с обзиром на природне карактеристике територије и економичност и ефикасност производње на таквим поседима. У осталим категоријама, наиме, са величином поседа преко 3 ha, преко 50% чине пољопривредна газдинства са мешовитим изворима прихода, што указује да процес уситњавања поседа још није захватио ове групе газдинстава (Таб. 10.).

Просечна величина газдинства је 2,3 ha, али је изузетно фрагментирано и уситњено, па и разбацано што онемогућава њихово ефикасно коришћење. Мали поседи, до 5 ha, чине 94,6% укупних поседа. Газдинстава преко 8 ha има само 22 у целој Жупи, односно 1,1% од укупног броја газдинстава. Газдинство просечно има 24,1 парцела, што је више него неповољно, али у потпуности одражава испарцелисаност земљишта у овом простору. На неуједначеност величине, уситњеност и разбацаност парцела указује и однос о просечној величини парцела по секторима власништва и катастарским општинама, као одраз специфичне конфигурације терена и огранизације простора (Таб. 11.). Највеће парцеле се налазе у друштвеном сектору у катастарској општини Беревце II, где су велики простори под друштвеним пашњацима. Најмања просечна величина парцеле је у Јажинцу у приватном сектору, јер то је део општине са квалитетнијим условима за развој пољопривреде, а посебно ратарства. У спроведеној анкети о пољопривреди, једно домаћинство у насељу Севце, на питање колико има одвојених парцела на имању одговорило је чак - 36. Нерационалност и неекономичност просторног размештаја парцела у Жупи илуструје податак да од укупног броја испитаника 37% има у свом посе-

Таб. 11. - *Просечна величина парцела на пољопривредном и укупном земљишту по секторима власништва*

катстарска општина	Просечна величина парцела у ha на пољопривредном	на укупном
Беревце I	0,4	0,6
приватно	0,3	0,3
друштвено	6,9	8,2
Беревце II	122,6	68,2
приватно	-	-
друштвено	122,6	68,2
Брод	0,6	1,2
приватно	0,3	0,3
друштвено	8,8	23,2
Вича	0,4	0,4
приватно	0,2	0,2
друштве	14,2	12,6
Врбештица	0,5	0,7
приватно	0,2	0,2
друштвено	6,9	9,8
Г.Битиња	0,3	0,5
приватно	0,2	0,2
друштвено	5,0	8,7
Готовуша	0,4	0,5
приватно	0,2	0,2
друштвено	11,6	19,5
Д.Битиња	0,3	0,4
приватно	0,2	0,2
друштвено	1,4	1,9
Драјковце	0,5	0,8
приватно	0,2	0,2
друштвено	-	7,9
Ижанце	0,4	0,9
приватно	0,4	0,5
друштвено	3,3	28,3
Јажинце	0,4	0,6
приватно	0,1	0,1
друштвено	10,4	14,7
Коштањево	0,8	1,4
приватно	0,5	0,5
друштвено	4,4	16,7
Севце	0,4	0,8
приватно	0,2	0,2
друштвено	12,1	30,0
Сушиће	0,9	0,7
приватно	0,3	0,3
друштвено	3,9	6,4
Штрпце	0,4	0,5
приватно	0,2	0,2
друштвено	11,1	10,6
Општина	**0,4**	**0,7**
приватно	**0,2**	**0,2**
друштвено	**7,4**	**11,5**

Извор: Ванредни попис становништва ... 31.3.1989. у општини Штрпце.

Ск. 9. - *Примери коришћења и испарцелисаности земљишта*

а) К.О. Јажинце - пример ситно испарцелисаног ораничног земљишта у индивидуалном сектору

б) К.О. Штрпце - парцеле под ливадама и пашњацима у индивидуалном сектору

ц) К.О. Врбештица - пример високопланинских пашњака у поседу друштвеног сектора

ду од 5 до 10 одвојених парцела, 17% има од 10-15, а осталих 46% има више од 15 одвојених парцела у свом поседу. С обзиром да знамо који су морфолошки услови овог терена, да знамо да већина домаћинстава на свом поседу не користи никакву механизацију, да је мало активних пољопривредника, логично је претпоставити и да су ефекти пољопривредне производње у Жупи врло ниски.

Пољопривредна производња - Како се са Карте потенцијала за развој пољопривреде, а и ситуације на терену може видети, *земљорадња* је заступљена у уском појасу Жупе, односно по дну корутине од Јажинца до бродске клисуре, као и по долинским странама и терасама реке Лепенац. Од ратарских култура у том појасу гаје се пшеница и кукуруз, чија производња има превасходно натурални карактер. Потребе Жупе за овим производима су далеко веће, отуда су житни производи највише тражени на штрбачкој пијаци и као што је већ речено пореклом су са других простора. Више пределе Жупе, делове северног планинског обода и западни део Жупе, карактерише производња ражи, јечма и овса. Ратарска производња служи искључиво за подмиривање потреба становништва Жупе.

Таб. 12. - *Преглед површина и производње у ратарству*

Култура	Површина у ha	Годишња производња у тонама	Годишња производња у kg/ha
Пшеница	193	278,6	1445
Раж	35	34	970
Јечам	41	35	855
Овас	96	51	530
Кукуруз	553	878	1590
Свега житарице	**918**	**1276,6**	**1390**
Кромпир	64	560	8750
Остало	-	-	-
Свега поврт.биље	**64**	**560**	**8750**
Свега инд.биље	**-**	**-**	**-**
Луцерка	91	393	4320
Мешавина траве и легуминозе	783	2076	2650
Свега крмно биље	**874**	**2469**	**2825**
Укупно	**1856**	**4305,6**	**2320**

Извор: Документација инспектората СО Штрпце, 1990.

Климатски и морфолошки услови за *воћарску* производњу су повољни, па је воћарство као грана пољопривреде у Жупи добро развијена и поред сточарства једина даје тржишне

вишкове. Воћњаци се простиру на 208 ha или 0,8% укупне територије Општине. Припадају категорији дворишних воћњака. Заступљено је на осојним странама до зоне шума, а на присојним странама воћњаке налазимо и на висинама преко 1.000 m. Гаје се шљиве, ораси, трешње, јабуке и крушке. Од укупног броја родних стабала преовлађује дрво шљиве (42,2%) и јабуке (21,7%). Шљива највише рађа у источном делу општине, у простору Драјковца, Фираје и Брода (70% од укупног броја родних стабала у општини). Ово је простор са најповољнијим природним условима за развој воћарства у Жупи - припада делу плодне драјковачке лепезе и има повољне локалне микроклиматске услове (појава температурне инверзије, која онемогућава смрзавање воћака за време раних мразева).

Таб. 13. - *Структура броја стабала воћа по насељима у у општини Штрпце* (%)

Насеље	јабука	крушка	шљива	трешња	вишња	бресква	ораси
Беревце	7.7	6.3	8.8	3.8	4.6	2.1	4.7
Брезовица	2.7	2.8	1.5	0.6	3.7	1.6	0.0
Брод	12.7	15.1	4.8	19.8	8.4	11.7	13.5
Вича	4.2	3.9	3.6	8.3	3.4	2.1	9.9
Врбештица	2.9	2.3	8.7	1.9	3.2	0.5	0.9
Г. Битиња	10.9	8.0	11.1	10.8	3.9	5.3	9.5
Готовуша	5.3	6.1	4.4	0.2	2.8	1.6	6.4
Д. Битиња	5.9	5.5	6.9	10.8	6.1	8.5	5.2
Драјковце	4.5	30.3	2.3	2.6	3.4	0.5	4.1
Ижанце	0.8	1.4	0.7	0.2	0.0	1.1	2.9
Јажинце	8.2	8.6	8.9	4.5	7.3	2.1	4.2
Коштањево	3.8	5.9	1.6	7.4	11.8	31.9	6.2
Севце	5.4	3.2	10.6	0.7	3.6	0.0	2.1
Сушиће	1.6	1.3	1.7	2.1	0.3	0.5	0.7
Фираја	10.9	10.5	2.6	18.2	13.0	13.3	19.4
Штрпце	12.3	15.8	21.7	8.0	24.4	17.0	9.7

Извор: Ванредни попис становништва ... 31.3.1989. у општини Штрпце.

На основу статистичких показатеља може се констатовати да је у периоду од 1959-89. године дошло до значајног повећања укупно родних стабала (са 24.172 на 29.990 ha или 24%) и укупне површине под воћњацима са 107 на 208 ha (повећање 94,4%). У том периду бележи се смањење само код трешања. Производња трешања би уз бољу организацију откупа дала значајне материјалне ефекте. Ово није простор са традиционалном производњом бобичастог воћа, иако то предеони потенцијали омогућавају. Отуда се приступило експерименталним истраживањима узгоја малине и купине. Бољом организацијом и експлоатацијом значајни вишкови би се добили и производњом високопланинских боровница, којих је некада по ободима Шаре било на претек, али је у последње време због примитивног начина брања, дошло до истребљења ових значајних плодова. С обзиром на природне могућности овог краја, сигурни смо да би се контролом и усавршавањем начина брања и откупа боровница, дошло до значајних вишкова ових производа, за које је заинтересовано домаће и страно тржиште. Осим тога, ради интензификације пољопривредне производње требало би ићи на повећање површина под воћњацима, и то на рачун површина са већим ограничењима за воћење интензивне ратарске производње и обнављање застарелих садница воћа у Жупи.

Виноградарство, које је некада било добро развијено на нижим деловима северног присојног обода Жупе, сада је напуштено. Осим предања, на гајење винове лозе указују и топографски називи, као "Лојзиште" код Виче или "Резбаник" код Брода (Урошевић А., 1948.).

Ливадарство и коришћење пашњака у Жупи, како се из структуре намене пољопривредног земљишта види, заузимају значајне површине и имају дугу традицију у коришћењу. Но, и поред тога, и за ливаде и пашњаке можемо рећи да се одржавају на врло лошем и примитивном нивоу. Ливаде се користе без много обраде и улагања. Резултати анкете су показали да се на површинама под ливадама не постижу значајнији приноси, разлог томе је одсуство употребе вештачких ђубрива. Врло је слична - незадовољавајућа ситуација и на пашњачким површинама. Они се не одржавају и не уређују, обрасли су дивљим травама, коровом, а уз све то многи пашњаци су претворени у камењаре. Према садашњем стању на површинама под пашњацима (које су врло значајне) морало би се много урадити на унапређењу, пре свега очистити од разног дивљег шибља и трава, камења, а потом би се требало радити на оплемењивању пашњака - бацањем вештачких ђубрива, као и засејавањем појединих културних трава и контролом редоследа коришћења пашњака. Тек на овај начин створила би се добра основа за даљи развој сточарства.

Сточарство - Карактеристике укупне пољопривредне производње овом подручју није могуће тачно утврдити, јер се не располаже одговарајућим подацима. Но, без обзира на то, са сигурношћу можемо рећи да је ово подручје природно предиспонирано за давање приоритета развоју сточарске над ратарском производњом. Према подацима добијеним из Ванредног пописа 1989. године може се констатовати да је сточни фонд релативно мали, у односу на потенцијале, а бројне индикације говоре о томе да се укупни сточни фонд из године у годину смањује (изузетак је повећање броја живине).

О томе колико је опао број стоке у Жупи, а самим тим и колики су потенцијали Жупе за узгој стоке, може се закључити на основу поређења сточног фонда према подацима Пописа 1989. године и величине сточног фонда у пред-

ратном периоду на основу података из монографије "Шарпланинска Жупа Сиринић" (Урошевић А., 1948.). Тако је, рецимо, велика задруга Дурлевића у Драјковцу, пре првог светског рата имала 300 оваца, 100 коза и 30 грла говеда, а сада читаво село Драјковце има укупно 10 оваца и 64 грла говеда. Или село Севце, у коме је сточарство просечно развијено, је у предратном периоду имало 170 кућа, са 4.000 оваца, 700 коза и 500 крава. Сада то исто село има 220 пољопривредних газдинстава, 1.249 оваца и 380 грла говеда. Иако података о укупном броју стоке у предратном периоду у Жупи нема, узимајући у обзир појединачне случајеве, историјску чињеницу да се на пашњачким пределима чувала стока и из других крајева (кумановског, скопског, штипског итд.) и природне предиспозиције за развој сточарства овог краја, може се закључити да је садашња сточарска производња у Жупи далеко испод могућности и да представља један од базних циљева будућег развоја овог подручја.

Таб. 14. - *Преглед броја стоке по насељима у 1981.-1989. године*

Насеље	Број пољоп. газдинстава		говеда		овце		свиње		живина	
	1981.	1989.	1981.	1989.	1981.	1989.	1981.	1989.	1981.	1989.
Беревце	148	144	210	239	140	275	20	71	913	1413
Брезовица	45	58	78	73	108	118	3	11	260	301
Брод	137	171	279	372	433	704	5	-	788	388
Вича	65	57	196	131	142	327	7	30	564	394
Врбештица	154	148	390	299	1396	741	59	68	1167	787
Г. Битиња	88	85	279	222	188	263	18	33	751	747
Готовуша	167	159	465	455	260	207	45	122	627	1349
Д. Битиња	95	118	277	112	303	229	72	58	749	874
Драјковце	32	34	55	64	1	10	37	24	377	330
Ижанце	21	27	82	62	-	210	5	-	94	150
Јажинце	127	125	281	213	391	341	22	56	1054	956
Коштањево	53	100	177	163	402	426	-	-	556	444
Севце	196	221	446	380	1611	1249	160	73	982	1392
Сушиће	37	32	104	108	353	426	93	10	178	134
Фираја	87	122	277	248	496	557	-	-	376	1201
Штрпце	343	364	679	631	676	625	16	98	287	1838
Укупно	**1795**	**1965**	**4275**	**3771**	**6900**	**6708**	**713**	**656**	**9723**	**12898**

Извор: Статистичка документација

Опремљеност пољопривреде савременом пољопривредном механизацијом на нивоу Општине је релативно добра. У 1989. години у Жупи је било 188 трактора, са укупном снагом од 5.064 KS. Ако се пође од норме да се трактор средње величине економично користи при обради од 35 до 40 ha, онда се просек од 32 хектара обрадиве површине по једном трактору (колика је просечна вредност на нивоу Општине), може се сматрати добром опремљеношћу пољопривреде савременим средствима механизације. Уколико ове вредности посматрамо просторно, по насељима у Жупи, запажамо велике разлике. У неким насељима однос трактор - обрадива површина је сведен испод нивоа економичности, док је у другим далеко изнад тог нивоа. Највећи број хектара по једном трактору имају насеља Врбештица - 325, Севце - 139 и Коштањево - 102, а најмањи Драјковце (заједно са Фирајом) - 11, Брод - 12 и Доња Битиња - 15 хектара обрадиве површине по једном трактору. На територији целе општине у приватном сектору не постоји ни један комбајн. Број тракторских прикључака и косилица у Жупи је испод задовољавајућег и потребног нивоа. С обзиром на природне потенцијале и потребе пољопривреде број од укупно 10 косачица за целу Жупу је незадовољавајући. У спроведеној анкети сва домаћинства су изјавила да би своје поседе могла обрађивати косилицом, али да их не поседују.

Организација и субјекти пољопривредне производње - У структури пољопривредног земљишта на простору општине Штрпце, како је већ раније назначено, очигледно је високо учешће друштвеног сектора, с тим што се то искључиво односи на пашњаке. Друштвени сектор располаже са 7.019 ha или 51,4% основних фондова у пољопривреди, а индивидуални 6.634 ha или 48,6%. И поред овакве структуре, печат целокупном развоју пољопривреде у Жупи даје индивидуални сектор.

Организација пољопривредне производње је један од лимитирајућих фактора развоја Општине. Друштвени сектор, који би требао да буде носилац укупне пољопривредне производње на овом подручју, недовољно је изграђен и лоше организован. То се пре свега односи на Земљорадничку задругу "Милан Зечар" која је носилац кооперације са индивидуалним сектором производње, али је она неефикасна и нестимулативна, будући да се већином своди на систем купопродаје, а не и стимулације пољопривредне производње. У том контексту ваља указати и на чињеницу, да на подручју општине Штрпце није уопште организована пољопривредна стручна служба. Мрежа откупних станица и пунктова је изузетно лоша (само три откупне станице и то у Севцу, Штрпцу и Драјковцу), а ветеринарска служба је маргинална у односу на потребе. Ни остале службе, које би биле усмерене на пољопривредну производњу у овом подручју, не постоје, нити се у досадашњем развоју њима посвећивала одговарајућа пажња. Резултат свега је веома критично стање у укупној организацији пољопривредне производње.

Земљорадничка задруга "Милан Зечар" је радна организација са врло дугом традицијом. Прва сељачка задруга на овом простору оформљена је 1932. године у Готовуши, а након

две године и у Штрпцу и окупљала је око 150 удружених сељака. Радила је све до рата када је прекинула са радом и читаво власништво задруге и документација смештени су у приватну кућу Фиљка Богдановића. Непосредно после рата, када су се за то стекли услови, задруга опет почиње са радом, али сада под називом Сиринићка земљорадничка задруга. Осим ње, формирале су се задруге и у Готовуши, Севцу, Горњој Битињи, Драјковцу и Ижанцима. У току 1962. године "Сиринићка земљорадничка задруга" се интегрише у ПИК "Косово Експорт" Приштина - погон за сточарство у Штрпцу. У то време Задруга се бавила искључиво сопственом производњом, имала је 18.000 оваца и 4.300 крупних грла стоке. Године 1969. формира се ПИК "Милан Зечар" са средиштем у Урошевцу, у чији састав улази и задруга у Штрпцу. Њена делатност се ограничава на развој пољопривреде на индивидуалним газдинствима. Од 1970. године задруга поново почиње да се бави трговином, отвара продавнице и магацине за откуп и продају пољопривредних производа. Услед промене основне делатности Задруге на трговину, смањује се интересовање за пољопривредну производњу и сточарство. Као последица тога долази до смањења броја стоке, како на индивидуалном тако и на друштвеном сектору. Према извештају о пословању који је Задруга дала за 1989. годину, она запошљава 113 сталних радника и 30 повремених и у своме саставу има:

- *Службу заједничких послова,*

- *ЈУР трговине*, који има 35 продавница, од чега је 13 на територији општине Штрпце и 22 ван ње (општина Урошевац - 15, Липљан - 6 и Штимље - 1) са укупно 41 запосленим у трговини (од тога 19 запослених у Жупи). Све продавнице су мешовитог типа.

- *ЈУР ратарства*, располаже са 200 ha оранице, 248 ha ливада, 24 ha шума и 6.700 ha пашњака, на локалитетима Ваковска парцела (к.о. Штрпце, површине 3,5 ha под ораницама и са овчарником), Букош (к.о. Горња Битиња са 15-20 ha ливада и шталом која се не користи), и Јажиначки јаловарник (к.о. Јажинце под пашњацима и шталом која се сада користи за спавање сточара).

- *ЈУР сточарство* са фармом у Раки (општина Урошевац) капацитета 5.000 оваца и искоришћености капацитета од око 80% - од 3.200 оваца, са укупно запослених 24 радника. На фарми су смештени следећи објекти: овчарник, породилиште, стаја за подмладак, стационар за лечење, јама за угинуле животиње, објекат друштвеног стандарда, две надстрешнице за сено, магацин за сточну храну, базе за дезинфекцију и купање оваца, објекат за колску вагу, транше за силажу, објекат за скупљање и хлађење млека и ветеринарска станица.

- *ЈУР откуп и кооперација* са три откупна пункта (Севце, Штрпце и Драјковце).

У плану задруге, а у циљу развоја пољопривреде, је куповина још 1.000 оваца, мелиорација висинских пашњака на Шари на површини од 200 ha, изградња Агроцентра, хладњаче за прераду воћа, шумских плодова и мале фабрике за прераду лековитог биља. Уколико дође до остварења ових планова могу се очекивати и значајнији резултати у пољопривредној производњи Жупе.

Сумарно посматрано, пољопривредна производња је суочена са бројним проблемима. Пре свега, евидентно је да су потенцијали које пољопривредно земљиште својом површином и структуром пружа неискоришћени. Добар део ове производње, везан за приватни сектор, има углавном, натурални карактер, а тржни вишкови су мали, с тим што их је због поменуте неорганизованости тешко утврдити. Мање тржне вишкове ваља посматрати и кроз неадекватно понашање земљорадничке задруге, која не делује на повећање и стимулисање ове производње те се своди на посредника извлачећи, кроз трговину, већи део дохотка.

Тежак живот на селу, уз смањене могућности стицања већег дохотка, свакако је деловао на јачање процеса емиграције и напуштања сеоских насеља посебно српских, што је деловало на убрзано старење пољопривредних домаћинстава која су остала без виталне радне снаге. Мала економска моћ домаћинстава утицала је на слабије коришћење савремених агротехничких мера у пољопривредној производњи, па је мањи степен механизације и опремања ових домаћинстава разним машинама и опремом.

Посебно ваља констатовати да развој туризма и угоститељства на подручју Жупе није нашао ни потребе, а ни интереса да се непосредније веже за пољопривредну производњу и обезбеди у њој одговарајућу сировинску базу. Чак није успостављена ни сарадња између туристичких организација и земљорадничке задруге, што са своје стране више него илуструје постојање парцијалних интереса у привреди.

Свакако, треба додати и малу заинтересованост сеоских, па и других газдинстава, за развој кућне радиности, или специфичних облика мале привреде што је последица неадекватног понашања привредних организације друштвеног сектора. Наиме, не постоји ни један вид стимулације и боље организације производње или пак неки други облик привређивања од стране друштвеног сектора. Постоје и примери где је друштвени сектор спречавао да се приватни сектор прилагоди неким могућностима привређивања. Све то је негативно утицало на развој пољопривредне производње, допринело да се она стално смањује, а као коначни резултат испољава се тенденција емиграције и напуштање сеоских насеља и пољопривредне производње у целини.

Шумарство

Поред пољопривреде у оквиру примарног сектора производње повољне услове развоја има и шумарство са поливалентним функцијама и садржајима. Укупна површина под шумским покривачем износи 10.331,4 ha, односно 41,7% укупне територије Општине. Мањи део шума је у приватном власништву, а у друштвеном 9.530,3 ha или 92,2% укупног шумског земљишта. Стварање шумског покривача као и састојине шумских комплекса условили су бројни едафски, климатски и други фактори уз активно деловање надморске висине, експозиције терена и педолошке подлоге. Шумске површине јављају се у просторима који нису били погодни за пољопривредну активност, обично на стрмијим долинским странама, експонираних ка северу и на геолошкој подлози састављеној од мање квалитетног земљишта. Већи и мањи комплекси шума јављају се од 640 до 2.200 m надморске висине на падинама Шаре, Ошљака и Језерске планине.

Шумски покривач се постепено шири и на просторе који су се некада користили као пољопривредно земљиште, а то је више изражено у деловима Жупе насељеним српским живљем. Целовитија оцена је да је шумски покривач доста квалитетан, будући да је око 82% укупне шумске површине обрасло шумама, а остали део је или необрасла шума или пак, неплодно земљиште. Што се тиче састојина доминирају листопадне шуме, а у оквиру њих буква и бреза, али су и велики комплекси мешовитих и четинарских састојина, с тим што се у оквиру четинара јављају јела, смрча, муника и молика као ендемска врста уз присуство црног и белог бора.

Анализирани подаци, који нису конзистентни, указују да је однос између високих, дакле, економски интересантних и изданачких шума пола према пола, а релативно су мала учешћа шибљика и багремара. Током последњих двадесет година газдовање шумама није било повољно, што се посебно односи на коришћење високих шума. Томе је допринео неадекватан систем организације газдовања шумама будући да су вршене промене које нису допринеле њиховој бољој експлоатацији, узгоју и заштити. Укидањем општине Штрпце газдовање шумама поверено је Шумском газдинству Урошевца, које се доста неодговорно односило према овом изузетно драгоценом природном богатству. Формирањем општине Штрпце поново је основано Шумско газдинство, али је наследило бројне проблеме, како у сфери експлоатације тако и у сфери узгоја, унапређења и заштите. То је захтевало и одређену реорганизацију газдинстава и стварања шумских јединица. Према одговарајућим прорачунима који нису потпуно поуздани, већ више оријентациони, укупна запремина дрвне масе на обраслим шумским површинама на подручју Општине износи око 1,2 милиона m^3, с тим што је процењено да просечни годишњи прираштај износи око 32.000 m^3. Према горе поменутом односу изданачких и високих шума, у овим последњим прираст се рачуна на око 16.000 m^3, али за експлоатацију је могуће користити од 8.000 до 12.000 m^3. Ове процене се могу прихватити само као оријентационе будући да шуме нису снимљене по устаљеним и прихваћеним критеријумима.

Шумско благо од памтивека је коришћено али и добро очувано, што са становишта природне равнотеже и животне средине представља посебну вредност. Многе вредности које шуме пружају нису искоришћене, а за то је потребно извршити крупне организационе промене и међусобно ускладити све делатности, како би се квалитет не само очувао већ и знатно повећао. То би са своје стране допринело остваривању далеко већих прихода него што су данас, а осим тога постигли би се и многи други погодни ефекти. На подручју Општине експоатација шума захтева знатна додатна улагања која би се брзо исплатила уз услов да се тешње повеже експлоатација са прерадом дрвета, будући да је већ одавно присутна, а у последње време и реконструисана пилана, али нижих нивоа обраде.

Шумски комплекси не само да имају посебно естетско-амбијенталне вредности, па се изванредно уклапају у живописни пејсаж, него у функционалном смислу дају одговарајуће погодности за развој рекреационог туризма на овом подручју укључујући и изванредне могућности за развој лова, богатством разних врста дивљих животиња, међу којима постоје и оне које у европским размерама представљају реткости. Свакако, као важан моменат ваља поменути и обиље шумских плодова и разних врста лековитог биља, који се стихијно и неорганизовано прикупљају, што је препуштено сналажењу појединаца који нарочито у време брања боровница наносе вишеструке штете. Није потребно посебно истицати да се овим богатство шума Жупе не исцрпљује. Постоје сви предуслови да се кроз адекватан начин коришћења шума организује и производња здраве хране. Многе облике спорадичног коришћења шума и њихових богатстава требало би подвргнути одређеном систему и режиму, да би се избегла њена девастација и деградирање, али би исто тако било неопходно далеко већу пажњу посветити њеној заштити, осмишљеном квалитативном узгоју и проширивању. Чињеница је да би се посебно морало водити рачуна о стварању расадника и изградњи функционалне мреже шумских путева са вишеструким наменама.

Секундарни сектор

Развијеност привреде једног подручја, обично се утврђује на основу тога колико је у њој присутан и развијен секундарни сектор, односно индустријска производња. Мање учешће индустријских делатности и грана је обично индикатор

недовољне развијености, будући да су оне носиоци веће продуктивности, вишег степена технолошке развијености. Осим тога, учешће индустрије у стварању друштвеног производа, а тиме и националног дохотка је индикативно и за остварени процес индустријализације, урбанизације али не и деаграризације, што је својствено подручју општине Штрпце. Глобална оцена за ово подручје је да у њему није остварен већи степен индустријализације и да, према томе, индустрија није водећа производна делатност. При томе, ваља имати у виду да се изградња првих индустријских објеката десила и дешава тек у последње време. Но, о томе ће бити речи нешто касније. Чини се потребним указати на чињеницу да индустријски развој мањих подручја, која имају одређене компаративне предности за развој других делатности, као што је то случај и са општином Штрпце, не мора бити хендикеп, већ под одређеним условима и предност, наравно ако су те делатности преузеле улогу покретача развоја.

Непотребно је понављати да је развој рударства на овом подручју припало историји привредног развоја и да реално не постоје економски оправдани разлози да се оно опет активира. Што се тиче грађевинарства, оно је на овом подручју маргинално, једва присутно и више спада у категорију производног занатства.

Индустрија

Развој индустрије на подручју општине Штрпце, ако се изузму неки мањи погони, као што је пилана, почео се остваривати тек током последње деценије изградњом фабрике машинских компонената "Иво Лола Рибар". Гранска структура индустрије је слабо диверсификована. Представљена је трима индустријским гранама: производња машина за обраду метала и дрвета ("Лола"), израда предмета од дрвета (пилана) и електродистрибутивни пункт - испостава ООУР-а Електродистрибуције из Урошевца. Индустрија на овом подручју није водећа привредна делатност, нити има улогу покретачке снаге, будући да је још увек на самом почетку, али то ваља посматрати у контексту низа критерија које је неопходно не само поштовати него и примењивати. Ради се о чињеници да на овом подручју може да се развија само индустрија која је чиста, у смислу очувања животне средине, по капацитетима мала, а по производним програмима флексибилна и прилагодљива постојећим условима, посебно у погледу активизације расположиве радне снаге која има одређене образовне, квалификационе али и друге особине.

У индустрији Општине запослено је 225 радника, што у укупној запослености износи 17,8%, а то значи да запошљава сваког 5 запосленог радника. Иначе, ова запосленост остварена је тек пре 2 године када је поменута фабрика пуштена у погон, и у њој је запослено укупно 146 радника. Није потребно рећи да је Фабрика основни носилац индустријске производње у Жупи. У пилани, која је била организациона јединица КУЗ РО "Милутин Николић", а сада је самостално предузеће, запослено је 69 радника. Последњих година извршена је реконструкција и проширивање производних капацитета пилане. У електродистрибутивном пункту ради 10 радника. Током прошле године отворен је и погон "Марине" из Бачке Паланке за производњу вунене трикотаже и запошљава 55 радница. Овај погон је привремено лоциран у згради Дома културе[4].

Основни производни програм "Лоле" је производња машина алатки. Међутим, паралелно са овим програмом, у "Лоли" се производе клавир-спојнице, а истовремено и расветна тела. Производња је организована у две смене уз искоришћеност капацитета од око 80%. Пилана је до недавно, углавном, била производно оријентисана на пружање услуга трећим лицима, а у новије време, основна производна оријентација је на преради дрвета и производњи полупроизвода, односно делова за намештај. Основна делатност електродистрибутивног пункта је, као што и само име каже, дистрибуција електричне енергије. У новооснованој организацији "Марина" производи се вунена трикотажа са интенцијом да ова организација временом постане носилац сличне производње у кућној радиности.

Индустријско-просторне јединице у Општини су мали потрошачи електричне енергије и воде. Укупан обим отпадних вода је из санитарних уређаја. Из пилане се, преко сопствене канализационе мреже, одводе санитарне воде у Лепенац уз претходно механичко (филтерима) и хемијско (хлоринаторима) пречишћавање. Из "Лоле", санитарне отпадне воде се одводе преко кишне и фекалне канализације у реку Лепенац без претходног пречишћавања. Поред отпадних вода, као отпад у току технолошког процеса производње у "Лоли" јављају се отпадне чврсте материје (струготина) у количини од око 400 тона годишње. Она се одлаже на депонију у кругу фабрике а потом транспортује у железару Скопље, где се користи као секундарна сировина. У пилани се у току производног циклуса ствара дрвна прашина а за заштиту околног простора користе се филтери за прашину.

Укупан обим робних токова за потребе индустрије (довоз и одвоз) износи око 10.230 тона годишње. Од тога, у "Лоли" се остварује укупан обим транспорта од око 2.420, а у пилани око 7.810 тона годишње. У укупном обиму транспорта терета, довоз учествује са 66%, односно 6.750 тона годишње. У "Лоли" довоз репроматеријала чини преко 50% укупног

---

[4] Укупан број запослених у индустрији односи се на стање из јуна 1989. године. Стога, укупан број запослених није обухватио и раднике у погону "Марина" који је накнадно отворен.

обима робних токова. Највећа количина репроматеријала се допрема из Београда, мањи део чини увоз сировина из Немачке и осталих снабдевача са југословенског тржишта, док се за потребе топлотне енергије гориво депрема из Скопља и у нешто мањим количинама из Урошевца. Машински обрађени делови из "Лоле" се транспортују у Београд и у мањим количинама на остало потрошачко тржиште (то углавном односи на клавир-спојнице). За потребе пилане, репроматеријал се довози са територије Општине (највише се експлоатишу шуме према Севцу и Беревцу које су у власништву Шумског комбината) око 6.000 m^3 трупаца, односно око 5.400 тона годишње. Из Обилића се транспортује чврсто гориво за добијање топлотне енергије, а као сировина за топлотну енергију користи се и пиљевина и крупни отпаци из процеса производње. Одвоз полупроизвода и производа ове индустријско-просторне јединице износи око 30% укупних робних токова. Главни локалитет који се снабдева прозводима из пилане је Дрвни комбинат у Урошевцу[5].

Досадашњи развој индустрије указује да на овом подручју постоје одговарајући услови за развој ове делатности. У том смислу извршена је анализа могућих локација индустријских објеката, односно индустријских просторних јединица. Ово је нужно урадити и из разлога да не би дошло до даље концентрације индустрије у општинском центру, као што је то случај до сада. У сваком случају, индустрија одређених карактеристика могла би се развијати у овом подручју и као суплементарна делатност туризму и угоститељству, а пре свега као носилац сталног запошљавања великог броја незапослених, који ће иначе бити приморани да траже запослење у другим подручјима, као што је то до сада био случај. О овим проблемима биће речи касније када се буду разрешавала стратешка решења и циљеви будућег друштвено-економског развоја Општине, али уз напомену да индустрија не би требала да буде приоритетна привредна делатност, већ управо суплементарна, обезбеђујући допунске услове развоја привреде Општине у целини.

Терцијарни сектор

Анализа потенцијала указује да су најпогоднији услови развоја општине Штрпце везани за терцијарни сектор, а у оквиру њега окосницу представља туризам са угоститељством. Наравно, да би ова делатност имала значај покретачке снаге укупног развоја, неопходно је да се развијају и све остале терцијарне делатности: саобраћај, трговина, те производно и услужно занатство, мала привреда, али и остале пратеће делатности, као што су банке и друге специфичне институције.

---

[5] Анкета о индустрији, спроведена јуна 1989. године.

Вршећи анализу овог сектора, могуће је констатовати да се наметнуо као основни фактор развоја Општине у целини, тим пре што је у њему запослено 581 радника, што представља 46,1% укупне запослености на овом подручју. Другим речима, сваки други запослени у Општини ради у терцијарном сектору, с тим што је у оквиру њега доминантан туризам и угоститељство са 316 запослених. Структурно посматрано, овај сектор није складно развијан, а то ће показати анализа његових појединих делова.

Саобраћај

Саобраћајну делатност на подручју Општине обављају организације са других подручја, што значи да не постоји ни једна саобраћајна организација са седиштем у Општини. Истина, при појединим организацијама постоје мале и уситњене транспортне јединице, које раде за властите потребе, али су неповезане и углавном недовољно искоришћене. Такве транспортне јединице постоје при КУЗ РО "М. Николић", ТРО "Младост", Задрузи и при фабрици машинских компонената "Иво Лола Рибар".

Целокупан путнички саобраћај на подручју Општине организован је од стране аутотранспортних предузећа са седиштима у другим општинама Косова и Метохије или Србије. Међумесни путнички саобраћај и повезаност са Урошевцем, а преко овог са Приштином и Скопљем, обавља "Косовотранс" из Урошевца. Линију са Београдом одржавају заједно "Косовотранс" и "Ласта" из Београда. Саобраћај унутар општине, превоз путника, радника, школске деце и ученика обавља се међумесним линијама. Током зимске сезоне на релацији Брезовица - Стојкова кућа обавља се транспорт преко аранжмана "INEX-Шар планина", често системом уговора по сезони.

Постојећа организација саобраћаја и транспорта на подручју Општине не задовољава потребе превоза робе и путника. Посебно се јавља критично стање у току зимске сезоне, када су потребе за превозом посетилаца на скијашке терене повећане. Због тога, овај превоз често постаје уско грло са низом негативних последица, али и економских ефеката.

ПТТ саобраћај, како је већ констатовано, је неразвијен и неадекватан потребама привреде и становништва ове општине. То је најсложенији проблем развоја који се нарочито осећа током зимске туристичке сезоне. Опрема која се користи је крајње застарела, тешко се одржава, а линије су често у прекиду са немогућношћу брзог успостављања контаката. Сигурно је да управо ову врсту услуга треба радикално изменити и побољшати изградњом модерног система, рачунајући ту одговарајуће објекте и опрему. Већ дуго времена се ради на реализацији таквог пројекта, али се стање у међувремену није променило.

Трговина

Стање трговинске мреже, а тиме и услуга на подручју општине Штрпце је, према свим анализама и индикаторима незадовољавајуће, не само по квалитету, него и по квантитету. Промет на мало, у овом подручју, обављају 23 радне организације, од тога броја чак 20 има седиште ван општина, што је индикатор њене отворености. Трговином се баве три организације са седиштем у Општини а то су: ТРО "Младост", КУЗ РО "М. Николић" и ПИК "Милан Зечар" - земљорадничка задруга.

Таб. 15. - *Број продавница и запослених по насељима, 1989. године*

Насеља	Број продавница	Број запослених
Беревце	5	8
Брезовица	7	8
Брод	3	3
Вича	3	3
Врбештица	5	5
Г. Битиња	4	4
Готовуша	7	11
Д. Битиња	3	3
Драјковце	7	11
Ижанце	-	-
Јажинце	6	8
Севце	9	10
Сушиће	1	1
Фираја	1	1
Штрпце	34	53
Укупно	**95**	**129**

Извор: Анкета о привредним и непривредним делатностима, јуни 1989. године.

Основни фонд трговине сачињава 95 продавница. Организације из Општине располажу са 51 продавницом, углавном мешовитог типа. Највећи број продавница налази се у општинском центру - 34, а међу њима налазе се и неке специјализоване за обућу, текстил и конфекцију и за металну робу.

У овој делатности запослено је укупно 189 радника, тако да просечно на једног радника запосленог у трговини долази 132 становника. Разлику до укупног броја запослених у овој делатности чине запослени у продавницама које се налазе у другим општинама, али је њихово средиште у општини Штрпце (Земљорадничка задруга, ТРО "Младост" и "М. Николић"). То је релативно повољно, ако је у питању квантитет, али не и квалитет услуга и пословања.

Мрежа трговинских објеката је слабо развијена. С једне стране, не покрива сва насеља у Жупи. С друге стране, не постоји веза ове делатности са осталим делатностима, нпр., са пољопривредом, туризмом и угоститељством. Међусобна неповезаност и некоординираност утиче на врло оскудну и недовољну ванпасионску понуду.

Туризам и угоститељство

Међу свим развојним потенцијалима на подручју општине Штрпце најмаркантнији и најинтересантнији су они које пружају могућности развоја туристичке привреде, са ослонцем на зимско-рекреационе делатности. Већ у претходним деловима рада, истакнут је низ опредељујућих фактора и потенцијала за развој ове врсте туризма.

Захваљујући алпско-планинској конфигурацији земљишта са 2.500 метара надморске висине (већег нагиба), које су мање експониране сунцу па се дебео снежни покривач задржава више од седам месеци годишње, постоје изванредни услови за развој зимског скијашко-рекреационог туризма. Ове погодности познате су одавно, па се скијање као вид рекреације на овим просторима упражњава већ неколико деценија. По свим предиспозицијама, скијашки терени Шар планине, који су за сада само маргинално активирани, познати су не само у Југославији него и у другим земљама Европе. Реални потенцијали за развој ових активности су високо вредновани од стране бројних стручњака из земље и иностранства који су експерти за развој ове врсте туристичке делатности. Према бројним испитивањима Шар планина спада у ред најосунчанијих делова Србије, што је свакако једна од битних предности поред већ поменутих погодности.

Почеци развоја скијашког туризма на падинама Шар планине датирају већ након другог светског рата и везују се за поједине ентузијасте и планинарска друштва. Касније, када зимско-скијашки туризам постаје све популарнији и организованији, долази до пуног изражаја низ потенцијала са којима ова планина располаже. Реално говорећи, потенцијали за развој ове врсте туризма су се почели интензивније користити крајем седме и почетком осме деценије реализацијом пројекта Туристичког центра Брезовица. То је и време када су сагледане бројне компаративне предности развоја туризма на Шари. Према томе, о развоју туризма на овом подручју могуће је говорити тек након 1980. године, када је изграђено низ значајних туристичких објеката, првенствено хотела и скијашке инфраструктуре на комплексу Брезовица (односно Стојкова кућа).

У периоду од 1980. до 1985. године изграђена су два крупна хотелска здања: хотел "Нарцис" А категорије са 250 лежајева и хотел "Молика" Б категорије са 300 лежајева. На

скијашким теренима врло погодним за слалом и велеслалом, постоје такви услови да је могуће изградити једну од најатрактивнијих стаза за спуст, не само у Југославији него и Европи, дугу скоро 4 km. На овим теренима изграђен је и систем успињача и ски-лифтова са капацитетима од око 10.000 скијаша на сат: "Лавља врата" дужине 1.428 m са капацитетом 1.200 скијаша на сат, "Пири брег" дужине 521 m и капацитета 1.200 скијаша на сат, "Црвена карпа" дужине 1.269 m са капацитетом 1.200 полазака на сат и "Велике Ливаде" дужине 1.100 m са капацитетом 900 скијаша на сат. Последња жичара је у погону током целе године и једина је тзв. брза са системом једноседа. Овај систем је допуњен ски лифтовима, с тим што је на највећој надморској висини "Пири брег" који омогућује продужење скијашке сезоне, користећи снежни покривач који се на овом простору најдуже задржава.

Током осамдесетих година, када су изграђени поменути капацитети, дошло је до наглог скока у развоју туристичке понуде. То се одразило и на повећање броја туриста, односно броја посетилаца и ноћења. Према подацима који су презентирани у пројекту "Туристички центар Брезовица" број посетилаца се нагло повећао између 1981. и 1986. године (*Туристички центар Брезовица,* 1988.). У овој последњој регистрован је 30.691 посетилац а у оквиру тога било је 3.844 (12,5%) иностраних гостију. Међутим, и поред тога, хотелски капацитети нису били у потпуности искоришћени. Након тог периода, због негативног деловања бројних чинилаца (већином политичке природе али и опште економске нестабилности и кризе) дошло је до опадања број посетилаца и укупног туристичког промета. То је деловало на успоравање процеса развоја овог изузетно атрактивног скијашког центра, што је изазвало и низ других проблема, које ће бити тешко савладавати не само материјално него и временски. Током изградње, стицајем околности, дошло је и до низа крупних негативних пропуста па и конфликтних ситуација са дубоком политичком позадином, па су настали такви проблеми, који ће битно утицати на даљи усклађени и рационални развој овог туристичког центра.

Главни носилац развоја туризма на подручју Општине је радна организација "INEX - Шар Планина" која послује у оквиру великог сложеног система INEX а из Београда. Он је главни носилац изградње крупних туристичких објеката, хотела и пратећих инфраструктурних система на скијашким теренима. Почетком осамдесетих година у овој организацији било је запослено укупно 121 радник, а према подацима за 1989. годинезапошљава 269 радника, што значи да се запосленост удвостручила. Квалификациона и образовна структура запослених је релативно добра, али треба поменути да се број запослених последњих година незнатно смањио под утицајем бројних неповољних услова и нестабилне друштвено-политичке ситуације. То се одразило директно и на резултате пословања. Иначе, у туристичким делатностима на подручју Општине укупна запосленост 1989. године износи - 309 радника, с тим што је запосленост по одговарајућим објектима била следећа: хотел "Нарцис" 100 радника, хотел "Бреза" 37, хотел "Молика" 71, Дом пензионера 32, а остало се односи на заједничке службе, неколико одмаралишта и друштвених и приватних ресторана, односно кафана. Претпоставка је, да би се број запослених у овој делатности знатно повећао, да није дошло до неповољне друштвено-политичке и економске ситуације. Кретање туристичког промета израженог у приходима, нажалост не можемо анализирати, не само због тога што до тих података није за сада могуће доћи, него и уколико би и дошли не би представљали реалну чињеницу због снажног инфлаторног деловања из године у годину, што било какву озбиљнију анализу доводи у сумњу. Декларативна тврдња да су остваривани позитивни резултати у туристичком промету не могу се никако прихватити, али свако такво питање остаје отворено и под сталним дилемама.

Туристички центар Брезовица представља сложени систем комплекса који би након коначног завршетка требали да буду један од најјачих југословенских зимских туристичких система са потпуно изграђеним и међусобно просторно и функционално повезаним и усклађеним туристичким објектима и капацитетима. Према израђеним пројектима ради се о систему пружања туристичке понуде високог квалитета. Међутим, у међувремену дошло је не само до застоја, него и до нерационалног и парцијалног изграђивања, без међусобне функционалне усклађености и рационалне просторне организације. Суштински, дошло је до врло оштрих конфликтних ситуација које је веома тешко разрешити на рационални начин.

Шта је све изграђено на подручју туристичког центра Брезовица, покушаћемо да прикажено по комплексима. Наиме, целокупни систем се састоји из неколико међусобно повезаних просторно-функционалних комплекса: Брезовица, Тршење, Стојкова кућа, Цареве Ливаде и комплекс Штрпце (*Туристички центар Брезовица,* 1988.). Овоме би требало додати и остала насеља. Комплекси Брезовица, Стојкова кућа и Тршење су већ започети и на њима је изграђен низ објеката, који су међусобно повезани саобраћајницом са савременим коловозом и за сада она представља главну комуникацију на целокупном подручју туристичког центра Брезовица. Условно речено, највише је урађено на комплексу Стојкова кућа, где се налази неколико смештајних објеката и систем жичара.

Комплекс Брезовица је, у суштини, постао својеврсно градско насеље, а у њему су изграђени следећи туристички капацитети: хотел "Нарцис", хотел "Бреза" (која је реновирана и представља најстарији туристички објекат), затим вила "Ливадица" и Национални ресторан "Брвнара". На овом комплексу је изграђен и Дом пензионера. Сви објекти овог комплекса налазе

се на око 950 метара надморске висине, што са климатског становишта представља посебну погодност.

Комплекс Тршење које је замишљено као функционално језгро повезивања свих осталих комплекса, са развојног становишта, налази се у изузетно сложеној ситуацији. На њему је дошло до спонтаног и неорганизованог изграђивања викенд насеља, а и неких непланираних објеката. Ово подручје је национализовано 1979. године и одузето од бивших власника, а затим препуштено стихијском окупирању, што је створило изузетно сложене конфликтне ситуације. На овом подручју изграђено је неколико одмаралишта разних установа са Косова, као и викенд насеље са укупно 176 викендица. Ово викенд насеље почело се формирати у периоду од 1976. до 1978. године слободном купопродајом земљишта, а након тога је извршена експропријација са низом негативних последица. Комплекс Тршење у оквиру Туристичког центра Брезовица представља чворну функционалну, комуникациону и просторну компоненту, будући да се на њега наслањају комплекси Стојкова кућа, Цареве Ливаде као и зона Штрпце. Састоји се из два сегмента: Доњег Тршење које са налази на надморској висини од 950 до 1.080 m и Горњег Тршења на висинама од 1.080 до 1.200 метара, и природно се наслања на претходно поменути комплекс Брезовице.

Комплекс Стојкова кућа је у већој мери изграђен и састоји се из два подкомплекса: смештајног и скијашког, међусобно повезани системом жичара. На овом сегменту туристичког центра изграђен је хотел "Молика", старо здање Стојкове куће, Камени дом СИЗ-а за дечију заштиту САП Косово, Школа скијања - објекат СИЗ-а за физичку културу, Бочила - објекат ван употребе са низом барака и камп кућица, али и десетина викенд кућа у непосредној близини Стојкове куће. Овај сегмент је истовремено полазиште за коришћење целокупног система жичара и ски лифтова о којима је претходно било речи.

Комплекс Цареве Ливаде и Штрпце нису активирани, мада са становишта потенцијала даљег развоја представљају изузетно важне комплексе, што се пре свега односи на Цареве Ливаде. Међутим, њихово активирање захтеваће да се претходно изграде бројни смештајни и пратећи објекти, а у садашњој ситуацији, то ипак припада даљој будућности.

Развој туризма на подручју Шар планине дуго времена се сводио само на констатацију да за то постоје погодни потенцијали. Тек почетком осамдесетих година ова привредна делатности добија замах и снагу и приступило се изградњи бројних објеката на поменутим комплексима. Тренд развоја туристичке понуде је био у једном временском периоду експанзиван, али у суштини више стихијан него плански организован и усмераван. Наиме, паралелено са изградњом планских осмишљених објеката и капацитета дошло је до неконтролисаног грађења бројних објекта викенд карактера, што је у простору

створило својеврсни хаос и дезинтеграцију. Ситуација која је то наметала, међутим, није се могла избећи. При изградњи туристичких објеката ишло се непланско, па су створени услови да је комплекс жичара далеко превазишао смештајне капацитете, што тренутно представља крупан економски проблем. Осим тога, није се ништа урадило на подручју оплемењивања туристичке понуде, већ је дошло до настојања да се сачувају стечене позиције и појединачни интереси. У том смислу, туристички центар као целина је испарцелисан и организационо фрагментиран, са низом проблема који настају због конфликнтих интереса. Поменуто је већ, да није дошло до међусобно тешњег повезивања привредних организација и актера на заједничком стварању што богатије туристичке понуде, па је изостало нужно координирање развоја пољопривреде, трговине, кућне радиности, саобраћаја и услужног али и производног занатства.

Чињеница је међутим, да је туризам постао водећа привредна делатност у овој Општини, не само по броју запослених, него и по учешћу у стварању националног дохотка. Да ситуација није отежана бројним нееконмским проблемима и појавама сигурно би се могло констатовати да туризам на овом подручју представља основну и незаобилазну покретачку снагу развоја. Ова констатација је, међутим, и даље остала само условна. Стварањем, односно, оснивањем Општине ситуација се изменила, али остали су бројни "терети" које неће бити лако решавати, тим пре што је Општина као таква материјално изузетно сиромашна. Велико је питање да ли ће обзиром на околности под којим функционише, успети да формулише и практично реализује своју развојну политику, која се мора наслањати на развоју туристичке привреде као водеће, али уз пуну координацију са растом пратећих делатности, не само комплементарног већ и суплементарног значаја.

Мала привреда и занатство

Посебан проблем у развоју привреде Општине, а у оквиру тога и развоја туризма представља неразвијена и рудиментална мала привреда, која се у потпуности налази на маргинама[6]. Један од разлога је потпуно потискивање приватног сектора и онемогућавање да се више афирмише. Услови под којима овај сектор делује су доста рестриктивни и нестимулативни што је последица досадашње политике. Проблем неразвијености и запостављености мале привреде није само у чињеници да је на овом подручју изразит дефицит објеката мале привреде, него и посебно њен поразан квалитет. Посебно

---

[6] Од јуна 1989. до октобра 1990. године надлежна општинска служба издала је укупно 35 дозвола за обављање самосталне привредне делатности, од тога 3 из делатности угоститељства, 6 из занатске делатности, 14 из области трговине и 12 из области саобраћаја (аутопревозници).

је тешка ситуација у услужном и производном занатству, које се састоји из једне хемијско-бојаџиске радње, једне ковачко-поткивачке, две столарске, једне лимарске и приватне пилане. Томе треба додати три приватне кафане, једну аутомеханичарску радњу, два такси комбија и пекарску радњу. Више је него очигледно, да оваква мала привреда и занатство не могу да задовољавају потребе становништва, а скоро никако потребе туриста и посетилаца, нарочито током зимске ударне сезоне.

Кућна радиност на овом подручју је скоро ишчезла, а није се прилагодила ни новоствореним условима. Тако је супротно очекивању, на овом подручју изостало издавање соба током сезоне, а не постоје чак ни наговештаји да се становништво почне бавити тзв. сеоским туризмом, за шта постоје заиста погодни услови и предиспозиције. Разлоге таквом стању не треба посебно тражити у самом становништву, колико у друштвено-политичком систему, утврђиваној и реализованој политици и посебно у понашању субјеката одлучивања. Формирањем Општине неки од тих разлога су нестали, али је, ипак, кратко време да се изврше дубље промене и преокрети. Директна последица оваког стања испољава се негативно и на функционисање туристичке понуде која је сведена на голу пансионску потрошњу без могућности да се допуни и ванпансионском. Овакве налазе посебно потврђује извршена анкета гостију, који су током протекле зимске сезоне боравили у хотелима "Нарцис" и "Молика". Она показује да, потенцијално, постоји велика тражња за ванпансионским услугама и, уопште, обогаћивање укупне туристичке понуде. Профили гостију гарантују да се не ради о слоју који има ограничену платежну способност, а то би се морало искористити и кроз бржи и диверзификованији развоја мале привреде са занатством, укључујући ту и кућну радиност. Мала привреда, коју би првенствено развијао приватни сектор, морала би се лоцирати не само у општинском центру, него и на подручјима Брезовице и Стојкове куће.

Обрадом проблематике туристичке и мале привреде Општине заокружена је анализа карактеристике појединих привредних активности тиме је аналитички обрађена целокупна материја која је битна са становишта друштвено-економског развоја Општине до сада. Бројни елементи тзв. емпиријске анализе нису обрађивани из простог разлога што је до поузданих података било немогуће доћи. И поред свега, може се констатовати да су се стекла одговарајућа сазнања, проверене су бројне поставке и на основу свега дошло до релевантних закључака који треба да послуже као својеврсна основа за израду концепције будућег дугорочног друштвено-економског развоја. Било би ипак, далеко лакше радити ту концепцију да су се у анализи обрадили и проблеми досадашњег инвестиционог улагања, раста друштвеног производа, оцењивања акумулативности привреде итд. Све то недостаје али не значи да ствара и непремостиву препреку за израду концепције.

Развој друштвених делатности

Општу неразвијеност ове општине показује и стање у коме се налазе друштвене делатности, а то се првенствено односи на здравство, социјалну и дечију заштиту, културу итд., са извесним изузетком у погледу школства, што је и разумљиво. Неразвијена привреда није била, нити је у стању да обезбеђује материјалну основу за развој друштвених делатности, па је сасвим разумљиво што су се користила допунска средства, али и она су била строго лимитирана и стално недовољна. Сигурно је томе доприносила и чињеница да је ово подручје у оквиру општине Урошевац било више него запостављено, што је реално и разумљиво, будући да је она неразвијена и оптерећена бројним проблемима и појавама, које су се директно и то негативно испољавале, како у развоју привреде, тако и друштвених делатности.

Школство и образовање

На подручју Општине не постоје никакве предшколске установе, а образовање се одвија у осмогодишњим и средњошколским установама. Систем осмогодишњег школовања, којим је захваћен целокупан одговарајући контингент деце, састоји се из три осмогодишње школе: ОШ "Стаја Марковић" у Штрпцу, ОШ "Шарски одред" у Севцу и ОШ "Осман Мани" у Фирају. Ове школе имају подручна одељења у девет насеља Горња Битиња, Сушиће, Врбештица, Јажинце, Готовуша, Ижанце, Брод, Вича, Коштањево и насеље Бурник у општини Урошевац. Школску 1988/89. годину похађало је 1.988 ученика.

Средње школовање се одвија у два школска центра у Штрпцу, где се настава одвија на српскохрватском језику и у Фирају на албанском језику. У средњој школи у Штрпцу, поменуте школске године било је 157 ученика, с тим што се након завршене прве две године школовање ученика наставља у одговарајућим школама, ван Општине. У школским установама запослено је укупно 165 наставника у основним школама и 15 наставника у средњешколском центру у Штрпцу[7].

Здравство

Целокупна здравствена служба, која је организована на подручју Општине, остварује се преко Дома здравља у Штрпцу, две амбуланте у Драјковцу и Јажинцу и два здравствена пункта у Севцу и Врбештици. Укупно је запослено 64

---

[7] Крајем јула 1990. године основана је Гимназија "Јован Цвијић" у Штрпцу. Запошљава 48 радника - 32 у Штрпцу и 16 запослених у одељењима ове гимназије у Фирају.

радника, од чега је 13 са високом и 2 са вишом стручном спремом. Ова служба, у суштини, је неадекватна стварним потребама, а осим тога се одвија у неприкладним просторијама, које не задовољавају основне стандарде - лоше су опремљене у погледу медицинских инструмената, апарата и санитетског материјала. На подручју не постоји организована специјалистичка служба. Недовољна организованост, опремљеност, па и територијална покривеност стварају крупне проблеме у овој делатности, која је материјално изузетно лимитирана, а њено унапређење захтева знатна материјална улагања почев од објеката па све до нужне и неопходне опреме.

Остале друштвене делатности су потпуно неразвијене, с тим што су тек недавно отварањем, односно, изградњом Дома културе створене претпоставке за јачање културног образовања становништва општинског центра, али и суседних насеља. Остају отворени проблеми дечије заштите, социјалног старања и посебно информисања укупног становништва, што неће бити лако превазиђено у блиској будућности.

ОСТВАРЕНИ НИВО РАЗВИЈЕНОСТИ

Сумирајући аналитичке налазе о досадашњем развоју новоформиране општине Штрпце, лако долазимо до закључка о њеној економској и друштвеној неразвијености и деловању неповољних развојних тенденција и процеса. Процес деаграризације становништва Општине, односно емиграције временом је постајао интензивнији. У међувремену на подручју Општине није иницира процес индустријализације и формирања привредне структуре са снажнијим и развојно пропулзивнијим покретачким снагама.

Насупрот, појачан процес одливања радноспособног становништва, смањивао је реалне могућности активирања расположивих природних, људских и створених потенцијала, па је привредна структура постајала условно "склеротична" у погледу стварања материјалне производње, односно, дохотка и продуктивног запошљавања становништва.

Деаграризација, која је отворила процес трансфера сеоског становништва у развијеније и развојно пропулзивније центре са наглашеном привлачном снагом израженом могућностима запошљавања и обезбеђивања погоднијих услова живота широм Србије, изазвала је низ непогодних последица на подручју Општине. Пољопривредно становништво се перманентно смањивало мењајући демографске и економске карактеристике укупног становништва Општине. Бржим изменама карактеристика посебно је доприносила емиграција у друге крајеве младог радноспособног мушког и женског становништва. Последица оваквих тенденција резултирала је у смањењу броја чланова пољопривредних домаћинстава у којима су некада заједно живеле три генерације. Повећана просечна старост чланова поменутих домаћинстава директно је утицала на опадање продуктивне снаге и економске моћи. Некада богати и бројни сточни фонд у међувремену је смањен, односно редуциран, иако је традиционално представљао основни фактор егзистенције насељеног становништва. Пољопривредна производња уместо да постаје тржишно оријентисана све више се сводила на натурално задовољавање егзистенцијалних потреба домаћинстава. Таква производња, једноставно речено, терала је становништво на исељавање или задржавање печалбарских обичаја који имају дубоку традицију у овим крајевима.

Одсуство процеса индустријализације и организованијег система развоја укупне привреде, а поготово неаграрних (секундарних и терцијарних) делатности, што је логична последица и укидања Општине средином шездесетих година (до када се још и осећао некакав развој), имало је неповољне привредно и друштвено развојне последице. Није дошло до стварања и јачања друштвеног сектора као основног носиоца развоја, а индивидуални, дестимулисан примењиваном аграрном политиком, губио је значај носиоца макар и успоренијег развоја. Тек средином и крајем осамдесетих година на подручју Општине иницира је развој туристичке привреде који се због изванредних услова, наметнуо као главни мотор развоја.

Истовремено, али у далеко мањем интензитету, почео се развијати и сектор индустријске производње. Закаснело активирање и коришћење природних ресурса и на бази њих бржег развоја туристичке привреде, међутим, није могло да у кратком временском периоду оствари веће ефекте у погледу повећања броја запослених и стварања већег материјалног богатства. Томе су доприносили бројни фактори неекономског карактера, међу којима су интензивније деловали политички у спрези са социо-националним, дуговремено прикривајући изворе тензија и сукоба који су у последње време на подручју Косова и Метохије постали отворени и развојно обесхрабрујући.

Целокупно југословенско друштво и привреда, током последње деценије, запали су у дубоку кризу са низом негативних реперкусија и тенденција, што се директно одразило и на развој подручја насељеног претежно српским становништвом као једном од ретких преосталих енклава на подручју Косова и Метохије.

Последица свега тога је ниска запосленост становништва у овом подручју будући да је према подацима за 1989. годину било је укупно запослено свега 10,0% становништва општине, а на било какво запослење чекало је преко 700 радника међу којима су се налазили и високообразовани и висококвалификовани радници. Подручје у коме је сваки десети становник запослен не може бити развијено уз напомену да је број запослених 1988. године достигао ниво запослености 1964. године, што указује да је у међувремену владао развојни вакуум.

Резултати развоја и мењања привредне структуре постигнути током последњих година, нарочито од када су изграђени крупнији туристички капацитети и поново формирана Општина више су него охрабрујући. Међутим, бржи и стабилнији укупан развој подручја рационалним и ефикаснијим активирањем природних богатстава и развојних потенцијала захтева обезбеђивање замашних материјалних инвестиционих улагања која привреда подручја у догледно време не може обезбедити. Отворено је питање колико је у досадашњем развоју уложено у привреду подручја, али је евидентно да улагања нису била међусобно повезана и координирана па су изостали већи развојни ефекти. За анализу досадашњег развоја, а посебно сагледавања будућег, посебан хендикеп представља недостатак одговарајућих података о инвестиционим активностима на овом подручју последњих година.

Остварени ниво развијености општине Штрпце, због недостатака поузданијих података није могуће тачније утврдити будући да су подаци били вођени на нивоу општине Урошевац којој је подручје Сиринићке жупе припадало све до 1988. године. На основу прикупљених података који се односе на период функционисања Општине као самосталне јединице, могуће је, условно, утврдити остварени ниво развијености.

Према подацима о укупном броју запослених у односу на хиљаду становника и њиховог поређења са осталим општинама Косова и Метохије током 1988. године, општина Штрпце била је у кругу неразвијених, али не и потпуно сиромашних. Према овом показатељу Општина се налази у групи следећих општина: Качаник, Липљан, Сува Река и Урошевац, али и овакву процену ваља узети само као условну. Уколико би извршили аналогно разматрање, повезујући запосленост и национални доходак по становнику, могуће је доћи до закључка да је општина Штрпце неразвијена будући да остварује од 22 до 24% просечног дохотка по становнику Србије (четири пута мање), што је потврда неразвијености.

У односу на Косово и Метохију, Општина је такође неразвијена будући да остварује само 68,0% његовог просека. Процена је да је 1988. године национални доходак у Општини износио око 370.000 старих динара или прерачунато у доларе 820 (према тада важећем девизном курсу), што је индикација неразвијености и сиромаштва. Оваква процена је подложна критици и пре би се могло рећи да је прецењена него потцењена али без одговарајућих проверених података није могуће доћи до поузданијих информација да би се утврдио стварни ниво развијености Општине. Међутим, сасвим је јасан закључак да је остварена развијеност у односу на расположиве развојне потенцијале (посебно природне, па и друштвено-економске), сувише ниска, а то је последица досадашње праксе и политике развоја и третирања овог подручја у оквиру Косова и Метохије.

Стварању дохотка друштвеног сектора, према подацима о резултатима привређивања предузећа на подручју Општине највише доприноси туристичко-угоститељска делатност. Током 1989. године укупан доходак Општине износио је 99.399.500 динара, а у оквиру тога туристичко-угоститељска организације "Инекс" и Дом пензионера остварили су 35.171.000, или 35,6% укупног дохотка што потврђује да је ова делатност водећа у подручју, и то на основу расположивих потенцијала. Према осталим подацима, ове делатности су остварile и највећу добит и акумулацију.

Индустријске делатности су, такође, остварile значајан доходак, али са мањом добити и акумулацијом. Остварени доходак индустрије, међутим, није могуће утврдити будући да се нека предузећа, сем "Иве Лоле Рибара" баве и другим делатностима. Укупан доходак Општине је знатно већи јер није обрачунат доходак индивидуалног већ само друштвеног сектора привређивања. Груба процена остварене пољопривредне производње на основу расположивих података обављеног пописа указује да индивидуални сектор остварује око 20% укупног дохотка Општине. Узимајући у обзир ову процену онда укупан доходак Општине износи приближно 124.249.500 динара. Прорачун је, ипак, услован и оријентационог значаја. Утврђивање величине националног дохотка мањег подручја, које је отворено и под снажним спољним утицајима (па долази до преливања у или ван граница Општине) није могуће лако утврдити. Предпоставка је да се део дохотка из ове Општине одлива у друга подручја, тим пре, што је присутан одређен број трговинских организација чија су седишта ван општине Штрпце.

Разматрање података о томе где се доходак ствара у оквиру Општине указује на општински центар Штрпце и насеље Брезовицу. У ова два насеља смештени су скоро сви привредни објекти, у Брезовици туристичко-угоститељски, а у Штрпцу остали индустријски, трговачки и комунални. Од укупног броја запослених - 1.261, више од 900 (односно 72,8%) је запослено у ова два пропулзивна насеља. Осталих четрнаест насеља запошљава укупно 340 радника, где су урачунате и друштвене делатности, пре свега школство. Од привредних делатности у овим насељима присутна је једино трговина преко мреже продавница са неодговарајућим условима продаје што је већ истакнуто.

ГЛОБАЛНА ОЦЕНА РАЗВОЈНИХ УСЛОВА, ТЕНДЕНЦИЈА И МОГУЋНОСТИ

Разматрајући резултате анализе, која је презентирана у претходном делу рада, могуће је доћи до неколико кључних закључака релевантних за сагледавање реалних могућности будућег развоја општине Штрпце. Пре свега, анализа њених развојних потенцијала показује да постоје предуслови да се развој убрза и да се у потпуности ослони на активирање и рационално коришћење природних, економских и људских ресурса са којима Општина располаже. При томе, стожер будућег развоја Општине лежи у развоју туристичког комплекса, али уз адекватни развој пратећих, односно, комплементарних и суплементарних привредних грана и сектора. Приоритет развоја туризма је сам по себи јасан имајући у виду услове и компаративне предности које су више него евидентне. Развој туризма, међутим, мора да буде подстицан као заједнички пројекат општедруштвене користи, тим пре што реално постоје услови да се туристички комплекс Шаре коначно афирмише и на међународном зимско-туристичком тржишту. Шансе да се та афирмација оствари нису мале, нити представљају неостварив жељу. Но, да би се та шанса искористила неопходно је паралелно са комплетирањем већ формираног туристичког комплекса као развојног језгра, обезбедити читав низ међусобно условљених активности и акција. Пре свега, неопходно је кроз адекватне програме приступити стварању одговарајуће инфраструктурне опремљености, не само целокупног туристичког комплекса, него и читаве Општине. То подразумева изградњу одговарајуће путне мреже са свим пратећим објектима, систем електроснабдевања, укључујући и изградњу мреже мини централа, изградњу водоводне и канализационе мреже, која ће одговарати стално растућим потребама становништва и привреде, затим стварања ефикасног и приступачног система комуникација, који је један од основних услова развоја туристичке привреде.

Стратешки везано за развој туризма је и адекватније стимулисање пољопривредне производње, првенствено сточарства као и мале привреде, посебно у погледу подстицања сеоског туризма и издавања соба не само током зимске него и летње сезоне. То истовремено подразумева и развој шумарства и покушај да се на бази пољопривредних производа и шумских плодова покрене и реализује програм производње здраве хране.

Развој индустрије, такође, треба да са своје стране допринесе стабилном и диверзификованом развоју привреде Општине. Сигурно је да развој индустрије мора да задовољава строжије критерије о којима је било реч, а што се лако може урадити при идентификацији, избору и реализацији појединих

индустријских програма. Објекти индустрије, у принципу, морају бити изграђени у насељима у којима постоје локациони фактори, не само терен, него и одговарајућа радна снага и остали неопходни фактори, као електрична струја, вода и могућности да се врши ефикасна заштита животне средине.

На крају, чини се посебно значајним указати на потребу да се разраде програми развоја туристичког комплекса по свим компонентама, али уз тесно повезивање са осталим програмима. Постојећи објекти туристичког карактера међусобно су по капацитетима неусклађени, што се посебно односи на већи капацитет жичара него смештаја у хотелима. Посебан проблем представља просторно повезивање туристичких објеката и стварања јединственог система опслуживања гостију, почев од његовог смештаја до коришћења целокупне скијашке инфраструктуре. То подразумева да се потез Штрпце - Брезовица - Стојкова кућа са скијашким теренима у просторном смислу планира и осмисли као јединствена функционална целина. Тиме се отвара и један од акутних проблема - шта урадити са викенд зоном и низом објеката и како их уклопити у јединствени развојни концепт, који мора бити тако осмишљен и плански разрађен да се, не само отклоне постојећа уска грла и проблеми, него обезбеде услови даље експанзије и ширења освајањем нових локалитета, међу којим у даљој перспективи и Цареве Ливаде.

Оцена развојних потенцијала и досадашњег развоја, који је био прекинут скоро двадесет година захтева да се укаже и на чињеницу да се развој углавном концентрисао у два насеља чије су привредне структуре комплементарне а то су Брезовица са туристичким комплексом и Штрпце са осталим непољопривредним делатностима, индустријом, трговином и комуналном привредом. Остала насеља су без привредних капацитета у којима је живот потпуно условљен пољопривредом која није у стању да спречава сталан одлив радноспособног становништва. Поменута два центра, међутим, нису у стању да у потпуности апсорбују одлив сеоског становништва па је логична последица што се скоро сав природни прираштај становништва временом одлива ван општинског подручја али се то односи првенствено на српско али не и албанско становништво које живи у четири чисто албанска и неколико мешовитих насеља. Стратешки, неопходно је да се, временом, поред развоја општинског центра и Брезовице, која је у суштини ново насеље, стварају услови да се подстиче полицентрични развој Општине јачањем привреде неколико сеоских насеља која имају одговарајуће услове и просторно функционалне положаје.

Претходном анализом и изведеним закључцима завршен је основни део студије и створена основа да се на бази стечених сазнања и реалног валоризовања укупних развојних потенцијала, те тенденција, могућности и ограничења, приступи конципирању будућег догорочног развоја Општине.

КОНЦЕПЦИЈА ДУГОРОЧНОГ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА *

Усмеравање будућег дугорочног друштвено-економског развоја новоформиране општине Штрпце, претпоставља разраду одговарајуће остваривe концепције засноване на стеченим и објективно аналитички провереним сазнањима. Израда концепције дугорочног развоја као развојног документа, подразумева утврђивање циљева, стратешких решења, формулисање политике која ће потстицајно деловати на убрзавање привредног и друштвеног развоја и мењања привредне структуре тиме што ће рационално и економски ефикасно доприносити: а) активирању расположивих људских, економских и природних потенцијала, б) равномернијем територијалном размештају производних и друштвених капацитета, ц) подизању општег нивоа благостања становништва и спречавању његовог спонтаног и неконтролисаног кретања и сељења у друге крајеве ван подручја Општине као и д) очувању животне средине у Сиринићкој жупи.

Примењујући проверену методологију израде концепције дугорочног друштвено-економског развоја извршићемо њену ширу разраду која подразумева утврђивање полазних претпоставки; основних циљева развоја; кључних концепцијско-стратешких решења; доминантну развојну оријентацију са избором приоритетних сектора; мењања привредне структуре и стварања динамичких међусекторских односа како у времену тако и у простору Општине, и на крају израду пројекција раста капиталних развојних агрегата становништва, запосленост, национални доходак и инвестиције. Израда пројекција подразумева и адекватно сагледавање и предвиђање развоја појединих сектора као елемената привредне и друштвене структуре. Пројекцијом развоја и раста основних развојних агрегата те њиховом детаљнијом разрадом по појединим структурним елементима врши се повратна провера реалности и оправданости утврђених концепцијско-стратешких решења и дефинисаних циљева развоја.

Саставни део концепције дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце представља поступак перманентне идентификације, обраде и оцене друштвено-економске оправданости и подобности програма развоја који ће својом реализацијом системом утврђених пројеката уз поштовање кључних критерија и захтева, доприносити да се истовремено остварују постављени дугорочни циљеви и концепцијска решења. Наиме, развојни процеси се стално одвијају већим или мањим интензитетом и не могу се одлагати већ управо програмски усмеравати ка жељеном циљу уз активно деловање одговарајуће развојне политке и њених механизама. Утврђивањем и селекцијом програма развоја разрађених по пројектима као компонентама, што се ради на бази проверене методологије, могуће је сагледати укупне позитивне и негативне ефекте њихове реализације и на бази тога донети коначну одлуку о њиховој коначној оправданости и подобности.

Опредељења која су у овој студији наглашена од самог почетка њене израде је да се текући развој, из више разлога, мора контролисати и усмеравати у жељеним правцима, али тако да се преко избора подобних и друштвено-економски оправданих развојних програма и пројеката ускладе дугорочни и краткорочни развојни интереси и тиме избегну супротности које могу резултирати у бројним негативним последицама и ефектима које ће накнадно бити тешко кориговати или отклонити. Отклањање негативних последица и конфликата захтева значајна накнадна материјална улагања са ограниченим развојним ефектима. Другим речима, нужно је да дугорочна концепција развоја и текући развојни програми буду временски синхронизовани али и секторски и просторно координирани и функционално повезани. Остваривање у пракси склада између дугорочних и краткорочних интереса, међутим, није ни мало лак задатак али је вредан пажње и учињених напора.

Респектујући претходне констатације у оквиру концепције и њене разраде извршиће се груба идентификација програма и пројеката развоја али не и њихова детаљнија обрада и анализа. Наиме, то није предмет овог рада а поред тога захтева посебну обраду и примену специфичне истраживачке методологије. Осим тога, питање како и када ће се приступити идентификацији програма или пак пројеката развоја зависи од сплета околности и самоиницијативности привредних субјеката како у оквиру Општине тако и ван ње. Пракса показује да је од идеје до реализације пројекта дуг пут и захтева релативно дужи временски период нарочито у условима у којима се сада одвија привредни живот Југославије и примењује неприкладан начин доношења одлука изложен бројним административним странпутицама.

ПОЛАЗНЕ КОНЦЕПЦИЈСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ

Свака израда концепције дугорочног развоја полази од основних карактеристика постојећег друштвено-економског система и начина доношења одлука, односно, начина управљања и контролисања развојних процеса, што подразумева постојање и деловање одговарајућег институционалног система. Југословенска привреда и друштво пролазе кроз дубоку кризу коју карактеришу бројне акутне и заоштрене супротности и конфликти. Излаз из кризе, која се последњих десет година продубљивала, тражи се у коренитијим реформама друштвеног,

---

* Аутор др Бранислав Дерић

економског и политичког начина живота и организовања које нису јединствено сагледане и усаглашене, нити за сада постоје опште прихватљива решења о будућој организацији и функционисању земље као целине.

Радикалније промене у институционалном оквиру захватиле су систем власништва које добија плуралистичку конотацију и равноправност међу свим облицима: друштвеном, приватном, мешовитом, задружном али и иностраном. То је последица јачања снаге и улоге тржишта и његових механизама са циљем да се у привреди па и друштву оствари што већа економска ефикасност, али и дисциплина што у досадашњем друштвеном и економском систему заснованом првенствено на друштвеном власништву није остваривано. Увођење више облика међусобно равноправних власништва утицаће на коренитије мењање друштвеног сектора па тиме и организационо трансформисање привреде где ће предузећа као самостални субјекти одлучивања своје понашање прилагођавати тржишним кретањима и захтевима. Потпуно самостално понашање предузећа и деловање слободног тржишта подразумева и несметано кретање радне снаге, роба и капитала на целокупном тржишту што има своје законитости и реперкусије. Поменуте промене захтевају радикалније мењање државе и њених функција у привреди, тим пре што је неопходно подржавати тржишну привреду али и контролисати, кориговати па и усмеравати нека кретања на њему да би се обезбедили општедруштвени интереси. То захтева сасвим другачије конституисање економске развојне политике и њених инструмената у односу на досадашњу праксу. Питање које је остало отворено на нивоу земље је како решавати проблеме неравномерног регионалног развоја, односно регулисати средстава и институције које ће се бавити проблематиком неразвијености појединих подручја земље, што директно тангира и општину Штрпце која се налази у најнеразвијенијем делу Југославије, Косову и Метохији.

Процес стварања економски ефикасније привреде Србије и њене потпуне афирмације као државотворне целине на целокупној територији је у току што у недавној прошлости није имала већ је била расточена на три дела вештачки доведена у стање конфликтности. Решавањем тих проблема и стварањем Србије као целовите државе одговорне за развој своје привреде и подручја стварају се и претпоставке да се успоставе погоднији услови развоја сваког њеног дела где су јасно разлучене и дефинисане надлежности аутономних покрајина. У таквим условима ваља посматрати и будући развој општине Штрпце уз напомену да ће њен развој бити стимулисан како због потенцијала са којима располаже тако и због стратешких разлога спречавања даљег одсељавања српског становништва да не би дошло до веће албанизације подручја.

Привреда Општине у светлу претходних констатација и испољених процеса мењања друштвеног и економског система и начина одлучивања мора рачунати са јачањем других сектора власништва сем друштвеног којег иначе карактеришу започете трансформације у погледу организације и прилагођавања функционисању тржишне привреде у којој влада критеријум економске ефикасности. Главни носилац укупног и економског развоја Општине био је друштвени сектор а приватни се јављао као допунски али са ограниченим могућностима што се непосредно одразило на стагнацију па и заостајање пољопривредне производње. Допринос будућем развоју приватног и мешовитог сектора власништва биће далеко већи и значајнији због веће флексибилности и прилагодљивости у настојањима бржег и ефикаснијег активирања развојних потенцијала са којима овај сектор и сада располаже. Осим тога, у измењеним условима привређивања и слободнијег кретања фактора производње доћи ће до прилива капитала из осталих делова Србије па и из иностранства што је неопходно да би се активирали туристичко развојни капацитети у која је иницијално потребно уложити значајна средства. Потенцијали развоја првенствено зимског па и летњег туризма у подручју Општине добро су познати и високо економски валоризовани не само код нас него и у свету.

Текуће промене и реформски захвати чије коначне ефекте није могуће потпуно сагледати захтевају да се и на нивоу Општине, посебно у домену општинских служби и органа, изврше припреме прилагођавања новим тржишним условима привређивања где је потребна ефикасност а не администрирање. Наиме, потребно је обезбедити услове који ће омогућавати бржи економски развој и тиме рационалније активирање расположивих потенцијала, односно повећање благостања и квалитета живота насељеног и привредно активног становништва. Такве промене и прилагођавања захтевају значајна материјална средства и улагања и у развијање адекватних општинских служби што је у садашњим условима неразвијености и стагнације немогуће остварити оскудним средствима Општине. Очекивати је да ће одговарајућа помоћ бити обезбеђена са стране посредством републичких или покрајинских институција и органа.

Претходна разматрања указују да се при изради дугорочне концепције друштвено-економског развоја општине Штрпце мора водити рачуна о променама које се дешавају у сферама друштвеног, економског и политичког система и плуралистичком начину доношења одлука. Према томе при изради концепције полазне предпоставке су: плурализам власничких односа, деловање закона и механизама тржишне привреде, самосталност одлучивања привредних субјеката шта ће производити и где ће улагати акумулисана средства, слободно кретање радне снаге, капитала и разноврсних роба на неограниченом тржишту итд. Све ове претпоставке са и без концепције имаће директне реперкусије на формирање друштвене и привредне структуре Општине и темпо, односно интензитет њеног мењања

и прилагођавања новонасталим условима привређивања и организовања живота током времена.

Претходне претпоставке подразумевају потпуну отвореност привреде Општине и снажније утицаје спољних актера одлучивања и по питању евентуалног обимнијег улагања у искоришћавање развојних потенцијала подручја, нпр. туристичких као највреднијих и најатрактивнијих. Овакви изазови захтевају организациону и функционалну спремност општинских институција на брзо реаговање и прилагођавање уз пуно респектовање индивидуалних и општих интереса где ови последњи не смеју бити искључиви или пак злоупотребљени као што је била пракса до сада.

Поменуте претпоставке израде концепције дугорочног развоја са своје стране директно утичу на идентификацију и дефинисање основних циљева развоја.

ЦИЉЕВИ ДУГОРОЧНОГ РАЗВОЈА

Пракса и стечена искуства указују да је кључни моменат при изради концепција дугорочног развоја утврђивање и јасније дефинисање основних развојних циљева. Нажалост, пракса показује да се концепцијски утврђени циљеви тешко остварују што се може правдати дугим временским периодом који концепција покрива. Наша пракса, посебно планска, познаје систем утврђивања циљева развоја који је временом у свим развојним документима постао декларативног карактера. Не тако ретко формулисани и генерализовани циљеви су се једноставно преписивали из документа у документ што указује на присуство одређених идеолошких навика и наслага. У систему где је доминирало планско усмеравање економских и друштвених токова развоја а све се базирало на друштвеном власништву циљеви су губили смисао, тим пре што је пракса одступала од оног што се плански желело остварити. Промене које се дешавају и које ће се дешавати у ближој и даљој будућности захтевају да се при дефинисању циљева развоја буде реалнији и објективнији будући да у условима тржишне економије ваља ускладити индивидуалне и опште циљеве водећи рачуна и о различитости али и равноправности свих облика власничких односа.

Основни циљ дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце је стално подстицање и усмеравање привредне активности да би се остварила већа економска и друштвена богатства и створили квалитетнији услови живота становништва. У условима увођења тржишне привреде основни критеријум, па према томе и циљ је *економска ефикасност* при коришћењу људских, економских и природних ресурса и изграђених производно-прерађивачких капацитета, али и изградњи нових. Крајњи циљ економске ефикасности је стварање добити и тиме повећања националног дохотка и акумулативности чиме се стварају услови раста укупне производње уз већи степен продуктивнијег запошљавања. Растом укупног националног дохотка кроз економску ефикасност остварује се и већа економска снага и моћ домаћинстава и сваког запосленог што утиче на повољније промене у структури личне и заједничке потрошње. Постизање веће економске ефикасности у привреди Општине захтева да се изврше одређене реорганизације субјеката привређивања и изврши већи степен диверзификације привредне структуре због рационалнијег активирања расположивих потенцијала, бољег коришћења изграђених капацитета, изградње нових уз продуктивније запошљавање, отклањање проблема на релацији производња, прерада и пласман продуката, смањење трошкова пословања и брже тржишно отварање и прилагођавање.

Примена економске ефикасности као циља и критерија доношења одлука самосталних и независних субјеката привређивања који располажу различитим облицима имовине утицаће на стабилнији раст производње и рентабилније коришћење расположивих фактора развоја у свим привредним делатностима јачајући њихове узајамне функционалне везе и односе. Тиме ће се подстицати процес бржег мењања привредне структуре увођењем одговарајућих продуктивнијих поступака заснованих на техно-технолошким иновацијама и повећавати асортиман производа како у квантитативном тако и квалитативном смислу. Запошљавање у таквим условима постаје првенствено економска категорија којој су подређене социјалне компоненте за разлику од досадашње праксе.

Увођење равноправног статуса свих облика власништва омогућује јачање привредне иницијативе и афирмацију предузетништва што ће утицати на продуктивније активирање становништва и радне снаге чиме ће се делом решавати и проблеми социјалне природе и статуса запослених. Брже и веће запошљавање омогућује разрешавање проблема *социјалне једнакости* која ће и даље остати основним циљем развоја у Општини. Овај циљ подразумева неутралисање и кориговање негативних последица деловања тржишног механизма а првенствено је усмерен на обезбеђивање једнаких услова образовања, здравствене и социјалне заштите и културног уздизања становништва у целини и појединачно. Неразвијеност Општине, међутим, при реализацији овог циља мораће очекивати одговарајућу материјалну потпору из наменски формираних фондова и средстава на вишим нивоима, док током времена њена привреда и становништво не буду способни да обезбеђују материјалну основу за функционисање и развијање друштвених делатности.

Циљ активизације и ефикасног коришћења развојних ресурса и потенцијала захтева да се тежи ка *равномернијем* развоју у простору кроз стварање одређеног броја насеља као тачака раста. Такав циљ, међутим, захтева да се обезбеде пуни услови подстицања приватне иницијативе и власништва са јас-

но дефинисаним и утврђеним правима и обавезама дугорочног карактера и потпуну правну и економску заштиту приватне, мешовите, задружне и остале имовине. Овим циљем могуће је обезбедити услове бржег и продуктивнијег запошљавања становништва и активизације средстава са којима располаже.

Развојни процеси носе у себи и неповољне последице нарочито у односу на животну средину која је у овом подручју релативно доста очувана. Будући бржи развој и активирање природних ресурса те развој појединих привредних делатности и грана, укључујући и индустрију која треба да својим развојем ангажује део радноспособног становништва и тако обезбеди стабилније приходе домаћинстава током целе године, као и процеси даље концентрације становништва и друштвених делатности у општинском центру, захтевају да се као основни циљ дефинише и *заштита животне средине*. Овај циљ нужно мора бити уско повезан и повратно условљен са циљем остваривања економске ефикасности, веће продуктивности и акумулативности привредних активности. Реализација циља заштите животне средине захтева и доношење одређених прописа и стандарда не само на нивоу Републике, Косова и Метохије него и Општине, и њихово строжије поштовање.

Поменути основни циљеви су општијег карактера али и сасвим конкретни када се односе на мање подручје као што је општина и као такви су јасни па и прецизни. Њихова даља разрада није потребна будући да се ради о дугорочном развоју који у себи по правилу не садржи квантификоване циљеве. Могуће је напоменути да се као циљ у даљој будућности може сматрати и захтев да се постигне што већи ниво запослености и националног дохотка по становнику и да се на тај начин Општина извуче из неразвијености и развије тако своју привреду да може обезбеђивати потребе становништва, а у првом реду спречити његово даље исељавање. Истина, ови циљеви се не могу остварити у краћем временском периоду, ни до краја века.

Утврђивањем основних циљева развоја који међусобно не смеју бити потпуно противречни већ компатибилни и функционално условљени могу током времена остати само жеља. Њихова реализација зависи од низа услова и фактора, нпр., од ефикасности развојних политика, али и од избора дугорочних концепцијских, односно стратешких решења.

ДУГОРОЧНА КОНЦЕПЦИЈСКО-СТРАТЕШКА РЕШЕЊА

Сумирање досадашњих сазнања о природним ресурсима, економском и друштвеном богатству општине Штрпце те њиховој валоризацији и оцени развојних тенденција и могућности на бази којих су утврђене претпоставке и основни циљеви, као саставног дела концепције дугорочног развоја допринело је лакшој идентификацији и дефинисању основних концепцијско-стратешких решења релевантних за усмеравање развоја Општине у ближој и даљој будућности. Полазно становиште је да будући стабилни привредни развој и динамичко формирање привредне структуре подразумева ефикасно коришћење и активирање природних, људских и економских ресурса и потенцијала међу којима су посебно значајни туристичко развојни који по квалитету представљају општедруштвено југословенско богатство са наглашеним компаративним предностима.

Основно концепцијско решење дугорочног развоја општине Штрпце стратешког карактера је даље *активирање и развијање туристичке привреде* као доминантног развојног стожера и основне покретачке снаге са значајним спектром утицаја на подстицање развоја и секторско-просторног интегрисања. Такво опредељење и стратешко решење заснива се на аналитичким налазима о развојним ресурсима и потенцијалима овог подручја међу којима су најатрактивнији и највреднији зимско-туристичког карактера будући, да је Шар планина са својим скијашким теренима и укупним амбијентом позната широм Југославије, па и у свету. Осим тога, позната је чињеница да велики зимски туристички центри мултипликативно утичу на привредни развој подручја на коме се налазе.

Поменуто концепцијско решење указује на основну развојну оријентацију овог подручја и стварања у њему крупног зимског туристичког центра састављеног од неколико међусобно органски и функционално повезаних комплекса продајног, производног, услужног, смештајног, скијашког, рекреационог и културно-забавног карактера. Према томе, приоритетни сектор развоја је туристичка привреда са свим развојним елементима и привредно интеграционим ефектима који организационо и функционално представљају складну целину а у просторном смислу захватају знатан део територије Општине, односно туристички валоризоване комплексе Стојкове куће, Тршења и Брезовице као будућег основног нуклеуса развијеног туристичког центра и Штрпца као општинског центра.

Економска ефикасност туристичке активности не може се остварити без одговарајућег функционалног развоја осталих привредних али и комуналних и инфраструктурних активности и објеката. Према томе, паралелно али и синхронизовано са развојем туризма као носеће привредне делатности овог подручја неопходно је развијати пољопривреду, шумарство, саобраћај, трговину и малу привреду уз стално подизање нивоа комуналне опремљености. Међусекторско прожимање и координирање развоја је пут стварања погодних услова и претпоставки брзог и ефикасног коришћења и активирања економски највреднијих ресурса са којима подручје располаже.

Изградња зимско-туристичких капацитета на падинама Шаре који се могу користити током целе године може се упоредити са већ изграђеним на Копаонику по смештајним мо-

гућностима али и низом предности и специфичности у погледу дужине и квалитета скијашких стаза, дебљине и дужине трајања снежног покривача, сунчаног сјаја итд.

Посебне предности пружају могућности да се организује производња довољних количина квалитетне и здраве хране биљног и животињског порекла чиме се употпуњује туристичка понуда што доприноси привлачењу гостију и посетилаца. Употпуњавање укупне туристичке понуде на подручју Општине захтеваће изградњу одговарајуће функционалне трговачке мреже разноврсних продавница савремено опремљених и снабдевених за задовољавање потреба гостију али и становништва, лако доступних како у простору тако и времену. Посебно место заузима развој мале привреде због своје адаптибилности и флексибилности у погледу производње разноврсних продуката и пружања разноразних услуга директно или индиректно повезану са туристичком делатношћу, тим пре, што је радно интензивна и може запослити велики број становника посебно током зимске сезоне пружајући и допунске изворе прихода. Овај сектор може посебно обогатити туристичку понуду кроз пружање пансионских и других смештајних услуга и погодности. Није потребно истицати да је развој туристичке привреде и свих пратећих, како комплементарних тако и суплементарних делатности, условљен развојем крупне саобраћајне, енергетске и телекомуникационе инфраструктуре али и разноврсних комуналних делатности да би се брзо и ефикасно решавали бројни проблеми функционисања крупних туристичких комплекса и центара какав ће у будућности бити и Брезовица.

Оваква развојна оријентација захтева одговарајућу привредну организованост и функционалност где ће до изражаја доћи сви облици власништва: друштвено, које се мора трансформисати и прилагодити тржишним условима али и неометан размах приватног, мешовитог и задружног сектора будући да су флексибилнији и прилагодљивији захтевима и потребама тржишта. Потенцијали развоја зимског туризма заједно са тенденцијом повећане тражње се могу активирати уз енормна улагања што имплиците подразумева и привлачење иностраног капитала посебно оног који је стекао велика искуства у изградњи оваквих туристичких комплекса.

Претходна концепцијска решења која у први план истичу примат терцијалних делатности са доминацијом туристичког развојног комплекса подразумева и развој секундарних делатности - индустрије. Развој индустрије може се заснивати на изградњи мањих радно интензивних капацитета који ће задовољавати строжије локационе и еколошке критерије и неће бити у конфликтним односима са осталим, првенствено туристичким активностима и подручјима. Сви будући индустријски капацитети карактеристични по чистим технологијама лоцираће се у неколико већих насеља да би се спречило даље ширење формиране индустријске зоне у Штрпцу и обезбедили услови за задржавање становништва отварањем радних места. Функција индустрије имаће комплементаран однос према осталим делатностима (пољопривреди и шумарству) користећи их као сировинску базу али уз минимално нарушавање животне средине смештене у оквиру а не ван насеља, чиме се лакше контролише процес производње али и евентуалне ексцесне појаве загађивања ваздуха, воде и земљишта. Посебан допринос развоју индустрије, која у овом подручју не би смела постати водећом привредном активношћу будући да за то нема реалних услова, биће у перманентном запошљавању дела становништва, обезбеђујући тако економску стабилност домаћинстава. Туристичка привреда, док не савлада одређен праг развоја, имаће сезонски карактер што ће утицати и на веће сезонско ангажовање становништва овог подручја, па је тиме улога индустрије утолико значајнија.

Предложена концепцијско-стратешка решења рачунају са међусекторским функционалним повезивањем и структурним усклађивањем, а то је предуслов за обезбеђивање стабилног и убрзаног укупног привредног развоја и јачање економске снаге и моћи овог подручја. Међусекторско усклађивање непосредно ће се манифестовати и кроз складно просторно интегрисање Општине које подразумева развијање функционалних односа у мрежи насеља и адекватно комунално опремање, али тако да се максимално води рачуна о еколошким условима и захтевима очувања животне средине. Крупни грађевински захвати који су неизбежни мораће водити рачуна о амбијенталним вредностима подручја и уважавати аутохтону архитектуру прилагођену савременим начинима градње уз веће коришћење локалних материјала. Ексцеси који су се већ десили у овом домену нарушавају угодност амбијента и пејсажа, а таква пракса може донети бројне проблеме чије отклањање ће захтевати замашна материјална улагање без икаквих развојних ефеката.

Динамику остваривања основних циљева и концепцијских решења није могуће у садашњим приликама и околностима предвидети будући да је велики број непознаница а тек је потребно идејно осмишљавати многа техно-економска решења и пројекте што је само прва степеница за сагледавање обима и структуре нужних инвестиционих улагања чији су извори тренутно непознати. Проблеми ће бити утолико тежи уколико се у догледно време у Југославији не стабилизује привреда заснована на одговарајућим институцијама и начину одлучивања примереном тржишној економији, што подразумева и одговарајуће понашање државе као носиоца економске и социјалне политике и равномернијег регионалног развоја.

Даља разрада концепцијских решења захтева да се изврше и обраде пројекције основних развојних агрегата чиме се повратно проверава реалност и уопште могућност остваривања утврђених и дефинисаних основних циљева и концепцијских решења развоја у ближој и даљој будућности.

ПРОЈЕКЦИЈА ДУГОРОЧНОГ РАЗВОЈА

Разрада основних циљева и концепцијских решења дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце је претпоставка и полазна основа за израду пројекција којим се на основу одговарајућег методолошког поступка оријентационо предвиђа раст основних развојних агрегата становништва, радне снаге, односно запослености, националног дохотка и укупних инвестиција. Након пројекција раста ових агрегата који су у међусобној узрочно-последичној условљености могуће је повратно проверити реалност и остваривост дефинисаних циљева и постављених концепцијско-стратешких решења дугорочног развоја. Раст становништва, запослености, дохотка и инвестиција узајамно је условљен и резултира одређеним квантитативним променама који се квалитативно одражавају на процесе развоја и динамичко структурно усклађивање привреде и друштва посматраног подручја.

Оријентационо процењивање будућег раста основних развојних агрегата, односно њихово пројецирање претпоставља обухватну и дубљу емпиријску анализу досадашњег развоја а претпоставка такве анализе је постојање одговарајуће статистичко-документационе основе, односно успостављени систем прикупљања, систематизовања и обрађивања статистичке грађе. Нажалост, до такве грађе за подручје општине Штрпце није могуће доћи будући да током последње две деценије за ово подручје нису посебно обрађивани подаци прикупљани устаљеним системом и праксом. Током тог периода Општина није постојала. Наравно, то ствара крупне проблеме при изради пројекција будућег развоја који се наставља на досадашњи. Стицајем околности да је током 1989. године извршен Ванредни попис становништва овог подручја, створена је основа за реалније пројецирање будућег развоја али недостају поузданији подаци и временске серије о кретању запослености, националног дохотка и инвестиција што је проблем и тешкоћа коју није лако савладати. Могућности да се проблем превазиђе, међутим, постоје применом поступка аналогије и реконструкције релевантних података што је у раду већ делимично урађено. Пројекције урађене на тако добијеним подацима, ипак су условног карактера и релативног значаја, уз напомену да су пројекције, посебно дугорочне, увек само оријентациона прогноза и визија неког будућег жељеног стања или процеса развоја. Наравно, то се односи и на пројекције дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце.

Поред горе наведених проблема, као посебна тешкоћа пројецирања развоја је ограниченост избора базне године која је основа за израду стопа раста као најрепрезентативнијег показатеља будућег развоја и његовог интензитета. У условима

недостатка података базне године могућности пројецирања се знатно смањују и оно тиме постаје још условније. Савладавање ове тешкоће извршићемо поступком међусобне функционалне условљености раста развојних агрегата и одређених закономерности процеса развоја. При томе, користићемо податке и информације до којих смо дошли током истраживачког рада на овој студији. Према стеченим сазнањима као базну годину могуће је користити 1989. када је извршен Ванредни попис становништва Општине по официјелној методологији Републичког завода за статистику, а прикупљени су и обрађени подаци о обиму и структури запослених у привреди и непривреди с тим што су делимично познати и резултати пословања привредних организација.

Временски период пројекције односи се на следећих двадесет година до 2011., с тим што ће се посматрати два десетогодишња периода уз напомену да је сасвим логично очекивати интензивнији и бржи раст развојних агрегата у првом периоду до 2001. године. Током другог десетогодишњег периода од 2001. до 2011. године развој ће и даље тећи убрзано али стабилније и условно речено квалитетније, будући да ће се развојни процеси одвијати у разуђенијој и стабилизованој привредној структури што и јесте у складу са утврђеним циљевима и концепцијским решењима дугорочног развоја овог подручја.

Пројекција становништва

Демографски развој општине Штрпце током следећих двадесет година биће под утицајем досадашњих тенденција и промена у социо-демографској структури становништва, интензитета миграторних кретања заједно са просторном дистрибуцијом и редистрибуцијом становништва, процеса укупног и привредног развоја посматраног у интеракцији спољних и унутрашњих фактора и ограничења и инаугурисане политике развоја засноване на дефинисаним циљевима и концепцијско-стратешким решењима.

Пројекција пораста становништва током датог временског хоризонта према овим факторима рађена је у три варијанте: а) минимално-тенденцијску, б) умерено-успорену и в) динамичко-убрзану. Наведене варијанте пројекција пораста становништва општине Штрпце преузети су из одговарајуће демографске студије и са становишта њиховог уважавања квалитативних и квантитативних промена и узајамног деловања ендогених и егзогених фактора су објективно урађене и прихватљиве (Стојановић Б., 1990.). Према тим пројекцијама становништво Општине ће се перманентно повећавати што илуструје следећа табела (Таб. 16.).

Таб. 16. - *Пројекција броја становништва општине Штрпце до 2011. године*

Варијанте	1989	2001	2011
Варијанта А	12601	13000	13800
Варијанта Б	12601	13500	15000
Варијанта В	12601	13900	16200

Извор: Посебна издања, књ. 37/II, Географски институт "Ј. Цвијић" САНУ.

Презентиране варијанте пројекција пораста становништва током следећих двадесет година указују на могући укупан број становника а он се креће у распону од 1.200 до 3.800 нових житеља. Претпоставке које су при пројекцији узете у обзир су реално прихватљиве, а све зависи од тога да ли ће на подручју Општине доћи до већег економског и друштвеног просперитета. Могућности да до бржег развоја дође су присутне што је претходна анализа показала, посебно у погледу расположивих људских, природних па и економских потенцијала. Други битан моменат везан за пројекцију раста становништва односи се на чињеницу да се ради о малом подручју у коме у релативно кратком временском периоду може доћи до великих инвестиционих улагања и тиме до коренитијег и радикалнијег мењања структуре привреде и друштва, односно становништва. Директна последица може бити пресецање тенденције одсељавања и јачања враћања или пак насељавања становништва. Варијанта пројекције становништва која је названа динамичко-убрзана у том случају постаје релевантна а претпоставља да би стопа пораста становништва током посматраног периода била 1,20% просечно годишње. Уколико пак не дође до економског просперитета заснованог на активизацији потенцијала, посебно туристичких, што је мање вероватно, број становништва би суштински стагнирао и вредила би минимално-тенденцијска варијанта. Просечан пораст становништва по овој варијанти износио би само 0,43% просечно годишње уз наглашену тенденцију повећања старијих група становништва што би условило редуцирање продуктивне и биолошке функције насељеног становништва. Подручје Општине би остало неразвијено, заостало и изоловано.

Израђене варијанте пројекција заснивају се на узајамном деловању демографских компоненти раста становништва, природном прираштају и механичком кретању, наравно у склопу унутрашњих и спољних развојних фактора. Очигледно је да једино варијанта динамичко-убрзаног раста становништва претпоставља да током двадесетогодишњег периода дође до позитивног миграционог салда. Апсолутни пораст становништва по овој варијанти износио би 3.600 становника од чега би 2.900 била последица природног прираштаја и његовог потпуног задржавања а 700 последица насељавања. Друге две варијанте показују да би подручје Општине и даље задржало емиграциони карактер, односно негативни миграциони салдо.

Демографске структурне промене предвиђене пројекцијама односе се на старосну и полну структуру. Варијанта динамичко-убрзаног раста подразумева промене у старосној структури у којој би учешће млађег становништва постепено опадало а средовечног повећавало релативно и апсолутно. Крајем посматраног периода према овој пројекцији контигент становништва старијег од 20 а млађег од 60 година учествовао би у укупном 55,5% а износио би око 9.000 производно способних становника. Према истој пројекцији укупан број радноспособног становништва мушког и женског пола износио би 10.500 или 64,8% укупног становништва (Стојановић Б., 1990.).

Током временског периода од следећих двадесет година у просторном размештају становништва доћи ће до значајнијих промена. Међу насељима највећи пораст становништва остваривање се у општинском центру Штрпцу који ће, према пројекцији 2011. године имати око 3.860 становника а то ће представљати 23,8% укупно насељеног становништва Општине, наравно по динамичко-убрзаној варијанти пројекције. Већи број становника имаће насеља у којима живи албанско становништво, пре свега Брод и Фираја, а остала ће имати успорен раст с тим што ће бити и неколико насеља која ће бити и даље изложена тенденцији одсељавања становништва (то су Сушиће, Ижанце, Вича итд.). Промене које ће се дешавати у мрежи насеља биће последица интерактивног деловања више разноврсних фактора, поларизације, ограничених могућности привредног активирања али и снажног утицаја социјалних и националних компонената уз стално присутна миграторна кретања више обележена емиграцијом него имиграцијом. Промене које су пројекцијом предвиђене у мрежи насеља имају своје емпиријско упориште у бројним случајевима мање развијених подручја као што је и Сириничка жупа. Бројна истраживања и стечена сазнања указују да се јачањем развојних процеса становништво концентрише у неколико жаришних тачака која имају већу привлачну моћ за алоцирање привредних и непривредних активности а тиме становништва и радне снаге. Очекивати је да ће такав процес који је већ започет све више јачати и на подручју Општине фаворизујући Штрпце, обликујући га као урбанизовани ентитет са препознатљивом градском структуром и функционалним карактеристикама. Специфичан случај у мрежи насеља представља Брезовица, која се као насеље појавило у новије време са перспективом бржег развоја као језгра будућег великог туристичког комплекса.

Пораст становништва како је пројециран и промене које су предвиђене утицаће уз одговарајуће јачање економске

снаге друштва и појединаца на већи раст броја домаћинстава. Према урађеној пројекцији 2011. године на подручју Општине биће укупно 3.600 домаћинстава са просечном величином од 4,5 чланова. Смањење величине домаћинстава омогућиће економски развој, усвајање савременог начина живота и знатно мењање положаја жена у друштву уз њену већу еманципацију, што ће се као процес далеко лакше и безболније одвијати у српским него албанским срединама. Већина домаћинстава која су била чисто пољопривредна постаће мешовита далеко прилагодљивија савременим условима живота користећи комбиновано могућности стицања дохотка из непољопривредних и пољопривредних активности.

Детаљнијим приказом пројекција пораста становништва и мењања његове демографске и економске структуре, при чему се већа пажња посветила варијанти динамичко-убрзаног раста, могуће је реалније извршити пројекцију раста запослености, односно обима понуде радне снаге на подручју до 2011. године.

Пројекција запослености

Израдом пројекције раста становништва и његове будуће демографске и економске структуре створена је полазна основа за сагледавање будућих токова запошљавања. Мењањем старосне структуре становништва уз уважавање низа пратећих појава могуће је оријентационо предвидети, па тиме и пројецирати понуду радне снаге током следећих двадесет година. Утврђивање динамике раста понуде радне снаге током предвиђеног периода на подручју општине Штрпце захтева да се реално сагледају све компоненте које ће на њу утицати. Основне компоненте сачињавају радни контигент који се може извести из старосне структуре становништва и процењени обим активног становништва с тим што је овај последњи мањи и ближи реалнијој величини понуде радне снаге. Два чиниоца са своје стране утичу на укупну активност становништва и из ње изведене понуде, будући да она не може рачунати на део становништва који ће бити активан у пољопривредној производњи, део млађег становништва на школовању и део жена које из више разлога (нпр., биолошко-репродукционог или пак социјално-националног) неће се појављивати на тржишту радне снаге у Општини. Свакако ту ваља укључити и ефекте миграционих кретања дела радноспособног становништва које ће до краја века имати успоренију тенденцију сељења.

Реалне могућности активирања расположиве радне снаге зависиће од темпа и интензитета укупног, а првенствено привредног развоја Општине условљеног растом националног дохотка и политиком његове расподеле те обимом, структуром и динамиком инвестиционих улагања. Имајући у виду и ове развојне компоненте, чији ће раст бити квантифициран и пројециран нешто касније извршена је груба апроксимативна динамика раста тражње за радном снагом током будућег временског периода. При томе, неопходно је истаћи да ће на тражњу радне снаге утицати институције и плуралистички систем својинских односа у коме ће сви облици имати равноправан третман и истовремено бити изложени узајамној конкуренцији са основним принципом економске ефикасности, али и формулисана и примењивања економска политика са стабилним управљачким и развојним механизмима и полугама. Другим речима, привредни субјекти засновани на разним али равноправним облицима власништва својом активношћу деловаће на стварање тражње за радном снагом уз напомену да ће имати тенденцију сталног повећања растом економске активности свих сектора у Општини заснованих на активизацији расположивих развојних потенцијала.

Пројекција запослености рађена кроз узајамно деловање понуде и тражње за радном снагом уз уважавање детерминанти које их одређују рађена је у две варијанте и кроз два временска пресека 2001. и 2011. године. Након пројекције глобалног карактера израђена је и пројекција структуре запослености по секторима и привредним делатностима као начин провере постављених и дефинисаних развојних циљева и концепцијско-стратешких решења.

Таб. 17. - *Глобална пројекција раста запослености*

	2001		2011	
	Варијанта Б	Варијанта В	Варијанта Б	Варијанта В
Радни контингент	8.600	8.700	10.000	10.500
Активно становништво	5.300	5.400	6.700	6.800
- активно пољопривредно	1.300	1.200	1.100	1.000
Понуда радне снаге	4.000	4.200	5.600	5.800
Тражња радне снаге	2.300	2.800	3.800	4.500
Незапосленост	1.700	1.600	1.800	1.300

Презентиране пројекције показују да ће на подручју општине Штрпце доћи до повећања броја запослених посебно по варијанти В, али ће бити стално присутан и одређени контингент становника који ће трагати за сталним радним местом. Највећи део овог контингента представљаће сезонску радну снагу која ће бити ангажована за привредну активност током зимске туристичке сезоне, али током осталог дела године постојаће могућности допунског запошљавања. Према детаљнијој анализи реално је очекивати да ће се остварити динамичко-

убрзана варијанта уколико дође до активирања туристичких и осталих потенцијала у обиму који ће имати економско оправдање, о чему ће бити речи касније.

Реалност ове варијанте и њеног остварења потврђује чињеница да ће крајем посматраног периода запосленост у непољопривредним делатностима учествовати са 27,8% у укупном пројецираном становништву, а то је далеко испод пуне запослености и ангажованости људских потенцијала. Отуда је и схватљиво постојање контингента незапослене радне снаге. Додамо ли томе и пољопривредно активно становништво онда произилази да ће на подручју Општине 2011. године бити запослен сваки трећи становник што је у односу на постојеће стање значајни развојни скок, али не потпуна искоришћеност расположивог производног људског потенцијала. Претходна аргументација утицала је на избор динамичко-убрзане варијанте као реално сагледане и остваривe у будућем развоју Општине.

Таб. 18. - *Пројекција структуре запослености*

Делатност	1989. Број	%	2001. Број	%	стопа 1989/2001	2011. Број	%	стопа 2001/2011	Стопа 1989/2011
Укупно	**1261**	**100,0**	**2800**	**100,0**	**7,5**	**4500**	**100,0**	**4,9**	**6,3**
Привредна	956	75,8	2420	86,4	8,8	4030	89,5	5,2	7,1
Примарни сектор	124	9,8	280	10,0	7,7	410	9,1	3,9	7,7
- пољопривреда	76	6,0	170	6,1	7,6	280	6,2	5,1	6,4
- шумарство	48	3,8	110	3,9	7,8	130	2,9	1,7	4,9
Секундарни сек.	251	19,9	620	22,1	8,6	950	21,1	4,4	6,5
- индустрија	225	17,8	530	18,9	8,1	810	18,0	4,3	6,3
- грађевинарство	26	2,1	90	3,2	11,9	140	3,1	4,5	8,3
Терцијарни сек.	581	46,1	1520	54,3	9,1	2670	59,3	5,8	7,5
- саобраћај	2	0,2	60	2,1	-	110	2,4	6,3	-
трговина	234	18,6	490	17,5	7,0	790	17,6	4,9	6,0
- туризам и уг.	316	25,0	780	27,9	8,6	1320	29,3	5,4	7,1
- мала привреда и ост.прив.дел.	29	2,3	190	6,8	18,6	450	10,0	9,0	14,0
Непривредна	305	24,2	380	13,6	2,0	470	10,5	2,1	2,0

Сагледавајући детаљније раст запослености израђена је и пројекција по делатностима, друштвеним и привредним, од којих су последње разрађене по активностима. Структуру запослености по својинским секторима није више потребно а ни упутно посматрати одвојено као што је то до сада била пракса у којој је друштвени био фаворизован и једино признаван као носилац развоја. У битно измењеним условима опстаће они сектори који се буду брже и лакше прилагођавали условима тржне привреде што apriori не указује на доминацију приватног облика власништва.

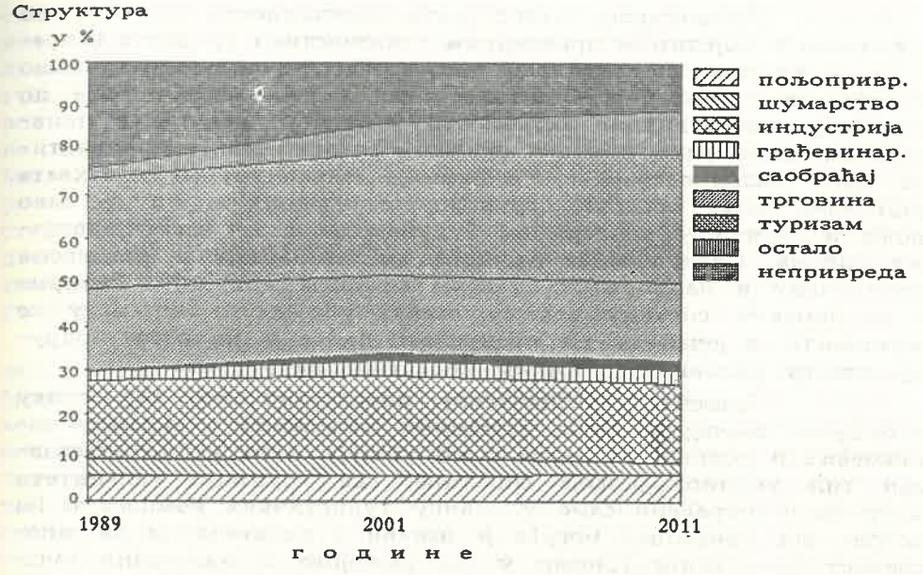

Ск. 10. - *Структура запослених према пројекцији*

Пројецирани раст запослености по секторима и појединим привредним активностима, који је у међусобној повезаности и функционалној условљености, има следеће карактеристике. Прво, запосленост далеко брже расте у привредним него у непривредним делатностима, што индиректно указује да се развој друштвених активности, заснован на расту запослености, подређује и своди у реалније оквире, што до сада није била пракса. Друго, у привредној запослености сви сектори апсолутно повећавају број радника али различитим интензитетом, тако да се коренито мења структурна матрица запослених. Највећи пораст броја запослених биће према пројекцији у терцијалним делатностима, конкретније у туризму и угоститељству и трговини, али и малој привреди где су укључене и остале делатности: производно и услужно занатство, банкарство и остале сличне активности. Знатно повећање броја запослених пројекцијом предвиђено је и у индустрији, а релативно спорији раст карактерисаће примарне делатности: пољопривреду и шумарство. Функционално условљено са растом поменутих делатности повећаће се и запосленост у грађевинарству и саобраћају чији је развој био запостављен. Резултат свега је коренито мењање структуре запослености и стварање услова да се радна снага

која буде активирана рационално користи у систему узајамно условљених односа што је предуслов да се обезбеди бржи раст производње, односно националног дохотка а тиме и повећа акумулативна способност за нова инвестициона улагања.

Презентиране стопе раста запослености укупно, по секторима и појединим привредним делатностима су доста напрегнуте и на први поглед врло високе што је сасвим разумљиво будући да је подручје Општине мало и да уколико дође до значајније инвестиционе активности у развој туристичке привреде димезиониране реалним скијашко-рекреативним капацитетима, нису тешко оствариве. Реализација таквог крупнијег захвата радикално мења обим и структуру запослених а то се лако може и десити у непосредној будућности и не чекати двадесет година. Предуслов је да дође до смиривања и разрешења политичких и националних тензија на овом подручју. Реформе у економском систему већ су стекле убрзање и не могу се зауставити, а један су од предуслова да се и на овом подручју стекну услови за обимнија инвестициона улагања.

Презентиране пројекције поред тога што дају слику о будућем значају и улози појединих делатности у погледу ангажовања и коришћења радне снаге указују и на радно-интензиван тип укупног развоја Општине, где крупнији капацитети могу бити изграђени само у оквиру туристичких комплекса. На основу ове пројекције могуће је извући и закључак да ће запосленост бити концентрисана у пар развојних и жаришних тачака, пре свега на широком простору Брезовице, где се предвиђа изградња свих потребних туристичких и пратећих капацитета објеката и одговарајуће инфраструктурне и комуналне опреме. Међутим, по значају привлачности и пружању разноврсних услова примат припада Штрпцу, општинском центру где ће доћи до концентрације непољопривредних делатности укључујући првенствено индустријске, грађевинске, комуналне, али делом и туристичке са малом привредом. Тиме ће се наметнути захтеви за организовање благовременог и сигурног превоза од места становања до места рада и обратно, што ће утицати на развој саобраћаја а тиме и јачег инфраструктурног, односно просторног интегрисања мреже насеља у Општини.

Пројекцијом становништва, а посебно запослености и њене структуре по делатностима, уз напомене о будућој тенденцији концентрације радних места у само пар насеља са карактеристикама развојно-жаришних центара, створени су не само услови него и предуслови да се изради пројекција раста националног дохотка и секторска структура његовог стварања. То ће са своје стране послужити да се сагледа и динамика постизања виших нивоа развијености на бази националног дохотка по становнику. Не мање важна је и могућност да се уз одговарајуће квантитативне и квалитативне претпоставке прорачуна и обим акумулације која ће се временом стварати на подручју Општине као један од основних извора за инвестициона улагања.

Пројекција националног дохотка

Раст производње током две будуће деценије зависиће од интензитета активирања развојних потенцијала (природних, људских и економских) као и од стабилности услова и политике привређивања. Окосницу будуће производње, односно стварања националног дохотка као новоствореног дела производње, представљаће токови и интензитет запошљавања. Израђена пројекција раста обима и структуре запошљавања за следећих двадесет година садржи кључне претпоставке будућег раста производње, односно националог дохотка будући да постоји директна и повратна међууслобљеност. Раст националног дохотка на подручју Општине биће директно условљен растом запослености што подразумева и структурно секторско и просторно прожимање и усклађивање.

Релативно мало подручје Општине не може очекивати велике капиталне развојне подухвате већ изградњу већег броја мањих радноинтензивних привредних објеката, са изузетком изградње туристичких капацитета, да би се искористили потенцијали општејугословенског значаја. Изградња крупнијих туристичких капацитета, а посебно њихово економски оправдано коришћење, захтева развој и формирање бројних мањих привредних објеката који употпуњују укупну туристичку понуду својим продуктима и услугама. Такви објекти и њихово пословање захтева ангажовање људских потенцијала, односно радне снаге одговарајуће стручности, образованости, обучености, радних навика и дисциплине и посебно материјалне мотивисаности. Претходне напомене указују да је на подручју Општине могуће и једино оправдано стварати привредне радноинтезивне капацитете и објекте у складу са три основна развојна захтева: спречавања даљег исељавања становништва, рационалног коришћења расположивих потенцијала и очувања још увек ненарушене животне средине.

Пројекција раста националног дохотка и секторске структуре његовог стварања полази од претходних пројекција запослености, управо из горе наведених разлога и захтева. Но, она мора уважавати и друге факторе који је одређују као што је продуктивност уз напомену да ће она бити више условљена квалитативним способностима запослене радне снаге и у вези са њом начином организовања привредних активности и њихове међусобне повезаности, условљености и интегрисаности посредством тржишног механизма и његовог деловања.

При коначном обликовању пројекције раста производње на основу националног дохотка нужно је респектовати две чињенице. Прво на подручју Општине неопходно је развијати и индустријску производњу у ситним, малим погонима различитог власништва да би се делом обезбедила стабилност тенденције продуктивног запошљавања током целе године. Дру-

го, таквом политиком, могуће је лакше савладавати појаву незапослености, али и сезонског запошљавања која је карактеристична, па и масовна у туристичким делатностима. Уважавајући све претходне констатације израђена је пројекција раста националног дохотка током следећих двадесет година са крајњим временским хоризонтом 2011. године. Пројекција не садржи само глобални раст националног дохотка него и његов раст по привредним делатностима, што је рађено системом међусобне повезаности, условљености и повратног деловања. При томе, компонента запослености је опредељивала улогу и значај деловања продуктивности рада, наравно уз потпуно респектовање специфичног начина понашања појединих активности у односу на технички прогрес и могућности његовог примењивања.

Таб. 19. - *Пројекција обима и структуре националног дохотка (цене 1989. у 000 дин.)*

Делатност	1989		2001		2011	
	Износ	%	Износ	%	Износ	%
Укупан доходак	**124.249**	**100,0**	**361.565**	**100,0**	**696.948**	**100,0**
Примарни сектор	29.330	23,6	79.906	22,1	133.057	19,1
- пољопривреда	20.692	16,6	56.043	15,5	93.114	13,4
- шумарство	8.638	7,0	23.863	6,6	39.943	5,7
Секундарни сектор	34.046	27,4	90.391	25,0	155.419	22,3
- индустрија	31.649	25,3	83.521	23,1	141.480	20,3
- грађевинарство	2.397	1,9	6.870	1,9	14.149	2,0
Терцијарни сектор	60.873	49,0	188.014	52,9	408.412	58,6
- саобраћај	50	0,4	3.616	1,0	15.060	2,2
- трговина	21.595	17,4	64.359	17,8	126.842	18,2
- туризам и угост.	35.171	28,3	104.854	29,0	208.387	29,9
- мала привреда и ост. прив.дел.	3.657	2,9	18.441	5,1	58.146	8,3

Према презентираним подацима национални доходак на подручју Општине ће током следећих двадесет година остварити убрзан пораст па ће 2011. године бити око 5,5 пута већи него у базној 1989. години. Све привредне делатности имаће убрзан раст националног дохотка, али ће бити далеко интензивнији у туризму са угоститељством, саобраћају и малој привреди, па и грађевинарству. За разлику од туризма који ће повући развој свих осталих делатности, сем индустријских, примарне делатности, пољопривреда и шумарство ће имати умеренији раст. Релативно посматрано, умерено брз развој имаће индустрија будући да у овом подручју не може бити приоритетни сектор развоја. Но и у њој ће током времена национални доходак порасти више од 4 пута. Овако велики пораст је реално остварив из два разлога: прво, ради се о малом подручју и друго, његова је привреда заостала а располаже развојним потенцијалом који се могу брзо уз адекватна инвестициона улагања активирати.

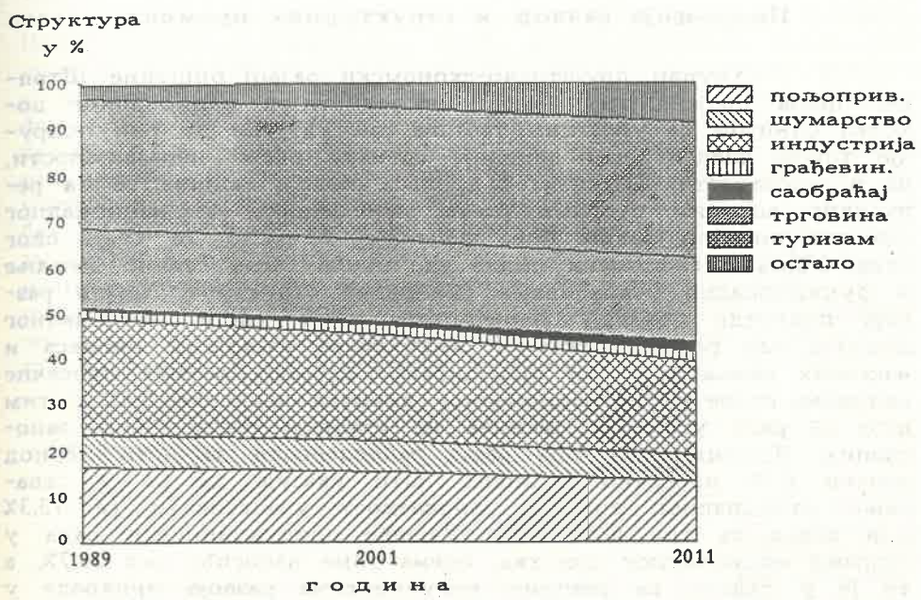

Ск. 11. - *Пројекција структура националног дохотка*

У стварању националног дохотка крајем посматраног периода највеће учешће остваривање туризам и угоститељство - око 30,0%, али ће и индустрија задржати значајно место са 20,3 процента. Но, далеко је битнија констатација да ће у стварању националног дохотка скоро 59,0% отпадати на терцијални сектор а то претпоставља значајније учешће трговине, мале привреде и саобраћаја него што је то случај сада. Свакако ваља указати и пројецирано опадање релативног учешћа индустрије у стварању националног дохотка Општине. Такво релативно опадање, међутим, у условима укупног привредног просперитета не умањује апсолутне доприносе индустрије већ се своде у одређене структурно складне оквире респектујући низ критерија које ће индустријска производња морати да поштује, а то је заштита животне средине, мањи радно интензивни програми, велика флексибилност мењања програма и прилагођавања тржишним условима и захтевима. Коренитије мењање структуре стварања националног дохотка, како је пројецирано,

подразумева високе стопе раста а оне могу послужити као основа за сагледавање динамике развојних процеса произашлих из мењања структурних односа током дугорочног временског периода тј. до 2011. као циљне године укупних пројекција.

Пројекције развоја и структурних промена

Укупан друштвено-економски развој општине Штрпце, према пројекцијама раста запослености и националног дохотка одвијаће се убрзаним темпом омогућујући да ово подручје током следеће две деценије савлада окове неразвијености, па и заосталости. Интензитет процеса развоја заснива се на релативно великим стопама раста запослености и националног дохотка посебно током прве деценије, односно до краја овог века. Убрзани економски развој као основу има стално мењање и функционално усклађивање привредне структуре. Темпо развоја привреде показују пројециране стопе раста националног дохотка као репрезентативног индикатора развојних процеса и њихових ефеката. Током пројецираног периода развоја просечне годишње стопе раста националног дохотка износиће 8,6% с тим што се раст углавном заснива на сталном расту броја запослених. Пројецирана стопа раста запослености за исти период износи 6,3% просечно годишње, што указује да ће у стварању националног дохотка запосленост учествовати са 73,3% или скоро са три четвртине. Учешће продуктивности рада у стварању националног дохотка, према томе износиће око 26,7%, а то је у складу са реалним могућностима развоја привреде у којој ће доминирати терцијалне делатности, односно туризам који је радноинтензиван.

Таб. 20. - *Пројекција стопа раста националног дохотка*

Делатност	Стопе раста		
	1989-2001	2001-2011	1989-2011
Укупан доходак	**10,2**	**6,8**	**8,6**
Примарни сектор	9,5	5,2	7,5
- пољопривреда	9,5	5,2	7,4
- шумарство	9,7	5,2	7,6
Секундарни сектор	9,3	5,6	7,5
- индустрија	9,2	5,4	7,4
- грађевинарство	10,0	7,5	8,8
Терцијарни сектор	10,8	8,1	9,5
- саобраћај	20,1	15,3	18,1
- трговина	10,4	7,5	8,8
- туризам и угост.	10,5	7,1	8,8
- мала привреда и остале прив.дел.	15,8	12,2	14,1

Стварање националног дохотка по појединим делатностима одвијаће се према презентираној пројекцији стопа раста, различитим интензитетом и темпом. Искључимо ли изузетно високе стопе раста националног дохотка у саобраћају и малој привреди, што је последица њихове садашње неразвијености, током целог периода интензивнији раст остваривање терцијарне делатности, односно туризам са угоститељством и трговина. Пољопривреда и индустрија имаће умереније стопе раста. Различити интензитети раста условиће дубље структурне промене у привреди с тим што ће њом доминирати терцијарне, као функционални комплекс у оквиру кога је главни покретач туризам. Но, туризам, ће деловати и на развој пољопривреде а индиректно и на индустрију. Крајем пројецираног периода учешће у стварању националног дохотка Општине у односу на базну 1989. годину смањиће пољопривреда за 3,2 а индустрија за целих 5 процентних поена. С друге стране, учешће терцијарних делатности ће се повећати за 9,6 процених поена. Такве промене у структурним односима обезбеђиваће услове одржавања предвиђених стопа раста националног дохотка и запослености у целини и по појединим делатностима.

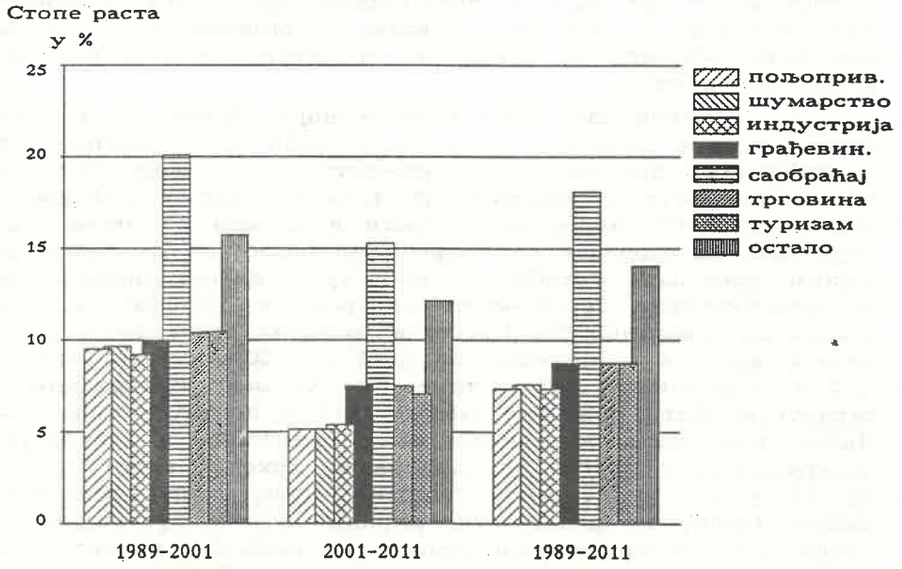

Ск. 12. - *Стопе раста по делатностима*

Кључни период укупног развоја и отварања коренитијих промена у структури привреде десиће се током прве деценије од 1989. до 2001. године када су пројециране најбрже

стопе раста и запослености и националног дохотка. Убрзаније стопе раста у овом периоду су логичне и разумљиве будући да је потребно покренути снажније развојне процесе и савладати бројне проблеме неразвијености. Примера ради, раст националног дохотка у овом периоду биће по просечним стопама од 10,2% годишње рачунајући и одговарајуће стопе раста запослености од 8,8% што је могуће остварити због ниске стартне основе, односно малог броја запослених и ниског нивоа оствареног националног дохотака.

Савладавање неразвијености и отклањање њених узрока, али и последица захтеваће добру организованост свих актера одлучивања, али и обезбеђивање услова динамичког усклађивања општих и појединачних интереса да не би у сфери екологије, односно животне средине и уређења простора дошло до конфликтних ситуација. Такве опасности биће реално присутне током прве деценије карактеристичне по бурним и коренитим променама у друштвено-економском развоју привреде са последицама које је потребно благовремено идентификовати и контролисати. Ову етапу обележаваће крупна инвестициона улагања и стална трагања за квалитетним инвестиционим средствима због ограничености понуде. При томе, биће ирелевантно да ли се ради о друштвеним, приватним, мешовитим или иностраним изворима средстава, а релевантно да се благовремено обезбеде по обиму и структури, уз што повољније услове ангажовања.

Након завршетка прве развојно бурне и динамичке етапе, односно деценије, током друге доћи ће до мирнијег, али и стабилнијег процеса друштвено-економског развоја. Стопе раста запослености и националног дохотка, због у међувремену оствареног већег нивоа развијености и изласка из окова неразвијености, оствариваће се умеренијим темпом и са већим развојним ефектима, посебно у погледу подизања акумулативне и репродуктивне способности привреде и укупног животног стандарда становништва. Просечна годишња стопа раста националног дохотка у периоду од 2001. до 2011. године износиће 6,8% а запослености 5,2% с тиме што ће међу привредним делатностима бити присутне веће разлике у погледу темпа раста. Ниже стопе раста оствариваће се у примарним и секундарним делатностима у којима ће национални доходак расти просечно по 5,2 и 5,6% респективно годишње. Више стопе раста оствариваће терцијалне делатности, мирније него у претходном периоду, што се првенствено односи на саобраћај и малу привреду, али и на туризам и трговину. Глобално речено, ову етапу обележаваће стабилизовани токови и процеси структурног усклађивања привреде и подизање степена укупне ефикасности, чиме ће се лакше решавати развојни проблеми и савладавати ограничења и препреке.

Убрзани друштвено-економски развој општине Штрпце, како је пројециран, резултирао би у савладавању садашње неразвијености коју најбоље потврђује податак да национални доходак по становнику износи свега 820 америчких долара. Овај податак лако је израчунати стављајући у однос прорачунати укупни национални доходак Општине у 1989. години који је износио 124.249 хиљада динара, са бројем становника према извршеном попису и важећем девизном курсу. Уколико би дошло до реализације пројецираних стопа раста националног дохотка, већ 2001. године он би се утростручио у односу на базну годину с тим што би национални доходак по становнику износио 2.200 америчких долара. Другим речима, у општини Штрпце остваривао би се национални доходак по становнику након следећих десет година у висини садашњег на нивоу Југославије. Тиме би се знатно смањио јаз неразвијености ове Општине за релативно кратко време. Према истим пројекцијама крајње 2011. године, национални доходак по становнику у подручју износио би 3.600 америчких долара а то је већ завидан ниво развијености и још знатније смањење јаза неразвијености.

Остваривање презентираних пројекција, односно темпа и интензитета раста, динамичких структурних промена и усклађивања односа, те на крају констатованог нивоа развијености мереног националним дохотком по становнику, условљено је огромним инвестиционим улагањима нарочито током прве деценије, а она су толика да вишеструко превазилазе могућности неразвијене привреде Општине.

Прогноза обима и динамике инвестиционих улагања

Остваривање пројецираног друштвено-економског развоја општине Штрпце према презентираним стопама раста запослености и производње, односно, националног дохотка, захтева обимна инвестициона улагања. Овим улагањима ваља постићи истовремено стварање услова за превазилажење постојеће неразвијености, па и заосталости и отварања нових развојних процеса заснованих на ефикасном активирању економски високовредних потенцијала. То подразумева коренито мењање постојеће привредне структуре и јачање сектора и делатности који својим развојем могу допринети бржем просперитету овог подручја.

Постојећа привреда Општине због неразвијености ниско је акумулативна и није у стању да обезбеђује ни мали део потенцијалних инвестиционих улагања, што се посебно односи на иницијална улагања, која морају бити обилна и стабилна. Могућност да се ова средства обезбеде постоји у привлачењу капитала из осталих подручја Србије, Југославије и иностранства. Постоји већи број потенцијалних инвеститора који мотивисани економским и финансијским ефектима показују спремност да улажу у развој привреде овог краја, посебно у њене високо вредне туристичке развојне потенцијале. Међутим,

досадашњи стицај околности, неповољни и неподстицајни услови привређивања као и контролисани систем доношења одлука под утицајем државних и парадржавних тела, није омогућавао да се на овом простору појаве потенцијални инвеститори. При томе, ваља имати у виду две чињенице. Општина Штрпце је формирана тек недавно, а њене привредне организације тек сада стичу већи степен самосталности и нису биле спремне да се оријентишу на изналажење адекватних програма и пројеката развоја што се у садашњој ситуацији јавља као посебан хендикеп. Претходне констатације упућују на закључак да није у таквим условима могуће израдити никакву поузданију пројекцију обима и динамике инвестиционих улагања. Због тога, на основу датих пројекција запослености и националног дохотка као и стечених сазнања из ове области могуће је израдити оријентациону прогнозу будућих улагања.

Према пројецираним стопама раста запослености током следеће две деценије на овом подручју предвиђа се запошљавање око 3.200 радника. За отварање толико нових радних места, при чему се рачуна на равноправни третман свих облика власништва, потребно је обезбедити 8.320 милиона динара уз претпоставку да свако радно место у просеку кошта 2,6 милиона. Толико огромне инвестиције могуће је обезбедити само привлачењем средстава из других крајева и иностранства. Посебно је критичан период првих десет година када је потребно према пројекцији отворити око 1.540 радних места са укупном ценом око 4.000 милиона динара. Колико су то велика улагања показује чињеница да током тих десет година привреда Општине, под условом да се национални доходак остварује како је пројециран и да се из њега сваке године издваја 20,0% за акумулацију, може обезбедити само 464,8 милиона динара, а то је исувише мало. Иначе, у целокупном периоду од двадесет година привреда ће, према пројекцији, и нешто већем издвајању из националног дохотка током прве деценије новог века, моћи да издвоји укупно 1.700 милиона динара, а то је мање од четвртине средстава потребних за отварање пројецираног броја радних места.

Привлачност за улагања у развој највреднијих развојних потенцијала је реална и неспорна. При томе, ваља имати у виду да Брезовица по својим скијашким теренима (дужинама и квалитетима скијашких стаза, па и дужини зимске скијашке сезоне) ништа не заостаје иза Копаоника већ има и значајније предности и погодности. Могућности развоја су велике али су за то потребна велика инвестициона улагања уз напомену да су већ створени иницијални услови за бржи развој овог подручја.

Брзо и ефикасно активирање поменутих развојних потенцијала захтева да се у почетку уложе сразмерно велика инвестициона средства, посебно током следећих пет до десет година. Према грубим проценама било би потребно пре свега изградити смештајне капацитете реда величине 4.000 постеља високе хотелске и апартманске категорије са низом пратећих објеката, те комуналне и туристичке инфраструктуре. Такав инвестициони подухват захтева према садашњим ценама око 1.000 милиона динара што би се уз добру организованост и техничко-документациону припремљеност могло извршити за релативно кратко време будући да изградња привредно-туристичких објеката не захтева дуже временске периоде. Основни услов је да се пронађе неколико инвеститора попут "INEX туриста" који је присутан на овом подручју. Комплементирањем постојећих и изградњом нових привредних и туристичких објеката што мора бити у узајамној функционалној условљености, покренуће се и процес активирања становништва Општине да својом уштедевином и капиталом уђу у изградњу смештајних капацитета пансионског типа, али и у обезбеђивање услуга у домену саобраћаја, трговине, мале привреде а у оквиру њега производног и услужног занатства.

Након почетног обимног и напрегнутог процеса инвестиционог улагања следио би период стабилнијег привредног развоја са релативно мирнијим инвестиционим активностима, будући да се изграђени привредно-туристички објекти користе у дужем временском периоду више од двадесет година, наравно уз нужне и потребне интервенције, модернизације и прилагођавања туристичкој тражњи. Евидентно је да би током следећих година капитални коефицијент био доста висок, али би временом имао тенденцију устаљеног опадања што ће доприносити стварању већих економских ефеката кроз коришћање ових објеката.

Највећи део инвестиција улагаће се, према пројекцијама у развој терцијарног сектора, а пре свега у туризам и угоститељство. Обимнија улагања у овај сектор подразумевају функционални развој саобраћаја, трговине и мале привреде, али ће она имати и непосредно дејство и на повећање улагања у развој пољопривреде, па и шумарства. Паралелно са овим улагањима, истина нешто мања, одвијаће се и развој индустрије која треба да обезбеђује стабилније приходе домаћинствима и на тај начин ублажи сезонске осцилације које су својствене туристичкој активности.

Паралелно са изградњом привредних објеката који ће захтевати велика пространства неопходно је знатан део инвестиција улагати у изградњу инфраструктурних крупних и комуналних система и објеката, почев од функционалне путне мреже, водовода, канализације, електроенергетског снабдевања и комуникационог система. Поред тога, део инвестиција биће потребно усмеравати у развој друштвених делатности: школства, здравства, културе, рекреације итд. Сумарно речено, за развој овог подручја рационално и ефикасно коришћење развојних потенцијала којим располаже, биће потребно уложити огромна средства која захтевају програмску координацију и динамичку

временску синхронизацију. Посебно се ту јављају два момента: а) организованост привредних субјеката и б) координација и усклађивање развојних програма и пројеката, а то захтева и одговарајућу пратећу службу на нивоу Општине уз напомену да субјекти привређивања задржавају потпуну слободу и независност приликом доношења одлука мотивисаних економским и финансијским критеријумима добрих привредника. При томе, проблем заштите животне средине као и амбијенталних вредности алпско-планинског карактера би морали бити потпуно поштовани да се не би створиле конфликтне ситуације и поремећаји на чијем накнадном отклањању треба ангажовати велика средства без већих развојних ефеката.

Претходним констатацијама заокружена је израда концепције дугорочног друштвено-економског развоја новоформиране општине Штрпце, чиме је и основни задатак Студије испуњен. Студија у суштини представља развојну визију овог краја оријентационог карактера, у којој је покушано да се на бази стечених сазнања утврде реално остварриви циљеви и стратешка решења у погледу избора приоритетних сектора развоја и мењања привредне структуре да би се остварили што већи ефекти развоја. Суштински, ради се о развојном документу уз напомену да ће време и пракса показати његову вредност и остваривост.

Студија о концепцији дугорочног друштвено-економског развоја обично не обрађује два битна развојна аспекта: а) начин организовања и коришћења простора односно просторно планска развојна решења и б) идентификацију основних програма и пројекта развоја. Сматрајући да су оба аспекта битна за евентуалну реализацију ове концепције у пракси она су у кратким цртама обрађена без претензија да су понуђена решења реална и прухватљива од стране стручњака којима су ове материје ближе и познатије.

ПРОСТОРНО-ПЛАНЕРСКА КОНЦЕПЦИЈСКА РЕШЕЊА

Будући начин организовања и коришћења простора биће под директним утицајем друштвено-економског развоја општине Штрпце, па у том контексту је нужно сагледати и импликације изграђене концепције укупног развоја током следећих двадесет година. Сигурно је да ће реализација постављених циљева и утврђених стратешких решења развоја директно утицати на будућу организацију простора. Предвиђено активирање развојних ресурса и потенцијала захтеваће одређени простор алокације с тим што ће бити присутне тенденције концентрисања привредних и друштвених активности у одређеним центрима и тачкама у простору који ће деловати као језгра и жаришта развоја. Такво деловање намеће потребу њиховог међусобног повезивања да би се обезбедила бржа и ефикаснија

ОПШТИНА ШТРПЦЕ
РАЗВОЈНИ КОНЦЕПТ УРЕБЕЊА И
ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПРОСТОРА

аутор:
др Бранислав Дерић
Географски институт "Ј.Цвијић" САНУ
Београд, 1990.

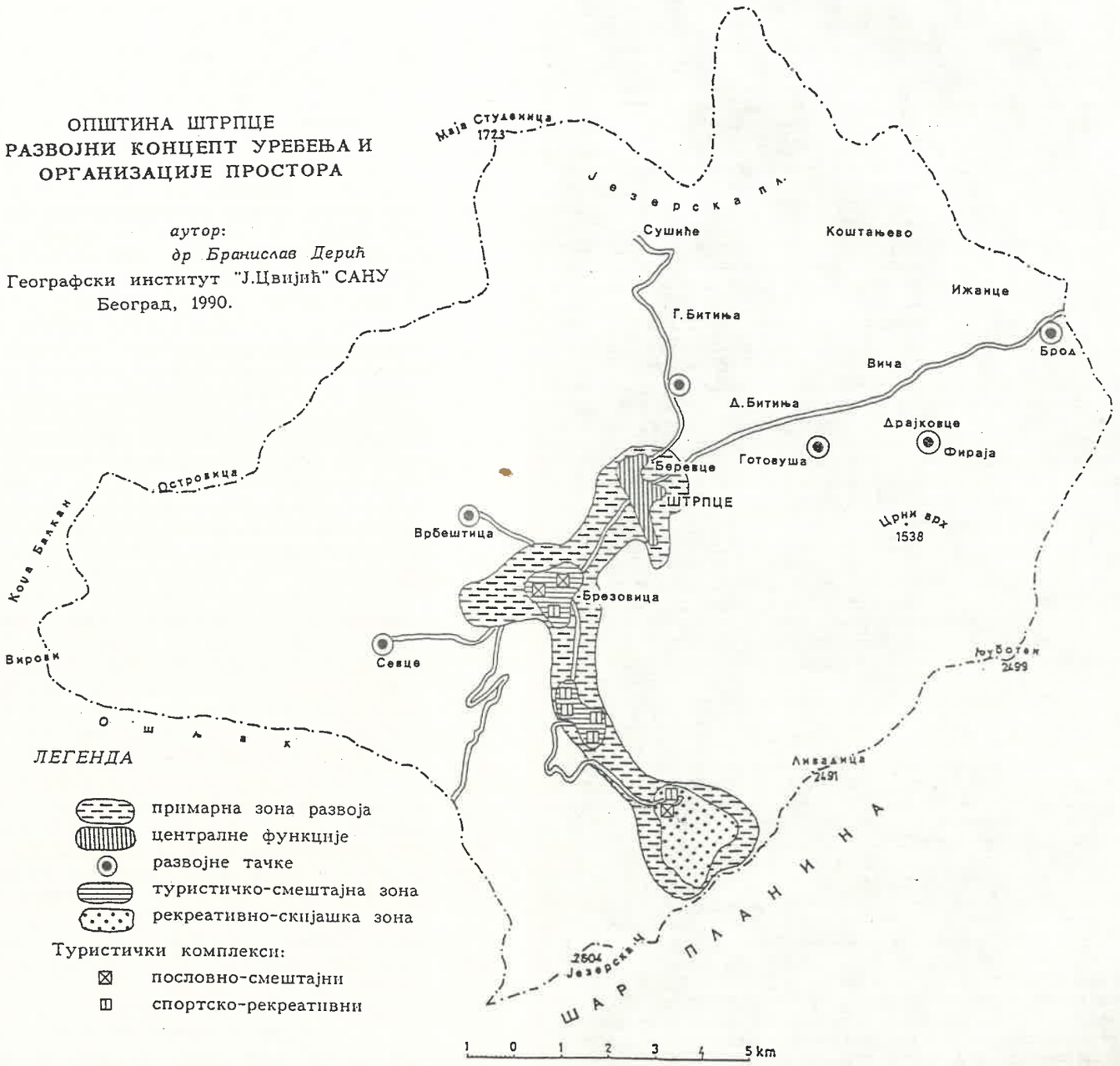

мобилност свих фактора производње, посебно људског фактора као главног носиоца укупног развоја и коришћења расположивих развојних потенцијала који су у простору неравномерно лоцирани. Услов веће мобилности свих фактора производње и уопште репродукције је постојање и изграђивање одговарајућег инфраструктурног система, у првом реду, путне мреже са одговарајућим техничким, функционалним и друштвено-економским карактеристикама. С тим у вези, у просторном смислу, на подручју општине Штрпце потребно је обезбедити услове приступачности и отворености подручја где становништво станује, живи, ради и (или) обавља различите друге привредне или непривредне активности. Такву отвореност и приступачност обезбеђује изграђена путна мрежа која повезује насеља различитих величина и функција што је условљено концентрацијом места рада, становања и обављања разних активности да би се задовољиле одређене потребе и захтеви.

Констатација да развој својим темпом и интензитетом, односно, концентрацијом или дисперзијом делује на коришћење, а тиме и на организовање и уређење простора, подразумева и повратно активно и непосредно деловање простора. Укупан развој утицаће на алокацију људских и економских фактора али биће условљен и просторним размештајем природних ресурса (нпр. пољопривредно земљиште). Узајамна условљеност и интерактивност намеће потребу да се приступи планском коришћењу и организовању простора, односно, смишљеном систему просторног планирања са циљем да се истовремено обезбеде погодности за рационалну алокацију (концентрацију и дисперзију) развојних фактора и објеката, али тако да не дође до конфликтних поремећаја ни у простору ни у развоју. Имајући то у виду јавља се и потреба да се у оквиру концепције дугорочног развоја општине Штрпце укаже на потребу да се плански приступи рационалном коришћењу и организовању простора, односно, спречавању да се у простору десе противуречности или конфликти због једностраног приступа развоју, задовољавајући само парцијалне или појединачне интересе, који су најчешће основни узрочници.

Потреба за израдом просторног плана у коме ће се дати одговарајућа концепцијска решења, тиме постаје ургентнија и значајнија. Не улазећи у полемику око тога колико су изграђени просторни и друштвени планови били добри и деловали усмеравајуће на развој појединих подручја, при чему је ово искључено јер није постојало као Општина више од двадесет година, битно је нагласити да просторни план мора имати уграђене следеће битне функције: а) развојну, б) заштитну, в) рехабилитациону, г) естетско-пејсажну и д) регулативну, посебно ако се ради о релативно мањим подручјима богатим одређеним ресурсима и потенцијалима развоја.

Развојна функција просторног плана који ће се радити за подручје општине Штрпце, треба да омогући у про-

стору, односно, у интегралној мрежи насеља (различите величине и функција), инфраструктурних система и објеката, рационалан, стабилан и складан раст и размештај привредних и друштвених активности без конфликата. То значи благовремено локационо обезбеђивање привредних и друштвених објеката и стамбеног, углавном, индивидуалног а не колективног збрињавања становништва у за то најподеснијем простору. Но, поред тога, он треба да обезбеди и погодне просторне услова за даљи развој привреде, смештај становништва и изградњу нових друштвених и осталих пратећих објеката. Конкретније, ради се о стварању повољних локационих услова за развој туризма на подручјима Стојкова кућа, Тршења и Брезовица, које представљају јединствену и комплексну целину, као и за развој осталих секунарних и терцијарних делатности на урбаном подручју општинског центра Штрпца са неколико насеља носилаца иницијалног полицентричног развоја.

Заштитна функција просторног плана треба да обезбеди одговарајуће услове, мере и прописе за рационално коришћење и очување фондова вода, шумског и пољопривредног земљишта, те заштиту културно-историјског насеђа. Заштитна и развојна функција плана су узајамно условљене и њиховом интеракцијом. Потребно је обезбеђивати предуслове да не дође до конфликтних ситуација, већ да се благовремено сагледају и разреше, будући да време доноси бројне неизвесности и процесе са, за сада,непредвидивим ефектима и последицама. Битно је да у развоју и коришћењу простора не долази до спонтаних и неконтролисаних процеса па и структурних промена, који могу резултирати неповољним импликацијама, нарочито у домену нарушавања животне средине.

Релативно добро очувана животна средина у овом подручју, ипак, је изложена ерозивном деловању природе а посебно девастирању од стране човека. Због тога, неопходно је да се планом предвиде подручја која је потребно рехабилитовати или ревитализовати, што се посебно односи на делове територије које је у јачем степену захватила ерозија и деградација.

Просторним планом нужно је истаћи и његову функцију очувања естетско-пејсажних и природних и створених амбијенталних вредности алпско-планинског простора. Та се посебно односи на делове територије где ће се дешавати већи захвати у простору, односно, његовом начину коришћења и организовања. Ова функција је у склопу очувања животне средине, али је она и нешто више од тога, будући да подразумева потпуно очување, а не нарушавање пејсажа (landscape) и визуелних контура (sky line) који у савременим условима живота и масовних путовања представљају посебан део туристичке понуде. Код система и планирања физичких габарита објеката мора се водити рачуна на само о њиховој висини и топографским позицијама него и о аутохтоном грађевинском стилу и наслеђу, наравно, прилагођеном савременим условима и стандардима живота.

У оквиру просторног плана, посебно је битно наглсити јединствену функционалну и просторну целину, односно, приоритетну зону коју сачињавају комплекси Стојкова кућа - Тршења - Брезовица - Штрпце. Својим садржајем и функцијама ова комплексна целина биће жариште укупног привредног и друштвеног развоја подручја па тиме и најизложенија бројним променама па и притисцима, да би се задовољили интереси бројних инвеститора који су заинтересовани да пласирају капитал на овом подручју по принципу максималне добити, уз што мање трошкове. Наиме, постоји опасност да се на овом подручју током инвестиционе кампање и изградње, а и касније, током експлоатације појаве крупнији проблеми и ненадокнадиви друштвени трошкови заштите животне средине. Такве трошкове потребно је благовремено отклањати кроз организовану и координирану акцију свих носилаца развоја.

Рационално и концепцијски остваривo планирање поменуте примарне зоне развоја захтева да се као целина посматра и при изради Генералног урбанистичког плана општинског центра, односно, при изради детаљних урбанистичких планова Брезовице, Тршења и Стојкове куће. Истина, поменута подручја представљају специфичне делове са различитим функцијама, али су међусобно условљене и јединствене. Ако градско насеље представља привредни, друштвени и административни центар, Брезовица и Тршења - подручја изградње смештајних туристичких и пратећих објеката са одговарајућом инфраструктурном опремљеношћу, а Стојкова кућа првенствено скијашко-рекреативно и делом смештајно подручје, онда би било кобно ако би се у простору између њих створили конфликти или функционални дисконтинуитети. Због тога и у динамици планирања, односно, начина коришћења и организовања простора мора постојати конзистентан склад, односно, просторна и временска синхронизованост свих развојних процеса. Без сагледавања целокупног комплекса са свим битним факторима који га сачињавају, сложене инфраструктурне системе, водоснабдевање, канализација, путна мрежа, интерне комуникације и паркиралишта итд., доћи ће до реализације парцијалних решења која могу имати кобних последица, што је досадашња пракса и показала у погледу изграђених смештајних објеката и монтираних скијашких капацитета са низом уских грла и текућих проблема изазваних делом и спонтаним освајањем овог високовредног амбијента.

Узајамно усклађивање просторно планских и концепцијско развојних циљева и решења евидентно захтева добру организованост свих актера одлучивања али и утврђивање таквог режима и начина коришћења простора и земљишта који неће бити крут, али ни лабав, већ ће поседовати унутрашњу конзистентност и прилагодљивост захтевима који ће се временом неумитно јављати. Тиме још више долазе до изражаја поменуте функције просторног плана који, ипак, треба да буде развојни документ дугорочнијег, тиме и конкретнијег карактера,

за разлику од концепције дугорочног развоја, која је изложена брзим па и коренитијим променама. Промене у друштву и привреди су увек брзе и противуречније него у простору, мада је то често један од извора узајамних конфликата и сукоба који се могу лако избећи применом више стручности и знања, али и истовременог поштовања привредних и друштвених интереса.

ПРОГРАМИРАЊЕ РАЗВОЈА И ИНДЕНТИФИКАЦИЈА ПРОЈЕКАТА

Комлетирањем концепције дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце, пре свега, утврђивањем и дефинисањем основних развојних циљева, стратешких решења те њиховим повратним проверавањем кроз пројекције раста основних развојних агрегата становништва, запослености, националног дохотка и инвестиција, створени су услови да се приступи идентификацији реално остваривих програма развоја разрађених по пројектима као конзистентним компонентама. Проблематика програмирања развоја, међутим, не сачињава саставни део научно-истраживачког рада на изради концепције дугорочног развоја. Програмирање по суштини је везано за текуће развојне процесе и инвестициону активност и у том смислу постојање дугорочних циљева и решења представља поуздану основу доношења одлука о потенцијалним програмима развоја.

Однос концепције и програмирања је међусобно повезан али не и изричито услован. Концепција је садржински глобална и оријентациона а програмирање конкретно доношење одлука о инвестиционим улагањима у континуитету водећи рачуна о њиховом обиму, изворима, али и техничкој, локационој и организационој изводљивости и друштвеној, економској и финансијској подобности и оправданости. При програмирању развоја пресудну улогу имају организовани субјекти одлучивања о врсти, обиму и структури инвестиционог улагања као независни и самостални али и мотивисани остваривањем што већих ефеката на тржишту. Суштина израде програма и пројеката развоја који се раде по јединственој методологији, где су континуелно повезане фазе идентификације, оцене подобности и оправданости, реализације и сталног праћења, своди се на примену анализе трошкова и користи. Код програма развоја које сачињава већи број компоненти нужно је да постоји укупна друштвена, економска и финансијска оправданост и подобност уз напомену да постоје користи, па и трошкови које није могуће утврдити и благовремено идентификовати.

Претходне напомене о програмирању развоја јасно показују његову специфичност у односу на концепцију дугорочног развоја. Разлика није једино у томе што се концепција односи на дуговременске периоде па је оријентационог карактера за разлику од програмирања које је оперативно и конкретно, већ и у потпуно различитим методолошким поступцима и начину реализације у пракси. Поред тога, за програмирање развоја није потребно да постоји концепција дугорочног развоја. Међутим, за програмирање и његову успешност, не само у фази идентификације програма и пројеката него и у фази утврђивања њихове оправданости и остваривости, далеко је погодније уколико постоје концепције дугорочног развоја, будући да садрже низ релеватних елемената за доношење конкретних одлука. Постојање јасно дефинисаних циљева, те концепцијских решења и уопште визије о будућем друштвено-економском развоју општине Штрпце, представља, према томе, поуздану основу за идентификацију кључних програма и пројеката развоја.

Фаза идентификације програма и пројеката развоја је почетна и битно условљена расположивошћу бројних фактора и потенцијала развоја. Обично се сматра да се ради о идејама о могућим пројектима у разним областима производње или друштвене активности. Према досадашњим искуствима процес идентификације могућих програма посебно састављених из више компоненти ни мало није једноставан. Пракса показује да се јављају бројне идеје, али мали број прође кроз фазу идентификације и даље разраде. Подручје општине Штрпце управо доживљава такву праксу карактеристичну по великом броју идеја о могућим пројектима развоја. Већ на старту многе идеје су отпале и напуштене, а и оне које су разрађиване и у које су се полагале одређене наде су временом напуштене. Добар део тих идеја и сугестија у старту био је нереалан али је важно да се стално јављају где је неопходно претходно створити и организационе предуслове потенцијалних учесника и носилаца развојних пројекта и програма.

Користећи презентирана концепцијска решења заснована на обухватним истраживањима реалних могућности развоја подручја општине Штрпце, могуће је извршити глобалну идентификацију општих, приоритетних, комплементарних и суплементарних програма и пројеката развоја.

Општи програми развоја

Будући друштвено-економски развој општине Штрпце није могуће остварити уколико се благовремено не обезбеде одговарајући општи предуслови и услови развоја водећи рачуна о величини расположивих материјалних средстава и динамици њиховог реализовања што је условљено и развојем привредних и друштвених активности на овом подручју. При томе неопходно је да постоји пропорционалност у структури улагања и њихова секторска координираност и временска сукцесивност и синхронизованост. Кључни општи програми развоја односе се на:

а) комплетирање и изградњу путне саобраћајне мреже,
б) изградњу система водоснабдевања и канализације на целом подручју, нарочито у приоритетној зони развоја,
в) комплетирање комуналних објеката и служби,
г) развој система веза и телекомуникација, итд.

Поменути идентификовани програми захтевају да се даље разрађују по појединим компонентама са свим елементима подобности и оправданости, посебно са становишта њиховог утицаја на развој приоритетних сектора укупног развоја.

Приоритетни програми развоја

Према истраживачким резултатима примарни програм развоја подручја општине Штрпце је изградња туристичког комплекса Брезовица, који се састоји из неколико *просторно-функционалних* делова: Стојкова кућа, Тршење, Брезовица и Штрпце. Сложени туристички комплекс Брезовица, поред већ изграђених капацитета према налазима концепције а и низа познатих чињеница укључујући развојне потенцијале и лако проверљиву туристичку понуду и тражњу, захтева да се у току следећих пет године приступи:

а) изградњи смештајних капацитета високе категорије хотелског и апартманског садржаја са оријентационо 4.000 постеља,
б) комплетирању и опремању скијашких терена и стаза за 20.000 скијаша и посетилаца у једном дану у пуној сезони,
в) изградњи и функционалном повезивању централних објеката и капацитета за опслуживање целокупног туристичког комплекса,
г) интерном опремању и просторном организовању комплекса са мрежом унутрашњег контролисаног саобраћаја укључујући паркиралишта и уређених површина,
д) изградњи отворених и затворених објеката за зимске и летње спортове и рекреацију.

Није потребно посебно истицати да при реализацији ових програма и пројеката треба водити рачуна о јединственом режиму и стандардима градње, заштити амбијенталних вредности и животне средине. Неки од битних елемената идентификације ових пројеката дати су и у концепцијским решењима што се првенствено односи на број запослености и стварање националног дохотка.

Комплементарни програми развоја

Целовито коришћење расположивих развојних потенцијала и њихово функционално повезивање са приоритетним намеће потребу да се као пројекти комплементарног значаја на овом подручју подстичу:

а) развој и изградња мреже трговачких и угоститетељских објекта различитих капацитета, специјалности, ексклузивности и степена опремљености за задовољење потреба становништва и туриста посетилаца,

б) изградња смештајних капацитета пансионског садржаја са око 1.000 постеља, укључујући ту и систем издавања соба у кућној радиности,

в) развој мале привреде и разноврсних занатских објеката производног и услужног каратера концентрисане у неколико мултифункционалних центара.

Програми развоја пољопривреде и шумарства који се заснивају на високовредним ресурсима имају у односу на туризам такође комплементаран карактер, али и одређен степен приоритетности, будући да од ових делатности живи највећи део становништва. Са становишта функционалног повезивања са туризмом нужно је приступити реализацији програма:

а) производња здраве хране (млеко и млечни продукти, месо, поврће и воће, јаја, мед),
б) производња лековитог биља и шумских плодова,
в) изградња рибњака.

Ови програми подразумевају да се строго води рачуна о заштити пољопривредног и шумског земљишта и укупног фонда вода.

Суплементарни програми развоја

Значај ових програма развоја ни мало не заостаје за претходним али морају бити подвргнути строгим критеријумима заштите животне средине али и величине, флексибилности и тржишне прилагодљивости. Ради се о *индустријским* програмима развоја и то о таквој врсти производње која је чиста и не загађује воду, ваздух и земљиште, а обезбеђује стабилност привредног развоја и запошљавања управо да би се избегли удари и ублажили циклични трендови у туризму као приоритетном сектору развоја.

Својеврсни суплементарни програми развоја су и стални развој *друштвених делатности* али тако да су у функционалној условљености и зависности од материјалних могућности али и потреба и захтева становништва и посетилаца, што се превасходно односи на здравствену заштиту. Од посебног значаја је перманентно образовање, обучавање и преквалификовање радне снаге што може бити један од сложенијих развојних проблема нарочито у фазама савладавања ниског ниво развијености овог подручја које није у стању да обезбеди квалитетније услове живота стручњацима који су неопходни да иницирају и организују бржи и стабилнији развој овог подручја. Без њих, ни презентирана концепција ни грубо идентифи-

ковани програми развоја немају великих изгледа да се реализују а то је једна од основних интенција и овог сложеног научноистраживачког рада. С тим у вези, постојаће увек нада да уложени труд (емотивно мотивисан и инспирисан) у израду ове студије, није био узалудан и да ће бар мало допринети да живописно подручје Сиринићке жупе привредно оживи и постане оаза мира и просперитета.

*
* *

Рад на овој студији заснован је, пре свега, на ентузијазму истраживачког тима, који је покушао да применом својих знања и способности допринесе да живописно подручје Сиринићке жупе и њено становништво у ближој будућности постане просперитетна и мирна, широко отворена, а не изолована и заборављена, оаза снажне привлачне моћи. Ваља напоменути да је ова студија у оквиру комплексног пројекта специфична, будући да је развојно конципијског карактера и као таква представља својеврсну визију будућег развоја овог подручја. Аутори су свесни да овакав рад има само услован и оријентациони значај, али су, такође, уверени да неће бити узалудан и да ће само време показати његову вредност и корисност као развојног документа у коме су садржана "упутства и решења" неопходна при било каквом свесном усмеравању друштвено-економских токова развоја.

Литература

1. Бојовић Б., Тошић Б., *Инфраструктурни системи у општини Штрпце,* Посебно издање књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

2. Бурсаћ М., *Коришћење и организација простора општине Штрпце,* Посебно издање књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

3. Група аутора., *Општина Штрпце (Сиринићка жупа) - Демографски развој и особености социјалног простора,* Посебно издање, књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

4. Кирбус Б., *Морфометријске карактеристике рељефа Сирнићке жупе,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

5. Kostrowicki J., *The Geographical Typology of Agriculture, Principles and Methods,* Geographia Polonica 1, Waszava, 1964.

6. Кошћал М., *Геолошке карактеристике општине Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

7. Николић С., *Просторна дефиниција и положај Сиринићке жупе,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

8. Оцокољић М., Рецић Р., Јовановић В., *Хидрографске и хидролошке карактеристике Сиринићке жупе,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

9. Ракићевић Т., Динић Ј., *Климатске карактеристике Сиринићке жупе,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

10. Ранковић М., и др., *Могућности развоја воћарства у општини Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

11. Симић В., *Приказ досадашњих геолошко-рударских радова на рудиштима хромита (АП КиМ),* Фонд стручних докумената, Геозавод, Београд, 1967.

12. Стојановић Б., *Пројекција демографског развоја општине Штрпце,* Посебно издање књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

13. Тодоровић М., *Густине насељености пољопривредног становништва у СР Србији,* Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. бр. 40., Београд, 1988.

14. Топаловић М., *Педолошко - бонитетна карактеристике Сиринићке жупе,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

15. Урошевић А., *Шарпланинска жупа Сиринић,* Годишен Зборник, Приеодно математичког одела, књ. 1, Скопље, 1948.

16. *Географски лексикон,* Београд, 1972.

17. *Туристички центар Брезовица,* Србијапројект и РО "Инех-Шар планина, Брезовица, 1988.

18. *Шумско-привредне основе за газдинске јединице Штрбачко-Готовушке шуме, Битињско-Сушићке шуме, Шара, Јасика (1981-1990 године),* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1981.

19. *Шумско-привредне основе за газдинске јединице Врбештичко-коштањевачке шуме (1987-1996. године),* Завод за уређење шума и пројектовање "Шума пројект", Скопје, 1987.

20. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 1981. години,* Савезни завод за статистику, Београд, 1986.

21. *Ванредни попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава, 31. 3. 1989. године у општини Штрпце*, Републички завод за статистику, Београд, 1990.

22. *Катастарски статистички подаци за СР Србију*, Геодетска управа СР Србије, Београд 1964.

23. *Документациони материјал*, Геодетска управа општине Штрпце, 1989.

24. *Анкета о привредним и непривредним објектима у општини Штрпце*, јун 1989.

25. *Анкета о пољопривреди и пољопривредним газдинствима у општини Штрпце*, 1989.

БИТНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА И ЊЕГОВО МЕСТО У ПРИВРЕДИ ОПШТИНЕ*

Увод

Основни задаци комплекснијег истраживања туризма и издвајања ове проблематике као посебне теме у оквиру анализе друштвено-економског развоја општине Штрпце, те организације и коришћења простора, детерминисани су чињеницом да је он окосница и стратешко опредељење свеукупног друштвено-економског развоја овог планинског подручја. У условима опште привредне неразвијености Косова и Метохије, посебно њихових рубних планинских подручја, туризам може да представља веома значајан фактор развоја привреде, тим више што поред пашњака, шума и вода, на простору ове општине, бар засад није утврђено постојање неких других природних ресурса. Стога приступ посебном изучавању туризма подразумева истраживања која се везују за степен актуелне валоризације природних и осталих потенцијала, све то са циљем превазилажења досадашњег неповољног стања и изналажења што оптималнијих решења за привредно активирање расположивих природних, радних и других извора, за структурне и просторно-функционалне промене које би унеколико омогућиле синхронизацију развоја и комплементарност туризма са осталим активностима у простору.

На основу досадашњих, макар фрагментарних истраживања и увидом у разне програме и елаборате који су рађени за различите потребе, може се закључити да је сасвим реална претпоставка о релативно ниском степену актуелне валоризације туристичких потенцијала СИ делова Шаре, односно Брезовице као главног туристичког средишта. Очигледна је диспропорција између досад утврђених потенцијала и степена њихове искоришћености. Добијање научно заснованих сазнања о

---

* Аутор др Срећко Николић

квалитету услова и мотивских садржаја омогућило би да се изврши провера и верификација постојећих, као и планских опредељења око концепције, праваца, циљева и просторне организације туристичких и туризму комплементарних делатности, односно да се сагледа место и улога туризма у привредној структури новоформиране општине Штрпце.

Већ се сада намеће потреба да се уоче и истакну опредељења везана за усклађивање активности између појединих зона и локалитета, за рационалан размештај капацитета, билансирање укупног квалитета развоја, те складан и стабилан развој туризма као окоснице и свакако најзначајнијег елемента укупног развоја општине. Од не мањег значаја су и опредељења везана за усаглашавање концепције развоја и просторне организације туризма са организацијом осталих активности у простору и посебно обезбеђења комплексне заштите и унапређења животне средине.

У презентираним резултатима прве фазе истраживања, односно рада на комплексној научној студији о општини Штрпце указано је на потребу да се проблематици туризма мора да посвети посебна пажња и да би била сврсисходна израда посебне студије у којој би се разматрала сва битна питања концепције и праваца дугорочног развоја и просторне организације туристичких активности на подручју Брезовице. У том смислу сачињен је и посебан елаборат који је презентиран надлежним службама Извршног већа Скупштине Србије. До реализације овог предлога није дошло и поред тога што се на најодговорнијим местима указује на потребе за убрзанијим развојем туризма на овом делу Шар планине.

Досадашњи развој туризма на простору општине Штрпце углавном се везује за постојећу организацију "Интерекспорт - Брезовица" (доскора INEX - Шар планина) и неколико других организација из домена тзв. социјалног или некомерцијалног туризма, здравствено-рекреативног и одмаралишног карактера. У свом досадашњем развоју и поред крупних недостатака и неадекватне функционалне и просторне изграђености и опремљености, као што је одвојеност једног те истог центра у неколико просторних целина, проблеми модернијег транспорта, саобраћајне и укупне туристичке инфраструктуре, недостатак потребних рекреативних садржаја и богатије туристичке понуде итд., Брезовица је стекла значајну афирмацију и то како на домаћем, тако и иностраном туристичком тржишту. Та афирмација се углавном везује за Брезовицу као зимски спортско-туристички центар. Постојећи природни услови пружају далеко веће могућности за даљу изградњу и унапређење туристичке понуде овог планинског туристичког центра. Проширење материјалне основе везане за друге видове туризма, утицало би на повећани обим промета, на виши степен комерцијализације са одговарајућим економским ефектима. На другој страни специфичност туризма огледа се и у чињеници да он, поред економске, има и своју просторну, као и социо-културну димензију и представља фактор синтезе привредних и непривредних делатности. Та његова хетерогеност и сезоничност непосредно се одражавају на карактер рада и карактеристике радне снаге, јер лични карактер туристичке услуге претпоставља непосредан контакт између вршиоца и корисника услуга. Отуда је он изразито значајан фактор свеукупне социоекономске и културне трансформације овог недовољно развијеног планинског простора. С тим у вези треба истаћи да је туризам понајвише допринео разбијању традиционалних стега и отварању Сиринићке жупе, те променама у организацији и облицима привређивања и живота становништва.

ОЦЕНА ПОТЕНЦИЈАЛА И СТЕПЕН ЊИХОВЕ ИСКОРИШЋЕНОСТИ

За садашњи ниво развијености туризма Брезовице и њене непосредне околине карактеристично је да је он поглавито базиран на искоришћавању веома повољних погодности за развој зимског спортског и рекреативног туризма, а да су сви остали видови готово безначајни. Разлоге томе треба тражити у организацији туристичког пословања а не у стварним потенцијалима са којима се овај простор одликује. Анализа обима, структуре и временске дистрибуције туристичког промета јасно указује да је присутан доста неповољан тренд тог развоја, односно да је све изражајнија једносезоничност везана за зимски период, што се и те како одражава на економске показатеље пословања. Такав развој довео је до ниског степена валоризације постојећих услова и мотивских садржаја којим би се обогатио садржај боравка изван зимског периода. Брезовица је по много чему планински туристички центар комплексне садржине. Постојећи природни услови и богатство антропогених туристичких мотива, нарочито оних у непосредној околини, чине овај простор атрактивним и за друге облике и садржаје боравка.

Одлике туристичко-географског и саобраћајног положаја

Туристички комплекс Брезовица лежи у горњем, западнијем делу жупе Сиринић, на делу на коме се планинске падине Шар планине и њених огранака, спуштају до долинског дна Лепенца. Овај комплекс, па и само насеље Брезовица, немају јасно одређене границе и у просторно-функционалном смислу ту се укључују предели различитих природногеографских особина (долине Лепенца, Муржице и Блатештице, планинске падине и део планинског била) са надморским висинама

од 900 до преко 2.500 m. Неодређеност ових граница резултира из самог карактера њених функција, као и чињенице да је ово насеље формирано тек одскора (званично 1981. године) у атарима других насеља Жупе. Из истих разлога Брезовица се и по типу и територијалном пространству разликује од осталих насеља Жупе збијеног типа и са преовлађујућим руралним особинама. Делови комплекса насеља Брезовица распоређени су на различитим топографским површинама које се међусобно разликују у погледу локалних физичкогеографских особина макар да су сви они у тесној функционалној вези.

Доњи део туристичког комплекса Брезовица, за који је везан појам насеља, лежи на надморској висини од 900-930 m и на типичној флувиоглацијалној тераси која је усечена у простране плавине Блатештице и Муржице, притоке Лепенца. Тераса је благо нагнута ка кориту Лепенца. Ова тераса изграђена је бочном ерозијом и усецањем Лепенца, те је асиметрична и развијена само са десне стране Лепенца. Тиме је корито Лепенца померено улево, све до серпентинске косе Дреничке и Ливад, са истакнутим теменом где се налазе остаци утврђења Градиште. Само насеље лежи у подножју косе Бурли која се спушта ка Лепенцу и са поменутом косом Дреничке деле жупу Сиринић у два дела, доњи који се спушта све до Бродске клисуре на искоку, те горњи који представља ерозивно проширење изграђено у сливу горњег тога Лепенца. Положај на флувиоглацијалној тераси има вишеструки значај због специфичних хидрогеолошких, педолошких и биогеографских услова. То су терени повољни за градњу објеката али исто тако и са педолошким супстратом који уз друге физичкогеографске особине омогућава развитак бујне шумске и травне вегетације што је такође повољно са становишта туризма. Управо зато што лежи на самој проширеној тераси Брезовица са својом експозицијом и у првој и током друге половине дана има подједнако трајање сунчевој сјаја што такође побољшава туристичко-рекреативне вредности овог простора.

Средњи део туристичког комплекса Брезовице лежи у долини Муржичке реке (900-1.300 m) и у природногеографском смислу представља спону са горњим на коме су познати скијашки терени. На потесу од састава Дурлевог и Беревачког потока, одакле и настаје Муржичка река, па све до дела Тршења (1250 m), ова је долина покривена густом буковом шумом, а низводније шароликим увек зеленим пропланцима. То је један од најживописнијих предела Шаре који иначе веома импресивно делује. Тај међупростор бар засад је изван функција комерцијалног туризма. То је простор захваћен изградњом викендица, те дечјих и радничких одмаралишта. Његова ранија живописност умногоме је нарушена непланском изградњом викенд зоне на експроприсаном земљишту. Поред негативних економских, етнокултурних и политичких последица, ова експропријација и изградња викенд зоне на најатрактивнијем делу

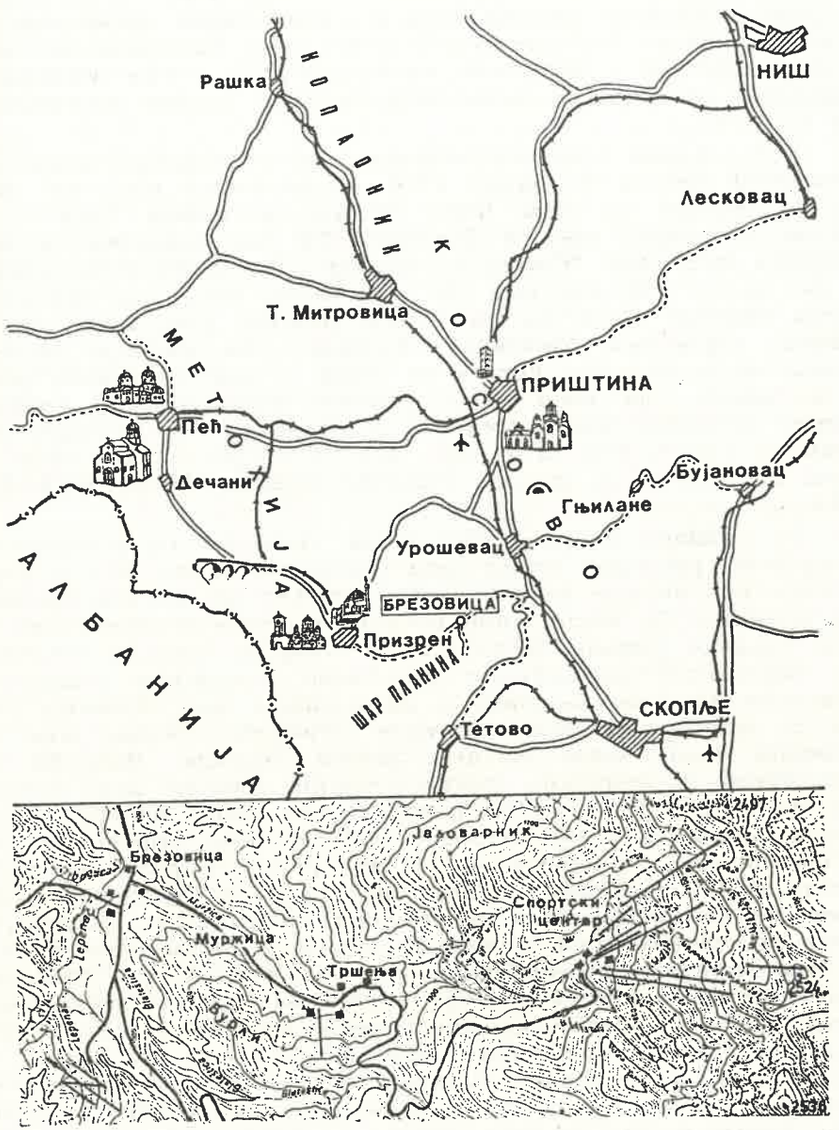

Сн. 1. - *Саобраћајно-туристички и топографски положај Брезовице*

Брезовице, допринела је и деградацији ове прекрасне долине и са становишта очувања природе. Са становишта рационалне просторне организације туристичких активности на читавом простору Брезовице викенд зона и одмаралишта прекинуле су нужну функционалну повезаност доњег дела Брезовице са смучарским центром и захватили простор који је веома погодан и атрактиван за изградњу капацитета за разне видове комерцијалног туризма.

Горњи, високопланински, део Брезовице лежи на надморској висини од преко 1.700 m, на стрмо нагнутој коси која се спушта од била Шаре (у народу званом "Удут") ка долини Муржичке реке и Лепенцу. Тај део познатији је као "Стојкова кућа" или "Смучарски центар". Поменута коса раздваја две групе циркова који се степенасто нижу од највиших делова шарског била, па до доњег, ртастог дела косе, засуте моћним моренским блоковима. Уствари она раздваја долине Беревачког и Дурлевог потока од којих настаје Муржичка река. То је предео који лежи изнад шумског појаса у зони предалпијских пашњака, јако дисециран и заклоњен од хладних ветрова са севера. Као што ћемо видети то је простор који је веома атрактиван за зимски спортски туризам (Николић С., 1965.).

Шире подручје Брезовице углавном се поклапа са природним границама једног дела Сиринићке жупе, која је маркантним планинским међама јасно одвојена од других предела Шар планине. Тај оквир чине планински масив северне Шаре и њени огранци Ошљак, Коџа Балкан, Жар и Језерска планина. Ако занемаримо деформације условљене неједнаким развитком долинских система, нарочито у изворишном делу Лепенца, добија се утисак лепезасте контуре Сиринићке жупе, чија се средишња зона везује за део долине Лепенца. Везујући се првенствено за природно најатрактивнији простор дуж долине Лепенца и северозападу окренутих падина Шаре, између Љуботена и Бистрице, овако схваћено подручје има типичан асиметричан положај у односу на читаву регију Сиринићке жупе. Очигледно је да се овако узето шире подручје Брезовице може просторно да диференцира на неколико микроцелина различитог значаја и степена туристичке атрактивности. Осим његовог јасно дефинисаног и ограниченог ужег простора (са три наведена дела) чији природни комплекс представља основу досадашњег развоја и туристичке афирмације, треба посебно истаћи и потенцијалне, такође атрактивне, просторе као што су Вирови и Широко поље у изворишту Болованске реке, долине Блатештице и Сувог потока, пространу зараван Царевих ливада и Гини воде, Превалац од Павловог камена и Доведеница ка кориту Суве реке, те издвојену секундарну целину Вирови, где је извориште Череначког потока, саставнице Лепенца.

Високи планински оквир Жупе одаје утисак њене природне изолованости. Међутим, Жупа је Бродском клисуром непосредно везана за јужне делове Косовске котлине, која представља једну од најмаркантнијих целина централног дела Балканског полуострва и наше земље. На супротној, западној страни, преко планинског превоја Превалац (1.515 m) прелази се у познату средњевековну жупу Средска, која живописном Дувском клисуром упућује на Метохију. Преко наведених клисура и дуж главне осе Сиринићке жупе иде регионални асфалтни пут што Жупу чини повезаном са главним магистралним путевима, попут континанталног дела Јадранске магистрале и њеног туристички веома атрактивног крака Пеђ-Призрен-Брезовица-Тетово или Скопље. Према томе Сиринић са Брезовицом као туристичким центром представља природну спону између Метохијске, Косовске, Скопске и Полошке (Тетовске) котлине (Николић С., 1975.). Овде треба посебно истаћи да се на овом путу налази неколико веома значајних туристичких амбијенталних целина и културно-историјских споменика изузетне вредности, као што су остаци Манастира Св. Архангела и Михајла у клисури Призренске Бистрице, Призрен са Богородицом Љевишком и Синан Пашином џамијом, Дечани, Пеђ и позната Патријаршија у овом граду, те на косовској страни Грачаница, Споменик косовским јунацима итд.

У оцени повољности и значаја туристичко-географског положаја Брезовице мора се поћи од чињенице да овај простор има доминантну интеграциону функцију у оквиру целокупног шарпланинског туристичког комплекса који одскаче у односу на све друге планинске туристичке центре, не само Косова и Метохије, већ и целог средишњег подручја Балканског полуострва (Радовановић М.В., 1963.). Д. Ђукић посебно истиче да "Шар планина има значајну контрактивну зону, што је битна одлика њеног географског положаја. Најужу контрактивну зону Шар планине чине градска насеља у њеном подножју - Призрен, Качаник, Тетово, Гостивар" а нешто даље Урошевац, Приштина, Скопље и други градови (Ђукић Д., 1983.). У односу на наведене градове као емитивна подручја, нарочито излетничког и викенд туризма она има изузетно повољан положај и добру саобраћајну повезаност. Треба, међутим истаћи да у односу на висококомерцијални зимски туризам који подразумева и већу потрошњу све ово није од великог значаја. Гравитациона зона туристичке тражње код зимског спортско-рекреативног и конгресног туризма је знатно шира што се да видети и из структуре посетилаца. У том смислу Брезовица је стекла афирмацију на ширем југословенском и међународном туристичком тржишту. Стога се оцена значаја њеног положаја мора да базира на чињеници да је Сиринићка жупа и туристички комплекс Брезовице саобраћајно проходан и повезан са свим значајнијим трансверзалним и лонгитудиналним саобраћајницама наше земље. Осим наведене друмске саобраћајнице треба посебно истаћи да је Брезовица удаљена од железничке станице у Урошевцу 30 km, Приштине 61 km и Скопља 62 km. Аеродроми у Приштини и Скопљу имају посебан значај

јер су Брезовицу учинили приступачном свим светским и европским метрополама. То је изузетно значајна чињеница када је у питању укључивање Брезовице у међународне туристичке токове и тржишта.

Природни услови и мотиви

Жупа Сиринић и туристичко подручје Брезовица у природно-географском погледу битно се разликују од осталих секунадарних целина шарпланинског масива и то, пре свега, својом изразито алпском природом и правим високопланинским амбијентом. Аспект који се од насеља Брезовице и нарочито суседне косе Дреничке, на којој леже и развалине неиспитаног старог града, пружа на околину и снежне врхове Шаре, подсећа на најпознатије планинске туристичке центре, као што су Шамони, Давос, Кортина, Гармиш Партенкирхен и др.

Сиринићка жупа представља тектонски предиспонирану котлину чији се правац пружања поклапа са главном директрисом северне Шаре. Спуштање ове корутине извршено је у олигомиоцену. За садашњи изглед рељефа посебно је значајан квартарни период, нарочито доба вирмске глацијације када су формиране данашње морфолошке одлике Шар планине, нарочито на њеним северозападним странама. Ти глацијални облици и дају основни печат и морфолошке карактеристике Брезовице и њене околине. Не упуштајући се у питање морфогенезе рељефа овог дела Шаре треба ипак истаћи да је рељеф изузетно значајан елемент на коме је базиран досадашњи развој туризма. Сасвим је извесно да је овако богата и разноврсна пластика фактор са којим се рачуна код изградње и лоцирања туристичких смештајних капацитета, уређења смучарских стаза, саобраћајне и остале инфраструктуре, те осталих "облика туристичке експлоатације" (Janićević A., 1989.). Захваћена глацијацијом изворишта и долински делови десних притока Лепенца (Сува река, Блатештица, Муржица, Болованска и Калуђерска река), јако су издубљена, те поред својих других одлика имају прави алпски карактер. Њихови изворишни делови су у цирковима под самим гребеном Шаре. Изглед рељефа стога и даје утисак немирне пластике при чему је обод "јако разуђен са осамљеним високим брдима и широким косама, са главичастим или ребрастим врховима, између којих су дубоке и клисурасте долине са брзим и водом и наносима богатим речицама" (Цвијић Ј., 1911.) Овај део шарског била је СИ правца и разуђен бројним врховима и гребенима. На тој СЗ страни, окренутој Сиринићу, налази се већи број циркова са глацијалним језерима - горским очима. Међу њима највећи су Ливадички са истоименим језером, затим циркови у изворштима Беревачког и Дурлевог потока, Блатештице и Суве реке са Јажиначким језером. Дна ових циркова су покривена стеновитим блоковима, док су им стране стрме и најчешће тешко проходне. То у знатној мери представља фактор који се мора узимати у обзир приликом трасирања и уређења стаза за смучање и планинарење.

Крајњи североисточни део шарпланинског била представљен је Љуботеном (2.498 m), који је од централног дела одвојен нижом преседлином Куле, те се стога стиче утисак о његовој изолованости. Он ипак има доминантан положај у односу на Косово и северну Македонију. При погодним временски приликама са Љуботена се пружа величанствен поглед све до Солунског залива. Идући даље на ЈЗ централним билом Шаре долази се до изворишта Калуђерске реке која је уствари отока Ливадичког језера. Ливадичко језеро је дужине од 220 m и ширине 125 m. Са површином од око 20.000 m^2 и дубином од 6,7 m спада у ред већих глацијалних језера. Нажалост и поред тога што се до овог језера може релативно лако доћи оно до данас није у функцији туризма, осим што је познато по традиционалној светковини која се одржава 2. августа на Св. Илију. Басен овог цирка је на излазној страни прегрђен нижом пречагом испод које се спушта типична валовска долина, широког дна и окомитих страна. У горњем делу ове долине, испод Демир капије, налази се и један од најлепших водопада овог дела Шаре. У народу је познат под називом Чопуре.

Од врха Ливадица (2.497 m), испод којег се дивергентно разилази неколико валовских долина, полази и Болованска река која се при улазу у насеље Штрпце спаја са Калуђерском реком и образују ток Миљоштице. У изворишту ове реке, нарочито на платоу Вирови и Широко поље, у непосредној близини садашњег смичарског центра, постоје повољни морфолошки и снежни услови за уређење смучарских стаза за нордијске дисциплине и рекреативно скијање. Овај локалитет је уствари широка и благо нагнута коса са експозицијом ССЗ, изнад којег доминира врх Тумба (2.346 m). По Д. Ђукићу укупна површина овог потенцијала скијалишта износи око 520.000 m^2, а са продужетком ка Штрпцу и преко 3,5 милиона m^2 (Ђукић Д., 1983.). Његову везу са садашњим смучарским центром чини коса која се од Ливадице пружа преко дела званог Меанче (2.317 m) и Црне чуке (2.034 m) и даље штрбачким Јеловарником. Још би већег значаја била веза која би ишла од Штрпца јер би тиме ово насеље попримило и своје туристичке функције.

На западној страни Ливадице, у изворишним челенкама Беревачког и Дурлевог потока, од којих настаје Муржичка река, дакле на простору који се уклапа у најуже подручје Брезовице, смештена је импозантна група од шест добро очуваних циркова. На овом делу, познатијем као Стојкова кућа, уређени су терени чије се смучарске стазе по дужини и нагибу могу мерити са најквалитетнијим смучарским теренима Европе. Уствари смучарски терени на ужем подручју Брезовице

могу се поделити у две целине. Од самог гребена Шаре, са висине од преко 2.520 m, до планинарско-смучарских домова и хотела (1.700 m), уређене су стазе за све дисциплине алпског скијања. Овде се могу скијати све категорије заљубљеника зимских спортова, од почетника до врхунских такмичара. За део ових терена названом "Лавори" (замена за циркове) познати прегаоци смучарства П. Лакота и Д. Залокар истичу да је то "најквалитетније подручје целог центра, подесно нарочито за масовно рекреативно скијање и за почетнике". У суседству су и стазе такмичарског карактера верификоване од надлежних међународних организација и добиле атесте за највећа међународна такмичења. У анализама компетентних стучњака OECD-а констатује се да је "Шар планина једини планински масив у земљи који има толики број стаза са преко 900 m денивелација" (од 80 косовскометохијској страни Шаре припада 42) и то на микролокацијама које се додирују те и представљају "јединствени ланац смучарских стаза" (Iten J., Rey M., 1968.).

Морфолошки и снежни услови дозвољавају да се постојеће скијалиште продужи и ниже од садашњег центра и то преко штрбачког Јеловарника ка Тршењи, Муржици и Брезовици и други крак преко ливада и шумских пропланка ка Штрпцу. У делу долине Муржичке реке уређене су краће смучарске стазе за почетнике. У непосредној близини садашњег смучарског центра налази се и планинска коса Врбештички Јеловарник чије су травнате површине окренуте ССИ изузетно повољне за рекреативно скијање.

Са северне стране Црног камена (2.536 m) и Језерске чуке (2.586 m) у изворишгима Блатештице и Суве реке, усечено је неколико великих циркова и то у два висинска нивоа и са доста израженим пречагама одакле настају валовске долине ових река. У једном од њих лежи Велико јажиначко језеро (2.128 m), дугачко 150 а широко 87 m, са површином од преко 10.000 m^2. При максималном водостају његова дубина је преко 8 m. Лева долинска страна Блатештице и изворишге Сувог потока наставља се на пространу зараван висине 2.000-2.100 m која одговара старој флувиоденудационој површи Шаре. Зараван је благо нагнута према северу и северозападу ка пределу Цареве ливаде, где се налази и мања крашка увалица Гини воде (1.510 m). зараван је од слива Блатештице и Сувог потока одвојена косом изнад које се делимично издижу Рид (2.298 m), Горња шија (1.946 m) и Доња шија (1.832 m). Читав овај простор Блатештица - Цареве ливаде представља изузетно атрактиван природни амбијент пространих видика. На највећем делу то су бујни травнати пропланци између аутохтоних борових шума. Смењивање шума и алпских пашњака, уз богатство водом и дуже трајање сунчевог сјаја, представља изузетно повољну средину за летњи рекреативни планински туризам. Уз све то простор Царевих ливада је саобраћајно веома приступачан, јер се готово наслања на регионалну друмску саобраћајницу Брезовица - Превалац - Призрен. Постојећи топографски положај, висина и дужина снежног покривача чине овај простор атрактивним и за све врсте алпског и нордијског скијања.

Изнад пречага које преграђују долине од импозантне групе циркова, налазе се пространи циркусни подови настали међусобним спајањем више циркова. Велики камени блокови и високе пречаге између циркова и речних долина због великих нагиба негативно се одражавају на валоризацију ових простора за потребе зимског туризма јер се тиме скраћују висине за око 250 m то није био случај са постојећим смучарским центром где је горња граница на око 2.520 m. Овај се недостатак, међутим, делом неутралише због чињенице да су то травом обрасли терени и да се могу користити са знатно нижим снежним покривачем. И поред тога што су ови терени нижих висина денивелација на потесу Вирови - Гини воде износи 750 m, а на другој страни низ изворишта Сувог потока 850 m, са дужином стаза и до 3.500 m.

Идући на запад у изворишту левог крака Суве реке, на потесу Превалац - Павлов камен (2.081 m) - Бистрица (2.651 m), на доста широком простору могуће је уређење смучарских стаза са денивелацијом и до 1.100 m и дужином од преко 4.500 m. Као и у случају Царевих ливада тако се и овде ради о површинама под планинским пашњацима и обзиром на висине 1.400 - 2.500 m ту се смучарска активност може да одвија и са мањим снежним покривачем. И поред тога што природногеографски овај простор припада сливу Лепенца, односно Сиринићкој жупи, административно је он укључен у територију општине Призрен. Део овог простора око превоја Превалац захваћен је викенд изградњом без адекватних урбанистичких решења и комуналне опремљености.

Изнетим морфолошким карактеристикама треба додати и то да на ширем простору Брезовице, у оквиру територије општине Штрпце, постоје изузетно атрактивне микроцелине и објекти који се могу валоризовати кад је у питању планинарење и алпинизам. Од не мањег значаја је и чињеница да се у овом региону налази и неколико спелеолошких објеката, макар да тек предстоји њихово детаљније истраживање и уређење за потребе туризма. У оквиру комплексних истраживања одлика природне средине (Група аутора, 1990.) изнети су резултати спелеолошких истраживања за десет оваквих објеката. Свакако највећи интерес са становишта туристичке валоризације постоји за Говедску и Козарску пећину у долини Суве реке и непосредној близини насеља Јажинце и Брезовица. Даљи развој туризма подразумева укључивање ових објеката у туристичку понуду Брезовице. То се може да односи и на Црквену пећину изнад Врбештице, као и мањих пећинских поткапина Калуђеров камен у долини Калуђерске реке изнад Штрпца.

*
* *

Клима је један од изузетно значајних фактора развоја планинског туризма. Климатске одлике туристичког комплекса Брезовице резултирају из климатских одлика Сиринићке жупе, те њеног положаја у односу на област распрострањења умерено континенталног и измењеног средоземног климата. Високи планински масив Шар планина има све одлике алпског климата, са свежим летом и хладном зимом. Жупа Сиринић је упоредничког правца и према Косову отворена Бродском клисуром, одакле долином Лепенца и Качаничком клисуром продиру утицаји измењене егејске климе. Бродска клисура, како истиче Ј. Цвијић, по својим особинама подсећа на познату клисуру Гезојзе у Алпима (Цвијић Ј., 1911.).

Кроз ову клисуру у зимским месецима дува источни ветар који је ресонанца северца, карактеристичног ветра за Косовску котлину. Због свог скретања из правца север - југ он у горњем делу Жупе, у коме су најпогоднији предели за туризам знатно губи од своје јачине. Високо планинско било са јужне стране умногоме слаби утицај јужних ветрова који се осећају само у највишим деловима, али доприносе брзом топљењу снега и променама његове структуре што је изузетно значајно за зимски туризам. Са западне стране, преко планинског превоја Превалац, читаво подручје је изложено ветровима са запада. Они могу бити врло јаки и најчешће су праћени повећаном количином падавина. Само се по себи разуме да на правац и јачину ових ветрова јак утицај има морфотектонски склоп Жупе, тако да је њихова честина у појединим деловима различита. Ове микрорегионалне различитости морају се узимати у обзир код просторне организације туристичких активности, односно изградњи смештајних капацитета, трасирању смучарских стаза и градњи жичара. У целини узето честина ветрова и тишина, односно постојећи режим ветрова, нема неповољних дејстава и шта више могу се окарактерисати као један од повољних климатских елемената.

Жупски карактер климе Сиринића се нарочито манифестује кроз температурне особине. И поред релативно високе надморске висине зиме нису оштре и температуре су нешто ниже но на самом Косову. Према подацима хидрометеоролошке станице у Брезовици, макар да је период осматрања и мерења кратак, инсолација је изузетно повољан климатски елемемат. Просечно трајање сунчевог сјаја креће се преко 1.900 сати годишње, знатно више у односу на друге планинске центре Србије. У том погледу нема битнијих разлика по годинама, али су израженије разлике по месецима. Максимална осунчаност је у јулу и августу, а најкраћа у децембру и јануару. Температурни режим такође указује да се ово подручје одликује свежим летом са температурама у јулу и августу које се крећу до 18°С. Свежа лета су иначе карактеристична за области планинског климата.

Таб. 1. - *Средња месечна температура ваздуха у Брезовици (период 1984-1988.)*

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
-1,4	-1,4	2,6	9,7	13,2	15,3	18,0	17,2	13,9	8,4	2,7	-0,5	8,1

Јужни ободни део Сиринићке жупе је зими донекле изложен северним ветровима који снижавају температуре. Насупрот томе, северни обод је услед присојне експозиције изложен јачој инсолацијиј. Овде се зими снег краће задржава, што је случај и са равницом око Лепенца али не и са осојним странама централног дела туристичког подручја Брезовице. На овим странама врло често и у другој половини априла и октобра појављују слане. У највишим деловима планинских страна, нарочито у дубоким удубљењима циркова и валовских долина, снег се одржава и током читавог лета и то у облику снежаника и снежаничких крпа. Оне се скоро редовно запажају у изворишту Калуђерске реке, изнад Ливадичког језера, као и осоју испод њега. Нарочито су велики снежаници у групама циркова Блатештице и Суве реке. Слојеви снега добијају зрнасту структуру (Krivokapić D., 1959.).

Жупа Сиринић и туристичко подручје Брезовица спадају у делове Србије са најмањом облачношћу. Облачност је нешто већа у зимским месецима што ублажава температуре, а најмања је у периоду јули - септембар. Релаативно мала облачност током септембра позитивно се одражава на продужетак туристичке сезоне.

Поред повољних температурних особина околина Брезовице се одликује и обиљем падавина као и њиховим правилним распоредом. Према подацима кишомерне станице у Јажинцу, које је од насеља Брезовица удаљено мање од 2 km, њихов средњи месечни и годишњи износ за период осматрања 1950 - 1984. године је следећи:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	год.
87	73	80	81	111	91	81	65	72	82	97	94	1014

Анализом изнетих података долазимо до закључка о пролетњем и јесењем максимуму падавина из чега се види и утицај медитеранске климе у плувијалном режиму овог подручја. Најсувљи месец је август, док на петомесечни зимски период долази преко 400 mm падавина. Период осматрања у

новој хидрометеоролошкој станици у Брезовици је сувише кратак и односи се на изузетно сушне године, какве се ретко догоћају у Сиринићу. У сваком случају туристичко подручје Брезовице може се окарактерисати као простор са падавинама које се крећу од 1.000 mm у најнижим до око 1.500 mm у вишим деловима, где се налази смучарски центар. Управо у овим вишим деловима веће количине талога излучују се у зимском периоду што је веома повољно за висину и дужину трајања снежног покривача, односно за развој зимског туризма. То има значаја и за летњу сезону јер су лета свежа али изузетно пријатна и са малом количином падавина.

У оцени климатских елемената и њиховог значаја за туризам посебно треба истаћи висину, квалитет и трајање снежног покривача. Ово утолико више што је Брезовица, бар у свом досадашњем развоју, главну поенту стављала на зимски спортско-рекреативни туризам. У том смислу несумљива је предност овог туристичког комплекса у односу на остале планинске и зимско-спортске туристичке центре. (Николић С., 1963.). Већ је истакнуто да је тзв. горњи део туристичког подручја Брезовица на висини од 1.700 - 2.500 m и стога он има знатно веће количине снежних падавина. Уз чињеницу да је управо зимски период карактеристичан за веће количине падавина, то обезбеђује оптималне снежне услове за скијање и продужену зимску сезону. Период са снежним покривачем у ширем туристичком подручју Брезовице нарочито је дуг на већим висинама. Д. Ћукић износи да у "најнижим пределима Шар планине просечан период са снежним покривачем траје 80 - 120 дана, а на највишим преко 280 дана"... "Брезовица се на пример, налази у појасу у коме период са снежним покривачем траје 240 - 280 дана, а смучарски терени овог центра са преко 280 дана" (Ћукић Д., 1983.). На вишим осојним странама снег се задржава дуже, а због слабих ветрова правилно је распоређен, те тиме допуњује и онако повољне услове за зимске спортове. Количине падавина током зимског периода неутралишу неповољно дејство морфолошких услова у цирковима по чијем се дну налазе велики камени блокови. Познато је да је најквалитетнији тзв. снег, у народу познат као "сушац". То је лагани и доста растресити снег. Поред морфолошких (топографских) и овакви снежни услови доприносе да су скијашке стазе овог подручја изузетно брзе и сигурне.

Комбинација питоме жупске климе у нижим деловима овог региона и праве алпске на високим планинским странама има изузетан значај за развитак туризма. Стога се за свега 1 - 2 сата лаганог хода прелази из једне у другу климатску зону. У интеракцији са осталим природним одликама овакви климатски услови у великој мери омогућавају коришћење двеју туристичких сезона: лета за одмор и рекреацију и зиме за зимске спортове. Посебну атрактивност представља чињеница да се у овом планинском региону у току једног те истог дана могу доживети сва четири годишња доба. Нису ретке године када се и у току јула и августа после сунчаних преподнева у другом делу дана врхови Шаре заодену снежним покривачем.

*
* *

Назначене климатске карактеристике са релативно високим количинама падавина, као и геолошки састав терена где преовлађују вододрживе стене условљавају да се шире подручје Брезовице одликује густом речном мрежом и богатством површинских токова. Овај део Шаре се иначе сматра у водом најбогатије планине Балканског полуострва и Европе. Изузев релативно мале партије палеозојских кречњака, који се са Ошљака продужавају у правцу истока и пресецају токове Суве реке и Блатештице, у свим осталим деловима највеће распрострањење имају палеозојски шкриљци и местимично серпентини. По дну долине Лепенца велико распрострањење имају дилувијалне наслаге које су за разлику од предходних пропустљивије и уједно веома богате изданском водом. На планинским странама Шаре јављају се безбројни извори са хладном и бистром водом што је посебан елеменат у колориту овог простора. Ти су извори знатно мање издашности од оних који се јављају под чеоним моренама, шљунковитим терасама и флувио - глацијалним плавинама.

Режим Лепенца припада плувио-нивалном типу, што се односи и на његове десне притоке, с тим што је код њих нивални карактер још више потенциран услед великих количина снега и његовог доста дугог одржавања кроз пролећне, па и летње месеце. Главна река је Лепенац који настаје изнад села Севца и то од Тисове и Череначке реке. Ове две саставнице изграђују разгранату изворишну челенку између Коџа Балкана и Ошљака, око превоја званог Вирови. Читав тај простор је такође изузетно атрактиван за будући развој туризма. Од састава ових речица па до улаза у Бродску клисуру, на растојању од око 20 km, пад Лепенца износи око 500 m, односно око 25 km по једном километру. Већ из овог податка, као и због богатства бистром и хладном водом, види се да Лепенац има све одлике алпских река. То се свакако односи и на његове десне притоке које су најчешће отоке високопланинских глацијалних језера, као што су: Сува река, Блатештица, Муржичка, Болованска и Калуђерска река. Сува река после горњег површинског, у средњем току понире, да би код села Јажинца ток поново оживео.

Према неким мерењима температура изворских вода које непосредно хране поменуте десне притоке Лепенца, крећу се у јулу месецу између 4 - 6°С. Ниске температуре ових издани узроковане су због њиховог храњења од снежаника разасутих у цирковима.

Обзиром на овакву густину издани и речних токова на ширем простору Брезовице не појављује се проблем водоснабдевања и за далеко већи број туриста од данашњег. Шта више уз остале одлике овог простора и овакво богатство водом представља својеврсну атрактивност и боравак туриста чини пријатнијим.

Воде Лепенца и његових притока богате су пастрмком поточаром, мреном и другим врстама риба. То је изузетно атрактиван риболов али још увек без већег ефекта на обогаћивање летње туристичке понуде Брезовице. Посебну атрактивност несумњиве туристичке вредности представљају системи воденица поточара у готово свим насељима Сиринићке жупе. А. Урошевић, је запазио да само у Штрпцу на Миљоштици таквих воденица има око 40, у Јажинцу 9, Готовуши 20 итд. (А. Урошевић, 1948.). То је својеврстан етнокултурни и привредни раритет јер уз специфичне облике наводњавања системом гравитације, ово представља посебан облик традиционалног привређивања. На овим истим рекама доскора су постојале и познате ваљаонице домаћег сукна ("ваљејце") изатканог од вуне. Засад су ово само могућности за обогаћивање туристичке понуде и успостављања комплементарности туризма са традиционалним облицима привређивања. У том смислу неопходне су одговарајуће акције и промене схватања у организацији туризма овог подручја.

Изван таквог домашаја, нажалост, су и "горске очи", глацијална језера у цирковима под билом Шаре, која представљају праве драгуље ове прекрасне планине. У оквиру туристичког подручја Брезовица, на тој шарској страни, највећа су Ливадичко или Штрбачко, Мало и Велико Јажиначко језеро, а изнад Превалца у сливу Призренске Бистрице Големо језеро. Осим своје природне атрактивности и релативно добре приступачности, ова језера су од вајкада позната као стецишта сточара и места повремених окупљања становништва уз одређене верске обреде и друге фолклорне свечаности. Нарочито су масовна окупљања за Св. Илију, почетком августа. Поред њихових природних одлика, управо и због овога их треба посебно валоризовати и презентовати кроз организовану туристичку понуду.

*
* *

Бројни истраживачи Шар планине, од Ами Буе-а, па до савремених, указивали су на посебне биогеографске вредности овог планинског масива. У том смислу Шара представља право флористичко и фаунистичко богатство и разноврсност каква се ретко среће. Значајно је присуство и многих реликтних врсти. Биљни и животињски свет подручја Брезовице има огроман значај за њен туристички просперитет. Особине и распрострањења биљних формација дају основне импресије о природном пејсажу које су овде веома снажне. Читаво подручје Брезовице посматрано из подножја прекривено је шумском и травном вегетацијом и проткано најразноврснијим нијансама зелене боје. Тај колорит веома пријатно делује и на психу градског човека. Стога биљни свет овог предела има непроцењиве вредности и представља један од основних услова његове туристичке атрактивности.

Од шумских врста нарочито распрострањење имају благун, цер, јаблан, бели јасен, буква и бреза, а од жбуња леска, павит и купина. У близини насеља Брезовица, изузев оголићене серпентинско - перидотитске косе на коме је Градиште, готово да и нема голети. Шарске падине, које су у погледу биљног света најатрактивније, прекривене су шумским и бујним травним формацијама, протканим разнобојним планинским цветовима. Овде највеће распрострањење има буква, док се на висинама преко 1.600 m јавља четинарски кат. На појединим деловима срећу се и мешовите шуме, попут долина Суве реке и Блатештице. Од четинарских шума преовлађују црни и бели бор, јела, смрча, муника, молика, тис, клека и др. На делу од Калуђерске реке до Превалца срећу се разноврсне четинарске асоцијације са присуством и неких ендемних врста. Тако молика (Pinus peucce) има веће распрострањење у долини Муржичке реке, пределу Царевих ливада и Превалца. На Ошљаку и изворишту Череначке реке (Вирови) среће се муника (Pinus heldreichii), а даље на Коџа Балкану бор кривуљ (Pinus Mughi) и тис (Taxus baccoto) по коме је названа Тисова река, једна од саставница Лепенца.

Изнад шумског ката, чија је горња граница на подручју Брезовице знатно померена дејством човека, простире се травни кат бујних алпских пашњака. Они представљају саставни део огромне шарпланинске пашњачке области, највеће на Балканском полуострву и једне од најизразитијих у Европи. То је непрегледна зона која се пружа од Љуботена па све до ростушких и дебарских бачила, као бескрајна планинска прерија, којој нема примера чак ни у француској Савоји (Крстић О., 1956.). Баш због оваквих особина, као и чворног географског положаја, Шар планина је од прастарих времена била планина скоро свих народа Балкана. Дуж њене пашњачке зоне вековима су се кретали дардански, илирски, влашки, словенски арбанашки и други сточари, те је било Шаре са својим превојима представљало област која је олакшавала народна кретања и прожимање њихових култура.

Према запажањима О. Крстића, ширина пашњачког појаса најмања је на северу око Љуботена, на пашњацима Пирибрега, између Јеловарника више Штрпца и староселских бачила у изворишту Љуботенске реке. Овде и нешто јужније ширина износи 4 до 6 km. Ту је истовремено и најкраћи прелаз преко планинског масива, између Сиринића и Тетовске котлине. Ка врху Језерска чука и Бистрица, као и даље према Црном врху и Кобилици, пашњачка зона се нагло проширује, што је услов-

љено морфолошким одликама шарског била. Доња граница ових пашњака на ширем подручју Брезовице има просечну висину 1.350 до 1.450 m. На целом овом простору пашњаци се простиру до највећих висина. Изузев Љуботена нема ниједног врха који није заоденут травом и на којима не излазе стада оваца.

У широј граничној зони између планинских пашњака и шума велико распрострањење има боровница, а у нешто нижим шумска јагода и малина. Брањем ових плодова баве се многи становници Жупе и тиме остварују допунске приходе у својим домаћинствима. Поменутим биљним врстама може се придодати и веома разноврсно и надасве цењено лековито биље, које поред туристичког има и економски значај. Ту се посебно издваја познати ароматични шарпланински чај (Syderitis scardica), шафран, линцура (Gentilana lutea) итд. Као реликтне врсте треба посебно издвојити алпску ружу (Rhododendron) и друге разнобојне грмиће.

Доњи кат шумске зоне у великој је мери редуциран и сада је под ливадама или ратарским културама. На десној страни Лепенца, нарочито у његовој долинској равни и на платинама, налази се појас оранице и воћњака прошаран ливадама које се наводњавају. Местимично овај појас у источном делу Сиринићке жупе пење се и до 1.000 m висине. У тој нижој зони пространих ливада и пропланка, између ниског растиња, током маја травни покривач бива прекривен разноликим цветним бојама. Доминантну улогу у томе има нарцис ("колениче" како га у народу зову) и друго цвеће. То шаренило боја и цветних мириса представља изузетно повољну основу за здравствено - рекреативни туризам. Уопште узев оваква флористичка разноликост потпуно одговара идеалној средини за одмор и разоноду. Смењивање шума, цветних ливада и пашњака, дозвољавају слободу кретања и не сметају додиру људи са незагађеном природом и стога то игра изузетно значајну здравствено - рекреативну улогу. Наведене и многе друге биљне врсте могу да послуже и као основа за организовање посебних туристичких манифестација, као што би били "Дани нарциса", "Дани брања и спремања боровница" итд.

Шароликости и богатству биљних врсти треба додати и веома разноврстан животињски свет, који може бити од значаја за развитак ловног туризма. Тиме би се стварне и потенцијалне могућности развитка једног комплексног туристичког центра (здравствено - рекреативног, ловног и зимског спортско - рекреативног) умногоме допуњавале и на ретко рационалан начин комбиновале.

Планинско - пашњачки и шумски регион обухваћен је јединственим ловним ревиром који се од Љуботена, преко Бистрице и Превалца, пружа све до крајњих, западних, делова Шаре. Организационо овај ревир припада Покрајинском ловном газдинству у Приштини. Други ловни ревир у непосредној близини Брезовице је на Коџа Балкану.

Од ретке дивљачи заступљене су дивокозе, срне, дивље свиње, куне и др. Рачуна се да у читавом шарском ловном ревиру има око 600 дивокоза. Значајну заступљеност има и мрки медвед који све више поприма трофејну ловну вредност. Осим тога шарско - коџабалканско ловно подручје представља станиште и веома ретке звери - рис, који се среће још само на суседном Корабу. Од пернате дивљачи посебан значај има ретка врста великог тетреба и тетреба ружавца, чија су станишта на Коџа Балкану, Ошљаку и у долини Суве реке. Као посебну ловну атракцију треба истаћи јаребицу камењарку, чија се станишта везују искључиво за највише делове шарског била и гребена.

Осим побројаних ретких врста дивљачи, на подручју Брезовице сређу се све остале фаунистичке врсте карактеристичне за наше умерене пределе. Овоме треба додати да су Лепенац и његове притоке богате поточном пастрмком.

И поред уложених напора и средстава у сређивању и уређењу наведених ловних ревира (ловачке куће, ловачке "чеке", обученост ловочувара, прехрана и заштита дивљачи и др.) сви ови напори нису праћени комерцијалним ефектима који би произилазили из добро организованог ловног туризма. Вишегодишњом орјентацијом само на зимски спортско-рекреативни туризам, овај облик туристичких активности је изван туристичке понуде Брезовице.

Антропогени туристички мотиви

Како је и наглашено у оцени туристичко-географског положаја туристички комплекс Брезовица лежи у непосредној близини амбијенталних целина веома богатог културног наслеђа. Отуда се у оцени антропогених мотива који могу бити предмет туристичке понуде Брезовице мора поћи од чињенице да се ту могу издвојити најпре они мотиви који су везани за локалну средину и за живот становништва Жупе и веома значајна група мотива у непосредној околини (између 10 до 100 km удаљења), односно дуж метохијског и косовског туристичког магистралног правца. У оцени туристичко-географског положаја указано је да се у тој зони до 100 km налази више изузетно вредних споменика сакралне и профане архитектуре те стога они овде неће бити посебно анализирани. Треба међутим истаћи да у досадашњем развоју туризма Брезовице валоризацији овог споменичког фонда није придавана значајнија пажња, тако да су они још увек изван туристичке понуде овог центра.

Бурни друштвено-историјски догађаји који су се одигравали на простору централно-балканских котлина које окружују Шар планину, па самим тим и на тлу Сиринићке жупе, оставили су веома богати инвентар разноликих мотива

који понајбоље сведоче о тим догађајима кроз читав историјски период и многи од њих могли би да буду валоризовани и стављени у функцију туризма. Међутим када је у питању простор ове Жупе и оно мало сачуваних трагова материјалне културе из најраније прошлости остало је непроучено до данашњег дана. На основу оскудних историјских извора па и археолошких трагова може се ипак да закључи да су обронци Шаре и Сиринићка жупа били насељени веома рано и да је тај континуитет постојао кроз праисторијски, затим читав антички, средњевековни и новији период. У непосредној близини Брезовице на локалитету Каменица пронађена су оруђа (секире) од углачаног камена из неолита и њихова старост се може датирати на 4.500 до 3.500 година до нове ере. У средишњем делу Жупе започета су истраживања једне некрополе (кнежевске) из бронзаног доба. Такође су нађени и предмети из гвозденог доба (1.000 до 500 година до нове ере). Све ово указује да је Сиринићка жупа била насељена доста рано као и на интензитет кретања становништва у овом граничном простору између Дарданца и Илира на западу. Као врсни познавалац топономастике Косова А. Урошевић износи да неки називи насеља у Сиринићу, попут Битиња, наговештавају могућност повременог трачког становништва и поред тога што се овај предео налазио у зони Дарданца. (Урошевић А., 1948.). Тај период је означен и по развијеном сточарству и утврђеним сточарским насеобинама. Користећи се резултатима истраживања Е. Чершкова, Д. Ћукић изводи закључак да у ред таквих насеобина спадају и досад непроучени локалитети попут "Градиште" покрај Брезовице и др, те да се њихово становништво поглавито бавило сточарством (Ћукић Д. 1983.). Трагова таквих насеобина има и на другим местима Жупе.

Прва прелиминарна истраживања, у виду предходних рекогносцирања терена, упућују да су основе данас једва видљивих зидина "Градишта", "Зидовнице", "Грчког града" и других градова из VI века, из доба Византије. Словени су у ове крајеве продрли највероватније око 548 године. Вероватно због рушења и поновног обнављања на овим локалитетима могу се запазити два културна слоја из истог периода. Остаци утврђења "Зидовница" налазе се на узвишењу изнад села Готовуша. Покрај градских зидина видљиви су и трагови неке старе цркве, а у непосредној околини, изнад каптираног извора Беле воде и остаци старог водовода. Са становишта туристичке валоризације ових утврђења далеко је значајнији локалитет "Градиште" на темену косе Дреничке и у непосредној близини туристичког комплекса Брезовица. Овде су видљиви зидови који указују да се ради о два појаса, један на самом врху где се налазила и лонжон кула и други, шири, који се спуштао на Чајлије, односно корито Лепенца где су уочени и остаци старих зграда. У сваком случају за туристичку презентацију ових објеката неопходна су детаљнија истраживања и њихово уређење за те потребе, подразумевајући ту и одређене мере заштите.

Први досад познати записи о Жупи и животу њеног становништва датирају из 13 века. Тако се насеље Беревце први пут помиње у три записа српског јеванђеља из XIII века које се сада налази у Националној библиотеци у Паризу. Посебну улогу у томе имала је црква Св. Петке у Беревцу у којој је писан Октоих из "1353. године у држави превисоког и силног цара српског Степана и његовог сина Уроша руком јермонаха грешног Данила". Овај се Октоих, заједно са Равуловим Читањем из Јеванђеља и Апостола из XIII века, данас чува у библиотеци Честер Бити у Даблину. Равул је писао и Богослужбени зборник који се чува у Манастиру Св. Катарине на Синају. Сви ови рукописи су из XIII века, а писани су или чувани у овој цркви (Задужбине Косова 1987.).

Први помен жупе Сиринић и то под овим именом срећемо у "повељи Хиландарском пиргу из 1331. године" којом Цар Душан дарује планину Млечни изнад Сиринића. У другој Душановој повељи из 1335. године помиње се Селце (Севце) које он заједно са имањем Манастира Св. Петра Коришког прилаже Хиландару. У то време он у Сиринићу има и своје пашњаке на локалитету данас званом Цареве ливаде. Очигледно је да се у време конституисања српске државе и њеном ширењу на југ после победа над Византијом, Жупа нашла готово у самом средишту. Ово нарочито када је њена престоница пресељавана из Сврчина на Косову у Призрен, а доцније Скопље. Догађаји који су међутим иза тога уследили, нарочито пропашћу српске државе после битке на Косову, одразили су се не само на духовни живот становништва Жупе, већ и на композицију њеног становништва. Преко овог простора одвијала су се изузетно снажна миграциона кретања, не само из суседних крајева (Полог и Метохија), већ и удаљенијих предела као што су Црна Гора и Северна Албанија. Новодосељаваним становништвом уношени су нови културни елементи.

У турском попису Области Бранковића из 1455. године помињу се готово сва данашња насеља, истина нека под другим називима и са другима микроположајем. Касније поарбанашена насеља Брод и Фираја тада се наводе под словенским називима Парбуд и Папрадина. Вича је због несигурности њеног становништва променила свој положај, а поплавом разорено насеље Лука (Залуке) трансформисано је у засеок Беревца. Да је духовни живот становништва Сиринића и у измењеним друштвеноисторијским условима још увек био запажен види се из чињенице да су њени становници у 15 веку били прилошници и помагали градњу Манастира Св. Тројице у Мушутишту код Призрена, а касније се по истом основу помињу и код изградње Манастира Девич у Дреници. Из овог периода помиње се више цркава у Жупи, при чему су неке грађене на темељима старијих, да би затим бивале поново рушене и обнављане. Делимичан изузетак је само црквица Св. Николе у Готовуши посвећена храму Св. Спаса која је сачувала свој некадашњи архитектонски изглед и део фресног сликарства. То је уствари

једнобродна црква са полубочастим сводом и фрескама из 70-их година 16 века. У овом селу се налази и црква посвећена Успењу Св. Богородице која је 1886. године обновљена и то на темељима старије цркве. У суседном насељу Драјковцу налази се такође веома интересантна црквица Четрдесет севастијских мученика (Младенци) која је била саграђена у другој половини 16 века али су је Татари порушили 1690. године. Доцније је обновљена и у њој су доскора за Младенце долазили и Шиптари суседног села Фираја, поштујући тако обичаје својих предака.

Код старијих у Доњој Битињи постоји предање да је у 11 веку овде постојала колонија Јермена са црквом и гробљем и да су они касније расељени. Бар засад нису пронађени историјски извори и материјални докази о њиховом макар привременом боравку овде. У селу пак постоји црква Св. Теодора Тирона (у народу звана Црква Тодорица) подигнута непосредно после обнове Пећке патријаршије 1557. године. Поред делимично очуваних фресака из времена градње, овде се налазило неколико изузетно вредних икона рађених у дрвету али су многе од њих нестале. На једној икони са осликаним ликом Св. Илије налази се запис "раба Алексија из Роваца" (код Колашина у Црној Гори) из 1636. године, што указује на време и просторне релације миграционих кретања становништва ка Сиринићкој жупи. На еродираној топографској површини садашњег гробља откривено је али и неиспитано неколико старијих гробница.

Са аспекта туристичке валоризације споменичког и другог наслеђа посебан интерес може да представља црква Св. Борђа у Горњој Битињи подигнута 1920. године, али на темељима далеко старије. Од те старе цркве остали су неки фрагменти фресака са записом ктиторице "Помени Господи рабу Јелену која уписа сије образе" (ослика фреске). На црквеном поду налази се округла мермерна плоча са орнаментом и записом. Она подсећа на сличне плоче у цркви Краља Милутина у Хиландару. Плоче са мозаиком рађене су у 14 веку у клесарској радионици Манастира Св. Арханђела и Михајла код Призрена. (Задужбине Косова 1987. године). У непосредној близини ове цркве у њиви на десној обали реке налази се мермерна плоча са текстом приложника. Ту пише да су 1592. године Никодим и Пртушин поклонили цркви Св. Борђа воденицу, шуму, њиву и ливаду уз претњу и клетву онима који би ово преотели "да је проклет од Господа и васих светих и от слабогах и сакатого". У овој се цркви највероватније једно време чувало познато Призренско јеванђеље писано на пергаменту у 13 веку. Оно је заједно са једним овдашњим Октоихом из 16 века изгорело 1941. године приликом страдања народне библиотеке у Београду (З а д у ж б и н а К о с о в а, 1987.).

Пред крај 16 века саграђено је још неколико црквица у Жупи. Из тог времена је и црква Св. Николе у Штрпцу. Саграђена је и живописна 1576. године. Доцније је дограђена и преправљена и то на основама старије тако да се под земљом, испод нивоа црквеног пода запажају фреске. Небригом свештених лица фреске су доста оштећене као и старо гробље са надгробним спомеиницима. Уништена је и плоча са именима ктитора који су помогли њену градњу. На темељима старе цркве подигнута је и црква Св. Јована Крститеља и то 1911. године. Покрај ње се налази и споменик подигнут 1929. године. Посвећен је изгинулим у ратовима 1912-1918. године.

Као што је поменуто село Севце се под називом Селце први пут помиње у наведеној хрисовуљи из 1355. године Црква Св. Николе у овом селу такође је доста рано саграђена али са још неутврђеним временом градње. Њене садашње фреске рађене су 1861. године од зографа Јосифа из Лазаропоља. У Врбештици такође постоје остаци старих цркава. Посебну занимљивост представља пећинска испосница Св. Петра Коришког, где се и данас одржавају саборске свечаности.

*
* *

Изоловани карактер Сиринићке жупе у односу на остале просторе Косова и Метохије, те северних делова Македоније, у многоме је утицао да се овде очувају многи елементи материјалне и духовне културе који имају архаичне особине. То се у првоме реду односи на ношњу, говорне одлике, организацију живота у кући, на разнолике и веома старе обичаје итд. У свему томе срећемо и неке реликте византијске и српске средњовековне културе проткане доцнијим утицајима из других средина. Нажалост Сиринићка жупа је не, само археолошки, већ и етнографски и уопште културолошки недовољно проучена, нарочито не са аспекта укључивања ових мотивских садржаја кроз комплекснију туристичку понуду Брезовице. Истраживања ове врсте дала би драгоцени материјал на основу кога би и одговарајући стручњаци могли да укажу на њихове специфичности и вредности, како би се исте могле да разликују од разних примеса са стране. Очување и неговање ових вредности посебно је значајно због све виднијих уношења фолклорноетнографских, градитељских и других примеса прихватаних и због доста изражених печалбарских и уопште миграционих кретања становништва ове Жупе. Нарочито се ти страни утицаји запажају у градитељству и опремању куће, али све више и код других етнокултурних елемената. Још је у другој половини прошлога века, са слабљењем турске моћи и све чешћих упада пљачкаша из Љуме (Албаније), дошло до опадања сточарства дотле најважнијег облика привређивања и услова опстанка на овом простору. Тиме је бивало све више потенцирано печалбарство, али и емиграције нарочито радно способног становништва. Становнике ове Жупе данас срећемо у готово свим деловима света и они по повратку доносе елементе туђе овом културном амбијенту.

Сеоска насеља Сиринићке жупе, нарочито Штрпце, припадају категорији збијених села, слично онима у суседној Средачкој жупи и тетовској подгорини. И због таквих својих типолошких одлика њих без двоумљења можемо третирати као својеврсне антропогене туристичке мотиве. Ту се нарочито истичу веома интересантни објекти народне архитектуре. Досад сачувани објекти су део градитељске баштине каква се ретко среће у другим деловима Србије. Обзиром да је сточарство доскора било основа привредног живота у вишим деловима ширег подручја Брезовице, на погодним теренима, срећемо привремена сточарска насеља, тзв. бачије (у народу "бачења") где се може проматрати веома интересантан начин организације економског и друштвеног живота сточара. За туристе из других крајева нарочито су интересантни млечни производи као што је надалеко чувени шарски сир. При бољој организацији угоститељства требало би посебно повести рачуна о презентацији аутохтоних специјалитета народне кухиње, као што су "бареница", "варено сирење" и др. Све то може да представља својеврсну атракцију и укључивање посетилаца у прави амбијент Сиринићке жупе. Туристичка валоризација антропогених мотива подразумева и презентацију својеврсних архаичних светковина које су везане за верске обреде и празнике, облике привређивања и организацију живота, напр. "Вучари", "Прочка" ("Покладе"), "Лазарице", "Крстоноше" и друге литије, разне мобе у време косидбе итд.

Ако се туризму приђе као фактору развоја комплементарних делатности онда је несумњиво да посебан интерес представља специфична народна радиност која у овом крају има и богату традицију. У условима опште привредне неразвијености укључивање становништва у ове делатности може имати вишеструко значење. На једној страни ради се о обогаћивању туристичке понуде и остваривању промета у трговини, а на другој о запошљавању вишка радне снаге и преради домаћих сировина, нарочито вуне, дрвета и сл. То би свакако утицало и на карактер и обим емиграционих кретања становништва ове Жупе. Треба напоменути да постоји традиционална упућеност женског становништва у плетарству, везењу, итд. С друге стране познато је да су се становници Д. Битиње раније бавили грнчарством, Севца прерадом дрвета, Врбештице производњом дрвеног ћумура итд. Поспешивање домаће радиности и оживљавање традиционалних заната допринело би комплекснијем развоју туризма и свеукупном друштвено-економском напретку Жупе.

*
* *

Уз све изложене природне и антропогене мотиве као предуслове развоја туризма, треба истаћи и то да је Сиринићка жупа у недавној прошлости представљала једно од главних жаришта ослободилачке борбе и да је њено становништво у духу дуготрајних слободарских традиција дало велики број жртава. О томе доста скромно али веома импресивно сведоче спомен плоче (у Друлевом потоку код Смучарског центра, затим Штрпцу и др.), споменик на путу Штрпце - Брезовица где су пред крај рата (28 јуна 1944. године) бугарске фашистичке власти стрељале 46 становника Штрпца, међу њима и малолетну децу, као и монументални споменик "Борцима Шарпланинских партизанских одреда 1941-1945." (рад вајара Светомира Арсића под називом "У недрима мајке") на заравни покрај самог насеља Брезовице.

КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРАВЦИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

У досадашњем развоју туризма на простору Сиринићке жупе постигнути су запажени резултати, но и поред тога треба истаћи да садашњи капацитети ни изблиза не одговарају могућностима овог планинског туристичког центра. Они не одговарају ни стварним потребама туристичког тржишта. Постојећи услови омогућавају даљи развој Брезовице, као носиоца туристичких активности на простору Жупе, и то како у повећању њених капацитета и укупне материјалне основе, тако и обогаћивању њене понуде као предуслова за комплекснији развој и излажења из садашњег неповољног стања. Такво стање изазвано је чињеницом што су, осим зимског спортско-рекреативног, сви други облици туризма запостављени. Таква усмереност у досадашњем развоју, односно изражена једносезоничност у туристичком промету, у многоме се одражава на економичност пословања и ефекте туризма у целини.

Карактеристике досадашњег развоја туризма

И поред тога што су се први смештајни капацитети и организовани туризам на простору Сиринићке жупе појавили 1954. године, слободно се може рећи да планински туризам на Шар планини има доста дугу традицију. Та традиција је дужа на обронцима Шаре према Тетовској или Полошкој котлини. Ту су се први туристи покренули још 1924. године, а већ 1927. обављено је групно организовано пењање на Љуботен. Испод Љуботена 1932. године изграђен је планинарски дом за смештај својих чланова и намерника (Кривокапић Д., 1968.). У гласницима Српског географског друштва међуратних издања и то у одељку "Туристика" описана су та прва туристичка кретања по Шар планини.

У једној пронађеној свесци у којој је записник са оснивачког скупа омладинског клуба "Љуботен" у Штрпцу и то из 1926. године, стоји и то да је један од задатака његових

чланова организовано планинарење, пошумљавање и уређење планинарских стаза. Између два рата било је појединачних посетилаца смучара изнад Штрпца. Код неких трговаца, дакле у боље опремљеним домаћинствима, одвијао се некакав облик сеоског здравствено-рекреативног туризма. Ту су богатији трговци и службеници доводили своју децу на опоравак. Макар да нису сачувани писани трагови, поуздано се зна да су неки Французи 1936. и 1938. године, вршили истраживања на десној долинској страни Муржичке реке и то везаних за здравствени туризам, односно подизање санаторијума за кардиоваскуларне болести.

Као што је поменуто први организовани туризам на овом простору везује се за Брезовицу, односно за вишеструку трансформацију овог насеља. Простор на коме се налази данашње насеље Брезовица, све доскора је био под брезовом и другом листопадном шумом. Последњи остаци овог шумског комплекса искрчени су око 1920. године. Заправо још од друге половине прошлога века овде се зачело привремено сточарско насеље које је имало карактер зимовника. То прво сточарско насеље зачето је од рода Бандулића из села Врбештице. Њихово настањивање овде било је без континуитета и са честим враћањем у Врбештицу. На све ово утицали су спољни фактори као што је лична несигурност српског живља у ратним годинама. Та несигурност и упади арбанашких пљачкаша из Љуме утицали су, не само на формирање сталног насеља, већ и на опште опадање сточарства у Сиринићкој жупи. Године 1925. овде се досељавају и стално настањују породице из рода Борзана. Узроке њиховог пресељавања из Врбештице треба тражити у престанку бављења сточарством и могућностима боље зараде око преношења руде товарним коњима до прве железничке станице у Урошевцу.

Први истражни рударски радови на ширем подручју Брезовице започети су још 1895. године и то од стране рударске компаније "Браћа Алатини". Нема података о тој производњи али се зна да је руда преношена товарним коњима све до Урошевца. Због познатих ратних збивања период од 1910. до 1927. године обележен је потпуним застојем у рударству. Добивши право на истражне радове и експлоатацију хромне руде Mois Асео је обновио старе и започео нове рударске радове. Обнављање рударства представља и почетак изградње Брезовице као рударског средишта, односно насеља. Тако се већ 1927. године овде подижу прве зграде за управу и друге пословне потребе. Уследила је иза тога и рекунструкција пута до Урошевца, тако да се руда преноси запрежним колима. Нарочито велика производња хромне руде забележена је под немачко-бугарском окупацијом (1941-1944. године) када је изграђена и железничка пруга узаног колосека Качаник-Врбештица. Те 1942. године изграђено је и неколико транспортних жичара за превоз руде. Број радника у рудницима који се 1939. године кретао око 250 попео се на преко 3.500, а производња је са 4.000 порасла на око 100.000 тона. Оваква производња и апсорбовање радне снаге из других крајева неминовно су довели до потреба за изградњом стамбених и разних других објеката. Тако се за релативно кратко време јављају обриси новог насеља где је боравило око 1.200 становника. Насеље већ тада добија водовод, канализацију и електрично осветљење. Већ тада се Брезовица по свему разликује од осталих насеља Жупе са изразито руралним особинама (Николић С. 1956.).

У склопу насеља (1942. године) саграђен је посебан комплекс за становање тадашњег управника (данашње ловно газдинство) и први објекат за одмор и рекреацију, тзв. "Вила" на месту данашње Стојкове куће у склопу смучарског центра. У целокупном раздобљу од 1927. до 1954. године, када је Брезовица имала функцију рударског средишта, насеље је не само добило нове објекте и облике, већ је својим ширењем обухватило и део ранијег сточарског станишта. Ту своју рударску функцију насеље је задржало све до 1954. године када је због недовољних количина хромне руде и нерентабилности експлоатације рударска активност потпуно престала. У новонасталим условима насеље је своју материјалну основу за егзистенцију нашло у веома повољном комплексу природних услова за развој туризма. Нема сумње да је укидање рударства и зачетак туризма имао бројне друге последице и одразио се на живот становништва Сиринићке жупе.

У своме развитку Брезовица је прошла кроз различите фазе почев од привременог, па сталног сточарског, затим рударског и коначно туристичког насеља. Та трансформација функција овог насеља јасно указује на различито искоришћавање постојећих природних услова. У вези са тим вршене су и бројне реконструкције и прилагођавања појединих објеката новим функцијама насеља. После укидања рударских активности, за потребе туризма реконструисан је већи део насеља. Та реконструкција започета је још 1954. године, непосредно са почетком развоја туризма. Некадашња коњушница реконструисана је у хотел "Бреза", а радничке стамбене зграде у депандансе за смештај гостију. Непосредно иза тога уследила је и израда првог генералног урбанистичког плана са планом озелењавања. (Николић С. 1956.). Уз реконструкцију ранијих објеката грађени су и потпуно нови угоститељски објекти.

На простору смучарског центра или Стојкова кућа изграђено је најпре неколико планинарско-смучарских домова. Претходно је на том простору била саграђена поменута "Вила" за одмор и рекреацију управника рудника и то 1942. године. У току рата ту је једно време било седиште Шарпланинског партизанског одреда. Због те активности ту су зграду до темеља порушили бугарски окупатори. Непосредно иза рата зграда је обновљена и то најпре за потребе ловачког друштва и шумског газдинства у Штрпцу. Касније реконструкције биле су у вези са новом функцијом Брезовице, односно за смештај заљубљеника зимских спортова. Она је већ од 1954. године у неку руку

постала школски центар где је одржавана практична настава студената тадашњег Државног института за фискултуру, али ту бораве и прве групе спортиста и студената других земаља. Велике заслуге у том смислу имао је тадашњи наставник смучања М. Нишавић. Тада је од студената ранији назив "Вила" промењен у Стојкова кућа по имену дугогодишњег чувара овог објекта. Развојем туризма, нарочито зимског спортско-рекреативног, у том високопланинском делу Брезовице на надморској висини од 1.700 m, отпочиње изградња и других смештајних капацитета и инфраструктурних објеката за потребе Смучарског центра. Тако је 1965. године изграђена прва жичара са гондолама, да би десет година касније била замењена системом вучних жичара и ски лифтова. Истовремено је изграђен и асфалтни пут (1979. године) којим је Смучарски центар спојен са Брезовицом као ембрионом у развоју туризма. Први конфорнији смештајни капацитет хотел "Центар" изграђен је 1982. године, да би већ 1985. године био порушен и замењен "Моликом" знатно већих капацитета.

Као што је у анализи положаја Брезовице речено у досадашњем развоју туризма запажени су крупни недостаци у просторној организацији туристичких активности. Ту се пре свега полази од чињенице да је овај јединствени туристички комплекс издвојен у три дела. Тиме су умногоме прекинути рационални просторно-функционални односи, јер се између доњег и горњег дела Брезовице налази викенд зона и разни други објекти тзв. некомерцијалног туризма. Са друге стране досадашња оријентација и третман Брезовице искључиво као зимског спортског центра има за последицу неадекватну материјалну основу за функционисање других облика туризма, односно адекватну валоризацију постојећих услова и мотива. Веома је уочљив недостатак уређених спортских терена, објеката за одмор и забаву гостију, те савременије туристичке инфра и супра структуре. Свакако да не смемо да заборавимо чињеницу да у туристички промет овог простора нису укључена сеоска домаћинства и нарочито да није успостављена комплементарност туризма са свим другим облицима привређивања, односно привредних и осталих делатности.

Материјалне основе развоја туризма

Из анализе потенцијала и степена њихове искоришћености јасно се види да на означеним просторима у оквиру Сиринићке жупе постоје сви услови за боравак далеко већег броја туриста, те да постоји несклад између нивоа развијености материјалне основе у односу на створене могућности које овај планински простор пружа. Ако се при томе пође од чињенице да су основна мерила степена развијености неког туристичког центра његова инфраструктурна опремљеност и саобраћајна повезаност, обим и квалитет капацитета за смештај, исхрану и

ична настава
ултуру, али
угих земаља.
тавник сму-
назив "Вила"
чувара овог
о-рекреатив-
надморској
смештајних
Смучарског
са гондо-
мом вучних
и асфалтни
са Брезо-
конфорнији
82. године,
"Моликом"

е речено у
едостаци у
Ту се пре
туристички
прекинути
међу доњег
зни други
ране доса-
ао зимског
атеријалну
, односно
Веома је
бјеката за
инфра и
чињеницу
на сеоска
лементар-
, односно

искориш-
у оквиру
ско већег
вијености
које овај
чињенице
ристичког
обраћајна
схрану и

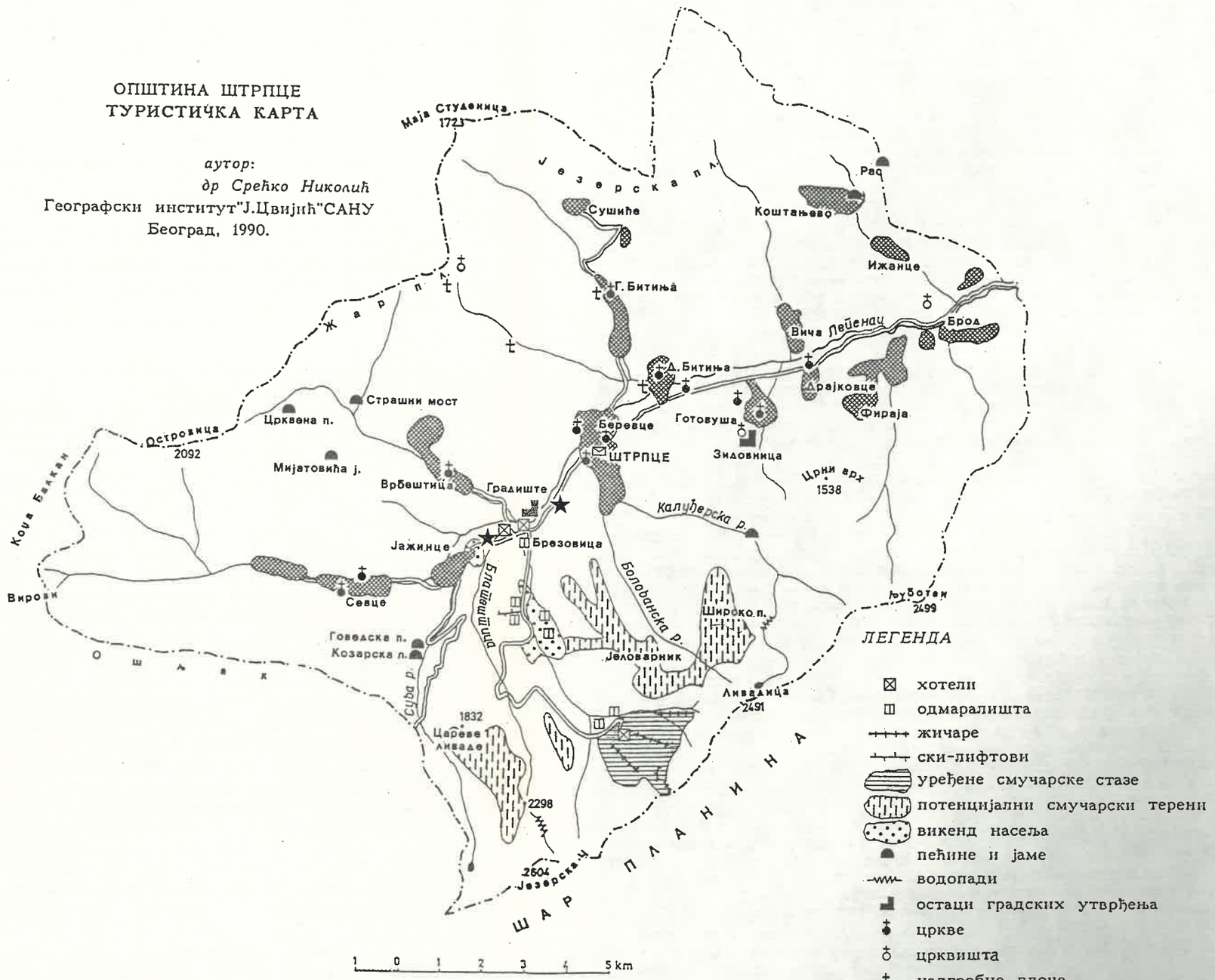

разоноду, пратеће услужне делатности и бројни други видови туристичке надградње, онда се само по себи изводи закључак да се досадашњи развој туризма на овом простору може сматрати иницијалним и да је неопходно да се проблемима материјалне опремљености посвети знатно већа пажња. То је основни предуслов за даљи развој туризма и потврђивање већ стечене афирмације Брезовице која је поглавито базирана на могућностима које природни комплекс пружа. Садашња опремљеност сва три локалитете Брезовица и у квантитативном и у квалитативном погледу није у сразмери са потенцијалима ових простора, нити пак са потребама савременог туризма. Напори који су досад учињени дали су одговарајуће резултате да се у појединим сегментима туристичке опремљености (електромрежа, водовод, жичаре и др.) превазиђе раније неповољно стање, али је неопходно још много тога учинити да би Брезовица израсла у туристички центар југословенских и светских размера на чијим је тржиштима већ стекла афирмацију по постојећим природним условима.

Три назначена локалитета, односно дела јединственог просторног система, повезана су асфалтним путем дужине 9 km али са великим успоном и у зимским месецима недовољно безбедним за несметано одвијање саобраћаја. Коришћење аутобуса за трансфер гостију из хотела "Нарцис" и "Бреза" до смучарског центра није у складу са захтевима све пробирљивије туристичке клијентеле. Стога је неопходна изградња савременије саобраћајне инфраструктуре (системи жичара - гондола или др.) како би се остварио већи степен функционалног повезивања доњег, средњег и горњег дела Брезовице. Овакав систем жичара могао би да иницира отварање суседних потенцијалних локалитета, као што су Штрбачки Јеловарник, Врбештички Јеловарник, Блатештица са Сувим потоком, Цареве ливаде и др.

Новосаграђеним водоводом решено је питање снабдевања водом за садашње али и будуће потребе Брезовице, чак и у случају значајнијег проширења капацитета. То међутим није учињено са проблемом отпадних вода и смећа, тако да се туристички објекти јављају као највећи загађивачи простора. Ово је нарочито актуелно кад су у питању Смучарски центар и викенд зона у долини Муржице.

У условима опште привредне неразвијености Косова и Метохије, а у оквиру тога и новоформиране општине Штрпце, те нарочито због ниске акумулативне и репродуктивне способности туристичко-угоститељске привреде, у дужем периоду нису постојали предуслови за већа улагања у модернизацију и проширење рецептивних капацитета и укупне материјалне опремљености Брезовице, као носиоца туристичке активности у Сиринићкој жупи. Ти услови се битно нису изменили ни после 1972. године од када се Брезовица налази у саставу INEX-а, односно данас Интерекспорта. Треба ипак истаћи да су за то време изграђени хотели "Нарцис" (1983.), "Молика" (1985.)

и неколико жичара, али је све то недовољно тако да су рецептивни капацитети Брезовице далеко од потреба туристичког тржишта и могућности овог планинског простора.

Таб. 2. - *Смештајни капацитети по локалитетима*

Смештајни објекти	категорија	број соба	број лежаја	број столица
А. Локалитет Брезовица (900 m над. висине)				
Хотел "Нарцис"	А	130	250	600
Хотел "Бреза"	Б	40	80	220
Дом пензионера	Б	45	108	120
Ловно газдинство		10	30	-
		225	460	940
Б. Локалитет Тршења (1.000-1.100 m над. висине)				
Одмаралиште СУП-а		10	18	80
Одмаралиште ИМК		4	12	20
Одм. "Електрокосово" - апартмани		18	54	-
Дечје одмаралиште		(70)	(350)	-
		102	434	100
В. Локалитет Смучарски центар (1.700 m над. висине)				
Хотел "Молика"	Б	110	330	600
Стојкова кућа		15	35	24
Покрајински СИЗ за физичку културу		40	120	180
Општински СИЗ за физичку културу		35	80	120
		200	565	924
Г. Остали локалитети (2.000 m над. висине)				
Ловачка кућа		3	11	-
Укупно		**530**	**1470**	1964

Напомена: За објекте дечјег одмаралишта у изградњи покренут је поступак за његову пренамену и промену локације, односно, укључивања ових објеката у рецептивне капацитете комерцијалног туризма.

Подаци изнети у табели о смештајним капацитетима недвосмислено указују да је обим рецептивних капацитета Брезовице јако сиромашан и да се од укупно 1.120 лежајних јединица свега 580 или 52% (хотели "Нарцис" и "Молика") може да укључи у савремену туристичку понуду. Сви остали објекти су или недовољно комфорни или пак припадају категорији одмаралишта, а неки су тзв. објекти затвореног типа.

Овакав обим и нарочито крајње неповољна структура смештајних капацитета нису у складу са потребама савременог туристичког тржишта. Све то указује да је туристичка понуда Брезовице са становишта материјалне основе сиромашна и доста једнострана. Уз чињеницу да недостаје разноврсница структура смештаја код основних капацитета (апартмани, туристичка села и други облици), а код комплементарних још увек нису укључена сеоска домаћинства, велики је недостатак што нема адекватних пратећих садржаја (трговина, сервиси, објекти за разоноду, савремени ПТТ уређаји, информативни пунктови и службе итд.).

Један од сегмената материјалне опремљености су и угоститељски капацитети. Изузев атрактивног ресторана "Ливадица" ("Брвнара") и "Мала брвнара" у средишту викенд зоне, сви остали угоститељски капацитети су у оквиру објеката за смештај. То је такође један од крупних недостатака са којим се овај туристички центар среће. Недостају адекватни ресторани, бифеи, барови и сл. Валоризација туристичких вредности овог дела Шаре подразумева обогаћивање туристичке понуде са квалитетнијом угоститељском услугом која у овом случају мора бити и већа и знатно разноврснија. То су такође значајнији материјални предуслови за повећану пансионску и ванпансионску туристичку потрошњу, што је у функцији економичности пословања носиоца туристичке привреде.

Досадашња развојна оријентација туристичког центра Брезовица првенствено на зимско спортско-рекреативном туризму, усмерила је и његову материјалну опремљеност у том правцу. Тако је у оквиру смучарског центра у последњој деценији дошло до изградње неколико жичара и ски лифтова. У том погледу овај центар располаже таквим капацитетом жичара да он знатно надмашује тренутне потребе, обзиром на релативно скромне смештајне капацитете. Изграђени систем жичара и ски лифтова има укупну дужину од 6.500 m, капацитета 8.000 превезених смучара на сат (А. Јанићевић, 1989.).

Таб. 3. - *Основне карактеристике жичара и ски лифтова*

Назив	Година изградње	Надморске висине почетак	крај	разлика	Дужина	Нагиб у степен.	Особа на сат	Време превоза у min.
А. Жичаре								
Лавља Врата	1985	1718	2147	429	1428	32	1200	9,5
Црвена карпа	1985	1891	2264	373	1269	31	1200	8
Пирибрег	1985	2266	2522	236	521	53	1200	3,4
Караула	1979	1732	2191	459	1186	40	900	10
Велике ливаде	у изградњи							
Б. Ски лифтови								
Бачила	1975	1730	1803	73	301	25	650	1,3
Грчке ливаде	1985	2050	2165	113	429	29	750	1,5
Беревачке рупе	1986	2100	2286	186	731	26	850	3
Муника	1990	1735	1829	94	454	22	750	2,8
Трешња	1990	1005	1171	166	556	30	900	2,4

Извор: Inex - Брезовица

Изнети подаци о капацитетима жичара и ски лифтова јасно указују на несклад појединих сегмената материјалне опремљености Брезовице, као носиоца туристичких активности

на територији општине Штрпце. Ако се при томе дода да у појединим објектима (Дом пензионера, одмаралишта) бораве они који не користе изграђену инфраструктуру за потребе зимског спортско-рекреативног туризма, онда се неминовно поставља питање трошкова одржавања и функционисања система жичара. Томе треба додати и то да је због низа организационих слабости и са становишта савременог туризма неповољног окружења, удео излетника веома низак.

Туристички промет и оцена квалитета туристичке понуде

У досадашњем развоју туризма на простору општине Штрпце постигнути су резултати који могу бити значајни за даљи складнији развој туризма и афирмације Брезовице као јединственог планинског центра чији су потенцијали знатно већи од до сада остваривог промета. Очигледно је да постоји веома уочљива диспропорција између изузетно повољних потенцијала и квалитета туристичке понуде која је у функцији туристичког промета. Већ указана развојна концепција да се развој усмерава ка зимском спортско-рекреативном туризму, па у складу са тим одговарајуће материјалне опремљености, довели су до такве организације свих активности и понуде која није значајније утицала на повећање туристичког промета. Кретање укупног туристичког промета и његова временска диструбуција јасно указују да у туристичкој понуди нису дошли до изражаја бројни други потенцијали у овом простору који су могли да буду валоризовани.

Таб. 4. - *Кретање туристичког промета на територији општине*

Година	посетиоци			ноћивања			просечан боравак		
	уку.	домаћи	страни	уку.	домаћи	страни	уку.	дом.	стр.
1960	3156	3156	-	14890	14890	-	4,7	4,7	-
1965	3896	3424	472	23376	22779	5977	6,0	6,6	1,3
1970	3022	2790	232	11106	10497	609	3,7	3,8	2,6
1975	5617	4974	647	14081	12941	1140	2,5	2,6	1,8
1980	6124	5785	357	15591	14986	605	2,5	2,6	1,7
1985	22958	22257	701	123679	122044	1635	5,4	5,5	2,3
1990	16491	14540	1951	99073	90033	9040	6,0	6,2	4,6
	у процентима								
1960	100,0	100,0	-	100,0	100,0	-			
1965	100,0	87,9	12,1	100,0	97,4	2,5			
1970	100,0	92,3	7,7	100,0	94,5	5,5			
1975	100,0	88,6	11,5	100,0	91,9	8,9			
1980	100,0	94,2	5,8	100,0	96,1	3,9			
1985	100,0	97,0	3,0	100,0	98,7	1,3			
1990	100,0	88,0	11,8	100,0	90,9	9,1			

Извор: Републички завод за статистику СР Србије, Inex Брезовица.

Осим изнетих концепцијских усмерења и изградње, на кретање туристичког промета утицали су и бројни други фактори, пре свих организациони (организација пласмана и пословања) и неки спољни као што је политичко безбедоносна ситуација на Косову и Метохији која траје у дужем временском периоду. Све то утицало је да проширење материјалне основе и изградње нових објеката не буде праћено адекватним кретањем туристичког промета, односно броја посетилаца и остварених ноћивања. То се види и из кретања туристичког промета у комерцијалним објектима, односно хотелима у саставу INEX Брезовице. Коначно, на опадање туристичког промета управо су утицали ови објекти као носиоци комерцијалног туризма који је од посебног значаја за привредни развој и структуру привређивања новоформиране општине. Учешће хотелских капацитета у броју остварених ноћивања у последњих 10 година смањено је са 77,9% на 65,4%, управо у време када је дошло до изградње два највећа објекта ("Нарцис" 1983. и "Молике" 1985. године).

Таб. 5. - *Кретање туристичког промета у објектима INEX Брезовица*

	Године							
	1980	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Посетиоци								
укупно	5553	6246	15597	18567	19597	21907	17056	12986
домаћи	5196	6010	14896	17596	18356	20959	15514	11035
иностранн	357	236	701	971	1241	948	1542	1951
Ноћивања								
укупно	12147	19013	53995	63688	82271	86759	71274	64805
домаћи	11542	18654	52360	61268	78409	81479	65179	55765
иностранн	605	359	1635	2420	3862	5280	6095	9040
Просечан боравак								
укупно	2,2	3,0	3,5	3,4	4,2	4,0	4,2	5,0
домаћи	2,2	3,1	3,5	3,5	4,3	3,9	4,2	5,0
иностранн	1,7	1,5	2,3	2,5	3,1	5,6	4,0	4,6

Извор: Републички завод за статистику СР Србије, Inex Брезовица.

Велике осцилације у кретању туристичког промета запажају се не само у анализама по годинама и врстама објеката, већ и у његовој временској дистрибуцији. На месечну и сезонску дистрибуцију промета посетилаца и остварених ноћивања понајвише утичу смештајни капацитети у смучарском центру. Они су изразито једносезонични са специфичним типолошким одликама (Ск. 2.).

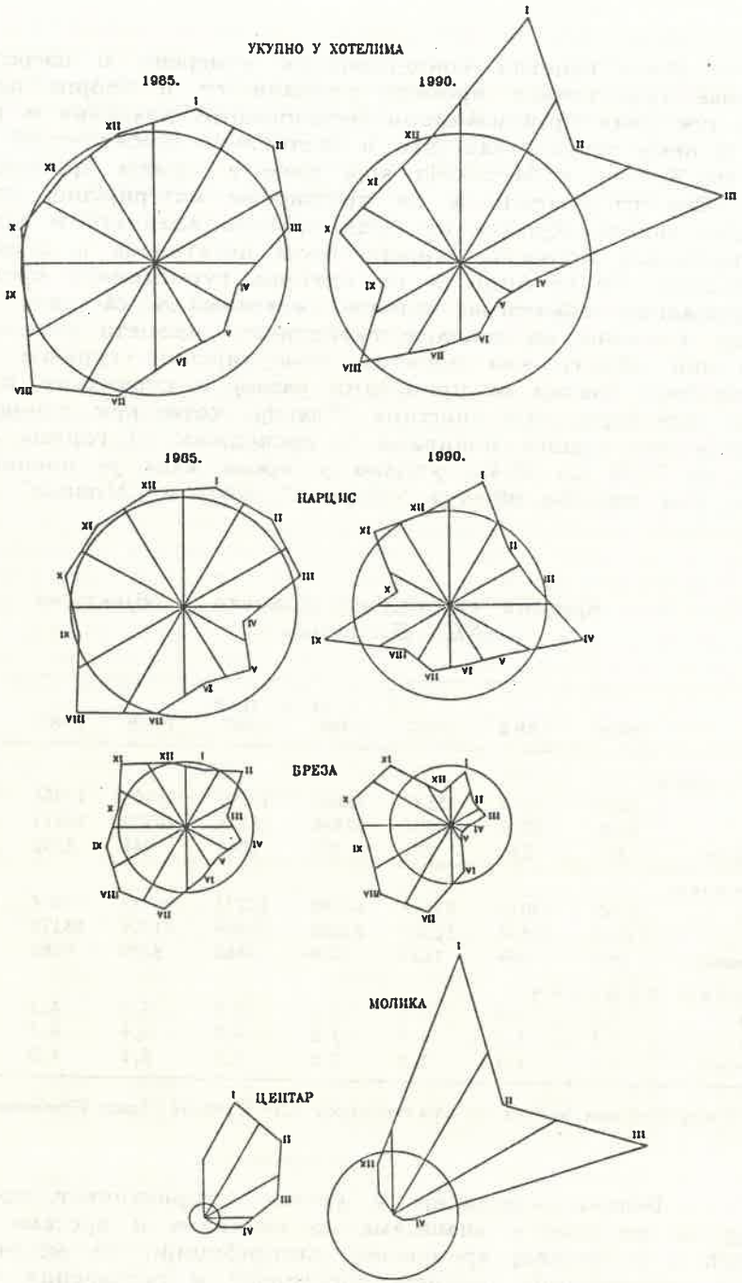

Ск. 2. - *Типограми месечне дистрибуције остварених ноћивања у хотелима Брезовице, 1985. и 1990. године*

Удео промета у летњој туристичкој сезони све се више смањује и код броја посетилаца и остварених ноћивања, са изразитим смањивањем просечне дужине боравка. Овакво кретање туристичког промета одражава се на организацију рада и пословања. У питању је нерационално коришћење радне снаге, што уз високе материјалне трошкове смањује ефекте туризма у привредној структури општине. Посебан проблем представља просечна дужина боравка која је у односу на све друге планинске туристичке центре Србије знатно краћа. То се односи и на степен искоришћености објеката из кога директно проистичу сви економски ефекти.

Таб. 6. - *Временска (месечна) дистрибуција туристичког промета у хотелским објектима Брезовице, 1985. и 1990. године*

Месеци	1985. година				1990. година			
	посетиоци		ноћивања		посетиоци		ноћивања	
	број	%	број	%	број	%	број	%
I	1416	7,5	6497	10,2	1565	12,2	10134	16,4
II	1391	7,4	6724	10,5	1175	9,1	6969	11,2
III	1639	8,7	5566	8,7	1758	13,7	10754	17,4
IV	1558	8,3	3463	5,4	1048	8,2	2811	4,5
V	2167	11,5	3966	6,2	984	7,7	2077	3,4
VI	1854	9,8	3764	5,9	889	6,9	2919	4,7
VII	1436	7,6	5565	8,7	632	4,9	3479	5,6
VIII	1483	7,9	6967	10,9	1011	7,9	5534	8,9
IX	1542	8,2	5321	8,3	535	4,2	3122	5,0
X	1597	8,5	5498	8,6	1197	9,3	4875	7,9
XI	1327	7,0	5094	8,0	912	7,1	4325	7,0
XII	1441	7,6	5475	8,5	1138	8,9	4977	8,0

Извор: Републички завод за статистику СР Србије.

Овакво кретање туристичког промета и степена искоришћености смештајних као и објеката инфрструктуре, негативно се одражавају и на све друге комплементарне делатности (трговина, саобраћај, домаћа радиност, па и могућност коришћења пољопривредних производа код индивидуалних газдинстава). Свему овоме доприноси назначена једнострана усмереност туристичке понуде Брезовице. Њена доста скромна туристичка понуда, слабости у организацији и пласману, имају и бројне друге последице. Садашњу понуду Брезовице карактерише изузетно ниска ванпасионска потрошња.

*
* *

У анализама фактора и процеса досадашњег развоја привреде и посебно концепцији дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце (Б. Дерић са сарадницима, 1990.) јасно је указано на значајну улогу туризма у даљем развоју привреде и изласка из садашње неразвијености. Ослањајући се на изванредно повољне услове овог простора, на досадашњи макар иницијални развој и афирмацију Брезовице на домаћем и иностраном туристичком тржишту, оправдано се туризам сматра окосницом будућег развоја општине. При томе, нужно се намеће питање комплементарности туризма са осталим привредним и непривредним делатностима. То подразумева преструктуирање и прилагођавање садашње привреде потребама савременог туризма и заштите простора, као и ревитализацију села са свим његовим архаичним особинама и облицима привређивања. То може да допринесе побољшању туристичке понуде што је од посебног значаја за туризам али и укупан друштвено-економски развој и просторну организацију свих активности на територији новоформиране општине Штрпце.

Литература

1. Цвијић Ј., *Основе за географију и геологију Македоније и Јужне Србије*, књ. III, Београд, 1911.
2. Урошевић А., *Шарпланинска жупа Сиринић*, Годишен зборник, Филозофски факултет на Универзитет Скопје, књ. I, Скопје, 1948.
3. Радовановић В., *Географске основе Јужне Србије*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912-1937, Скопље, 1937.
4. Ђукић Д., *Туристичка валоризација природних, етнографских и других културних потенцијала Шар-планине*, СГД, Посебна издања, књ. 55, Београд, 1983.
5. Krivokapić D., *Vrste i oblici snega na Šar-planini*, Priroda br. 8, Zagreb, 1959.
6. Николић С., *Зимски спортско-туристички центри у Југославији*, (студија) Туристичка валоризација природе Југославије, Географски завод ПМФ, Београд, 1963.
7. Николић С., *Брезовица (пример преображаја насеља)*, Зборник радова Географског завода ПМФ, св. III, Београд, 1956.
8. Николић С., *Анализа природних фактора туристичког подручја Брезовица*, Програмско-просторна студија развоја домаћег и иностраног туризма и угоститељсва и спортског центра, Београд-пројект, Београд, 1965.
9. Николић С., *Шар-планина*, Земља и људи, СГД, св. 20., Београд, 1970.
10. Николић С., *Брезовица*, Земља и људи, СГД, св. 25., Београд, 1975.
11. Радовановић М., Николић С., *Слив Призренске Бистрице - геоморфолошка проматрања*, Зборник радова Географског института ПМФ, св. VI, Београд, 1959.
12. Радовановић М., *Планинско-климатска туристичка места и подручја Југославије*, Студија - Туристичка валоризација природе Југославије, Географски завод ПМФ, Београд, 1963.
13. Крстић О., *Планински и шумски пашњаци у Југославији*, Минерва, Суботица, 1956.
14. Пајкић П., *Цркве у Сиринићкој жупи*, Старине Косова и Метохије, IV-V, Приштина, 1968-71.
15. Бачевић М., *Шарпланина - природне предиспозиције за туристичку понуду територије која припада САП Косову*, "Природа Косова", Приштина, 1988.
16. Iten J., Rey M., *Analiza mogućnosti i problemi razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji*, OECD, 1968.
17. Београд-пројект, *Туристичко подручје Брезовица на Шари*, Програмско-просторна студија развоја домаћег и иностраног туризма и угоститељства и спортског центра, Београд, 1965.
18. Investicijski biro Trbovlje, *Regionalni programi razvoja turizma u SAP Kosovo sa aspekta severnošarskog i prokletijskog regiona*, Trbovlje, 1972.
19. Institut za ekonimiku turizma, *Turistički rekreativni sistem Brezovica-Šara*, Zagreb, 1974.
20. NIP: *Pravci ubrzanog razvoja agroindustrijskog kompleksa SAP Kosovo - "Šara I"; Program razvoja turizma u regionu Šare*, Економски институт Приштина, 1986.
21. Institut za ekonomiku industrije, *Predinvesticiona analiza realizacije II faze razvoja turističkog kompleksa Brezovica*, Beograd, 1988.
22. Задужбине Косова, *Споменици и знамења српског народа*, Епархија Рашко-призренска и Богословски факултет у Београду, Београд, 1987.
23. Janićević A., *Razvoj planinskog turizma u SAP Kosovo*, (rukopis specijalističkog rada), Odsek za turizmološke nauke PMF, Beograd, 1989.
24. Здравковић М., *Средњевековни градови и дворци на Косову*, Туристичка штампа, Београд, 1975.

25. Krivokapić D., *Šar-planina*, Turističko-geografski prikaz predela i naroda, Turistička štampa, Beograd, 1969.

26. Кривокапић Д., *Прилог туристичко-географском познавању Шар-планине*, Гласник СГД, св. XLVIII, бр. 1., Београд, 1968.

27. Богићевић М., *Хроника НОБ-а Сиринића*, Урошевац, 1986.

28. Група аутора, *Одлике природне средине Сиринићке жупе*, Посебна издања књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

II

ОРГАНИЗАЦИЈА И КОРИШЋЕЊЕ ПРОСТОРА

МРЕЖА НАСЕЉА*

Циљ израде овога дела студије је да се добију одговори на следећа питања:

- правилности у размештају, развоју и у односима и везама између насеља, као и насеља у односу на геопростор,
- проблеми, вредни елементи и потенцијали у структури, развоју и просторној организацији мреже насеља и
- предлог циљева и елемената за концепцију будућег развоја мреже насеља, њену структуру и просторнофункцијску организацију.

ФАКТОРИ РАЗВОЈА И РАЗМЕШТАЈА НАСЕЉА

Положај Општине у односу на шире геопросторне целине

Општина Штрпце налази се на југу Србије у североисточном подгорју Шар планине. Са косовском котлином, од које је одвојена Жар планином, комуницира кроз Бродску клисуру реке Лепенац. Са призренском котлином комуницира преко превоја "Превалац" (1.515 m н.в.) и Средачке жупе.

Ограђена планинским венцима, Сиринићка жупа има релативно изолован положај у односу на главне развојне осовине у Србији, а у оквиру ње и Косову и Метохији. Развојем комуникација, с обзиром на централни положај у троуглу Приштина-Призрен-Скопље, и невелико растојање од њих (56 km до Скопља, 65 km до Приштине и 39 km од Призрена) ова изолованост је све мања.

---

* Аутори: мр Радмило Јовановић, Дејан Борђевић

Центар Општине је удаљен око 18 km од магистралног пута Приштина-Урошевац-Скопље, најважније комуникације у овом делу Косова, што је један од кључних чинилаца положаја Општине.

На положај Сиринићке жупе осим наведених фактора значајан утицај врше и административно-територијалне промене које су се у поратном периоду догађале на овом простору. У периоду од 1965. до 1988. године територија Сиринићке жупе је била у склопу општине Урошевац. Периферни положај у Општини као и низак степен друштвеног утицаја у управљању довео је до успоравања развоја и знатног заостајања у односу на друге сличне просторне целине на југу Србије. Поновним стварањем општине Штрпце створени су институционални услови за бржи и организованији развој Сиринићке жупе, што преко убрзаног развоја утиче и на пораст значаја у односу на околни простор.

Површина општине Штрпце (247,6 km^2) је 1,9 пута мања од просека за Србију, а 1,5 пута мања од просека за Косово и Метохију. Године 1981. на територији данашње општине Штрпце живело је 12.115 становника; просечна величина општине у Србији била је 4,11 пута, а на Космету 4,50 пута већа. Просечна густина насељености од 48,9 становника на km^2 била је за 2,15 пута мања од оне за Србију, а од густине насељености на Косову и Метохији мања 2,97 пута. Овако мала густина насељености карактеристична је за планинске општине у Србији, поређења ради општина Рашка има просечну густину насељености сличну оној у Сиринићкој жупи (44,3 стан./km^2), док је општина Жагубица, такође планинска, још ређе насељена (26,7 стан/ km^2). Просечна величина насеља с обзиром на топографију и историјски развој износи око 757 становника (Србија 1.514, Космет 1.096, Рашка 483, Жагубица 1.126).

Врсте и значај геопотенцијала за развој и насељавање

Основу геопотенцијала за развој привредних делатности у мрежи насеља чине три области: природни фактори, становништво и изграђени потенцијали. Они у међудејству формирају основу за развој привреде, а тиме и базног сектора насеља[1].

[1] Сви ови фактори појединачно и у међувезама испољавају се као потенцијали или ограничења за развој привреде. Ови фактори су знатно детаљније обрађени у другим специјалистичким студијама о Сиринићкој жупи, тако да ће посебна пажња бити усмерена на њихово међудејство и синтезу фактора.

Природни фактори

Ову групу фактора чине: земљиште (морфологија, експозиција, квалитет...), минерални ресурси, водни потенцијал, клима и амбијенталне вредности и еколошке карактеристике.

Земљиште, које је углавном под неповољним нагибима (већим од 5^0) обухвата највећи део Општине. Повољни и условно повољни терени за развој индустрије од $0-3^0$ чине узан појас ширине 100 до 700 m, површине 5,94 km^2 што је 2,4% од укупне површине Општине, налазе се уз ток Лепенца и нешто малих површина уз Сушићку реку, Беревачки и Врбештички поток. Најквалитетнија земљишта I до III бонитетне класе обухватају готово исте површине, са незнатним партијама у уским долинама притока Лепенца.

Минерални ресурси металоносних руда своде се на партије хромита чија је експлатација вршена до средине педесетих година. Нису потврђена значајнија лежишта ове руде, а поготову не и за економски оправдану експлоатацију. Неметаличне сировине (глина, шљунак и песак) експлоатишу се неорганизовано и у мањим количинама и немају већег значаја за развој.

Водни потенцијал представља значајно богатство овог простора. Бројни извори, површински токови и језера уз обиље подземних вода обезбеђују довољне количине воде за становништво и привреду. Расположива просечна количина воде по становнику износи 12.572 m^3, што је више од 2 пута у односу на југословенски просек (Оцокољић М. и др., 1990.).

Клима је уско повезана са склопом терена. Срећу се бројни варијетети микроклимата од жупског, у најнижим деловима долине Лепенца (потес Штрпце-Брод) преко субалпске на косама долина Лепенца и његових већих притока до алпске на планинским странама Шаре и Жар планине. Микроклимат је условљен експозицијама, тако да је северни и северозападни део Општине, због веће осунчаности, нешто топлији. Обиље падавина и повољан годишњи и просторни распоред уз висину планинских делова и дуготрајан снежни покривач погодује развоју зимског туризма (Ракићевић Т., Динић Ј., 1990.).

Амбијенталне и еколошке вредности Сиринићке жупе су у знатној мери очуване. Ово је, у основи, последица ниског степена привредне развијености, а у мањој мери организоване делатности на заштити. Осетљива еколошка равнотежа се све више нарушава, са убрзанијим развојем који не прате одговарајуће мере заштите. Овај изузетно значајан потенцијал требало би очувати, пре свега као туристички мотив.

Становништво

Број становника углавном стагнира у послератном периоду. Известан пораст броја становника јавља се у једином насељу урбаног карактера - Штрпцу, те у Брезовици (утицај развоја туризма). Стагнација броја становника је директна последица изражених емиграционих токова у целом послератном периооду карактеристична и за српски и за албански живаљ, што се код прве групе не надокнађује наталитетом.

У полној структури преовлађује мушко становништво, без обзира да ли се ради о чисто српским (7 насеља), мешовитим (5 насеља) или албанским насељима (4), уз изузетак општинског средишта - Штрпца. То је, пре свега, последица емигрирања лица женског пола, у фертилном добу, што уз социолошке има и негативне биолошко репродуктивне последице (Група аутора, 1990.).

Односи старосних група су у спрези са националном структуром становништва (66,0% српског, 32,8% албанског и 0,2% осталог становништва). Код албанског живља преко 50% популације чине млађи од 20 година. У српском становништву Сиринићке жупе старији од 60 година процентуално су више заступљени него код Албанаца. Радни контигент чини 6.681 становник од тога је, 1981. године, било активно 2714 лица. Однос наведених категорија указује на значајне резерве радне снаге од 3.967 становника (Група аутора, 1990.).

Образовна структура је неповољна. По резултатима последњег пописа у контигенту становништва старијег од 15 година још увек има 16,4% без било какве школске спреме, који се могу третирати као неписмени (од 72,2% жена - нарочито у старијим годиштима). Група становника са средњим образовањем чини 23,9%, а са високим само 3,5% становништва. Оваква образовна структура је спрегнута са ниским степеном економског развоја и морала би се квалитетно побољшавати у складу са општим развојем Општине (Група аутора, 1990.).

У структури домаћинстава преовлађују традиционални облици као формиране произвођачке и потрошачке јединице. Шиптарска породица је по правилу бројнија од српске и производно и потрошачки затворенија.

Изграђени потенцијали

Инфраструктурни системи су у глобалу неразвијени. Густина путне мреже је нижа од просека за Космет. Енергетска инфраструктура је такође неразвијена - користе се застарели и нефункционални системи; потрошња електричне енергије је ниска са честим прекидима у снабдевању. Комуникационо-информациона инфраструктура је неразвијена (слаба развијеност мреже и слаба покривеност подручја). Комунална инфраструктура (пијаце, депоније и гробља) или не постоји, а и где је има није уређена. Систем успињача својом савременошћу и капацитетом једини носи ознаке релативне развијености, али у односу на потенцијале и он је недовољан (Дерић Б. и др., 1990.).

Основу привреде чини туризам. Последњих деценија, изградњом капацитета на подручју Брезовице и Стојкове куће, покренут је развој савременог туризма. Индустријске капацитете чине само два објекта; један из области металне индустрије и погон дрвне индустрије - пилана.

Трговину чине продавнице, углавном класичног типа, које су лоциране по насељима и са врло ниским стандардом и опремљеношћу. На подручју Општине постоји 95 продавница. У последње време изграђени су модернији и репрезентативнији објекти трговине у Штрпцу, али је то још увек недовољно нарочито са становишта потреба развоја туризма и комплетирања његове понуде (Дерић Б. и др., 1990.).

Објекти друштвеног стандарда су релативно довољни за постојећи број становника, међутим њихова опремљеност не задовољава. Основних школа потпуних или четвороразредних има у готово свим насељима. Средње школе су у Штрпцу и Фираји. Здравствена заштита поред Дома здравља у Штрпцу има релативно развијену мрежу пунктова. Остали објекти друштвеног стандарда су концентрисани у општинском центру.

Стамбени фонд, у коме превлађују индивидуални објекти у приватној својини, је у целини гледано лош. Поједини савременији објекти срећу се у Штрпцу и викенд зонама.

Просторни модел локалитета атрактивних за насељавање

Основу за израду модела атрактивних локалитета чини синтезна оцена веза природних потенцијала и ограничења (нагиби, хипсометрија, експозиција, воде и микроклима) и изграђених објеката (инфраструктура и друштвени стандард).

Критеријуми на основу којих су издвојени терени атрактивни за положај насеља су потенцијали и ограничења.

Потенцијали:

- нагиб терена до 5^0 (по Валесијану) - горња граница насељавања у планинским подручјима (до 1.200 m н.в.),
- јужне, југоисточне и југозападне експозиције,
- присуство извора и водених токова,
- повољна микроклима,
- близина саобраћајница са савременим коловозом,
- блиски објекти енергетске инфраструктуре,
- изграђени објекти друштвеног стандарда (првенствено здравство и школство.

Ограничења:

- запоседнутост терена објектима,
- нагиби већи од 5^0,
- неповољне (хладне) експозиције,
- недостатак воде и потенцијалне поплаве,
- изложеност ветровима, сметови, потенцијалне лавине и сл.,
- квалитетно пољопривредно земљиште (IиII бонитетне класе),
- неразвијена и неквалитетна путна мрежа,
- неразвијена електроенергетска мрежа,
- недостатак објеката друштвеног стандарда,
- загађеност природне средине.

Повољне површине за изградњу већих централних насеља су у Сиринићкој жупи мале (до 8 km^2). Везују се за равне терене у долини Лепенца. Поред тога, део ових површина чине и заравњени делови, дна долина, бочних притока Лепенца. Ови терени у већини случајева или нису приступачни или су недовољно широки, па не дају основу за формирање већих центара, тако да се укупне повољне површине морају редуковати на око 6 km^2.

Применом наведених принципа за класификацију повољности терена утврђено је да се на целокупној површини општине Штрпце, по атрактивности и компактности, издвајају следећи локалитета:

- *Раван око Лепенца* на потесу Штрпце-Беревце- Доња Битиња. Овај локалитет има 162,5 ha у класи од 0 до 3^0 нагиба и 50 ha у класи нагиба од 3 до 5^0. Око 20% од ових површина заузето је насељима и објектима инфраструктуре. Према томе укупне расположиве површине за изградњу насеља и развој привреде, на овом локалитету, износе око 170 ha (1,7 km^2).

- *Потез Брезовица - Јажинце* (слабијих потенцијала и мање површине од претходног). Површине у класи нагиба од 0 до 3^0 обухватају 15 ha, а у класи 3 до 5^0 56 ha. Степен искоришћености овог локалитета је већи (разуђена викенд изградња и комплекс хотела "Нарцис") и креће се око 30% од укупних повољних површина. Према томе, укупне расположиве површине за развој центра на овом локалитету износе око 50 ha (0,5 km^2).

Када је реч о наведеним локалитетима мора се истаћи веома изражен сукоб интереса са постојећим облицима привређивања (пољопривреда и туризам). Први локалитет обухвата најквалитетнија пољопривредна земљишта I до II бонитетне класе и налази се у непосредној близини постојећег општинског центра (1 до 2 km). Други локалитет осим квалитетних пољопривредних површина обухвата и потенцијалне и резервисане просторе за развој туризма у непосредној околини специјализованог центра - Брезовице.

Остали локалитети имају знатно нижи степен атрактивности за изградњу централних насеља и развој привреде. Према томе они припадају нижим категоријама повољности и развој центара (нижег реда) је само условно могућ, а пре свега под утицајем друштвеногеографских фактора.

ОПШТИНА ШТРПЦЕ
ПРОСТОРИ АТРАКТИВНИ ЗА РАЗВОЈ
И НАСЕЉАВАЊЕ

аутори:
мр Радмило Јовановић
Дејан Борђевић
Географски институт "Ј.Цвијић" САНУ
Београд, 1990.

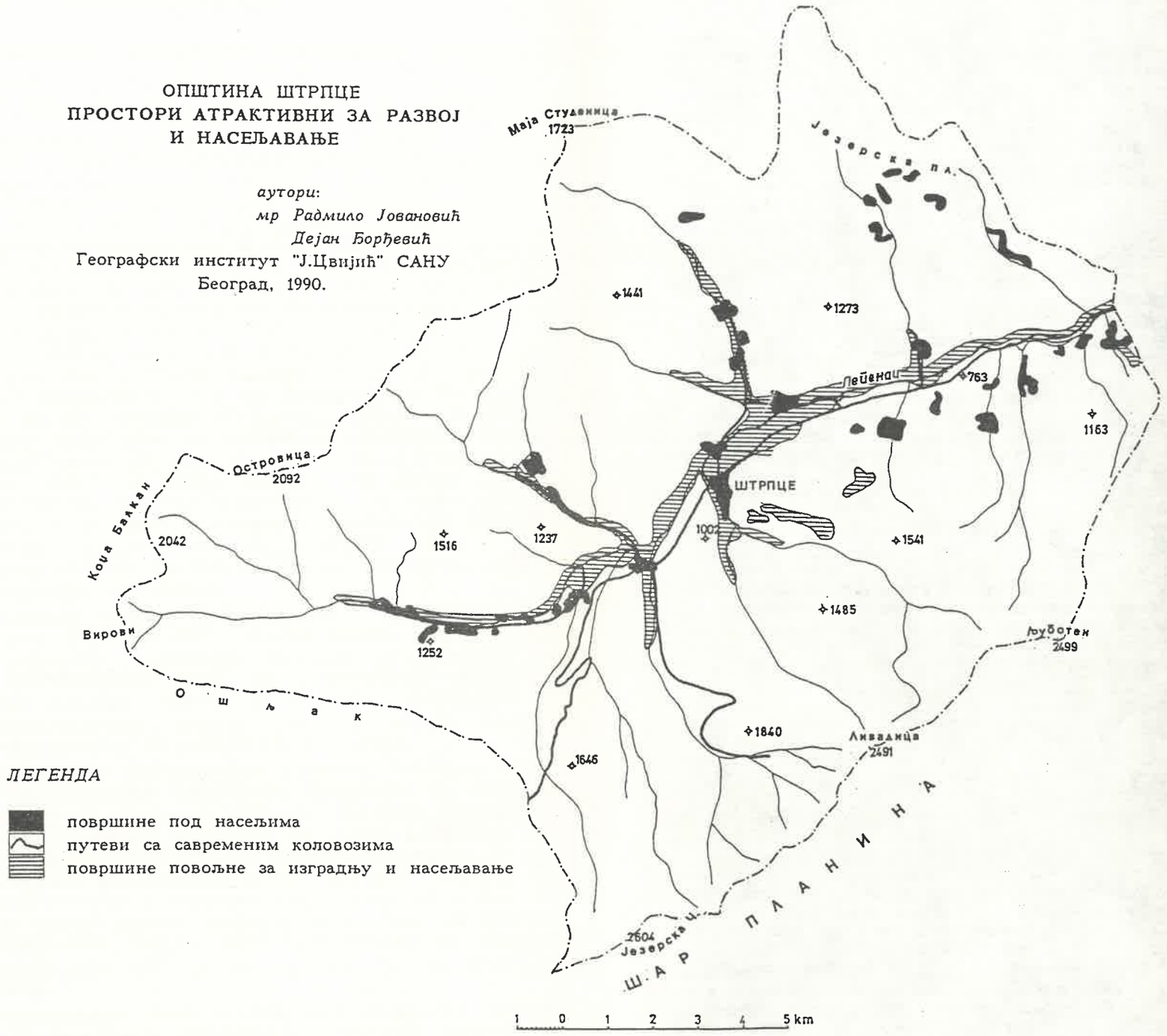

ЛЕГЕНДА

- површине под насељима
- путеви са савременим коловозима
- површине повољне за изградњу и насељавање

ГЕНЕЗА НАСЕЉА

Прелиминарна археолошка истраживања указују да су у VI веку наше ере на путу који је водио кроз Сиринићку жупу изграђена два или три градска утврђења, "Зидовница" изнад села Готовуша и "Градиште" на истоименој коси код Брезовице. Претпоставља се да је Жупа била насељена и раније, још од античког доба: име садашњих села Битиње (Горње и Доње) упућује нас на мишљење да је међу античким становницима било и припадника трачког племена Битина (Урошевић А., 1948.). Као посебна Жупа ова се област по први пут помиње у доба српске средњовековне државе. Преко бројних планинских превоја постојали су у то време каравански путеви између Полога (Тетова) на југу и Косова и Метохије на северу. Из овог доба датирају и први писани документи о Жупи, у повељама цара Стефана Душана (Новаковић С., 1912. и Стојановић Љ., 1990.), те најстарији сакрални објекти. Појединачно се помиње насеље Селце (данашње Севце) као значајна станица на делу караванског пута од Призрена ка Косову. У турском попису из 1455. помињу се Штрпце, Севце и Готовуша (са бројем српских кућа). Сва су сеоска насеља (изузев Брезовице) доста стара; свако од њих је имало барем једну цркву или црквину, од којих су многе сачуване до данас. Велики број записа, натписа (на црквама и гробљима), топонима (Урошевић А., 1948.) и усмених и писмених породичних предања сведочи о континуитету живљења на простору Жупе у ово време и постојању сталних насеља на истим локацијама и често под истим називом као данас.

У периоду турске владавине, па и касније све до пред крај XIX века (1880. до 1890. године) насеља и привредни живот Жупе углавном стагнирају. Основна оријентација на сточарство и пољопривреду није имала значајнији тржишни карактер. У том периоду једино се Штрпце преобразило у локални трговачко-занатски центар, док су остала насеља задржала рурални карактер (Урошевић А., 1948.).

Организована експлоатација хромита, почетком овога века, имала је за последицу преображај Брезовице од сезонске сточарске насеобине у рударско насеље. Настанак рударских колонија променио је изглед и утицао на развој и других насеља у Жупи, а пре свега Севца и Штрпца. Брезовица је дефинитивно формирана као специјализовано рударско насеље (са адекватном опремљеношћу и пратећим садржајима) за време немачке окупације током другог светског рата. Гашењем рударских радова шездесетих година овог века долази до извесне стагнације у привредном животу овога краја, што се одразило и на развој насеља.

Развој туризма који је покренут педесетих година добија замах тек изградњом значајнијих хотелских капацитета осамдесетих година, што доводи до трансформације Брезовице

у туристичко-рекреативни центар са викенд зоном. Овај процес подстакао је развој већине насеља у Жупи, а најпре Штрпца као локалног средишта.

Посебан значај, као што је раније истакнуто, на развој централног насеља Жупе (Штрпца) имале су и административно-територијалне промене у послератном периоду. Измештање општинске управе у Урошевац је у значајној мери успорило развој како Штрпца, тако и осталих насеља у Жупи.

Према томе, констатоване су следеће фазе у развоју мреже насеља:

- До ослобођења од Турака - *фаза изразите доминације пољопривредне делатности* у структури привређивања без изразитих центара,

- Развој рударства - *фаза преображаја насеља* (поготово Брезовице и Врбештице) уз формирање локалног тржишног центра (Штрпце),

- *Фаза интензивнијег развоја туризма* коју прати формирање мреже насеља.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ДАНАШЊЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА И ЊЕНА СТРУКТУРА

Величинска структура насеља

У Сиринићкој жупи има 16 насеља. Просечна величина насеља приказана је у Таб. 1.

Таб. 1. - *Промене просечне величине насеља у Сиринићкој жупи*

Година	Просечна величина	Стандардно одступање
1953.	645,0	399,8
1961.	674,8	420,7
1971.	729,6	468,8
1981.	752,2	462,5

Просечна величина насеља која је испод 1.000 становника (за све четири пописне године) указује на уситњеност насеља. Пораст стандардне девијације је последица концентрације становништва у највећим насељима Жупе (Штрпцу, Броду и Севцу). Просечна величина насеља у општини Штрпце знатно је мања од просека за Србију (1.514) и Космет (1.096). Геопотенцијали Жупе уз друштвено-економске факторе довели су до формирања мреже насеља у којој преовлађују мања села (до 1.000 становника, а у забаченијим планинском деловима и испод 500 житеља).

Промене популационе величине насеља Сиринићке жупе приказане су на Ск. 1.

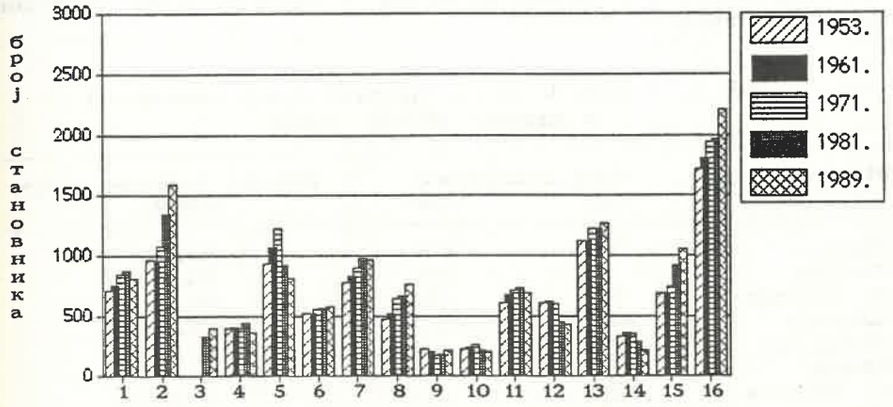

Ск. 1. - *Промене величине насеља Сиринићке жупе (према броју становника) у периоду 1953. - 1989. године*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Г. Битиња, 7. Готовуша, 8. Д. Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја 16. Штрпце

У групи малих сеоских насеља (до 500 становника), 1989. године, била су 4 села и једно специјализовано насеље. У категорији средњих села (500 до 2.000 становника) било је 10 насеља, док је једино општинско средиште имало више од 2.000 житеља, али тек од 1989. године.

Индекс промене броја становника приказан је у Таб. 2.

У групу насеља са изразитим порастом броја становника спадају: Брод, Фираја, Доња Битиња и Штрпце. У прва три насеља пораст становништва јавља се као последица етно-социјалних фактора код албанског живља. У општинском средишту пораст становништва индукован је бржим општим развојем и концентрацијом производних и непроизводних делатности.

У категорији насеља са умереним порастом су Готовуша и Севце (са српским становништвом). Овакав процес, пре свега, произилази из релативно стабилне породичне структуре, а у знатно мањој мери је условљен факторима развоја и положаја ових насеља.

Групу насеља у којима је стагнација броја становника чине: Горња Битиња, Беревце, Драјковце и Јажинце. Горња Битиња и поред периферног положаја у односу на главну комуникациону осовину нема смањење броја становника, пре свега због великог природног прираштаја албанског становништва. У Беревцу нема опадања броја житеља због утицаја општинског средишта, са којим је готово срасло. Извесна концентрација терцијарних функција успорила је опадање броја становника у Драјковцу и Јажинцу.

Таб. 2. - *Број и индекс промене броја становника у периоду 1961-89. године*

Насеље	Број становника 1961.	Број становника 1989.	Индекс промене броја 1989/61.
Брод	957	1594	166,56
Фираја	686	1056	153,94
Д. Битиња	525	762	145,14
Штрпце	1812	2213	122,13
Готовуша	839	970	115,61
Севце	1120	1271	113,48
Г. Битиња	522	574	109,96
Беревце	751	811	107,99
Драјковце	208	222	106,73
Јажинце	673	689	102,38
Вича	408	367	89,95
Ижанце	245	210	85,71
Врбештица	1065	810	76,06
Коштањево	624	429	68,75
Сушиће	362	223	61,60

Напомена: У табели нема насеља Брезовица која се води тек од 1981. године, и од тада бележи пораст.

Најбројнија је категорија насеља са изразитим опадањем броја становника и чине је: Вича, Ижанце, Коштањево, Врбештица и Сушиће. Основни фактор оваквог процеса је периферни положај поменутих села. Једино Вича лежи ближе главном путу, али је без просторних и било каквих развојних потенцијала.

Функцијска структура насеља Сиринићке жупе

Промене броја активних становника приказане су на Ск. 3. и Ск. 4.

У периоду 1953-1971. године јавља се континуиран процес смањења броја активног становништва, чији су узроци у исељавању радно способних становника. Од 1971. године, а нарочито у попису 1981. године, врши се превођење активних

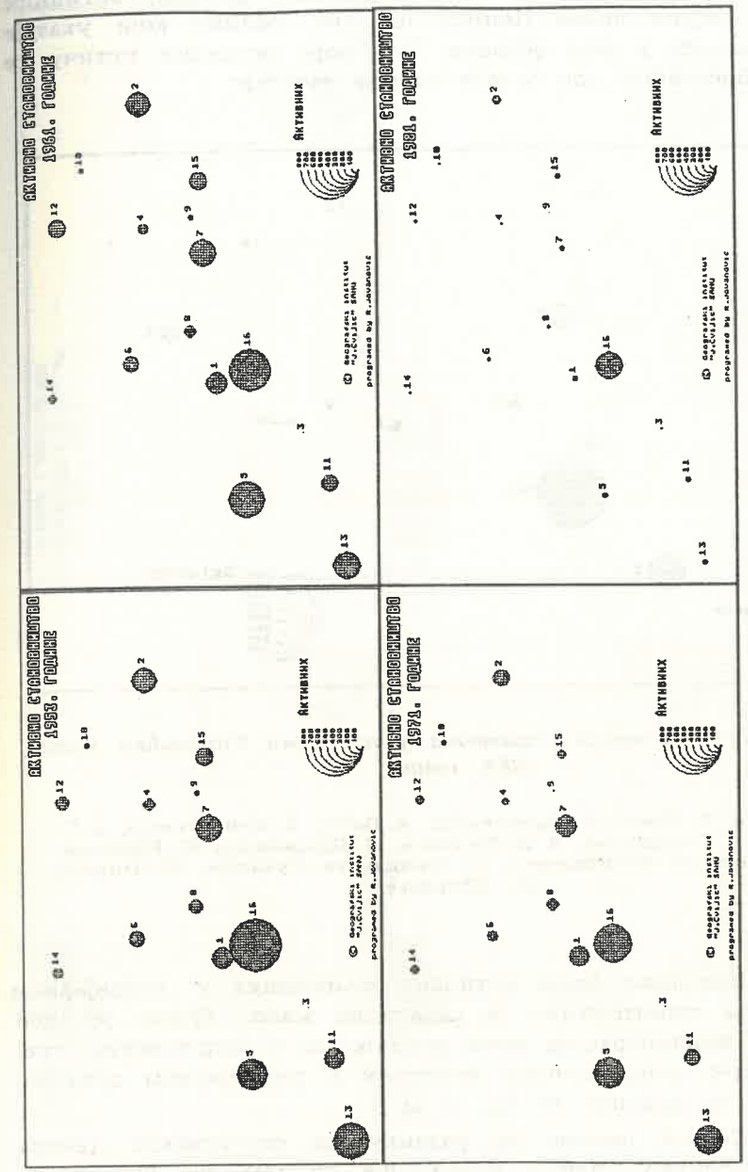

Ск. 2. - *Број активних становника у насељима Сиринићке жупе 1953, 1961, 1971. и 1981. године*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Горња Битиња, 7. Готовуша, 8. Доња Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја и 16. Штрпце

становника у издржавана лица. Темпо и смер ових промена приказан је на Ск. 2. На Ск. 3. приказан је број активних у насељима Жупе према Попису из 1989. године који указује на реалне односе у овој области. По броју активних истичу се Штрпце и Брезовица док остала насеља заостају.

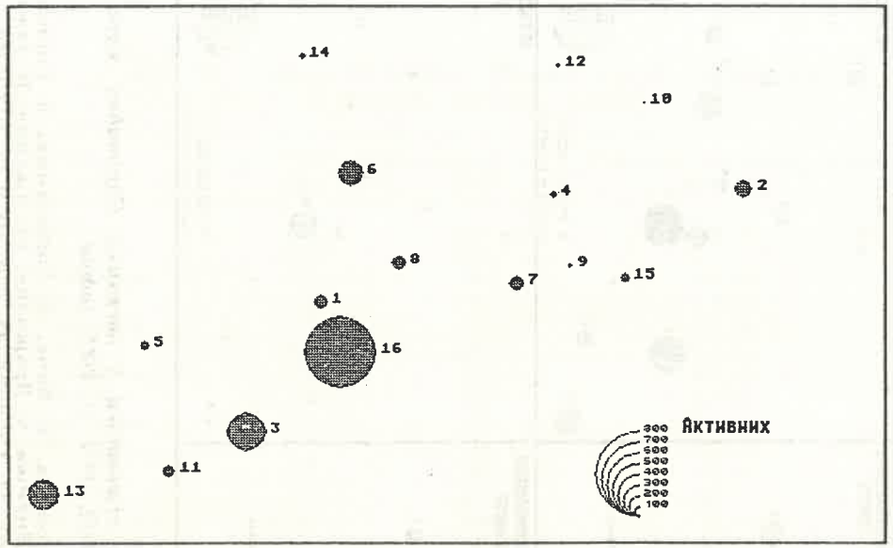

Ск. 3. - *Број активних становника у насељима Сиринићке жупе 1989. године*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Г. Битиња, 7. Готовуша, 8. Д. Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја 16. Штрпце

Повећање броја активних становника у терцијарним и квартарним делатностима је релативно мало. Уједно је уочљив процес концентрације ових делатности у општинском средишту. Процес концентрације активних у терцијарним делатностима може се пратити на Ск. 4. и 5.

Сеоска насеља, за разлику од општинског центра, углавном стагнирају. Нешто израженије промене су 1971. години, док подаци пописа становништва за 1981. годину не дају реалну слику односа функција у селима Сиринићке жупе. Стварно стање (према Ванредном попису из 1989. године), дато

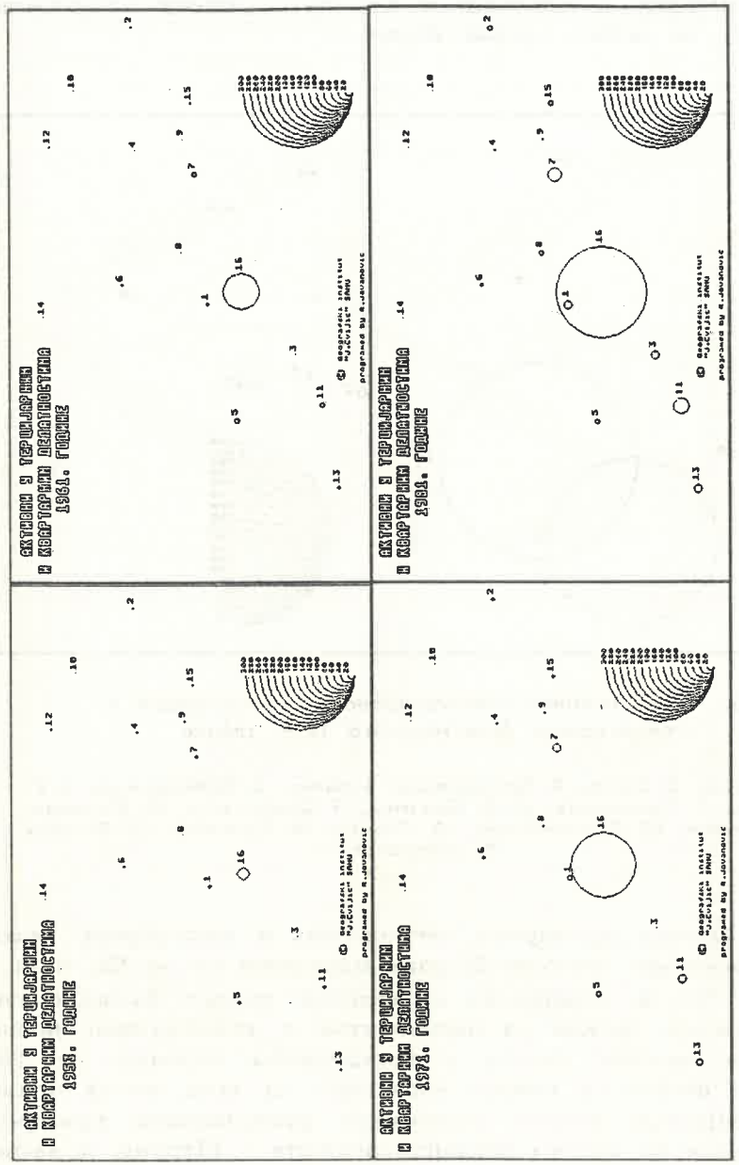

Ск. 4. - *Активно становништво у терцијарним и квартарним делатностима*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Горња Битиња, 7. Готовуша, 8. Доња Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја и 16. Штрпце

на Ск. 5. говори о изразитој развијености терцијарно-квартарног сектора у Штрпцу и Безовици и њихову изражену поларизацију у односу на остала насеља Жупе.

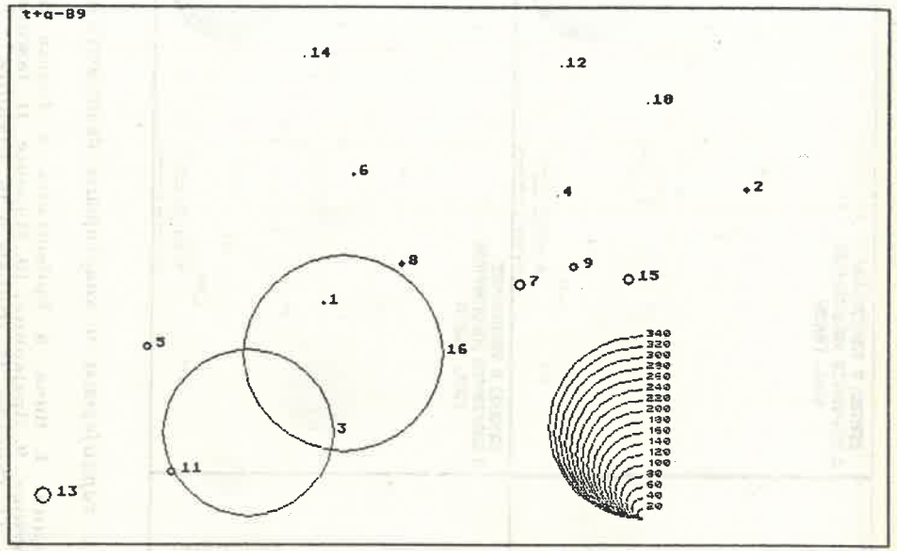

Ск. 5. - *Активно становништво у терцијарним и квартарним делатностима 1989. године*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Г. Битиња, 7. Готовуша, 8. Д. Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја 16. Штрпце

Односи примарних, секундарних и терцијарних делатности у насељима општине Штрпце приказани су на Ск. 6. и 7.

Ск. 6. указује на интензиван процес функционалне диференцијације насеља уз перманентан и континуиран процес преображаја сеоских насеља у посматраном периоду. До 1961. године сва насеља су сеоског карактера; од тада, према пописним материјалима, почиње интензивна функционална трансформација. Најпре се издваја локално средиште - Штрпце, а касније и бројна друга насеља. Подаци за 1981. годину, који указују на изразито висок ниво концентрације секундарних и терцијерно-квартарних активних становника у више од половине насеља у Општини, морају се узети са резервом, поготову ако се

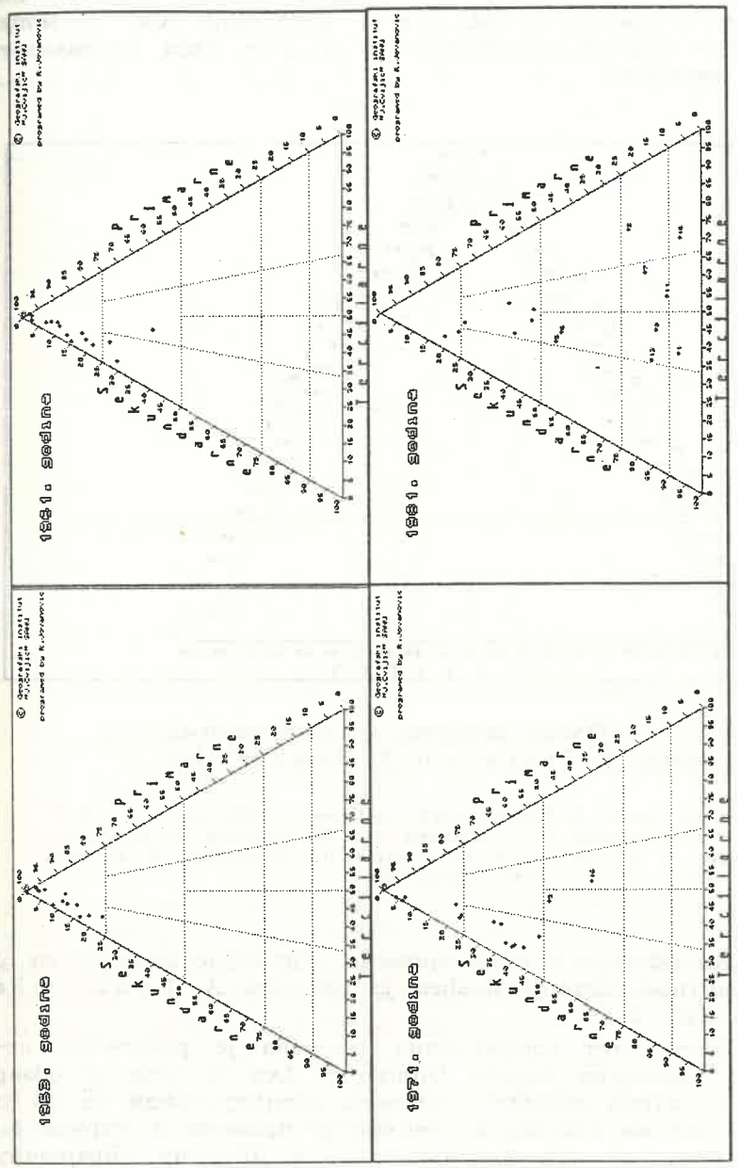

Ск. 6. - *Односи активних по делатностима* (Метод H. Fehre-a и A. Вељковића)

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Горња Битиња, 7. Готовуша, 8. Доња Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја и 16. Штрпце

има у виду стање из 1989. године, приказано на Ск. 7., где постоје само два урбанизована (Штрпце и Брезовица) и једно мешовито насеље (Драјковце). Ови задњи подаци указују на реалне односе у мрежи насеља, док се претходни (Ск. 6.) могу третирати само као индикатор једнога процеса, чији интензитет није толико изражен.

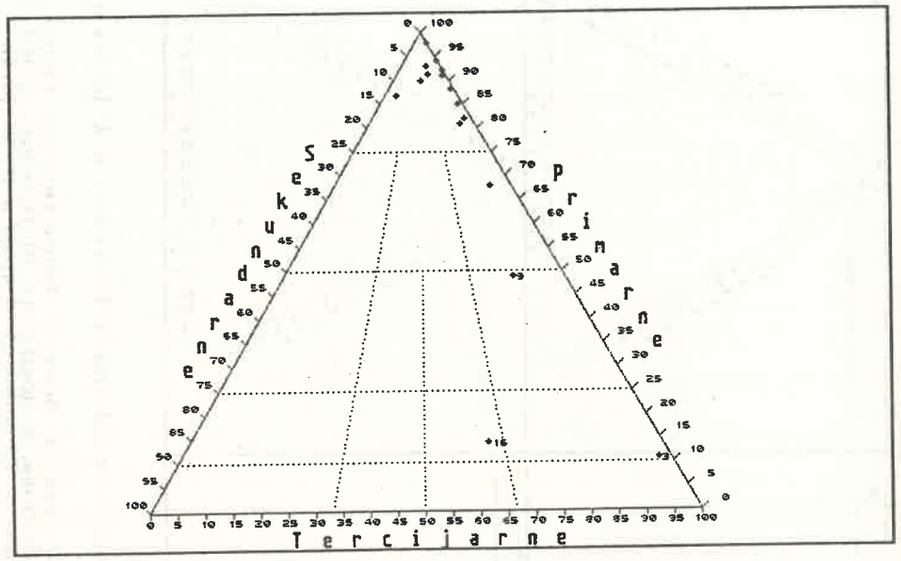

Ск. 7. - *Односи активних по делатностима* (Метод H. Fehre-a и А. Вељковића)

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Г. Битиња, 7. Готовуша, 8. Д. Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја 16. Штрпце

Интензитет и смер промена структуре делатности у насељима општине Штрпце праћен је методом А. Вељковића на Ск. 8. и Таб. 3.

Интензитет структурних промена је релативно велики само у неколико насеља Општине. Ако се узме у обзир да се ради о готово педесетогодишњем периоду, види се да је највећи број насеља стагнирао. Значајније промене у структури делатности могу се констатовати само у Штрпцу, Драјковцу и Брезовици[2]. Степен структурних промена је у директној вези

---

[2] На основу теренских истраживања, јер није постојала као самостално насеље до пописа 1981. године.

са успореним темпом развоја Жупе у целини. Праћење структурних промена, у међупописним периодима, од 1961. до 1981. године није приказано због изузетно ниског нивоа промена у десетогодишњим периодима с једне, и релативно непоузданих података о структури и броју активних у општинама на Космету у последња два редовна пописа с друге стране.

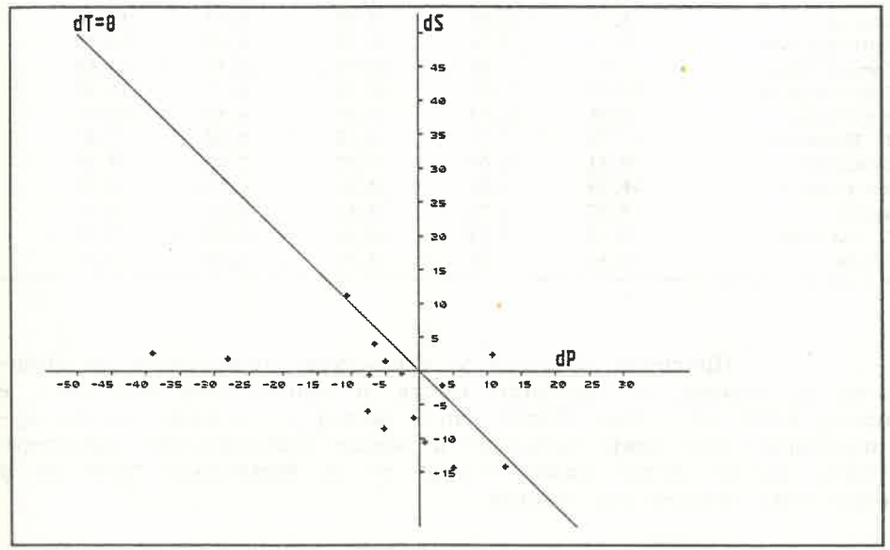

Ск. 8. - *Смер и интензитет структурних промена у пероду 1953-89. година* (Метод А. Вељковића)

У Таб. 3. преовлађују насеља са изразито ниским интензитетом структурних промена. Код њих се, с тога, и не могу изводити правилности о смеру промена и утицају на положај насеља у мрежи, који се и није битније мењао. У насељима са значајнијим интензитетом промена структуре делатности могу се издвојити два типа:

- *први,* код кога је подстицајем концентрације терцијарно-квартарног сектора иницира развој и промена улоге у насеобинској мрежи (Брезовица, Драјковце и у мањој мери Фираја) и

- *други,* коме припада само Штрпце, где је поред концентрације услужних делатности покренут и развој секундарних делатности (индустрије).

Таб. 3. - *Смер и интензитет промена структуре делатности (у %) за период 1953-89. године*

	dp	ds	dt	dq	d
Штрпце	-61,89	12,63	29,37	19,89	61,89
Драјковце	-38,80	2,56	8,26	27,99	38,80
Фираја	-27,80	1,75	0,06	25,99	27,80
Беревце	12,61	-14,23	3,19	-1,57	15,80
Севце	5,10	-14,56	3,08	6,39	14,56
Врбештица	-5,03	-8,70	6,75	6,98	13,73
Готовуша	-7,54	-6,15	10,96	2,73	13,69
Коштањево	-10,41	11,11	-0,98	0,27	11,38
Јажинце	0,89	-10,64	5,25	4,50	10,64
Д. Битиња	-0,72	-7,15	4,55	3,32	7,87
Сушиће	-7,21	-0,64	3,92	3,92	7,84
Ижанце	-6,59	3,86	0,00	2,73	6,59
Брод	-4,87	1,26	1,80	1,80	4,87
Г. Битиња	3,58	-2,22	-0,01	-1,35	3,58
Вича	-2,45	-0,56	2,11	0,89	3,00

Просечне промене у структури делатности за Општину у целини су изразито ниске и износе око 12%, што је испод 0,28% годишње. Овако спор развој проистекао је из дугогодишње стагнације привреде и њеног екстензивног карактера. Нешто интензивнији развој везује се за експанзију туризма у последњих двадесетак година.

Типови насеља према структури делатности

Континуирана трансформација типова насеља представља главну карактеристику односа у мрежи. Опадање примарних делатности уз пораст броја активних у секундарном и терцијерно-квартарном сектору у периоду 1953-1971. година утиче на главне правце трансформација карактера појединих насеља у општини Штрпце. Највеће промене (Ск. 9.) дешавају се у општинском средишту које је из села са нуклеусом непољопривредних делатности (1953. године), преко села са центром (1961. године) израсло у мешовито насеље (1971. године) или до урбаног насеља (1981. године), што морамо прихватити са резервом због наведених недостатака из пописа становништва.

Реалну слику функционалних типова насеља у Сиринићкој жупи даје Ск. 10. рађена на основу података Пописа из 1989. године. Осим велике групе примарних села јављају се:

- у групи урбанизованих насеља: Штрпце и Брезовица,
- као мешовито насеље: Драјковце и
- село са центром Фираја.

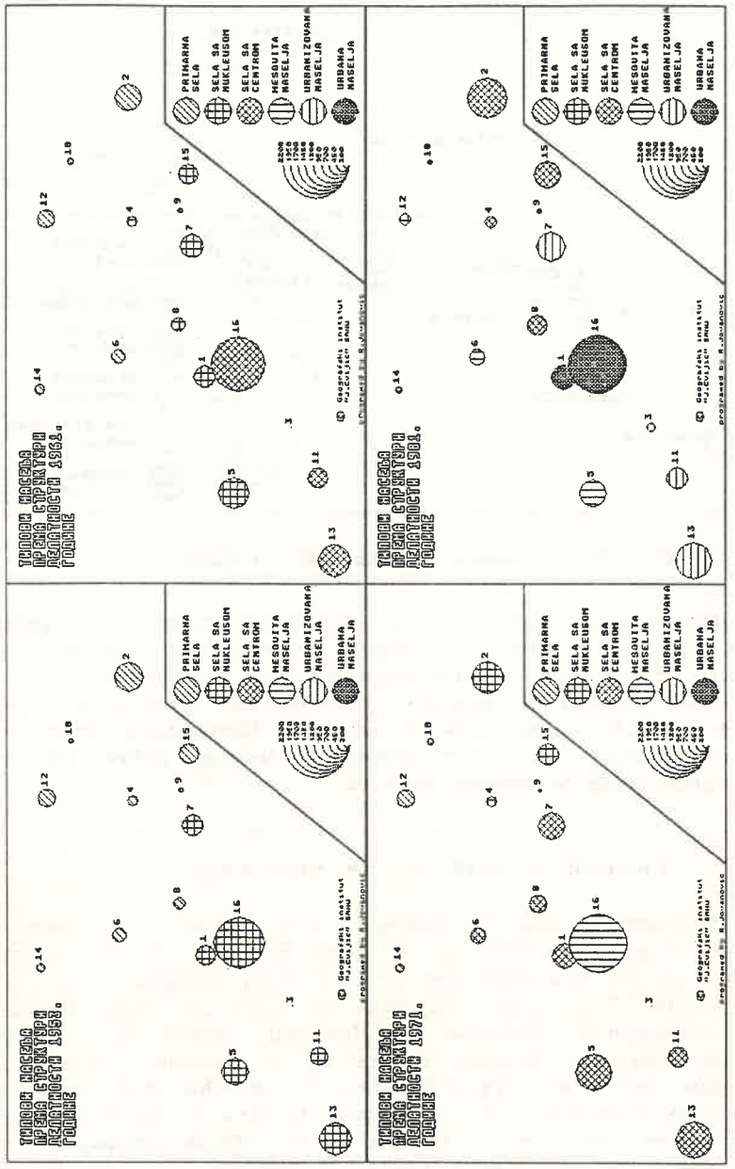

Ск. 9. - *Типолошки развој насеља (1953-81. година)*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Горња Битиња, 7. Готовуша, 8. Доња Битиња, 9. Драјковце. 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја и 16. Штрпце

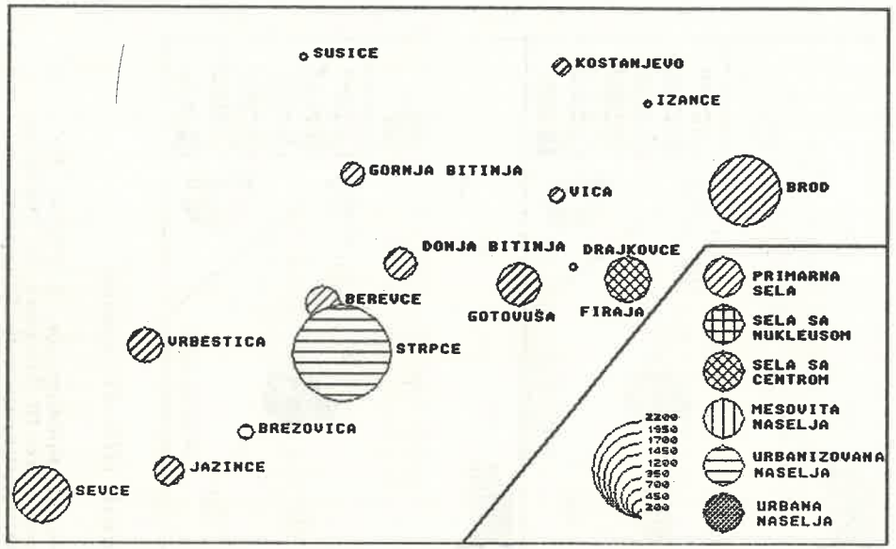

Ск. 10. - *Типови насеља 1989. године*

Општинско средиште са концентрацијом услужних, управних и других функција значајно се издваја у односу на остала насеља. Брезовица је специјализовани туристички центар са тенденцијом развоја и других централних функција. Драјковце је центар заједнице села у развоју. Централне функције у Фираји обухватају само образовање и немају већег утицаја на положај овог села у мрежи насеља.

Типови насеља према положају

Већина насеља Сиринићке жупе леже у долинама. У алувијалној равни Лепенца леже села Беревце, Севце и највећим својим делом Јажинце, јер се ово село једним делом налази и у долини Суве реке. Штрпце и Брод су само појединим својим одвојеним деловима уз Лепенац, иначе су у долинама његових притока. Делови Брода су у долини Лепенца, и са леве стране ове реке (Цариħи), док је највећи део села расут у долинама Ропотског и Јазбинског потока и других потока на шарској страни. Доња Битиња је на обема странама Сушиħког потока, али на самом ушħу у Лепенац, те се и ово село може убројати у села у долини Лепенца, који протиче у непосредној близини.

Остала села се налазе уз притоке Лепенца, и то: Штрпце у долини Миљоштичке реке, Брезовица у долини реке Муржице, Готовуша у долини реке Клисуре, Драјковце у долини Драјковачке реке, Фираја у долини Фирајског потока, Ижанце у долини Ижаначке реке, Коштањево и Вича у долини Коштањевачког потока, Сушиħе и Горња Битиња у долини Сушиħког потока и Врбештица у долини Врбештичке реке и делом у долини њене притоке Орлиħевског потока.

Села на осојној страни Жупе леже у нижим деловима речних долина, у подножју Шаре, на изласку долина на вишој или нижој тераси и у алувијалној равни Лепенца. Тако се Штрпце пружа дуж Миљоштице све до главног асфалтног пута, као и један део Брода (махала Огушај) по флувиоглацијалној плавини дуж Ропотског потока до истог пута. Готовуша и Фираја су у подножју Шаре на делувијалним терасама.

Села на присојној страни Жупе су, међутим, у том погледу сасвим друкчија. Нека су у нижим, нека у средњим, а нека у вишим деловима притока Лепенца и на великој надморској висини (Сушиħе 1.100 до 1.200 m н.в. или делови села Коштањева на надморској висини од 1.200 m). У села на већој надморској висини спада и Севце у горњем току Лепенца, чије се крајње куħе налазе на надморској висини од 1.100 m.

Највећа села (Штрпце, Готовуша и Брод) налазе се на осојној страни Жупе, на додиру двају различитих географских целина (по начину коришħења земљишта): земљорадничке ниже и простране сточарске зоне на Шари изнад претходне.

Генетски и морфолошки типови насеља

Села Сиринићке жупе припадају збијеном и разбијеном типу насеља различитих варијетета. У збијена села спадају сва српска и мешовита насеља. Таква су: Јажинце, Беревце, Севце, Доња Битиња, Драјковце, Готовуша и Штрпце. Код појединих села има извесних одступања од правог збијеног типа, али су та одступања такве природе да не мењају основне карактеристике насеља. У Доњој Битињи постоје три махале на малим међусобним растојањима која су условили потоци широких и благих страна који их раздвајају (у морфолошком смислу групно-разбијени тип насеља). Слична је ситуација и са селом Врбештица. Село Драјковце се такође састоји из горњег, старијег дела, и доњег новијег дела уз главну саобраħајницу, између којих је растојање незнатно. Сушиħе, иако на надморској висини изнад 1.000 m, припада типу збијених села (Којиħ Б., Симоновиħ Б., 1975.).

Села Брод и Фираја, настањена Албанцима, припадају ибарском или цематском групно-разбијеном типу насеља. Оба села су разбијена на махале које се махом налазе на косама и падинама веома развијених сливова мањих река и потока. Најстарији делови насеља су, по правилу, на највишим делови-

ма страна и увала. Насеља су се ширила спуштањем низ стране речних токова, али врло ретко до самог пута.

Села са албанским живљем Коштањево и Ижанце припадају потпуна разбијеном, старовлашком типу насеља. Засеоци (махале) и појединачне куће налазе се на великим међусобним растојањима, махом на теменима и странама брда, врло ретко уз саме речне токове (најважније економске површине налазе се на заравњеним врховима и благим странама, док су речне долине тешко приступачне и, углавном, врло стрмих страна).

Посторна дистрибуција насеља

Због велике дисецираности рељефа насеља су лоцирана на различитим висинама (од 750 до 1.225 m н.в.) - најнижа тачка у општини лежи на 739 m н.в. (Лепенац у Бродској клисури), а највиша кота је врх Шаре Бистрица (2.651 m н.в.). Поједина насеља у Општини су разбијеног типа са махалама. За њих је узета просечна надморска висина, која се по правилу поклапа са висином насељског центра. Вертикална дистрибуција насеља приказана је у Таб. 4. и на Ск. 11.

Таб. 4. - *Класе насеља према вертикалној дистрибуцији*

Насеље	НМВ	Класа НМВ	Број становника 1989.	у класи	
Ижанце	750	1	210		
Вича	765	1	367		
Д. Битиња	769	1	762		
Брод	770	1	1594		
Драјковце	782	1	222	3155	25.04%
Беревце	820	2	811		
Готовуша	830	2	970		
Г. Битиња	850	2	574		
Фираја	850	2	1056		
Брезовица	884	2	400		
Штрпце	886	2	2213		
Врбештица	1000	2	810		
Јажинце	1000	2	689	7523	59.70%
Севце	1035	3	1271		
Коштањево	1165	3	429		
Сушиће	1225	3	223	1923	15.26%

Извор: Ауторски оригинали геоморфолошке (Менковић Љ., 1990.) и вегетацијске карте (Татић Б., и др., 1990.).

Напомена: 1 - надморска висина до 800 m; 2 - од 800-1000 m; 3 - преко 1000 m. Критеријуми за издвајање класа надмоске висине су морфолошки и микроклиматско-фитоценолошки.

Већина насеља у општини Штрпце смештена је до 1.000 m н.в. (13 насеља са 84,74% од укупног становништва). Севце, које је у горњем току Лепенца, није типичан репрезент категорије насеља на висини преко 1.000 m н.в., већ су то Коштањево и Сушиће (планинска и просторно изолована насеља са малим бројем житеља). Изнад 1.225 m н.в. нема сталних насеља, овде су привремена сточарска станишта, којих је све мање, и зимски туристички центри у експанзији.

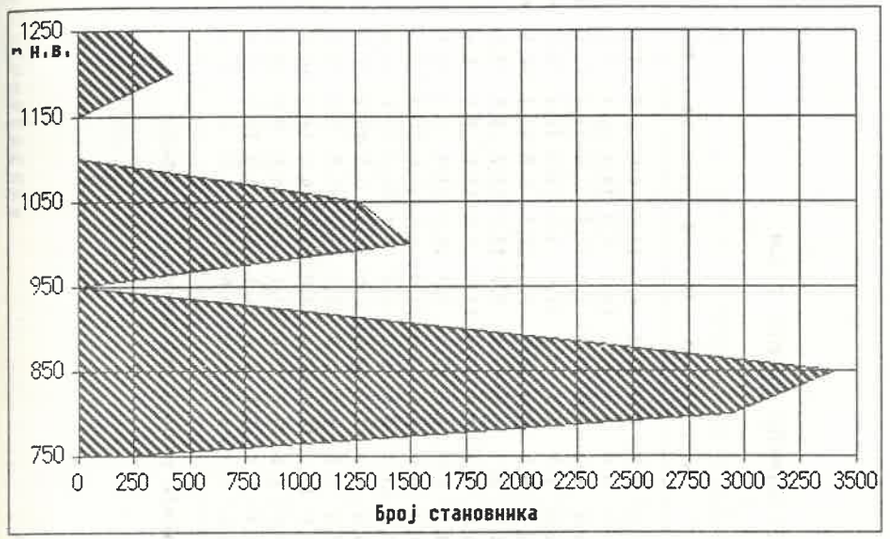

Ск. 11. - *Вертикална дистрибуција становништва у насељима општине Штрпце*

Хоризонтална дистрибуција насеља приказана у тексту односи се на реалне (путне) дистанце међу насељима, а не на њихова најкраћа растојања. Обрађена је дистрибуција у односу на централно насеље (Штрпце), као и међусобна растојања свих насеља у Општини (Таб. 5.).

Најмање растојање између два суседна насеља је 1 km (Штрпце - Беревце; готово су срасла), а највеће 22,3 km (Севце - Ижанце; на два краја Општине). Најповољнији географски положај у мрежи насеља (односно збир растојања до свих осталих насеља) имају Штрпце (101 km), Доња Битиња (103 km), Готовуша (105,3 km), Драјковце (106,9 km) и Беревце (108,9), док неповољан положај имају Ижанце (197 km), Севце (188,8), Сушиће (165,4 km), Врбештица (163 km) и Брод (162,5 km). Прва група насеља има централни положај на територији Општине док су насеља друге групе смештена по ободу.

Посебан значај за организацију животних активности у Општини има хоризонтална дистрибуција насеља у односу на општинско средиште (Штрпце) приказана на Ск. 12.

Таб. 5. - *Дистанце између насеља у км*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	Свега
1. Беревце	0,0	12,2	4,0	7,4	7,0	3,2	6,0	2,3	7,0	15,3	6,0	12,5	9,0	6,9	9,1	1,0	108,9
2. Брод	12,2	0,0	14,1	5,9	17,1	12,8	7,8	9,9	5,4	4,2	16,1	7,2	19,1	16,4	3,2	11,1	162,5
3. Брезовица	4,0	14,1	0,0	9,4	3,0	7,2	8,0	6,3	9,0	17,3	2,0	14,5	3,0	11,1	11,1	3,0	123,0
4. Вича	7,4	5,9	9,4	0,0	10,4	7,8	2,5	4,9	1,8	9,2	11,4	5,1	14,4	11,4	3,9	6,4	111,9
5. Врбештица	7,0	17,1	3,0	0,4	0,0	10,2	11,0	9,3	12,0	20,3	5,0	17,5	6,0	14,1	14,1	6,0	163,0
6. Г. Битиња	3,2	12,8	7,2	7,8	10,2	0,0	6,0	2,9	6,9	13,1	9,2	12,9	12,2	3,6	9,0	4,2	121,2
7. Готовуша	6,0	7,8	8,0	2,5	11,0	6,0	0,0	3,1	1,3	11,0	10,0	7,6	13,0	9,6	3,4	5,0	105,3
8. Д. Битиња	2,3	9,9	6,3	4,9	9,3	2,9	3,1	0,0	4,0	13,1	8,3	10,0	13,0	6,5	6,1	3,3	103,0
9. Драјковце	7,0	5,4	9,0	1,8	12,0	6,9	1,3	4,0	0,0	8,6	11,0	6,9	14,0	10,9	2,1	6,0	106,9
10. Ижанце	15,3	4,2	17,3	9,2	20,3	13,1	11,0	13,1	8,6	0,0	19,3	3,0	22,3	19,6	6,4	14,3	197,0
11. Јажинце	6,0	16,1	2,0	1,4	5,0	9,2	10,0	8,3	11,0	19,3	0,0	16,5	3,0	13,1	13,1	5,0	149,0
12. Коштањево	12,5	7,2	14,5	5,1	17,5	12,9	7,6	10,0	6,9	3,0	16,5	0,0	19,5	5,0	9,0	11,5	158,7
13. Севце	9,0	19,1	3,0	14,4	6,0	12,2	13,0	13,0	14,0	22,3	3,0	19,5	0,0	16,1	16,2	8,0	188,8
14. Сушиће	6,9	16,4	11,1	11,4	14,1	3,6	9,6	6,5	10,9	19,6	13,1	5,0	16,1	0,0	13,0	8,1	165,4
15. Фираја	9,1	3,2	11,1	3,9	14,1	9,0	3,4	6,1	2,1	6,4	13,1	9,0	16,2	13,0	0,0	8,1	127,8
16. Штрпце	1,0	11,1	3,0	6,4	6,0	4,2	5,0	3,3	6,0	14,3	5,0	11,5	8,0	8,1	8,1	0,0	101,0

Напомена: Бројеви у заглављу табеле одговарају редоследу насеља у табели.

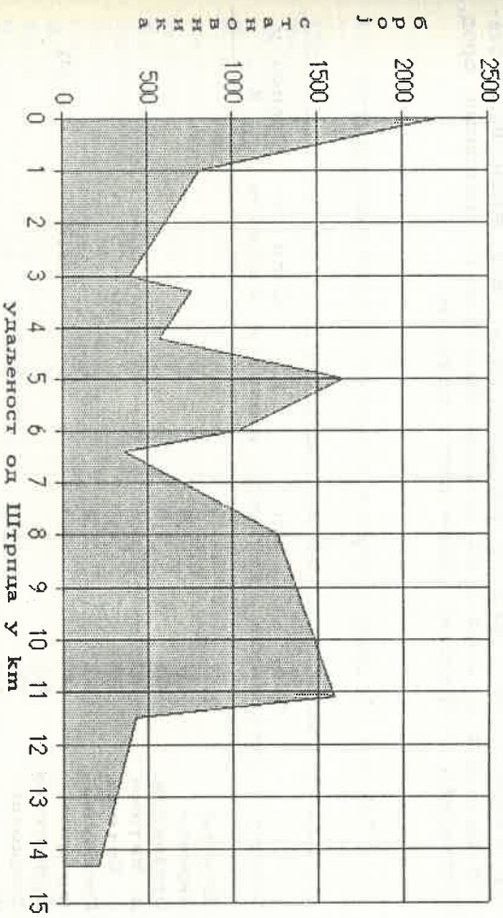

Сл. 12. - *Дистрибуција становника у насељима према удаљености од Штрпца*

Удаљеност од Штрпца узета је као основа за израчунавање пешачких изохрона. Усвојена је стандардна брзина пешачког хода од 5 km/h. Пешачка изохрона удаљеност од Штрпца дата је у Таб. 6. и на Сл. 13.

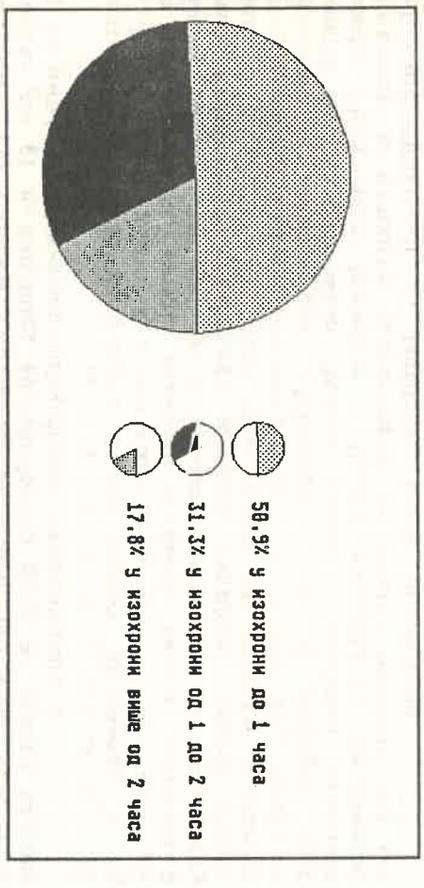

Сл. 13. - *Расподела становништва у пешачким изохронама од Штрпца*

Половина становништва налази се у оквиру пешачке изохроне од 1 часа, у изохрони до 2 часа живи 82,2% становника, док је само 17,8% житеља Општине (у насељима Брод, Коштањево и Ижанце) изван овога подручја.

Таб. 6. - *Пешачка изохрона удаљеност од општинског центра*

Насеље	Број становника	km дистанца	h изохрони	Стан. у изохрони	Станов. у %
Штрпце	2213	0	1		
Беревце	811	1,0	1		
Брезовица	400	3,0	1		
Д. Битиња	762	3,3	1		
Г. Битиња	574	4,2	1		
Готовуша	970	5,0	1		
Јажинце	689	5,0	1	6419	50,94%
Врбештица	810	6,0	2		
Драјковце	222	6,0	2		
Вича	367	6,4	2		
Севце	1271	8,0	2		
Сушиће	223	8,1	2		
Фираја	1056	8,1	2	3949	31,34%
Брод	1594	11,1	3		
Коштањево	429	11,5	3		
Ижанце	210	14,3	3	2233	17,72%
СРЕДЊЕ		6,3125			

Међумесни јавни саобраћај уз индивидуални превоз има значајан утицај на организацију функција и животних активности. Саобраћајни фактор у значајној мери мења односе пешачких изохрона у мрежи насеља; стварна изохрона удаљеност добијена је као комбинација саобраћајних и пешачких изохрона. Ове друге су узете једино код насеља Ижанце, Коштањево и Сушиће до којих нема директних односно сталних линија јавног саобраћаја или је квалитет саобраћајница слаб. Као основа за рачунање изохрона, с обзиром на густину насеља и квалитет путева, узета је просечна брзина јавног превоза од 40 km/h, док је пешачка брзина као и у претходном случају 5 km/h. Параметри комбинованих саобраћајно-пешачких изохрона дати су у Таб. 7. и на Ск. 14. и 15.

У комбинованој (саобраћајно-пешачкој) изохрони од 20 минута налази се 93,2% становништва Општине и 13 од укупно 16 насеља. Ван ове изохроне су једино Ижанце (48,2 минута), Сушиће (48,9 минута) и Коштањево (69,6 минута). Уређењем саобраћајница и увођењем редовних линија јавног превоза сва насеља би се нашла унутар 30-то минутне изохроне од Штрпца.

Таб. 7. - *Дистрибуција становништва у комбинованим (саобраћајно-пешачким) изохронама од општинског центра*

Насеља	Број станов.	km дист.	Саоб. изохрона h	min	15 min. изох.кл.	Саоб.изохрона бр. ст.	% ст.
Штрпце	2213	0,0	0,0	0,0	1		
Беревце	811	1,0	0,025	1,5	1		
Брезовица	400	3,0	0,075	4,5	1		
Д. Битиња	762	3,3	0,083	5,0	1		
Г. Битиња	574	4,2	0,105	6,3	1		
Готовуша	970	5,0	0,125	7,5	1		
Јажинце	689	5,0	0,125	7,5	1		
Врбештица	810	6,0	0,150	9,0	1		
Драјковце	222	6,0	0,150	9,0	1		
Вича	367	6,4	0,160	9,6	1		
Севце	1271	8,0	0,200	12,0	1		
Фираја	1056	8,1	0,203	12,2	1	10145	80,51%
Брод	1594	11,1	0,278	16,7	2	1594	12,65%
Ижанце	210	14,3	0,803	48,2	3		
Сушиће	223	8,1	0,815	48,9	3	433	3,44%
Коштањево	429	11,5	1,160	69,6	4	429	3,40%
СРЕДЊЕ		6,312	16,426				

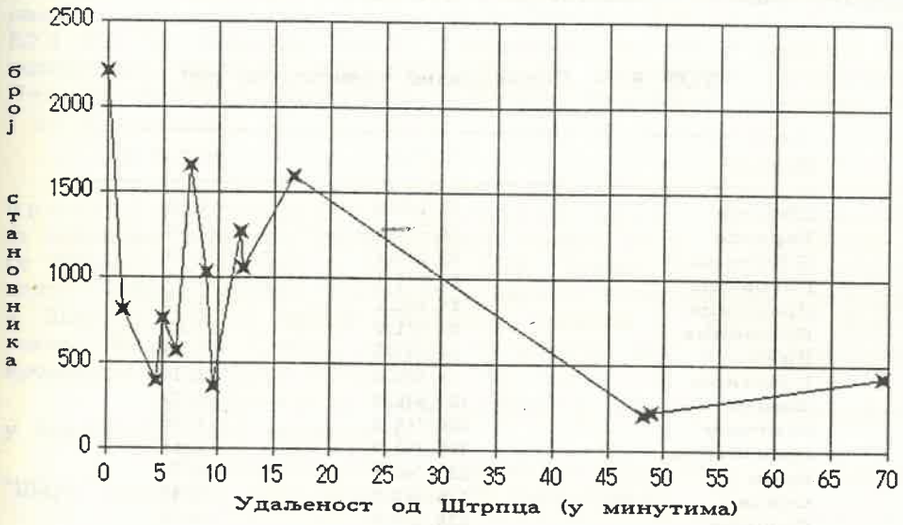

Ск. 14. - *Расподела становништва по насељима у комбинованим изохронама од Штрпца*

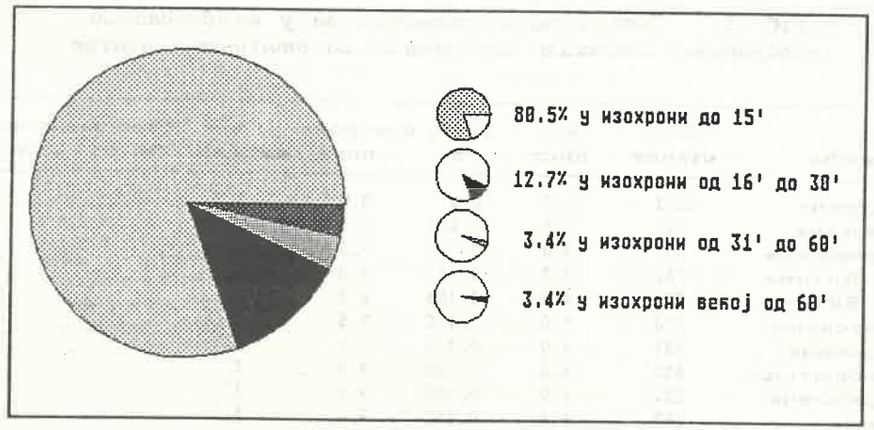

Ск. 15. - *Расподела становништва у комбинованим изохронама од Штрпца*

Квантитативну одредницу повољности положаја насеља добијамо потенцијалним транспортним радом, који је комбинација двају фактора у мрежи насеља - становништва и међусобне удаљености насеља. Величина потенцијалног транспортног рада (основна и сведена у односу на оптимално лоцирано насеље) приказана је у Таб. 8.

Таб. 8. - *Потенцијални транспортни рад*

Насеље	П.Т.Р.	П.Т.Р. 2
Штрпце	72,143.0	1.00
Беревце	78,716.8	1.09
Д.Битиња	80,295.5	1.11
Готовуша	83,171.1	1.15
Драјковце	84,822.2	1.18
Брезовица	86,571.0	1.20
Вича	90,093.3	1.25
Г.Битиња	96,870.1	1.34
Фираја	100,030.0	1.39
Јажинце	106,764.0	1.48
Врбештица	119,190.0	1.65
Брод	127,740.8	1.77
Севце	136,504.0	1.89
Сушиће	138,150.9	1.91
Коштањево	140,669.9	1.95
Ижанце	161,836.4	2.24

У групу насеља са најмањим потенцијалним транспортним радом спадају Штрпце, Беревце и Доња Битиња, које су у централном делу Жупе. Следећу категорију по повољности чине: Готовуша, Драјковце, Брезовица и Вича. Остала насеља која су изван ових категорија имају знатно неповољнији положај. Екстреми у овој групи насеља су Сушиће, Коштањево и Ижанце са изразито неповољним положајем и скоро два пута већом количином потенцијалног рада.

Просторна организација мреже насеља - просторни систем делатности

Систем производних центара и центара за пружање услуга

Производне делатности у Сиринићкој жупи су неразвијене. У њима је ангажовано 956 запослених[3].

Од 12 привредних објеката, по броју запослених, само три већи значај и сва три су у Штрпцу, а то су: фабрика машинских компонената "Иво Лола Рибар" (146 запослених), пилана (69 запослених; раније у саставу КУЗ РО "Милутин Николић") и погон "Марине" из Бачке Паланке за производњу вунене трикотаже (са око 60 радница). У наведеним предузећима ради 86,75% од укупно запослених у производним делатностима.

Преостала предузећа, производне оријентације, са мањим бројем радника, налазе се у Штрпцу ("Електрокосово" и КУЗ РО "М. Николић" ООУР "Грађевинарство" са 9 односно 26 запослених, Беревцу, Брезовици, Броду, Врбештици, Драјковцу, Ижанцу, Јажинцу, Коштањеву и Фираји (занатског карактера са 1 до 3 радника).

Систем центара за пружање услуга пољопривреди, шумарству и ловној привреди - Центар за пружање услуга у пољопривреди налази се у оквиру Задруге Штрпцу, а послује у оквиру ПИК "Милан Зечар" (27 запослених). Поред управе центар обухвата и Ветеринарску станицу у Штрпцу, као и мрежу откупних станица у: Штрпцу, Драјковцу, Броду и Севцу, где се откупљују сви пољопривредни производи и шумски плодови.

Шумарство је организовано у Шумском газдинству у Јажинцу, са 48 запослених.

Покрајинско ловно газдинство Приштина - Ловиште "Шара" лоцирано је у Брезовици (9 запослених).

---

[3] Према подацима анкете по радним организацијама.

Систем туристичких центара и пратећих делатности - Туризам је организован у оквиру INEX - Шарпланина - Брезовица. У овој делатности, 1989. године, било је запослено 309 радника. Запосленост по туристичким објектима, исте године, била је: хотел "Нарцис" (Брезовица) 100 радника, хотел "Бреза" (Брезовица) 37 радника, смучарски центар "Шара" са хотелом "Молика" (код Стојкове Куће) 71 радник, Брвнара "Ливадица" (Брезовица) 18 радника, Дом пензионера (Брезовица) 32 радника, одмаралиште Покрајинског СУП-а (Брезовица) 6 радника и остали мањи објекти.

Смештајни капацитети у мрежи туристичких објеката су: хотел "Нарцис" 250 лежаја, хотел "Молика" 300 лежаја, хотел "Бреза" 60 лежаја, Дом пензионера 82 лежаја.

Систем трговинских, занатских и услужних центара - Трговинску мрежу на територији општине Штрпце сачињавају 95 продавница у оквиру чак 23 радне организације од којих су само 3 са седиштем у Општини: ТРО "Младост", КУЗ РО "М. Николић" и ПИК "М. Зечар"; укупно са 51 продавницом, углавном мешовитог типа. У трговинској мрежи запослено је укупно 156 запослених. Највећи број продавница налази се у општинском центру (34), а међу љима су и неке специјализоване за обућу, текстил, конфекцију и металну робу (Таб. 9.).

Таб. 9. - *Трговинска мрежа у Општини (1989. године)*

Тип продавнице	Број радњи	Број корисника на једну радњу Норматив	Стање
Мешовита роба	77	700 - 800	164
Прехрамб. производи	6	3000 - 4000	2100
Текстилна роба	3	3000 - 4000	4200
Кожа и обућа	1	3000 - 4000	12601
Бела техника	1	10.000	12601
Намештај	1	10.000	12601
Метална роба	1	3000 - 4000	12601
Књижара	1	10.000	12601
Штампа	3	нема	4200
Бижутерија	1	нема	12601

Извор: Анкета по радним организацијама, јун 1989.
Напомена: Нормативи према Б. Симоновићу, 1980.

Опремљеност продавницама мешовите робе и прехрамбених производа задовољава нормативе. Евидентан је недостатак специјализованих продавница, које су испод норматива и са неразвијеном мрежом (већином су само у Штрпцу). Отварањем тржног центра, који је у изградњи у Штрпцу, у извесној мери ће се поправити снабдевање становништва, поготову робом ширег асортимана.

У Општини има 16 занатских радњи (Таб. 10.) од чега је 5 услужних и 11 производних заната. Подстицањем развоја мале привреде ово стање се брзо мења. Нагли пораст броја и врста занатских радњи током друге половине 1990. године није евидентиран у целини. До сада је занатство било углавном индивидуално, са малим бројем запослених и релативно слабом производно-техничком базом.

Таб. 10. - *Опремљеност насеља објектима*

	Беревце	Брод	Брезовица	Вича	Врбештица	Г. Битиња	Готовуша	Д. Битиња	Драјковце	Ижанце	Јажинце	Коштањево	Севце	Сушиће	Фираја	Штрпце	Укупно
Прерађив. објекти	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	**6**
Пољоприв. објекти	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Занатске радње	3	1	1	-	-	1	2	-	2	-	-	-	-	-	1	5	**16**
Мешовите продав.	5	3	5	3	5	4	5	3	5	-	5	-	8	1	1	24	**77**
Специјализ. продав.	-	-	2	-	-	-	2	-	2	-	1	-	1	-	-	10	**18**
Угоститељски објек.	1	-	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	2	**13**
Бензинска пумпа	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**1**
Основно обр. (4 раз.)	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	**4**
Основно обр. (6 раз.)	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	**1**
Основно обр. (8 раз.)	-	-	-	-	1	1	1	-	-	1	-	-	1	-	1	1	**7**
Средње образовање	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	**2**
Дом здравља	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Амбуланта	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	**2**
Здравствени пункт	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	**3**
Апотека	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	**2**
Пошта	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Банка	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Дом културе	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Скупштина Општине	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**
Месна заједница	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	**3**
Ветеринар. станица	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	**1**

Извор: Анкета по радним организацијама, Штрпце, јун 1989.

Комплексних услужних центара не територији општине нема. Овај недостатак би требало да се надокнади центром у формирању (Штрпце), али његова структура, обим и локација нису до краја дефинисани, па се не може дати оцена функционалности и значаја у мрежи.

Систем образовних, здравствених и културних центара и пунктова

Образовање - Мрежа образовних установа састоји се од објеката основног и средњег образовања. Настава се 1988/89. године одвијала у оквиру 145 одељења са 2.001 учеником. На српском језику било је 79 одељења са 1.072 ученика (просечно 13 до 14 ученика по одељењу). На албанском језику било је 66 одељења са 929 ученика (просечно 14 ученика по одељењу).

Мрежа основног образовања организована је кроз 3 основне школе: ОШ "Стаја Марковић" у Штрпцу, ОШ "Шарски одред" у Севцу и ОШ "Осман Мани" у Фирају". Мрежа организације основног образовања приказана је у Таб. 11.

Однос броја запослених у основном образовању у односу на број становника је изнад норматива. Најбоља ситуација је у мрежи школа чији је центар у Фирају.

На територији постојале су, током школске 1989/90. године, две средње школе у Штрпцу и Фирају. Школа у Фирају имала је само део усмереног образовања и сви наставници осим једног су из Урошевца. У средњошколском центру у Штрпцу, који се трансформише у гимназију, радило је 15 наставника, а наставу је похађало 157 ученика.

Таб. 11. - *Мрежа организације основног образовања*

Матична школа Подручна школа	Тип школе	Број ученика	Број запослених	Однос према нормативу запослени/ 1000 станов.
Штрпце	8 разреда	438	56	+5,5
Г. Битиња	8 разреда	145		
Сушиће	4 разреда	25		
Д. Битиња	Нема			
Беревце	Нема			
Севце	8 разреда	225	35	d2,9
Врбештица	8 разреда	97		
Јажинце	4 разреда	78		
Брезовица	Нема			
Фираја	8 разреда	333	74	+6,7
Готовуша	8 разреда	149		
Вича	4 разреда	37		
Брод	6 разреда	280		
Ижанце	8 разреда	122		
Коштањево	4 разреда	29		
Драјковце	Нема			

Напомена: Норматив је 8.5 запослених на 1000 становника (Тошковић Д., 1986.).

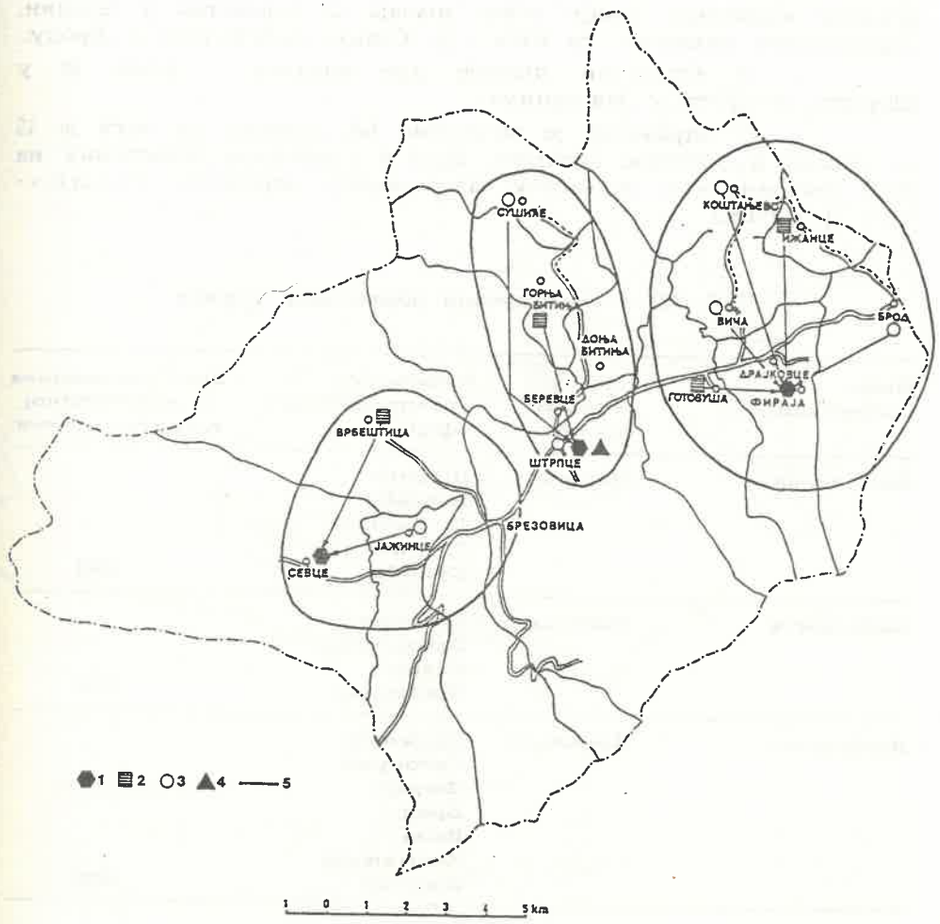

Ск. 16. - *Објекти школства*

1 - матична школа (8 разреда), 2 - издвојена основна школа (8 разреда), 3 - непотпуна основна школа, 4 - средња школа, 5 - граница гравитационе зоне матичне основне школе.

Здравство - Здравствена служба, на територији Општине, је организована у оквиру дома здравља у Штрпцу у следећа три нивоа: Дом здравља, амбуланте и здравствени пунктови. Организација здравствене службе приказана је у Таб. 12.

Најнижи ниво организације здравствене службе - здравствени пункт није приказан у Таб. 12. Он нема гравитациону сферу, а и ниво опремљености, као и врста услуга повременог карактера немају већег значаја за здравство у целини. Здравствени пунктови се налазе у: Севцу, Врбештици и Броду.

У Општини постоје две апотеке - једна је у Штрпцу, а друга у Јажинцима.

У здравству је запослено 64 радника од чега је 15 са вишом и високом спремом. Број и структура запослених на 1000 становника у здравству задовољавају нормативе (Тошковић Д., 1986.).

Таб. 12. - *Организација здравствене службе*

Ниво организације	Насеље седиште службе	Насеља у гравитационој сфери	Број становника у непосредној гравитац. сфери
Дом здравља	Штрпце	Штрпце Беревце Д. Битиња Г. Битиња Сушиће	4583
Амбуланта	Јажинце	Јажинце Врбештица Севце Брезовица	3170
Амбуланта	Драјковце	Драјковце Готовуша Фираја Брод Вича Коштањево Ижанце	4848

Култура - Објекти и организовање културних активности сконцентрисани су у општинском средишту. У Штрпцу постоји Дом културе са биоскопом, библиотеком и осталим мањим садржајима. Степен развијености културне делатности је низак, нема развијене мреже институција и степен опремљености је слаб.

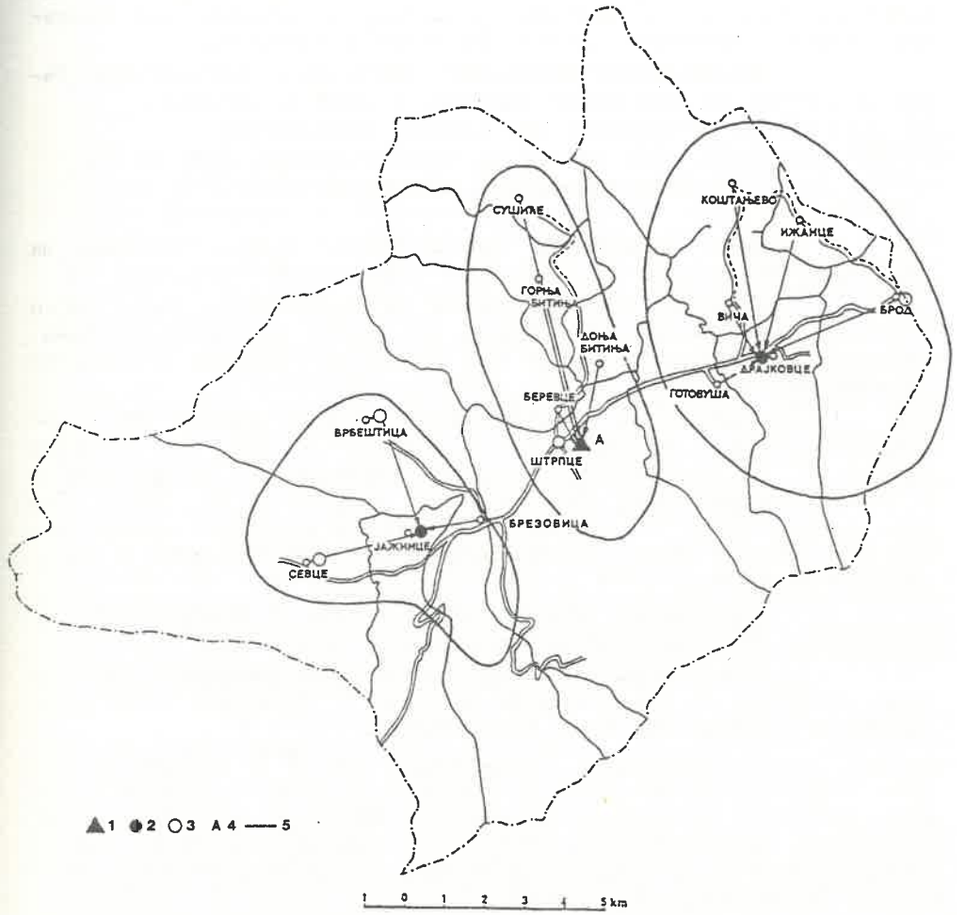

Ск. 17. - *Здравствени пунктови*

1 - Дом здравља, 2 - амбуланта, 3 - здравстени пункт, 4 - апотека, 5 - граница гравитационе зоне

Систем управних и финансијских центара и пунктова

Седиште Скупштине Општине са одговарајућим органима и службама управе је у Штрпцу.

Месне заједнице су у: Јажинцу (са Врбештицом, Севцем и Брезовицом), Драјковцима (са Бродом, Фирајом, Коштањевом, Ижанцем, Готовушом и Вичом) и Штрпцу (са Беревцем, Горњом Битињом, Доњом Битињом и Сушићем).

Финансијске делатности обухватају експозитура банке и Завода за осигурање имовине и лица у Штрпцу.

Организација комуналних система

Ниво комуналне опремљености знатно заостаје за потребама становништва и осталих привредних корисника.

Системи водоснабдевања су парцијални, врло често индивидуално решени, без обзира на знатне потенцијале. Канализациона инфраструктура је без целовитих система и са септичким јамама.

Снабдевање електричном енергијом долази 35 киловолтним водом, из енергетског система Косово, до Штрпца одакле се 10 киловолтном мрежом разводи до трафостаница у појединим насељима (Бојовић Б. и Тошић Б., 1990.). Сва села имају струју. Без обзира на релативно развијену мрежу, услед застарелости опреме, снабдевање елекричном енергијом је недовољно и нередовно.

Снабдевање нафтним дериватима је неадекватно организовано. Постоји само једна пумпа у Брезовици.

Нема изграђених система за топлификацију. Као гориво углавном се користе дрво и угаљ. У Општини нема организованог снабдевања овим енергентима.

Најкритичнија ситуација је са ПТТ инфраструктуром, која представља уско грло развоја Општине. Дотрајали објект, застарела техника и неразвијена мрежа су основне карактеристике овога система. Телефонска мрежа обухвата само 3 насеља: Штрпце, Беревце и Брезовицу - без домаћинстава (Бојовић Б. и Тошић Б., 1990.)

Организација комуналне службе која се бави отпремањем смећа и отпадних материјала је неадекватна. Нема уређених депонија, већ се одлагање отпадних материја врши неорганизовано што доводи до настанка великог броја "дивљих" депонија.

Зелена и сточна пијаца немају уређене локације већ се спонтано формирају, на улици, покрај путева и сл.

Гробља постоје у сваком селу, у некима их је и више, неуређена су и без минималне комуналне инфраструктуре.

Организација мреже насеља

Организација мреже насеља обухвата хијерархијску структуру, типове центара и заједнице насеља. Квантитативни и квалитативни параметри представљају основу за одређивање односа и положаја насеља у систему.

Централитет насеља

Централитет насеља по Schmook-у (Vresk M., 1980.) за 1989. годину указују на то да само Брезовица (287,00), Штрпце (248,22) и Драјковце (7,68) поседују позитиван централитет. Брезовица и Штрпце имају знатан број запослених у терцијарном сектору. Минимални централитет Драјковца резултат је комбинације малог броја становника и извесне концентрације терцијарних делатности, те није одраз израженог централног утицаја овога села. Остала насеља у Општини имају негативне вредности централитета.

Централитет насеља по Davies-у (Vresk M., 1980.) за 1989. годину, на основу опремљености насеља трговинским радњама, је највећи за Штрпце (35,78). Нешто израженији централитет имају Севце (9,41), Драјковце (7,36), Готовуша (7,36), Брезовица (6,31) и Јажинце (6,31), док остала насеља поседују готово подједнак, минималан централитет.

Бицентрална структура мреже насеља, на коју указује Ск. 18. верна је слика стања и односа међу насељима у Сиринићкој жупи. Све битније институције из области организације животних активности (терцијарно-квартарне делатности) су у Штрпцу, док је Брезовица развијено туристичко средиште са нуклеусом унутаропштинских централних функција.

Од извесног значаја су и локални центри Готовуша (старо општинско средиште) и Јажинце (са изузетно повољним геоположајем у односу на гравитирајућа села). Значај централних функција појединих насеља приказан је на Ск. 18.

По степену централног утицаја истиче се општинско средиште Штрпце, управно-административни, здравствени, културни, снабдевачки центар Сиринићке жупе. Значајан централитет у области туризма, који превазилази оквире комуне, има Брезовица. Локални центри без изражене концентрације функција и институција Јажинце, Готовуша, Севце и Драјковце са подељеним утицајима у заједници насеља имају знатно нижи, а по неким методима и неисказан централитет. Степен развоја локалних и центара нижег реда је низак и њихова улога у организацији животних активности у заједницама насеља је мала. Највећи број, као и квалитет, институција је у Штрпцу, те се многа насеља из других заједница директно ослањају и везују за општински центар. Оваква ситуација је пос-

ледица недовољне развијености подручја, али и изузетно повољног (централног) геоположаја Штрпца.

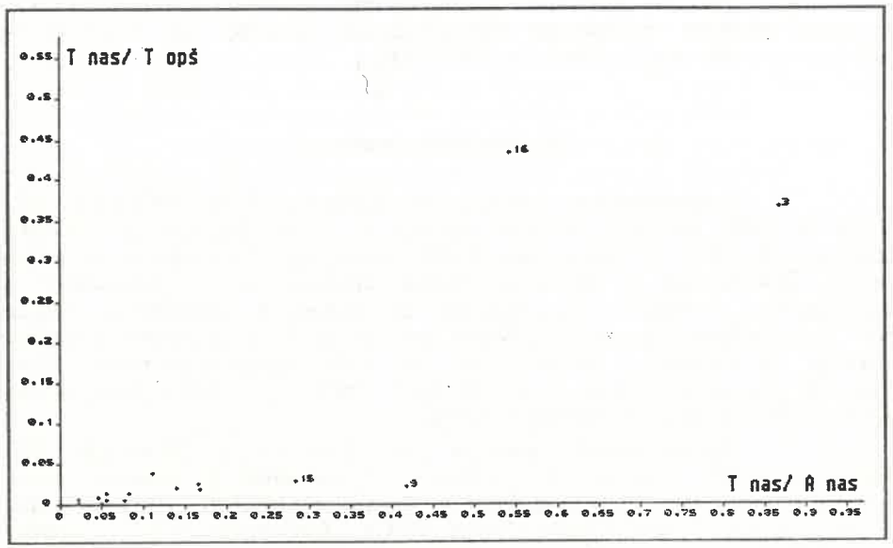

Ск. 18. - *Централитет насеља*

1. Беревце, 2. Брод, 3. Брезовица, 4. Вича, 5. Врбештица, 6. Г. Битиња, 7. Готовуша, 8. Д. Битиња, 9. Драјковце, 10. Ижанце, 11. Јажинце, 12. Коштањево, 13. Севце, 14. Сушиће, 15. Фираја 16. Штрпце

Поступком стандардизованог (Z) скора (Јовановић Р., 1989.), основу података о делатностима и опремљености насеља (Таб. 10.), оцењен је значај насеља у мрежи. Штрпце изразито доминира са јаком концентрацијом секундарних и терцијарно-квартарних делатности. Као локални центар издваја се Драјковце; значај Брезовице као центра пре свега је екстерног а потом и интерног карактера (као дестинација дневног мигрирања радно активног становништва запосленог у угоститељству и туризму), а у новијем периоду у заједници са Јажинцем долази до изражаја и као локални центар у развоју.

На основу квалитативних и горњих квантитативних метода издвојене су заједнице насеља и центри у Општини.

Штрпце се јавља као двостепени центар, јер је осим општинског средишта (за свих 15 насеља) оно и центар за насеља која му непосредно гравитирају (Беревце, Доња и Горња Битиња и Сушиће). Гравитациона зона Брезовица-Јажинце као локалног центра обухвата села Севце и Врбештицу. Трећа заједница насеља са центром Драјковце обухвата Вичу, Коштањево, Ижанце, Готовушу, Брод и Фирају.

Таб. 13. - *Типови насеља према опремљености и развијености секундарних и терцијарно-квартарних делатности 1990. године*

Насеље	(Z) скор	Тип
Штрпце	58,04	Општински центар
Драјковце	9,25	Локални центар
Јажинце	6,60	
Брезовица*	2,78	Село са центром
Севце	2,01	
Врбештица	0,38	Село са нуклеусом
Брод	-0,54	
Фираја	-1,40	Примарно село
Готовуша	-1,46	
Г. Битиња	-2,86	
Беревце	-4,45	
Ижанце	-5,34	
Вича	-6,02	
Сушиће	-6,39	
Коштањево	-6,58	
Д. Битиња	-7,26	

Напомена: * Брезовица је специјализован туристички центар

Непосредна гравитациона зона Штрпца јасно је дефинисана најпре морфологијом терена и постојећом мрежом саобраћајница, а потом и значају Штрпца пре свега као образовног и здравственог центра. Уска речна долина у којој се налазе Сушиће, Горња и Доња Битиња отвара се ка алувијалној равни Лепенца у непосредној близини Штрпца, а то је и правац пружања постојећег пута. За одређивање уже гравитационе зоне за тренутак је занемарен значај Штрпца као радног центра јер је он тако велики да једноставно не би било могуће издвојити било коју другу заједницу насеља. Упућеност наведених насеља на Штрпце са становишта школства и здравствене заштите је изразита: оно се јавља и као најближи, а потом и као најопремљенији центар. У оквиру своје уже гравитационе зоне Штрпце има изразито периферан положај, али му склоп рељефа и ниво опремљености обезбеђују ужу гравитациону зону. Село Беревце, које се налази на супротној обали Лепенца готово је срасло са Штрпцем.

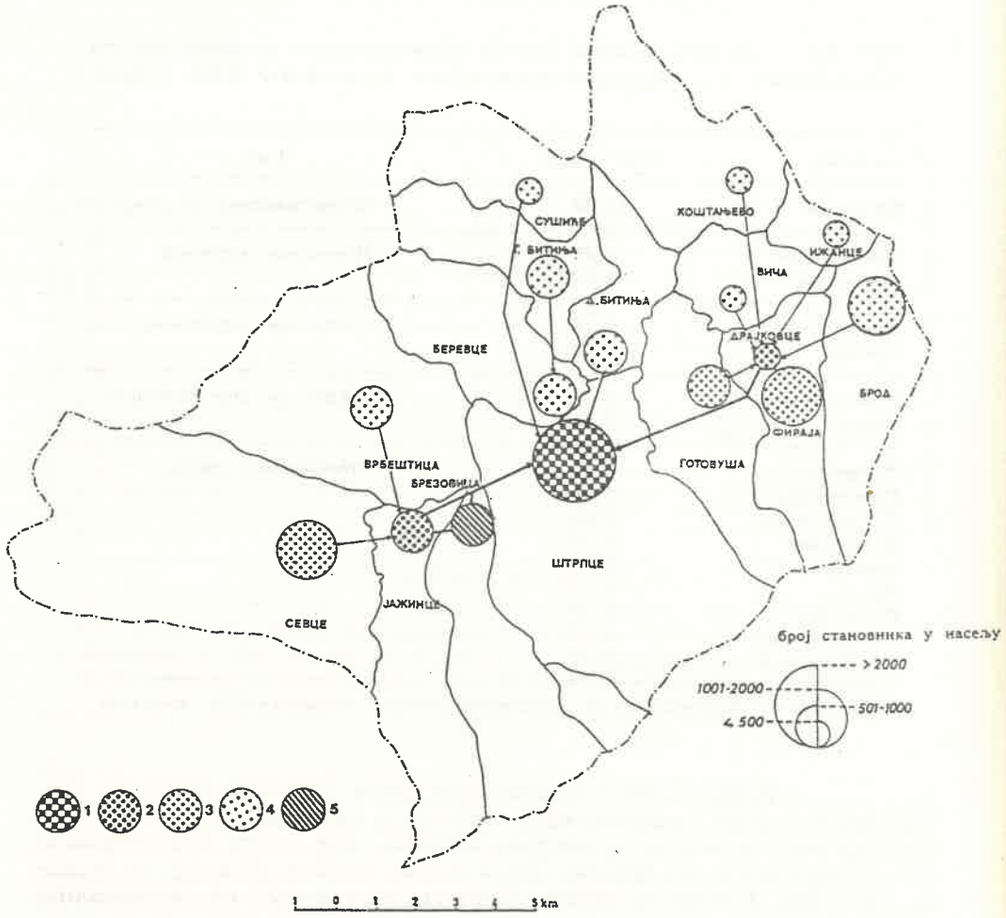

Ск. 19. - *Систем насеља 1990. године*

1 - општински центар, 2 - центар заједнице села, 3 - село са нуклеусом централних делатности, 4 - примарно сеоско насеље, 5 - специјализовани центар

Насупрот Штрпцу, Јажинце у оквиру своје гравитационе зоне има повољан, централни положај. Уз значај његове здравствене функције, на овакав положај указује и његова функција центра месне заједнице ове групе села. Севце је у погледу школства подједнако опремљено, а у погледу трговине и боље од Јажинца; његов му периферан положај, међутим, умањује значај у оквиру заједнице села. Уз Врбештицу, које има карактер примарног сеоског насеља, интересантан је случај Брезовице. У погледу образовне и здравствене делатности њени становници гравитирају Јажинцу као првостепеном центру, а потом Штрпцу као средишту Општине са вишим нивоом терцијарних делатности. У погледу туристичко-рекреационе функције Брезовица је центар републичког значаја. Значај Брезовице као радног центра све је више изражен (поготову у зимском периоду).

Драјковце са амбулантом и апотеком, те централним положајем у оквиру заједнице села има исти карактер центра као и Јажинце. Готовуша, као велико село и бивши општински центар (У р о ш е в и ћ А., 1948.), подједнако је добро опремљено трговинама, а угоститељским радњама и боље. Ако се има у виду образовање, ученици српске националности гравитирају школи у Готовуши; они албанске националности гравитирају селу Фираја, где се поред потпуне основне налази и средња школа (школу у Фираји похађају и ђаци из села Бурник у урошевачкој општини). Села Брод, Вича, Коштањево и Ижанце немају централних функција.

Треба истакнути да је оваква организација насеља у заједнице у потпуности идентична са административном поделом на месне заједнице (са центрима заједнице села као седиштима МЗ).

У оквиру територије Општине насеље Штрпце има повољан, централни положај. Концентрација индустрије уз релативно велики број занатских, трговинских и угоститељских радњи, те опремљеност здравственим, образовним и управним објектима дају Штрпцу премоћан значај као центру у мрежи насеља и најјачем радном центру у Општини. Значај осталих центара је због мале удаљености од Штрпца и невелике опремљености (Таб. 10.) у изразитој несразмери са значајем општинског средишта, изузев у случају Брезовице чија монофункционална привредна структура превазилази границе Општине. У опремању центара заједнице села не може се уочити плански приступ, односно концентрација виших нивоа услуга и објеката. Другим речима, размештај објеката друштвеног стандарда је крајње дисперзан (изузев у Штрпцу) што донекле умањује значај издвојених локалних центара.

Просечан број становника у једној заједници насеља износи 4.200. Популационо је најбројнија заједница насеља Драјковце (4.848 становника); она обухвата и највише насеља (7). Заједница насеља Штрпце обухвата 5 насеља са 4.583 становника, док је најмања заједница насеља Јажинце са 3.170 становника у укупно 4 насеља.

САВРЕМЕНИ ПРОЦЕСИ И ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Депопулација

У периоду 1948-1989. године становништво на територији данашње општине Штрпце популационо углавном стагнира. Индекси кретања броја становника у међупописним периодима не прелазе величину од 110, али нису ни мањи од индекса 100 који означава границу између стагнације броја становника и депопулације (Група аутора, 1990.). Узето збирно, у послератном периоду дошло је до извесног повећања укупног броја становника (индекс 1989./48. износи 130,5). У истом периоду сталан, па макар и минималан пораст становника бележе само 2 насеља у општини: Штрпце и Доња Битиња. Код села са чисто албанским живљем карактеристична су два тренда: изузев у кратком периоду педесетих година стално повећање броја становника као последица надвладавања броја новорођених у односу на број исељених становника (Брод и Фираја); и опадање броја становника од средине шездесетих до данас због супротног односа двају напред наведених количника (Коштањево и Ижанце - превладавање стопе емиграције није последица ниске стопе наталитета, већ изразито неповољног геоположаја ових села). Треба напоменути да су сва насеља у Општини у послератном периоду изразито емиграциона, изузев Брезовице (Група аутора, 1990.). Колебање броја становника у појединим насељима није последица само националне структуре становништва. Изразито депопулациона села имају различиту националну структуру становништва (Коштањево и Ижанце са албанским, Сушиће и Вича са мешовитим и Врбештица са српским живљем). Депопулација у овим селима стога је последица њиховог неповољног положаја у односу на главне саобраћајне, економске друштвене токове у Општини (Карта простора атрактивних за развој и насељавање). Стални пораст популације у Штрпцу и Брезовици већ је објашњен њиховим функционалним значајем и структуром. Пораст броја становника у Доњој Битињи треба повезати са њеним изразито повољним положајем и можда најатрактивнијом локацијом за будући развој и насељавање (где се налази и село Беревце; оно губи становништво, које се у великом броју насељава у суседном Штрпцу са којим је готово срасло).

Деаграризација

У периоду 1953-1971. јавља се континуиран процес смањења броја активних становника, услед процеса емиграције. Овај процес добија на интензитету у последњих двадесетак година, делом из социјално-економских разлога те вероватно делом из непоузданости статистичких показатеља и критеријума у последње две декаде[4]. Будући да је дошло до извесног повећања броја активних становника у секундарним и терцијарно-квартарним делатностима, смањење укупног броја активних становника искључиво је последица великог и континуираног пада броја активних у пољопривреди, дакле процеса деаграризације. Интензивирање процеса деаграризације логична је последица преструктуирања целе косовске привреде, уз хронично недовољно стимулисање пољопривреде. Из ових разлога је становништво напуштало аграр и запошљавало се, пре свега у индустрији, а потом и у осталим непољопривредним делатностима (како у оквиру Општине, тако и на територији Покрајине, Србије, СФРЈ и у иностранству). Посебно треба истаћи да је процес деаграризације више изражен у селима са српским живљем; у онима са мешовитим и чисто албанским становништвом овај процес је мање интензивно присутан.

Концентрација

Концентрација становништва и развојних делатности је у Општини слабо изражена. Године 1989. у општинском центру живело је свега 17,56 % од укупног броја становника. Овакав проценат се може сматрати ниским обзиром на приказану концентрацију објеката и делатности и централни положај Штрпца у односу на територију Општине. Имајући у виду напред наведено, може се сматрати показатељом ниског степена концентрације и податак да је исте године Штрпце било свега 1,4 пута веће од следећег највећег насеља (Брод). Овакав степен концентрације може се сматрати недовољним, будући да сва остала насеља не показују иоле изразитију концентрацију секундарних и терцијарно-квартарних делатности. Такође, овакава мрежа насеља и спор прилив средстава и инвестиција могу се узети као отежавајуће околности; као узрок и оправдање за овако успорен раст популације може се узети извесно назадовање Жупе у периоду када се административно налазила у оквиру општине Урошевац.

Посебан узрок слабе и успорене концентрације је и близина околних, јачих центара Покрајине, пре свега Урошевца и Призрена, а потом Приштине и Скопља. Ови су центри популационо, економски и функционално далеко јачи од Штрпца, те је њихов гравитациони потенцијал у односу на становништво и капитал далеко већи од оног који поседује мало, под Шаром сакривено Штрпце.

---

[4] Смер и интензитет промена структуре активног становништва у периоду 1953-1981. године приказани су на скицама 2-8.

Поларизација

Штрпце као насеље није ни популационо значајно, а ни функционално ни садржајно довољно разграната и употпуњено да би могло позитивно да утиче бар на територију властите Општине. Још увек се веза са залеђем, односно осталим насељима, остварује само преко отварања нових радних места и дневних миграната, док је повратни утицај врло слаб. Економски утицај Штрпца недовољан је да значајније измени структуру осталих насеља и створи повратну спрегу утицаја између општинског средишта и окружења. Тип индустрије (ситна, прерађивачка) такође не пружа објективне могућности за трансформацију Штрпца из садашње улоге врло слабо развијеног пола раста у развојни центар (Krešić I., 1981.). Овакав вид трансформације био би условљен већом концентрацијом становништва и већим обимом инвестиција у индустрију, и то углавном из спољних извора (Србија). Као вероватнији и за будући развој овога подручја повољнији поларизациони центар може се узети Брезовица, самостално или у спрези са Штрпцем, пре свега због великог просторног домета своје доминантне, туристичко-рекреационе функције.

Урбанизација

Процес урбанизације нераскидиво је везан са претходно анализираним процесима депопулације села, деаграризације, концентрације и поларизације, који представљају и факторе али и обележја трансформације руралних у урбанизована подручја. Ниво урбанизације, изражен преко нивоа деаграризације и односа између градског и укупног броја становника, веома је низак у општини Штрпце. Степен урбанизације не може се објективно израчунати за период до 1971. године будући да је Штрпце до те године по структури делатности припадало аграрном типу насеља (Ск. 6.). Од те године оно се (уз извесне ограде) може сматрати донекле урбанизованим насељем. Степен урбанизације од 17,46 % у 1989. години знатно је нижи од просека за Космет и Србију (*Просторни план СР Србије - Нацрт плана,* 1990.). По свим карактеристикама, Општина се данас налази у иницијалном стадијуму секундарне фазе урбанизације (Vresk M., 1980) са слабо израженом улогом индустрије и туризма као генератора развоја. Овај тип урбанизације може се назвати и затвореним (Žuljić S., 1983.), јер се Штрпце лагано шири али без значајнијег утицаја на окружење, те села задржавају углавном примарни карактер (овакав је тип урбанизације карактеристичан за територије са ниским степеном економске развијености).

Новије тенденције у развоју мреже насеља

Недавно поновно добијање статуса општине није подразумевало и одређеније планске акције у циљу ефикасније просторне организације делатности, те живота и рада становништва. Најизразитије промене у просторном обухвату и структури делатности доживело је Штрпце, пре свега кроз јачање индустрије и концентрацију административних, управних и функција културе. Ово ће у блиској будућности вероватно бити праћено и јачањем трговинске, угоститељске и стамбено-комуналних делатности. Наменска улагања у туризам довела су до интересантне просторне ситуације када је реч о Брезовици. Она је постала туристичко насеље са центром и одвојеним пунктом (први и старији део уз Лепенац и око хотела "Нарцис" и "Бреза", и други, новији непосредно испод гребена Шаре, око хотела "Молика"). Растојање између њих износи око 11 km, са тенденцијом даљег развоја туристичке зоне дуж пута који их повезује.

Повећана стамбена градња добар је показатељ заинтересованости становништва за решавање основних проблема егзистенције и животног стандарда на домицилној територији. Интензивнија градња, међутим, ствара и одређене проблеме, од којих је најизразитији нерационална потрошња оскудног и тиме драгоценог простора. Код већине насеља присутно је спуштање грађевинске зоне ка саобраћајницама (тзв. "ушоравање"), око којих се налазе најпогоднији терени за градњу, али и за индустрију, инфраструктуру и пољопривреду, те је реално очекивати да сукоб општег и индивидуалних интереса ускоро уђе у акутну фазу. Готово да је сувишно наглашавати проблеме који се јављају око заштите животне средине, нарушавања амбијенталних (природних и створених) вредности итд.

Интезивније просторне промене дешавају се у насељима уздуж лонгитудинале коју одређују ток Лепенца и траса регионалног пута. Села ван овог коридора налазе се углавном и ван актуелних просторних, економских и организационих процеса. Будући да су она у оквиру мреже насеља мањег значаја, биће интересантно посматрати процесе везане за њих, паралелно са могућим политикама и мерама везаним за подстицање њиховог развоја.

ПРОБЛЕМИ У МРЕЖИ НАСЕЉА

Постојећа структура мреже насеља не мора се сматрати као негативна, имајући у виду малу површину Општине, централни положај Штрпца и релативно малу удаљеност насеља од општинског средишта (најудаљеније је Ижанце - 14,3 km). Оваква структура подразумева, међутим, квалитетне инфра-

структурне везе између центра и залеђа, односно приступачност објектима и институцијама централног значаја. Ово, нажалост, није случај у општини Штрпце: удаљенија су села одсечена од центра и до неколико месеци у зимском периоду. Проблем постаје још сложенији уз чињеницу да у Општини нема другог центра. Насеља која поседују нуклеусе централних делатности (укључујући овде и центре заједнице села) ни изблиза нису довољно опремљена да би становништву које им непосредно гравитира осигурала макар задовољавање свакодневних потреба. Постојећи објекти из домена терцијарно-квартарних делатности грађени су дисперзно као последица стихијног развоја, те је уобичајено да ако насеље има школу нема амбуланту (и обрнуто), или има и школу и амбуланту али без објеката трговине и угоститељства. Многи од ових објеката нису грађени наменски и не задовољавају основне урбанистичке и хигијенске критеријуме. Њихова локација у оквиру насеља такође не задовољава: уобичајено је да се налазе на супротним крајевима грађевинске зоне села, како због морфолошког типа насеља тако и због недостатка било каквог артикулисаног планског приступа њиховом лоцирању и градњи. Наведена насеља немају карактер радних зона јер је број запослених у ванпољопривредним делатностима релативно низак (сви се индустријски објекти налазе у Штрпцу).

Уз нарушавање амбијенталних вредности градњом објеката без значајније архитектонске и визуалне вредности, посебно су у оквиру мреже насеља значајни проблеми везани за загађивање животне средине:

- индустријска зона у формирању у Штрпцу отпадне воде без пречишћавања одводи директно у Лепенац, који тако бива загађиван од саме изворишне челенке, што угрожава и насеља која се налазе низводно;

- иста је зона лоцирана на уском појасу између тока Лепенца и центра Штрпца, без постојања заштитног зеленог појаса и одговарајућих филтера, те би развојем зоне проблем загађивања ваздуха могао да уђе у акутну фазу;

- загађивање ваздуха везано је и за гасовите и чврсте продукте сагоревања из котларница и индивидуалних ложишта;

- у насељима нема организованог облика одвођења фекалних и отпадних вода;

- неуређене и незаштићене депоније смећа у свим насељима стална су опасност за животни простор и здравље становништва;

- раст туристичке и викенд зоне око Брезовице отвара питања загађивања и заштите средине, која се морају решавати одмах, у иницијалној фази.

Посебан проблем представља недостатак земљишта за стамбену изградњу. Концентрација делатности и објеката захтева и троши простор који је, због склопа рељефа, врло

ограничен. Најатрактивније локације које имају малу површину интересантне су не само за стамбену изградњу, већ и за индустрију, инфраструктуру, пољопривреду и све више туризам. Због развоја туризма потребно је сачувати природне и амбијенталне вредности простора Жупе, што је у сукобу са актуелном потражњом за земљиштем. Нерационална, дисперзна и непланска градња објеката не уклапа се у тзв. "домаћинско" газдовање простором.

Насеља ван главног саобраћајног коридора популационо стагнирају или опадају, без одговарајуће политике подстицања њиховог развоја и заустављања процеса емиграције. То су села махом примарног типа, за чије је оживљавање (или бар опстанак) потребно уложити значајна средства. Гашењем истих и сливањем њиховог становништва у долину Лепенца створили би се несагледиви проблеми у коришћењу простора и ефикасној организацији живота и рада на територији Жупе. У том случају не би се могло разговарати о мрежи већ линији насеља у општини Штрпце. Овај процес је у току, што је последица стихијног развоја. Примери су лоцирање и ширење насељских центара уз и око главне општинске саобраћајнице у Драјковцу (иницијално), Штрпцу (веома изражено) и Брезовици (у мањој мери). Овај проблем је нарочито изражен у општинском средишту, где је локацијом управног, културног и трговинског центра уз најзначајнију општинску магистралу, као и низа сличних садржаја расутих дуж једне и друге стране пута, дошло до сукоба унутарнасељског са регионалним саобраћајем. Овакву ситуацију потенцира и заметак индустријске зоне који се са бочног пута прикључује на истом месту на главни друм.

ПОТЕНЦИЈАЛИ ОД ЗНАЧАЈА ЗА БУДУЋИ РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Минералне сировине, пре свега руда хрома, одиграле су улогу у трансформацији насеља Жупе. Експлоатацијом хрома, те изградњом пута и пруге дошло је и до формирања потпуно новог насеља - Брезовице. Рударство је била прва делатност која је, осим пољопривреде, знатније утицала на развој насеља. Исцрпљеност лежишта руде указује на чињеницу да убудуће не треба очекивати да експлоатација минералних сировина значајније везује стара насеља или ствара нова.

Пољопривреда је као основна привредна делатност утицала на ниво развијености Општине. Пољопривредне површине (нарочито земљиште високих бонитетних класа) су неравномерно распоређене на територији Општине као последица морфологије терена. Њихов положај и просторни обухват увелике је утицао и на положај и величину постојећих насеља. Даљим унапређењем пољопривредне производње те оријентацијом на производњу здраве хране и лековитог биља могло би

се, уз чување обрадивог земљишта, очекивати да пољопривреда преко оствареног дохотка (који би се могао уложити у друге, ванпољопривредне делатности и објекте) утиче на будућу структуру насеља. Ово поготову важи за сточарство за чији развој постоје изванредни услови (и дуга, успешна традиција). Основа будућег развоја у овој области су:

- развој пољопривредне инфраструктуре,
- развој мреже откупних станица,
- развој мреже ветеринарских станица и
- откупних станица за лековито биље.

Шумске површине и обимом и квалитетом дају основа за значајнију производњу од постојећих пилана и полуфабрикатске прераде дрвета и тиме отварање нових радних места. Шуме на овом подручју имају и заштитну и рекреациону улогу као романтизирајући елеменат зоне погодне за развој туризма.

У селима на подручју општине Штрпце постоје значајне резерве недовољно искоришћене радне снаге, која уз одговарајућу преквалификацију представља потенцијал за будући развој насеља. Сигурно је да би отварање нових радних места у појединим насељима (у индустрији и другде) унапредило и структуру и хијерархијски положај тих насеља у мрежи. Остала би насеља губила становништво науштрб ових што би довело до даљих промена постојећег насељског система.

Постојећа саобраћајна инфраструктура би уз боље одржавање и евентуалну модернизацију не само омогућила бржи развој насеља у оквиру Жупе, већ и повезала Општину са окружењем (правац ка Призрену преко Превалца готово да представља "слепо црево"). Модернизација мора да се односи и на остале видове инфраструктуре о чијем је стању раније било речи. Правци пружања инфраструктурних коридора одређиваће и убудуће развој и размештај центара.

Развој савремене инфраструктуре представља у случају Жупе предуслов за два могућа носиоца развоја и урбанизације: индустрију и туризам, будући да природа "није штедела". Познато је да ове две привредне гране међусобно тешко коегзистирају. По потенцијалу и значају туризам има веће перспективе. Зимски центар Брезовица неће утицати само на трансформацију истоименог насеља, већ и осталих села и Штрпца, и то преко запошљавања, изградње неопходне инфраструктуре и објеката за развој туризма (рекреационог и здравственог, зимског и летњег), као и пратећих објеката у приватном власништву који обавезно прате овакав тип туристичких центара.

ЕЛЕМЕНТИ ЗА КОНЦЕПЦИЈУ БУДУЋЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Скупови основних циљева развоја мреже насеља зависе од општих циљева развоја, политика управљања простором и мера и акција које ће бити предузимане у будућности. Јасно дефинисање приоритета и носиоца развоја и конкретизовање будућих просторних решења извршиће се преко просторног плана Општине. Имајући у виду карактер ове студије и неке новије тенденције у развоју Жупе, циљеви развоја мреже насеља могу се, генерално посматрајући, обухватити преко две основне варијанте:

1. Равномерни (уравнотежени) тип мреже насеља и
2. Моноцентрични тип.

Равномерни тип мреже насеља обухвата стандардне политике и премисе развоја једне територије и насељског система као њеног саставног дела. Важније од осталих су:

- успоставити складнији размештај елемената организације становања, животних активности и привредних делатности,

- зауставити процес депопулације и нарочито процес "пражњења" простора, и тиме избећи одговарајуће негативне последице,

- користити простор у потпуности, приводећи га наменама које су у складу са условима и потенцијалима територије и актуелним потребама, вредностима и политикама развоја,

- "уравнотежити" простор, односно избећи у највећој могућој мери појаву неразвијености и неједнакости одређених територија у односу на друге.

Мрежу насеља оваквог типа одликује јасна хијерархија у мрежи, опремљеност одређених новоа центара објектима по познатим планерским нормама, те разграната и савремена инфраструктура која обезбеђује несметано одвијање живота и рада на простору који се планира. Основна жеља која се покушава остварити овим моделом је активан утицај на процес урбанизације и његово усмеравање у жељеном правцу.

Ако би се први тип могао назвати активним (амбициозним), *моноцентрични тип мреже насеља* могао би се описати као опрезни. Основни циљеви који се желе остварити кроз овакав тип могли би се дефинисати на следећи начин:

- селективан утицај на токове урбанизације, односно у првом кораку стварање предуслова за њено постојање и несметано одвијање концентрацијом средстава, објеката и становништва на једном месту (насељу, зони). Други део планског поступка био би много флексибилнији: остављање довољног простора тржишним механизмима и спонтаном одвијању процеса урбанизације, који би својим дејством дефинисао перспективна и она мање перспективна насеља. Потом би се планским

интервенцијама овакво стање у мрежи насеља (простору) подржало, организовало односно озаконило (озваничило). Овакав се приступ користи и у неким природним наукама (нарочито биологији),

- одређивање приоритета у развоју насељског система, који би се могли интерпретирати као: "...боље је изложити се привременој опасности од стагнације или гашења појединих села концентрацијом акције у једно (изабрано) насеље него ризиковати велика средства за развој свих насеља без гаранције да ће се такво решење показати као животно",

- јасно одвајање развојних насеља (простора) од оних без већих шанси за просперитет,

- остављање што већег простора за будућност.

По првом моделу потенцијала, мрежа насеља у Општини састојала би се као и досад од више заједница. Систем центара би, поред општинског средишта, обухватао центре заједнице села са одређеним гравитационим зонама. Због положаја Драјковце и Јажинце требало би да, уз комплетирање и осавремењавање централних садржаја, задрже садашњи положај у хијерархијској структури мреже насеља. Није вероватно очекивати да би било које насеље изван главног саобраћајног коридора могло преузети њихову функцију у насељском систему. Јажинце би развојем терцијарно-квартарних делатности и даље опслуживало Севце и Врбештицу. Њиховим везивањем би се донекле растеретило Штрпце и уз задржавање становништва око изворишта Лепенца, узводно од Брезовице. Драјковце би због атрактивног положаја непосредно уз пут требало да задржи функцију центра. Опсег гравитационе зоне би по једној вероватно остао непромењен, а у случају јаче националне сегрегације становништва, уз Драјковце би могао настати и алтернативни центар на подручју Брод-Фираја. Овај би се центар свакако морао налазити уз пут (из разлога приступачности - и Брод и Фираја су од пута удаљени) и опслуживао би становнике албанске националности. Реалност егзистенције два центра, поред осталог, зависи од решења из *Просторног плана Србије* која се односе на могуће стварање хидроакумулације у Бродској клисури Лепенца (План се налази у фази дискусије о нацрту). Горња и Доња Битиња и Сушиће би и даље гравитирали непосредно Штрпцу, уз могућност изградње новог здравственог и реновирање постојећег школског објекта на потезу између Горње и Доње Битиње ради задовољења потреба становника у долини Сушићког потока. Беревце би са Штрпцем представљало јединствено насеље. Развојем алтернативних центара у Штрпцу би се могли селективно подизати објекти за задовољавање виших нивоа потреба, водећи рачуна о броју могућих корисника. Брезовица, би се развијала као специјализовани центар. Имајући у виду искуства у развоју сличних туристичких центара, Брезовица би била опремљена у довољној мери да од Штрпца буде само административно зависна.

По другом моделу потенцијала за организацију мреже насеља, достигнути ниво развијености и опремљености објектима друштвеног стандарда би у првој фази задржала сва насеља изузев Штрпца и Брезовице. Брезовица би се развијала и опремала као и код првог модела. У Штрпцу би дошло до велике концентрације становништва, објеката установа и радних места. Општински центар задовољавао би готово све нивое потреба становника Жупе, са веома диверсификованом структуром делатности. Мрежа насеља би била симплифицирана у односу на данашњу: један велики центар општег карактера за локално становништво и један специјализовани центар примарно намењен корисницима изван територије Општине, те остала насеља која би се по функцијама међусобно мало разликовала.

Осим развоја Брезовице, заједничка карактеристика и предуслов за реализацију оба модела мреже насеља је изградња савремене инфраструктуре ради приступачности и квалитетних веза између центра и залеђа. Као последица моноцентричног развоја убрзао би се процес спуштања становништва у долину Лепенца, што би довело до поступног пражњења већег дела територије Општине и довело до даљег оптерећења овог атрактивног простора. Реализација овог модела довела би до значајног просторног ширења Штрпца, вероватно у правцу троугла Беревце-Доња Битиња-Готовуша где се налази једина већа компактна површина погодна за развој на територији Општине. Концентрација делатности у наведеном троуглу била би неизбежна јер је то једини терен који би просторно могао да прими брзо растуће Штрпце. Конкретна намена земљишта била би одређена на основу одређивања приоритета развоја, али би сукоб интереса у односу на потражњу простора добио на интензитету. Краткорочно гледано, моноцентрични модел би био нешто јефтинији за реализацију (дугорочне последице и цену њиховог отклањања лако је замислити). Насупрот првом, полицентрични модел развоја мреже насеља смањио би притисак на уски коридор регионалног пута и долине Лепенца у смислу броја корисника простора и прекомерног ширења Штрпца. Ова тврдња не значи да би овај простор остао незапоседнут: једино би структура његове намене била донекле измењена. Реализација овог модела успорила би раст Штрпца на рачун алтернативних центара. Количина утрошених средстава била би вероватно већа а ефекти се не би одмах осетили. Поставља се, међутим, питање оправданости дуплирања појединих капацитета на малом растојању и економичност оваквог решења.

Званична политика и правци развоја општине Штрпце још нису дефинисани, те је могућа и вероватна нека подваријанта или комбинација решења из два основна модела. Сигурно стоји једна чињеница: због горње дилеме, сукоба интереса и опасности од нерационалног коришћења простора за градњу (нарочито уз Лепенац) потребно је хитно опредељење око концепције будуће мреже насеља и простора општине Штрпце у целини, најбоље преко Просторног плана Општине.

Литература

1. Бојовић Б., Тошић Б., *Инфраструктурни системи,* Посебно издање, књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

2. Vresk M., *Osnovi urbane geografije,* Školska knjiga, Zagreb, 1980.

3. Група аутора, *Демографски развој и особености социјалног простора,* Посебно издање, књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

4. Група аутора, *Просторни план СР Србије - Нацрт плана,* Републички завод за друштвено планирање и Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1990.

5. Дерић Б., Тодоровић М., Бркић Р., *Фактори и процеси досадашњег развоја општине Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

6. Žuljić S., *Prostorno planiranje i prostorna istraživanja,* Ekonomski institut, Zagreb, 1983.

7. Јовановић Р., *Положај места у мрежи насеља општине Велико Градиште,* Зборник радова, књ. 41., Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1989.

8. Којић Б., Симоновић Б., *Сеоска насеља Србије,* Истраживачки центар студената, Београд, 1975.

9. Krešić I., *Prostorna ekonomija,* Informator, Zagreb, 1981.

10. Менковић Љ., *Геоморфолошке карактеристике општине Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

11. Новаковић С., *Законски споменици српских држава средњега века,* Београд, 1912.

12. Оцокољић М., Рецић Р., Јовановић В., *Хидрографске и хидролошке карактеристике општине Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

13. Ракићевић Т., Динић Ј., *Климатске карактеристике општине Штрпце,* Посебно издање, књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

14. Симоновић Б., *Уређење сеоских територија и насеља,* Грађевинска књига, Београд, 1980.

15. Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи,* део II, СКЗ, Београд, 1990.

16. Татић Б., и др., *Вегетацијска карта општине Штрпце,* (рукопис), Фонд Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

17. Тошковић Д., *Увод у методе анализе и синтезе у просторном и урбанистичком планирању,* ИАУС. Београд, 1986.

18. Урошевић А., *Шарпланинска жупа Сиринић,* Годишен зборник кн. 1. Философски факултет Скопје, Скопље, 1948.

19. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini,* Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1986.

20. *Ванредни попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава у општини Штрпце, 31.3.1989.,* Републички завод за статистику, Београд, 1990.

21. *Анкета по радним организацијама,* Штрпце, јун 1989.

ИНФРАСТРУКТУРНИ СИСТЕМИ*

Увод

Први део рада на тематској целини "Инфраструктурни системи" у општини Штрпце обухвата приказ и крађу анализу стања у вези са саобраћајном, енергетском, комуникационом, информационом и осталим објектима инфраструктуре.

Други део рада се заснива на синхронизованом развоју инфраструктурних система у корелацији са претпоставкама и програмима друштвено-економског развоја, демографског и културног развитка и просторно-функционалне организације мреже насеља и центара у Општини.

ДОСТИГНУТИ НИВО РАЗВОЈА СА СТАНОВИШТА ПОСТОЈЕЋИХ ПОТРЕБА СТАНОВНИШТВА И ПРИВРЕДЕ ЗА ИНФРАСТРУКТУРОМ

Систем човекових потреба је огроман. Овде, међутим разматрамо само један мали део тих потреба - потребе за инфраструктуром.

Ниво потреба веома се тешко мери, исто тако веома се тешко мери и ниво задовољења потреба, јер се ради о индивидуално или групно дефинисаним системима вредности (јер оно што је потребно - вредно је). Исто важи и за развој инфраструктурних система и потреба за њима. А пошто је оцена нивоа развоја инфраструктурних система и оцена нивоа задовољена потреба људи нужна, определили смо се за систем мера који базира на територији и броју људи што значи да се систем мера заснива на крајње генерализованим и упросеченим потребама. При том, користе се два основна система мерења

---

* Аутори: инг Бранко Бојовић, Бранка Тошић

која базирају на људима и њиховим потребама и територији. Но, док подаци везани за територију имају трајно да не кажемо апсолутно значење јер се ради о територији као сталној и непроменљивој величини, дотле подаци везани за популацију морају бити релативизовани у односу на динамички аспект популације. То у исто време важи како за оцене постојећих стања тако и за циљеве који се у развоју желе постићи.

Територија општине Штрпце има површину од 247 km^2.

Таб. 1. - *Кретање броја становника*

	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Србија	6.527.966	6.979.154	7.648.229	8.446.591	9.313.676
Србија ван АП	4.154.175	4.463.701	4.823.276	5.250.365	5.694.464
Косово и Метохија	733.034	815.908	963.988	1.243.693	1.584.440
Општина Штрпце	9.573	10.384	10.797	11.664	12.155

Извор: Попис становништва и домаћинстава 1948., 1953., 1961, 1971. и 1981. године, СЗС, Београд.

Укупни развој становништва на приказаним политичким територијама, за наше потребе, најбоље се види из индекса развоја становништва узимајући за базу 1948. годину. Индекси развоја становништва су за:

Штрпце	127,4
Косово и Метохију	216,1
Србију без покрајина	142,7
Србију у целини	137,1.

Наведени подаци су важни стога што они нужно релативизирају све показатеље достигнутог нивоа развоја који за основу имају становништво.

Саобраћајна инфраструктура

Путеви

На подручју општине Штрпце мрежа категоризованох путева, регионални и локални путеви који повезују средишта насеља са регионалним путем, протеже се у укупној дужини од 70 km. Од тога је 54 km или 77% са савременим застором. Општина је без магистралног пута.

Регионални пут који пролази кроз територију Општине у правцу југозапад-североисток је са савременим застором и повезује Општину са Призреном, на југозападу и са маги-

ериторији.
не каже-
сталној и
опулацију
ки аспект
постојећих
ћи.
д 247 km^2.

	1981.
	9.313.676
	5.694.464
	1.584.440
	12.155

961, 1971. и

им поли-
и из ин-
годину.

и нужно
воја који

горизова-
ју среди-
пној ду-
еним за-

ију Опш-
застором
са маги-

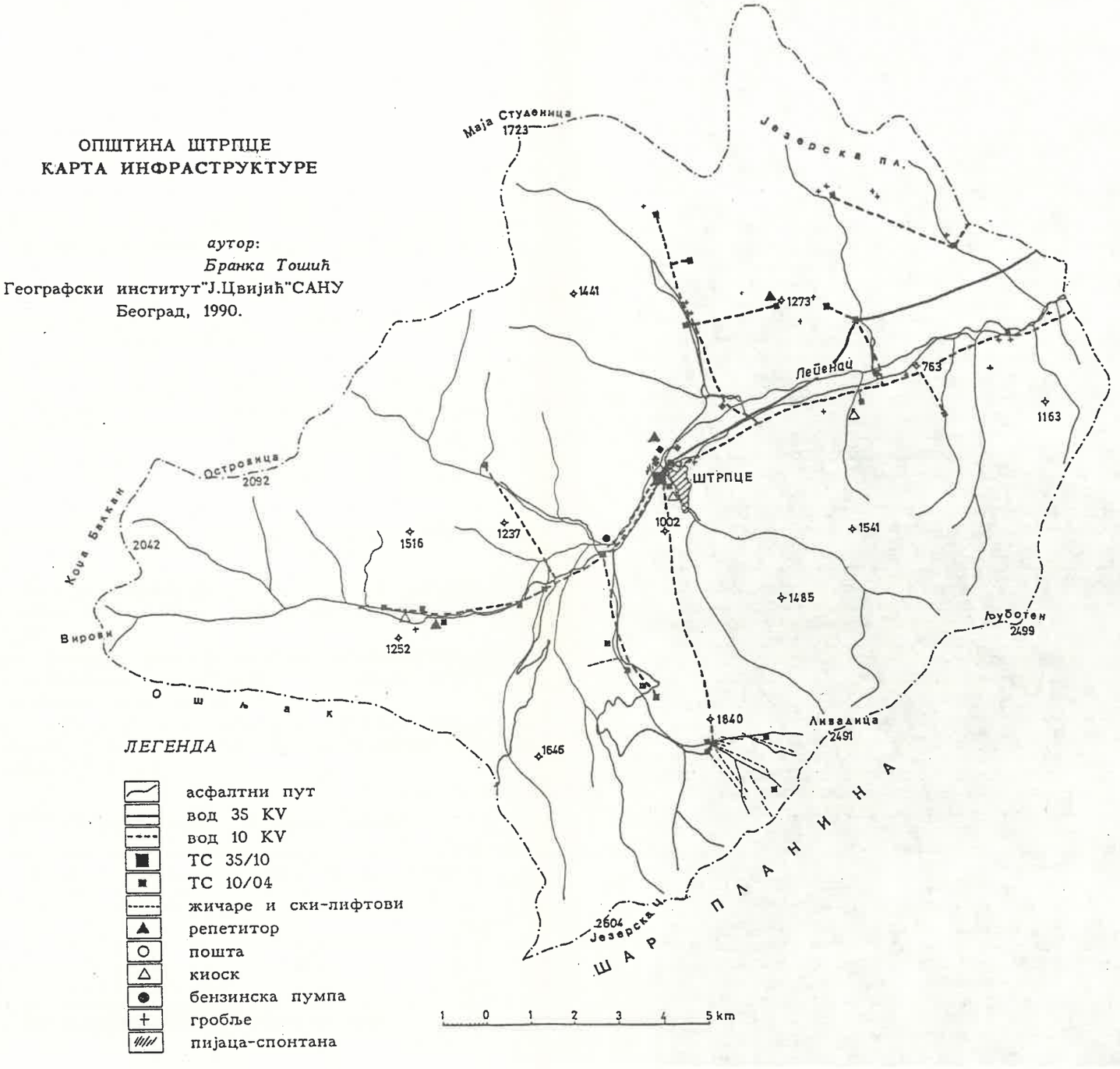

стралним путем Приштина-Урошевац-Скопље, на истоку. На подручју Општине регионални пут је дуг 25 km, са ширином од 6-7 m.

Локални путеви повезују насеља са регионалним путем, или туристички центар са регионалним путем. Ови путеви су или са савременим застором или без икаквог застора. Ширина локалних путева са савременим застором је 3-5 m.

Положај путева у Општини дат је на Карти инфраструктуре.

На Ск. 1. дат је профил регионалног и локалног пута који повезује Туристички центар "Шара" са регионалним путем. Висинска разлика регионалног пута је око 700 m, а локалног око 800 m.

Таб. 2. - *Основни показатељи мреже путева на подручју општине Штрпце*

	дужина путева у km		
	укупно	регионални	локални
укупно	70	25	45
саврем. коловоз	54	25	29
% савр. коловоза учешће у укуп. дужини у %	77,1	100,0	64,4
	100,0	35,7	64,3

Најповољнију структуру у погледу коловозног застора има регионални пут који је целом својом дужином са савременим застором.

Остали, локални путеви, који су са савременим застором су, као и регионални, асфалтирани. При крају су радови на асфалтирању локалног пута до насеља Сушиће.

Општина Штрпце има повољније учешће путева са савременим коловозом у односу на Косово и Метохију, Србију ван АП и СР Србију (Таб. 3.).

Таб. 3. - *Основни показатељи путне мреже*

Просторна јединица	учешће путева са саврем. коловозом	густина путева (km/100km^2)	
		укупно	савр. коловоз
СР Србија	54,6	45,1	24,6
Србија ван АП	52,8	51,3	27,1
Косово и Метохија	36,9	45,5	16,8
општина Штрпце	77,1	28,2	21,7

Извор: Општине у СР Србији 1987., РЗС, Београд, 1988.

а) уздужни профил регионалног пута

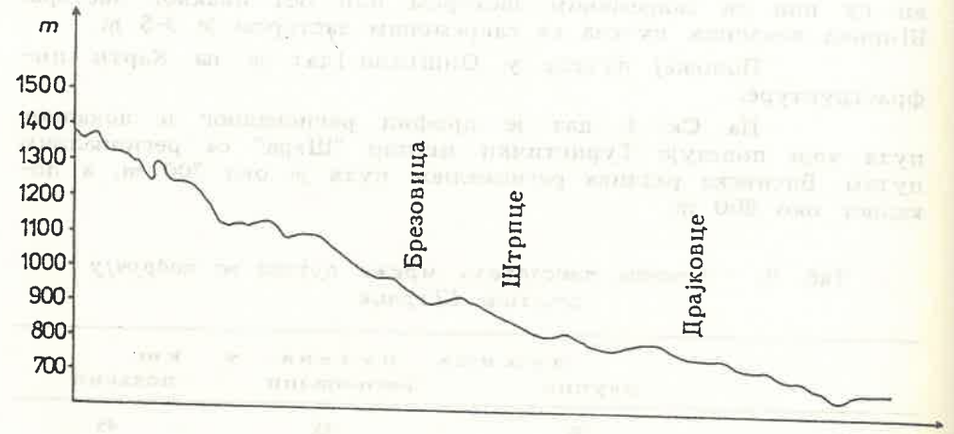

б) уздужни профил локалног пута до туристичког комплекса "Шара"

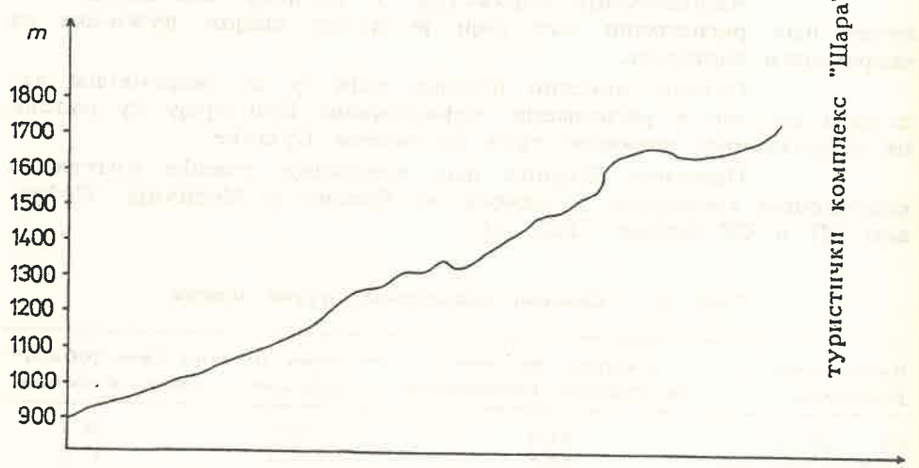

Ск. 1. - *Уздужни профил саобраћајница*

Густина мреже путева је најнеповољнија у општини Штрпце у поређењу са остала три подручја, а густина путева са савременим коловозом је повољнија само у односу на Косово и Метохију.

Посматрано у оквиру Косова и Метохије по општинама, највећу дужину путева имају општине Приштина, Титова Митровица и Гњилане, а најмању општине Драгаш и Штрпце. Општине Витина, Дечани, Драгаш, Исток, Косовска Каменица, Ораховац, Србица и Штрпце су без магистралних путева. Најмању густину мреже путева имају општине Драгаш, Штрпце и Исток (Таб. 4.).

Таб. 4. - *Густина мреже путева по општинама Косова и Метохије*

Просторна јединица	густина мреже путева km/100km^2			удео са савременим коловозом у %		
	укуп.	регион.	локал.	укуп.	регион.	локал.
Приштина	54	5	36	44	64	22
Витина	40	13	27	50	97	28
Вучитрн	66	8	52	13	12	3
Глоговац	31	11	13	52	88	–
Гњилане	59	10	42	28	27	16
Дечани	51	18	33	26	26	25
Драгаш	16	12	4	39	37	44
Баковица	49	8	33	16	32	–
Исток	28	14	14	51	84	18
Качаник	76	12	58	24	100	–
Клина	56	9	39	35	97	8
Кос. Каменица	51	20	31	44	55	37
Лепосавић	43	3	34	43	100	27
Липљан	30	9	14	49	83	5
Ораховац	55	20	35	27	73	–
Пећ	35	9	18	59	82	50
Подујево	42	16	23	22	35	1
Призрен	43	12	28	35	81	5
Србица	51	16	35	61	97	45
Сува Река	36	8	21	60	44	52
Т. Митровица	53	5	41	32	98	11
Урошевац	43	15	21	36	59	27
Штрпце	28	10	18	77	100	27
Косово и Метох.	46	11	29	37	65	17
Србија ван АП	51	16	29	53	71	33
СР Србија	45	13	26	55	73	35

Извор: Општине у СР Србији 1987., РЗС, Београд, 1988.

Општина Штрпце припада општинама са најмањом густином регионалних и локалних путева. Регионални пут на територији Општине је са савременим коловозом, а највећи је

удео савременог коловоза на свим путевима у поређењу са другим општинама Косова и Метохије. Удео локалних путева са савременим коловозом је на нивоу просека у поређењу са другим општинама Косова и Метохије.

Успињаче

У општини Штрпце постоји седам успињача које се налазе јужно од Туристичког насеља "Шара". Њих чине четири жичаре и три ски-лифта.

Таб. 5. - *Карактеристике успињача у општини Штрпце*

Жичара Ски-лифт	дужина у m	почетна кота	завршна кота	релативна висина	капацитет br. седишта	капацитет br.полазака на 1 h
Црвена Карпа	1269	1891	2264	373	169	1200
Лавља Врата	1428	1718	2147	429	183	1200
Караула	1100	1732	2191	459	238	900
Пири Брег	521	2264	2522	236	260	1200
Беревачке рупе	731	2100	2286	186	-	850
Бачила	301	1730	1803	74	-	800
Грчке Ливаде	429	2050	2163	113	-	750
Муника	454	1735	1829	94	-	750
Тршења	556	1005	1171	166	-	900

Извор: Туристички центар Брезовица, Србијапројект..., Брезовица, 1988.

Жичара "Велике Ливаде" је једноседежница, а све остале жичаре су двоседежнице. Укупан број полазака на час на свим жичарама и ски-лифтовима износи 9.300 људи на час. Размештај свих успињача дат је на Карти инфраструктуре.

При крају су радови на изради два ски-лифта, Муника и Тршење. Први се налази у Туристичком комплексу, а други је северно, на путу за Брезовицу.

Ниво развијености саобраћајне инфраструктуре

Густина путне мреже у општини Штрпце износи само 50% од густине коју има Косово. Истовремено је надпросечна заступљеност путева са савременим коловозом у односу на Косово и Метохију. Из ове две чињенице може се закључити:

- у саобраћајном погледу подручје Општине је неразвијено, тачније запуштено,
- мрежу путева, дефакто, чини само пут Урошевац - Призрен; мрежа локалних путева потпуно је неразвијена,
- због такве структуре путне мреже савремени коловоз је сразмерно више заступљен а да то није последица развијености путне мреже Општине, него последица околности да су скоро сва насеља Општине организована око ове транзитне саобраћајнице.

Мрежа локалних путева је неразвијена - за око 40% мање је развијена од мреже локалних путева Косова и Метохије, али је опет изнад косовског просека заступљеност савременог коловоза на локалним путевима. Из ових чињеница може се закључити:

- неразвијеност мреже локалних путева указује на то да мрежа саобраћајница и није прављена за потребе локалног становништва већ за потребе транзита.

Због свега изложеног може се сматрати да саобраћајна инфраструктура у случају ове Општине није претходница развоја, већ да је у потпуно другој функцији повезивања релативно удаљених градских центара (Урошевца и Призрена).

Регионални пут Урошевац - Призрен на делу преко територије општине Штрпце није ни најбољи ни у најбољем стању - незадовољавајући су многи елементи пута - уздужни и попречни профил (одрони и сл.), недостаје сигнализација, трећа трака на успонима и др.

Достигнути ниво развоја саобраћајне инфраструктуре омогућава одвијање основних функција условљених саобраћајем али на ниском нивоу техничког стандарда.

У домену саобраћаја, једина светла тачка је систем постојећих успињача на Шари које су нове и савремене, али се могу сматрати тек зачетком система успињача на северним падинама Шар планине.

Енергетска инфраструктура

Електро мрежа

Општина Штрпце је електрификирана пре 1970. године.

После другог светског рата, мини хидроцентрала снаге 18 kW, која се налазила у подножју рудника хрома, напајала је електричном енергијом Брезовицу. Од 1950. до 1957. године Штрпце и Беревце напајани су електричном енергијом из малог генератора из пилане снаге 50 kW. После тога, до електрификације Општине, насеља Штрпце, Беревце, Готовуша, Драјковце, Брезовица и Јажинце напајала су се електричном енергијом из хидроелектране снаге 175 kW, која се налазила јужно од Штрпца.

Техничке карактеристике електро мреже- Данас се насеља у Општини снабдевају електричном енергијом

из Енергетског система Косова. Довод се врши водом напона 35 kV до трафостанице у Штрпцу, која снижава напон на 10 kV. Од ове трафостанице даље, унутар Општине су водови напона 10 kV до трафостаница које снижавају напон на 0,4 kV, одакле се даље врши дистрибуција електричне енергије нисконапонским трофазним, или монофазним водовима (у Севцу) до потрошача.

Сви водови у Општини су алуминијумско-челични и ваздушни, изузев водова до трафостаница у фабрици "Иво Лола Рибар" и до пилане, који су подземни.

Главни вод у општини, напона 35 kV, је пречника 95 mm. Истог потенцијалног напона и пречника је вод од Штрпца према Туристичком насељу "Шара", који ради на нижем напону, јер код "Шаре" недостаје трефостаница 35/10 kV. Ова два вода су на решеткастим стубовима.

Електро-вод од Штрпца до хотела "Нарцис" у Брезовици је пречника 75 mm и на бетонским стубовима. Подземни водови су пречника 95 mm, а сви остали водови до трафостаница 10/0,4 kV су пречника 50 mm. Нисконапонски водови до потрошача су пречника 25 mm или 16 mm, у зависности од дужине вода. Ови водови су на дрвеним стубовима.

Трафостанице у Општини су зидане или стубне. Све су, изузев главне у Штрпцу, најнижег напона (10/0,4 kV), али различите снаге. Снага трафостаница се креће од 50 kVA за репетиторе, преко 100 kVA у сеоским насељима, и 630 kVA у привредним, туристичким и јавним објектима, до 1 MVA у хотелу "Нарцис" у Брезовици. Размештај трафостаница дат је на Карти инфраструктуре.

Потрошња електричне енергије - Потрошња електричне енергије у општини Штрпце је знатно испод просека Косова и Метохије и Србије ван АП.

Таб. 6. - *Потрошња електричне енергије*

Просторна јединица	укупна потрошња у GWh	потрошња у MWh по 1 становнику
Србија ван АП	28.764	5,05
Косово и Метохија	514	9,09
општина Штрпце	10	0,84

Извор: Општине у СР Србији 1987., РЗС, Београд, 1988.

Потрошња електричне енергије у зимским месецима износи по око 1 GWh, а у летњим по око 0,6 GWh.

Највећи потрошачи електричне енергије у општини су туристички објекти и домаћинства, а најмањи јавни објекти и викенд зона.

Таб. 7. - *Потрошња електричне енергије у општини Штрпце по категоријама потрошача*

потрошач	јануар свега у MWh	јануар удео у укуп.	јули свега у MWh	јули удео у укуп.
индустрија	100	8,6	90	15,4
туристички објекти	580	50,0	210	35,9
јавни објекти	20	1,7	10	1,7
викенд зона	45	3,9	5	0,9
домаћинства	415	35,8	270	46,2
Општина	**1160**	**100,0**	**585**	**100,0**

Извор: "Електро-Косово", Штрпце, 1989.

Таб. 8. - *Потрошња електричне енергије по становнику и домаћинству у општини Штрпце у 1989. години*

Потрошња у kWh	јануар	јули
По становнику у Штрпцу према укупној потрошњи у Штрпцу	91	86
По становнику у сеоским насељима према укупној потрошњи у сеоским насељима	93	38
По становнику у Штрпцу према укупној потрошњи домаћинстава у Штрпцу	42	41
По становнику у сеоским насељима према укуп. потрошњи домаћинстава у сеоским насељима	31	17
По домаћинству у Штрпцу према укупној потрошњи у Штрпцу	180	174
По домаћинству у сеоским насељима према укуп. потрошњи домаћинстава у сеоским насељима	183	102

Извор: "Електро-Косово", Штрпце, 1989.

Разлика у потрошњи електричне енергије је најизраженија, према потрошњи по становнику у односу на потрошњу домаћинстава, у Штрпцу у односу на остала сеоска насеља. Ова разлика је проистекла из разлике у броју становника по једном домаћинству (Штрпце 4,3, а остала насеља 5,9). Мања је потрошња у јулу него у јануару, а ова разлика више је изражена код сеоских насеља него код Штрпца.

Нафта и деривати

У општини Штрпце не постоји ни експлоатација ни прерада нафте и деривата. Једино место у Општини где се врши складиштење деривата нафте је бензинска пумпа "Југопетрол" која се налази у Брезовици. Ту се врши продаја дизел горива и бензина (супер и премијум). Лож уље се не продаје.

Гориво се допрема цистернама које до двадесет пута месечно пуне резервоаре бензинске пумпе.

Резервоар за дизел гориво је капацитета 30 t са дневном летњом потрошњом од 1 t, а резервоари за бензин су по 20 t са дневном летњом потрошњом од по 0,5 t. Зими је потрошња дизел горива за 50% већа, а бензина за 50% мања.

Потрошачи бензина су претежно са територије Косова и Метохије. Постоји до 30 возила која су стални потрошачи дизел горива. Међу њима је преко 20 камиона који зими одржавају путеве према скијашким теренима.

Топлотна енергија

Грејање објеката у Општини претежно се обавља на чврсто гориво (дрво, ређе угаљ). Углавном се користи дрво са територије Општине које је у приватном власништву или у власништву Шумског газдинства. Ово газдинство нема стовариште тако да се после сече врши продаја. Транспорт до потрошача обавља се друмским саобраћајем.

Домаћинства се у највећем броју греју на чврсто гориво. У Штрпцу, а ређе у другим насељима, има и мали број домаћинстава са етажним грејањем.

Већи потрошачи топлотне енергије у општини су:

- Фабрика "Иво Лола Рибар" у Штрпцу, где се зими месечно троши око 100 t огрева. Фабрика има централно, топловодно грејање са два котла, инсталисане снаге од 2 милиона kcal/h. Троши се само лако лож уље, а резервоари се допуњују четири пута у току зиме. На фабрику ће бити прикључено загревање зграде Дома културе и Скупштине Општине;
- Хотел "Нарцис" у Брезовици греје се на нафту. Зими се просечно месечно троши 40-50 t, а гориво се допрема на два месеца у резервоар капацитета 90 t;
- Хотел "Бреза" у Брезовици зими месечно троши око 10 t нафте;
- Одмаралиште пензионера има зими месечну потрошњу од 10 t нафте;
- Одмаралиште СУП-а и одмаралиште "Смедеревка" се греју на нафту.

У осталим туристичким и јавним објектима користи се електрична енергија или чврсто гориво.

Ниво развијености енергетске инфраструктуре

Енергетска инфраструктура Општине је изразито неразвијена што се види из оствареног нивоа потрошње електричне енергије који је укупно и у домаћинству и у индустрији убедљиво чак и испод косовског нивоа.

У складу са оваквим нивоом потрошње је и енергетска опрема - дрвени стубови, стубне трафостанице и друго.

Уредност снабдевања електричном енергијом је недовољна - чести су прекиди у снабдевању.

У Општини постоји једна бензинска пумпа што сматрамо незадовољавајућим.

Исто тако, не постоје места за продају других енергената - угаљ, дрво, гас и др.

Развијеност енергетске инфраструктуре изразито је недовољна већ сада. Њен је ниво такав да се свака озбиљнија инвестиција мора оптеретити и решавањем овог проблема, јер су постојећи капацитети углавном недовољни и несавремени.

Комуникациона инфраструктура

У општини Штрпце постоји један ПТТ објекат. Отворен је у Штрпцу 1949. године.

Гравитационо подручје поште је територија Општине и насеље Бурник са територије општине Урошевац.

Карактеристике поштанског саобраћаја

Анализа густине поштанске мреже показује да је општина Штрпце у већини показатеља у неповољнијем положају у односу на Косово и Метохију, Србију ван АП и Србију.

Таб. 9. - *Густина поштанског саобраћаја*

просторна јединица	бр. стан. на једну пошту	просечна величина насеља	бр. насеља на једну пошту	бр. km2 на једну пошту
СР Србија	7135	1514	5	65
Србија ван АП	7254	1342	5	70
Косово и Метох.	15336	405	12	89
опш. Штрпце	12886	758	17	255

Извор: Пословни извештај и статистика, ЗЈПТТ 1988.

Према развијености поштанског саобраћаја општина Штрпце не заостаје за остала три подручја.

Центар прераде задње поште Штрпце је у Урошевцу, а главни центар прераде је у Косово Пољу. У овом правцу се свакодневно допремају и отпремају поштанске пошиљке службеним аутомобилом. Од поште у Штрпцу до осталих насеља у Општини пошта се допрема сваког другог дана, или свакодневно у Штрпцу и Брезовици.

Таб. 10. - *Развијеност поштанског саобраћаја*

Просторна јединица	број становника на један ковчежић	на један шалтер	на једног запосленог	на једног поштоношу
СР Србија	1191	3434	28238	3604
Србија ван АП	1023	3430	19247	2798
Косово и Метох.	3577	6611	2165	1601
опш. Штрпце	657	3122	1249	3122

Извор: Пословни извештај и статистика, ЗЈПТТ 1988.

Писмоносне пошиљке се отпремају из 19 поштанских ковчежића. Штрпце има 3, Брезовица 2, а остала сеоска насеља по један ковчежић. Отпремање пошиљака је временски идентично са допремањем.

Општина Штрпце има просечно већи промет писама само од Косова и Метохије.

Таб. 11. - *Промет пошиљака поштанског саобраћаја*

просторна јединица	на 100 становника број писама	број пакета
СР Србија	3767	47
Србија ван АП	4420	53
Косово и Метохија	1502	7
опш. Штрпце	3269	6

Извор: Пословни извештај и статистика, ЗЈПТТ, 1988.

Таб. 12. - *Промет пошиљака у општини Штрпце у 1989. години*

Месец	отпремљено писама у хиљ.	пакета	телеграма	примљено писама у хиљ.	пакета	телеграма
јануар	14	5	98	18	33	170
јули	15	8	98	19	73	154

Извор: ПТТ служба, Штрпце, 1989.

Број примљених пошиљака у Општину је далеко већи од броја отпремљених пошиљака.

ПТТ објекат у Штрпцу има површину 146 m^2, а двориште има 749 m^2. Јавни део има 4 шалтера и 2 телефонске говорнице. Административни део се састоји из две канцеларије, а технолошки из трезора и инсталација. У пошти је 10 запослених радника. Један радник је са вишом, 8 са средњом стручном спремом, а један је неквалификован радник. Четири радника су из Штрпца, а 6 су дневни мигранти. Два радника су из Фираје, а по један из Јажинаца, Драјковца, Горње Битиње и Виче.

Карактеристике телефонског саобраћаја - Крајња полуаутоматска телефонска централа у Штрпцу је, преко транзитне аутоматске у Урошевцу, везана за главну централу у Приштини. Телефонска централа је од отварања поште до 1976. године била са индукторским бројевима, када је уведена полуаутоматска централа са 60 бројева. Од 1983. године централа је капацитета 180 бројева. Телефонски водови су жичани.

Само три насеља у Општини су са телефонским прикључком. То су Штрпце, Брезовица (без домаћинстава) и Беревце.

Веома је изражена заосталост у развијености телефонског саобраћаја у општини.

Таб. 13. - *Развијеност телефонског саобраћаја*

просторна јединица	на 100 становника телефон. апарата	телеф. претплатника
Србија ван АП	18,65	15,52
Косово и Метохија	4,82	3,94
опш. Штрпце	1,44	1,06

Извор: Пословни извештај и статистика, ЗЈПТТ, 1988.

Карактеристике телеграфског саобраћаја - Пошта у Штрпцу нема телеграфску централу, а 4 уређаја за TELEX пренос се, поред поште, налазе у Брезовици, фабрици "Иво Лола Рибар" у Штрпцу и у станици милиције у Штрпцу. Телеграфска веза се остварује преко аутоматске телеграфске централе у Приштини.

Промет телеграфских услуга у Општини је далеко нижи него у остала три подручја.

Таб. 14. - *Промет телеграфских услуга*

просторна јединица	број телеграфских услуга на 100 становника
СР Србија	1189
Србија ван АП	1405
Косово и Метохија	450
опш. Штрпце	25

Извор: Пословни извештај и статистика, ЗЈПТТ, 1988.

У плану је отварање ПТТ објекта у Драјковцу, који би у свом гравитационом подручју обухватио насеља на западу општине: Драјковце, Готовуша, Вича, Брод, Фираја, Коштањево, Ижанце и Бурник (општина Урошевац).

У плану је и замена дотрајале телефонске централе новом, аутоматском, дигиталном централом од 960 бројева. Овај нови преносни систем ће у знатној мери отклонити постојеће проблеме у вези са телефонским везама.

Поред поменутог, најважнији проблеми у вези са поштанском инфраструктуром су да нема доставе поште, чак ни сезонске, у викенд зону и у Туристички центар "Шара".

Ниво развијености комуникационе инфраструктуре

Код поштанског саобраћаја са 3 насеља и 3,9 km^2 на 1 пошту Општина стоји изразито лоше. Истина, у неким параметрима стоји релативно добро што је последица њене мале популационе димензије, али је промет поштанских пошиљки (писма, пакети) сразмерно низак.

Изразит је недостатак телефонских прикључака - 12 пута мање од југословенског, 15 пута мање од просека Србије ван АП и 4 пута мање од просека Косова.

Слична је ситуација и са телеграфским саобраћајем - он је 18 пута мањег интензитета него на Косову а 56 пута мањи него у Србији ван АП.

Очито, систем комуникационих инфраструктура је изразито неразвијен и не одговара потребама ни становништва ни привреде.

Информациона инфраструктура

Штампа

Штампа се у општину Штрпце допрема сваког дана око 11 h путничким аутобусом из Урошевца. Продаје се у пет киоска који се налазе у Штрпцу, Готовуши, Драјковцу, Брезовици и Севцу.

Веома је мали број продатих листова у Општини. Подаци о Општини добијени су на основу анкете, а подаци о Покрајини и Републици на основу тиража штампе. Најбоља је продаја у Брезовици, а најслабија у Севцу.

Штампу претежно купује становништво у коме је продајно место. У Штрпцу штампу купује становништво Штрпца и Беревца као и грађевински радници у Штрпцу који живе ван ових насеља. У Брезовици се штампа продаје и за туристе и за становнике Врбештице и Јажинаца. У Готовуши штампу купује само становништво Готовуше, а у Драјковцу и становници Фираје. Продаја у Севцу је само за становнике овог насеља.

У Штрпцу, Драјковцу и Брезовици продаје се дневна штампа на албанском језику Rilindja, са уделом око 30% у укупној дневној штампи. У Општини се не продају страни часописи.

Таб. 15. - *Продати листови годишње*

Продајно Место	број примерака дневне штампе на 1 становника	број примерака илустроване штампе на 1 становника
Штрпце	10,0	0,7
Готовуша	9,0	0,1
Драјковце	11,0	0,5
Брезовица	26,0	1,4
Севце	0,3	0,2
опш. Штрпце	11,3	0,6
Косово и Метохија	26,1	9,0
Србија ван АП	78,6	37,4
СР Србија	52,8	26,9

Извор: Статистички годишњак Југославије, СЗС, Београд, 1988. и подаци прикупљени на терену.

Радним даном се углавном прода сва штампа, а за време викенда делимично. Није изражена разлика у продаји штампе између лета и зиме.

Радио и телевизија

Према анкети која је извршена у насељима општине Штрпце дошло се до закључка да насеља имају пријем радио програма: Београд I и II, Ниш, Скопље, Приштина и локалних радио станица са територије Косова и Метохије. Пријем је добар.

Пријем ТВ програма је у целини веома лош. Општина има пријем ТВ програма Београд I и Приштина.

Од инсталација за пренос програма постоји један главни репетитор на врху Мужљак (1.270 m), и три помоћна репетитора у Беревцу, северозападно од Брезовице и на улазу у Севце. Посебно је лош пријем у насељима која се налазе у подножју главног репетитора, у Доњој Битињи, Горњој Битињи, Сушићу, Вичи, и др. Нешто бољи пријем је у насељима која се налазе у близини помоћних репетитора. Најмањи проблеми су у Севцу, где се поред поменутих ТВ програма, може "видети" и ТВ Београд II и Скопље. У неким насељима (Брезовица, Штрпце и др.) у малом броју домаћинстава, без икакве законитости у вези са положајем кућа у насељу, може се "видети" и ТВ Скопље.

Таб. 16. - *Претплатници радија и телевизије по насељима у општини Штрпце*

просторна јединица	број претплатника радија на 1000 ст.	по домаћин.	број претплатника ТВ на 1000 ст.	по домаћин.
Беревце	178	0,87	177	0,86
Брезовица	115	0,55	115	0.55
Брод	74	0,65	71	0,62
Вича	105	0,64	105	0,64
Врбештица	142	0,66	142	0,66
Горња Битиња	125	0,77	122	0,75
Готовуша	171	0,83	167	0,81
Доња Битиња	113	0,69	112	0,69
Драјковце	164	0,84	160	0,82
Ижанце	-	-	-	-
Коштањево	-	-	-	-
Јажинце	200	0,99	199	0,98
Севце	168	0,85	166	0,85
Сушиће	40	0,27	40	0,27
Фираја	53	0,45	51	0,44
Штрпце	185	0,79	184	0,78
опш. Штрпце	131	0,73	129	0,72
Косово	236	0,19	202	0,15
Србија ван АП	209		177	
СР Србија	202	0,70	175	0,61

Извор: Литература наведена под ред. бр. 2 и 5.

Општина Штрпце има знатно већи број претплатника радија и телевизије по становнику од просека Косова, али мањи број у односу на Србију. Међу насељима у Општини, Јажинце, Штрпце и Беревце имају највећи број претплатника по становнику а најмањи број је у Сушићу, Фираји и Броду. Ижанце и Коштањево су без ТВ претплатника. Због лошег ТВ пријема сва домаћинства која поседују ТВ пријемник нису ТВ претплатници. Ово је нпр. случај са насељем Сушиће.

Ниво развијености информационе инфраструктуре

Опремљеност простора Општине овим инфраструктурама указује на недовољну покривеност територије телевизијским сигналом и мали број продајних места за штампу.

Остали објекти инфраструктуре

Пијаца нема своју локацију ни у Штрпцу, а ни у другим насељима. Зелена и сточна пијаца се у Штрпцу спонтано формирају једном недељно на улици или на путу, на најпрометнијим местима.

Депоније, такође, немају локацију. Смеће се одлаже на местима која су оцењена као "најзгоднија" или најближа, иза куће, у реку, поред реке и сл.

Гробља су у просеку неуређена. Свако насеље има бар по једно гробље, а постоје насеља и са више гробља (Штрпце 4, Врбештица 3, Готовуша 2, и сл.) Насеља са српским становништвом имају само православна гробља (Штрпце, Брезовица, Јажинце, Севце, Врбештица, Беревце, Готовуша и Драјковце). Насеља са српским и албанским становништвом имају православна и муслиманска гробља (Сушиће, Горња Битиња, Доња Битиња и Вича), а насеља са албанским становништвом (Брод, Фираја, Ижанце, и Коштањево), само муслиманска гробља. Просечна величина гробља је 20 ари.

Ниво развијености комуналне инфраструктуре

Номенклатура комуналне инфраструктуре је веома неразвијена. Сталних пијаца нема. Уређених и контролисаних депонија такође нема. Гробља су веома неуређена и без опреме (капеле, водоводи и др.).

Оцена досадашњег развоја инфраструктурних система

Заостајање је у развоју инфраструктурних система је основна карактеристика стања у данашњој општини Штрпце. То заостајање је опште али има неких специфичности, како следи.

Могло би да се каже да је од инфраструктуре добро и развијено (у релативном значењу речи) само оно што је било потребно ширим просторима Косова. Ово се пре свега односи на пут Урошевац - Призрен. Могло би да се каже такође, да је све оно што је потреба популације Општине - као директна и индиректна потреба - неразвијено, подкапацирано, недовољно, застарело. Једини изузетак од овога је систем жичара на Шари који је савремен, модеран али у односу на могућности простора недовољан.

Стање саобраћајне инфраструктуре које карактеришу постојање релативно модерне транзитне саобраћајнице и потпуна неразвијеност система локалних саобраћајница указује на то да је цело подручје Општине саобраћајно запуштено, да је третирано маргинално, уз интересе који се везују за повезивање већих центара. Потребе Општине и њених насеља не решавају се ни појединачно (што се види у проласку регионалног пута кроз Штрпце и Брезовицу), ни у целини (што се види из потпуног одсуства квалитетне локалне путне мреже.

Једини изузетак од овога је срезмерна развијеност система жичара које су изграђене у новије време с обзиром на могућности Шаре у зимским спортовима.

Све остале инфраструктуре развијене су такође маргинално - њихово данашње стање показује да су оне продукт једног сиромашног и маргинализованог друштва.

Из свега што је изложено очигледно је да је цео комплекс инфраструктура у општини Штрпце изразито неразвијен. У том смислу, он је ограничавајући фактор развоја ове територије.

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ИНФРАСТРУКТУРЕ ПРОСТОРА

Први и најважнији проблем инфраструктуре је њена недовољност - и по територији, и по потребама људи и по потенцијалу простора.

Други проблем је последица наслеђеног ниског нивоа опремљености и сиромаштва и неразвијености Општине - а то је парцијалност и привременост многих постојећих решења, што значи да се у периоду који наилази и оно што постоји мора темељно преправљати и мењати.

Не улазећи у многе проблеме, треба се осврнути и на један проблем битан међу онима који ће се појавити. Нужно је, већ данас, приступити синхронизованом и организованом планирању развоја инфраструктурних система, који би омогућио координирану изградњу тих система како би се избегли сукоби и штете у простору.

Саобраћајна инфраструктура - Основни проблем код развоја саобраћајне инфраструктуре је у томе што постојећи систем саобраћајница не задовољава у целини потребе локалне заједнице - општине Штрпце, о чему говори потпуно одсуство савремене локалне мреже путева и регионални пут Урошевац - Призрен, који је изграђен као потпуно транзитна саобраћајница.

Осим тога постоји проблем паркирања, како на јавним местима тј. уз јавне објекте, тако и у домену становања јер само мали број стамбених зграда има гараже у свом саставу.

Код развоја успињача основни проблеми су у томе да на бази валоризације простора према могућим облицима коришћења простора буде изграђен пројекат организације успињача у систем који би омогућио оптималне услове за коришћење Шаре за туристичке потребе.

Енергетска инфраструктура - Код система енергетских инфраструктура настају следећи основни проблеми:

- код електричне енергије треба извршити темељну модернизацију постојеће мреже и трафостаница и обезбедити неопходну стабилност у снабдевању струјом територије Општине у целини;
- треба испитати могућности за развој система локалног снабдевања струјом коришћењем великог броја водотока али без изградње акумулација (како би се очувало расположиво плодно земљиште). Претпоставка је да би се коришћењем кинетичке енергије воде могао задовољити велики део локалних потреба;
- требало би, временом, повећати број бензинских станица бар за још једну и повећати капацитете резервоарског простора;
- треба изградити стовариште огревних материјала за потребе становништва.

Комуникациона инфраструктура - Основни и главни проблем у овом домену је потреба повећања капацитета свих видова поштанског саобраћаја а пре свега повећање капацитета у телефонији.

Информациона инфраструктура - Код ових инфраструктура најважније су две ствари:

- обезбедити довољно добру покривеност подручја радио и телевизијским сигналом;
- повећати број продајних места за штампу.

Комунална инфраструктура - У овом домену потребно је:

- по могућству максимално централизовати сахрањивање а одабрано (или одабрана) гробља одговарајуће опремити;
- установити бар једну зелену и бар једну сточну пијацу (макар за повремену продају);
- наћи погодно место или решење за санитарну депонију.

САДАШЊЕ И БУДУЋЕ ПОТРЕБЕ ЗА РАЗВОЈЕМ ИНФРАСТРУКТУРНИХ СИСТЕМА

Релативности потреба о чему је било речи на почетку овде додајемо још и следеће.

Потребе се могу изразити као квалитативне и квантитативне - као број, као мера, као количина. Такав би приступ подразумевао да се за сваку врсту инфраструктуре изражава мера данашњих и очекиваних потреба што би подразумевало веома велики рад са доста сумњивим резултатом. Уместо тога, определили смо се за нешто другачији приступ чија је суштина у следећем:

а) све што очекујемо да треба да се деси на простору ове општине а има квалитативни карактер - наводимо у овом делу текста;

б) све што има ознаке броја или количине, дефинисаћемо системом општих циљева које у развоју треба остварити.

Основ тога приступа је у обезбеђењу таквог развоја да у два корака ова Општина оствари развој примеран њеним потребама а то значи:

- у првом кораку (од пет година?) достићи по свим показатељима а по могућству и престићи Косово и на тај начин створити основу да се
- у другом кораку (даљих пет година?) такође по свим показатељима достигне ниво уже Србије.

У првом кораку, због другачије демографске структуре, општина би и даље заостајала за Косовом али би зато у другом кораку ушла у позицију развијености изнад нивоа Косова.

Саобраћајна инфраструктура - Основне потребе везане за саобраћајну инфраструктуру које се могу констатовати јесу:

- потреба модернизације пута Урошевац - Призрен на територији Општине у смислу коректуре геометрије трасе, уздужног и попречног профила, изградње паркинга, сигнализације и другог;
- потреба изградње савремене локалне путне мреже која би квалитетно повезала сва насеља и све данашње и потенцијалне центре туристичког и другог развоја;
- потреба да транзитни саобраћај обиђе Штрпце и Брезовицу и да се траса новог обилазног пута заштити и по сваку цену сачува од контролисане и неконтролисане изградње;
- потребно је наставити са изградњом система успињача, сукцесивно, усклађено са развојем зимског туризма;
- потребно је обезбедити место за хелиодром и чувати га до привођења градњи.

Остале инфаструктуре - Код осталих инфраструктура потребно је:

- изградити недостајуће врсте објеката или мрежа инфраструктуре;
- обезбедити такав капацитет мрежа и објеката да се остваре развојни циљеви наведени напред.

Литература

1. *Туристички центар Брезовица,* Србијапројект и РО Инекс-Шар планина, Брезовица, 1988.
2. *Општине у СР Србији 1987.*, Републички завод за статистику, Београд, 1988.
3. *Документација,* Заједница југословенске електропривреде, Београд, 1989.
4. *Пословни извештај и статистика 1987.*, Заједница југословенских пошта, телеграфа и телефона, 1988.
5. *Статистички годишњак Југославије 1988.*, Савезни завод за статистику, Београд, 1988.
6. *Попис становништва, домаћинастава и станова у 1981.,* Савезни завод за статистику, Београд, 1986.
7. *"Електро-Косово"*, Штрпце, 1989.
8. *ПТТ служба,* Штрпце, 1989.

ХИДРОТЕХНИЧКА ИНФРАСТРУКТУРА*

КОРИШЋЕЊЕ ВОДНИХ РЕСУРСА

Коришћење воде за снабдевање водом за пиће датира од постојања насеља, а коришћење воде у пољопривредне сврхе почиње још у 14 веку. У послератном периоду веома споро се изграђују водоводи и канализација у насељима. Године 1958. изграђена је на Калуђерској реци хидроелектрана снаге 0,2 kW, која је веома брзо разрушена, после довођења далековода енергетског система. Заштита воде заостаје и она је предмет израде наредних фаза елабората.

Снабдевање водом насеља

Прва изучавања изворишта почињу изградњом првог водовода за насеље Штрпце, а то је било још за Турско доба око 1912. године. Тада је била захваћена вода из извора код Рајковог ора на левој обали Миљоштичке реке и њеним превођењем на десну обалу помоћу керамичких цеви низ Рачићку махалу, затим преко Тирина, Николића на Улицу (центар села Штрпца), Рецића, Љубића, вода је стигла до Бошкоћа и Баконоћа. На овом цевоводу биле су постављене чесме готово испред сваке Мавале (породице) где је вода из сваке чесме слободно истицала. Укупна издашност овог извора износи око 3 l/s.

Овај водовод је био у експлоатацији све до 1962. године, мада је преко зиме често нестајала вода, те су жене захватале воду на чесми код "Рајковог Ора" а "доње - крајке" (жене) захватале воду на "Близумиру" у Печиноћу, извор минималне издашности 20 l/s.

---

* Аутори: инг Радован Рецић и инг Јовица Рецић

У току 1962. године изграђен је нови водовод од азбестних цеви који је захватао воду из карског врела "На обе реке". Овим се водоводом и данас снабдева насеље Штрпце.

У току 1942. године за рударску колонију Брезовице, Немци подижу водовод захватањем воде из врела "Орловац", а у току 1964. године од истог цевовода издваја се један крак којим се и данас снабдева водом село Јажинце.

Касније, подижу се водоводи у селу Севцу, Готовуши, Драјковцу, Фирази, Вичи и мали породични или засеоски водоводи у осталим селима Сиринићке жупе.

Сви водоводи имају каптажне грађевине без апарата за хлорисање, без резервоара и сви су гравитациони. Квалитет вода је добар мада се карсна врела повремено муте. Појава епидемиолошких обољења се повремено јавља у селима где нема водовода или код оних породичних водовода, који су нестручно сагрђени, где се и површинске воде мешају са захваћеним водама.

Снабдевање водом комплекса Смучарског центра на Шари

До сада се смучарски центар снабдевао водом из врела "Тиха долина" из каптаже на десној страни потока и челичног цевовода пречика 3". У току 1987. године изнад смучарског центра изграђен је резервоар од 100 m^3, који још није повезан са дистрибутивном водоводном мрежом комплекса. Пројектована каптажна грађевина која прикупља воде врела преко дренова је веома скучена, мала.

Саветно је да се пројектује комотнија каптажна грађевина ради могућности уграђивања фазонских комада, односно одржавања у експлоатацији, нешто ниже од претходне како би захватала све воде изворишта.

Капацитети ових објеката су довољни за снабдевање водом смучарског центра. Вишак воде од 30 l/s искористиће се за снабдевање водом низводних насеља.

Снабдевање водом викенд насеља "Рецина Тршења"

Савремено викенд насеље сада има око 300 кућица, зграду СУП-а, кафану "Смедеревка" са око 20 лежајева, Дечје одмаралиште у изградњи са око 300 лежајева, одмаралиште "Електрокосова" са око 100 лежајева, и Радничко одмаралиште са око 300 лежајева, а у скорој перспективи проширће се објекат Дечјег одмаралишта за око 200 лежајева. Сада се викенд куће снабдевају локалним водоводом са бројних извора.

У изградњи је савремени водовод за снабдевање викенд насеља "Рецина Тршења". Изграђена је каптажна грађевина којом је каптирано врело 2 "Стојкова кућа" чија корисна издашност износи 13 l/s (1.666 m н.м.). Уз ово врело из засека пута моренских наноса, налази се на растојању око 40 m врело 1 "Стојкова кућа" корисне издашности 7,00 l/s. Оба врела налазе се уз сам пут за "Стојкову кућу". Од овог врела кроз викенд насеље "Рецина Тршења" све до Дечјег одмаралишта, изграђен је доводни вод 140 mm PVC у дужини од 3.561 m. Довршавањем неких објеката на овом цевоводу моћи ће да се пусти овај цевовод у експлоатацију. Неке викенд куће прикључују се директно на доводни вод без сагласности инвеститора.

Снабдевање водом туристичког насеља Брезовица и села Јажинца

Садашње снабдевање водом туристичког насеља Брезовица и села Јажинца врши се из каптираног врела "Орловац" (1.090 m н.м.) корисне издашности 2,5 l/s.

Воде овог врела уводе се у резервоар "Брезовица" запремине 100 m кубика (985 m н.м.) и прекидну комору запремине 4 кубика (945 m н.м.), одакле се вода одводи у село Јажинце.

Из ове коморе путем за Брезовицу изграђен је цевовод 100 mm за снабдевање новоизграђеног хотела "Нарцис" и осталих индивидуалних кућа на Брезовици.

Укупни постојећи туристички капацитети на Брезовици износе око 1.000 лежајева, а село Јажинце има око 730 становника. Очигледно да постојеће извориште не обезбеђује потребе у води и предстоји довођење нових количина воде.

Постојеће снабдевање водом насеља Штрпца

Насеље Штрпце са око 2.000 становника снабдева се водом из карсног врела на "Обе реке", корисне издашности 3 l/s. Специфична норма потрошње износи око 150 l/st/дан. Од врела до резервоара положена је азбестно-цементна цев 100 mm, а од резервоара до породице Рецића, положен је цевовод 150 mm АСС. Од ове раскрснице улицом Давидовића и ул. Маршала Тита, положен је цевовод 125 mm АСС, све до попречне улице породице Власаћевић. Од крајева ове улице према цркви Св. Јована и цркви Св. Николе, односно преко породица Бошкоћевић све до задружног дома, положени су цевоводи 100 mm АСС. У осталим улицама положене су поцинковане цеви 6/4". Постојећи резервоар запремине око 50 кубика (907 m н.м.) покрива површину села између кота 850 и 900 m н.м. У селу Штрпцу покривеност у снабдевању водом износи око 90%.

И засеок Печиноће снабдева се водом из овог водовода. Капацитети изворишта, дистрибутивне водоводне мреже и резервоара су недовољни. Њихова допуна се мора решити у наредној фази израде елабората.

Снабдевање водом осталих насеља

Село *Беревце* снабдева се водом такође из карсног врела. Издашност врела задовољава садашње потребе за водом при специфичној норми потрошње 300 l/st/дан.

Удаљено је од насеља за око 800 m. У селу је развијена водоводна мрежа узаног пресека од PVC материјала. Покривеност у снабдевању водом износи око 90%.

Насеља *Доња и Горња Битиња* немају организовано снабдевање водом. Снабдевају се из извора чија је издашност мала и из бунара.

Село *Севце* са око 1.263 становника снабдева се водом из два извора: (170) "Боровски поток" издашности 3 l/s и (171) "Влаха", корисне издашности 1,8 l/s. Доводни водови су од PVC цеви 2". Дужина доводног вода са првог извора износи око 1.800 m, а другог око 1.600 m. Изворишта нису у потпуности искоришћена јер је вода уведена у око 60% домаћинстава.

Водовод за снабдевање насеља *Врбештице* је у изградњи. Гради га СР Македонија као помоћ неразвијеним крајевима. Пројектован је савремени водовод који ће имати каптажну грађевину, резервоар, доводни вод и дистрибутивну мрежу. Захвата се извор (119) "Преводска" река корисне издашности 3 l/s. Насеље има око 810 становника. Норму потрошње имаће око 300 l/s/дан.

За снабдевање водом села *Сушића* захваћена је вода директно из врела (11) "Скока" (без каптажне грађевине). Доводни вод до резервоара V=10 m^3 је од PVC 2". Вода је доведена до села у дужини од око 900 m, само је у домаћинства уведена око 30%. Укупан број становника у селу сада износи 223.

За снабдевање водом садашњег броја становника насеља *Виче*, који износи око 353 становника, каптирана су два врела: (66) "Попова глава" и врела (68) "Топлик" оба по 0,70 l/s. Доводни водови износе око 2.500 m од PVC 5/4". Испод каптаже "Топлик" сграђен је резервоар од око 15 m^3. Норма потрошње по становнику износи око 350 l/st/дан. Покривеност насеља у снабдевању водом износи око 70%, јер није у потпуности развијена дистрибутивна водоводна мрежа.

Снабдевање водом појединих заселака *Брода* врши се из каптираног врела у дворишту Шаини Бафти, корисне издашности 2,5 l/s. Вода је у махали разведена у двориштима кућа где су постављене чесме, готово у сваком дворишту. Остали засеоци у Броду немају организовано снабдевање водом већ се снабдевају са малих извора доношењем воде.

За снабдевање водом села *Фираје* које сада има око 1.057 становника, каптирано је врело издашности (89) 1,00 l/s. У припреми је да се каптира врело (90) капацитета око 0,70 l/s. Оба ова врела обезбеђују око 120 l/st/дан, што је недовољно. У перспективи треба каптирати моћна врела испод Љуботена (222 и 223) "Беле воде", чија издашност износи око 70 l/s. Даљина износи око 4 km, доста неповољног терена.

За снабдевање водом села *Драјковца*, које сада има око 225 становника каптирано је карстно врело (86), корисне издашности 4 l/s. Покривеност насеља у снабдевању водом износи 100% са довољним количинама воде која се обилно користи за заливање башта.

Готовуша се снабдева водом из карстног врела (91) "Готовуша", корисне издашности 5 l/s. Покривеност у снабдевању водом износи око 95%. Има довољне количине воде и за заливање башти.

Оцена постојећег стања снабдевања водом

Из кратког приказа постојећег стања снабдевања водом туристичких пунктова Брезовице и осталих села која су везана својом близином, народном и туристичком делатношћу, може се закључити:

- да се сви туристички пунктови и села снабдевају квалитетном водом,

- да су сви водоводи технички исправни, сем локалних водовода у викенд насељу "Рецино Тршење",

- да поједини водоводи немају довољне количине воде за перспективно снабдевање водом.

Будући да је вода изузетног квалитета иако нема уређаја за дезинфекцију, нема појава епидемиолошких обољења, те је здравствено стање са аспекта снабдевања водом задовољавајуће. У насељу Штрпцу врело је карсног порекла и у времену јаких киша се често мути. На срећу појава мутне воде траје неколико часова.

Основни разлог за проширење постојећег капацитета водовода су недовољне количине воде, што намеће довођење нових квалитетнијих количина воде, а самим тим и изградњу нових доводних водова, резервоара и дистрибутивне мреже у појединим селима.

Квалитет воде и контрола квалитета

У оквиру утврђивања постојећег стања снабдевања водом извршен је преглед постојећих пројеката од којих је известан број реализованих водовода.

У тим пројектима на основу анализа (биолошке и хемијске) утврђено је углавном да је вода исправна и да задовољава услове Правилника о хигијенској исправности воде која служи за јавно снабдевање становништва као вода за пиће или за производњу намирница намењених продаји (Сл. СФРЈ 9/1980.). У неким пројектима није предвиђено хлорисање, међутим, код изведених водоводних објеката није уграђена опрема за хлорисање.

Контрола квалитета воде у експлоатацији се врши само на водоводу У Штрпцу, док на свим сеоским водоводима се не врши.

Иако се извори налазе на великим висинама и у здравим срединама где не постоје нарочите могућности за загађивање подземних вода, хлорисање воде је неопхпдно, јер је могуће повремено биолошко загађење воде. Отуда се намеће потреба обавезног уграђивања опреме за хлорисање воде. Иначе, воде су веома укусне за пиће. Температуре између 3 и 10 °С. По пореклу подземне - изворске проточне, из седиментних слојева и провирне карстног порекла.

Стање и искоришћеност постојећих извора и објеката за снабдевање водом

Сва насеља која имају изграђене техничке водоводе за снабдевање водом узела су најближа изворишта, разумљиво из техничко-економских разлога. Квалитет тих извора је добар а издашност недовољна у појединим насељима.

Врело "Тиха Долина" које није цело каптирано, има вишак воде око 30 l/s, која ће се додати новом водоводном систему за снабдевање водом низводних насеља. Касније треба каптирати прво врело I "Стојкова кућа", затим врело "Тиха Долина", да би се задовољиле потребе за водом групног водовода који ће снабдевати Брезовицу, село Јажинце, Штрпце, Беревце и Доњу и Горњу Битињу.

Ниједна каптажна грађевина нема апарате за хлорисање иако је поред доброг квалитета воде, законска обавеза. Сва насеља немају одговарајуће резервоарске просторе и одговарајућу дистрибутивну мрежу, што ће бити предмет обраде наредне фазе израде елабората.

Познато је да изградња водовода и канализације као и остала техничка инфраструктура иницира развој привреде и туризма. Стога развој хидротехничке инфраструктуре је у функцији од богатства добара, од развоја материјалних средстава производње и друштвене репродукције.

Снабдевање водом туристичких пунктова: смучарског центра на Шари, викенд насеља "Рецина Тршења", туристичког насеља Брезовица, села Јажинца и Штрпца, је у фази развоја. Постојећи објекти водовода су недовољни да обезбеде редовно и сигурно снабдевање водом што изискује повећање изворишног капацитета а посебно изградњу главних доводних водова, резервоара и дистрибутивне водоводне мреже.

Изградњом нових објеката: каптажне грађевине на извору "Тиха Долина" цевовода до каптираног извора испод Стојкове куће, нове каптаже поред ове, затим цевовода од Дечијег обданишта ПК "Шалдара", резервоара на "Шалдарима" за Брезовицу, цевовода до постојећег резервоара за Брезовицу, цевовода до Штрпца и резервоара у Штрпцу, употпунили би се постојећи водоводи и обезбедило сигурно снабдевање водом после 2000. године.

У другој фази градиће се цевовод за Беревце, Доњу и Горњу Битињу чиме ће се формирати један значајан групни водовод, који ће обезбедити боље здравствено стање становника и повећати стандард живљења.

Такође и у осталим насељима у којима нису изграђени технички водоводи треба отпочети са изградњом да би се задовољиле потребе у снабдевању водом и изједначили услови живљења становништва.

КАНАЛИСАЊЕ НАСЕЉА И СТАЊЕ ЗАГАЂЕНОСТИ ВОДОТОКОВА

Одвођење употребљених вода

Употребљене воде се пречишћавају само из хотела "Молика" у смучарском центру на Шари. Остали објекти на овом комплексу као и викенд насељу Рецина Тршења се негде уводе у непрописне септичке јаме са преливима, где се без пречишћавања уводе у моренске наносе веома богате изузетно квалитетном водом чиме их трагично загађују.

Употребљене воде из објеката туристичког насеља Брезовице се уводе у септичке јаме са преливима и испуштају у пријемнике.

Употребљене воде у селу Јажинцу и Штрпцу се без септичких јама преко бројних јазова и канала без икаквог пречишћавања упуштају у бистре воде потока и река, ретко квалитетне шарске воде, које их тиме немилосрдно загађују.

Са изградњом водовода увећаће се и употребљене воде чиме ће се још више загађивати бистре - планинске шарске текућице, уколико се не би изграђивали објекти канализације.

Реализацијом објеката водовода условљава се неминовна изградња објеката канализације у свим туристичким пунктовима као и поменутим селима. Села су концентрисана и изградња канализације ће бити релативно јефтина и без обзира на економске могућности је нужна, те је зато нужна припрема елабората и пројеката.

Изградњом објеката водовода и канализације и заштитом вода поред развоја привреде, туризма, сточарства, знатно се утиче на животни стандард становништва. При томе се побољшава здравствено стање становништва и штеде значајна средства које се дају на лечењу болести које се хидрички преносе.

Стање загађености водотокова

(Заштита сливног продручја Лепенца од употребљених вода)

Осим природног загађења које проузрокује ерозија спирањем тла и доношењем наноса у токове, значајно загађење проузрокује сеоско становништво руралног типа насељено у свим долинама шарских притока. Нека од ових насеља имају изграђене централне водоводе, међутим, ниједно насеље нема организовано одвођење отпадних вода. Све домаће отпадне воде, ретко преко септичких јама, без икаквог пречишћавања упуштају се у водотоке.

Будући да се већа насеља налазе у најлепшим долинама шарских притока, постоји могућност да деструктивна активност човека утиче на животну средину тока. Вађењем камења и песка из реке ремети се њен природни ток. То се може видети на рекама као што су Миљоштица у с. Штрпцу, Лепенац код с. Јажинца и с. Севца, затим дуж Муржичке реке - насеобине туристичкчог насеља Брезовице и новог викенд насеља узводно код Тршење. На овим потезима велике воде продубљују и односе већ поремећено дно и обале река. Катастрофалне воде, посебно на овим местима, ваљају камење уништавајући рибу. Познато је да су велике воде, у више махова, изливањем из речних корита масовно уништавале рибу.

Данас се уочава да су реке брже, да немају велике, мирне вирове и да немају поред обала мирне водене површине, које су биле стециште рибљег млађа.

Сагледавајући комплексно изложену пробламатику може се закључити: да основну штету овом сливном подручју, ипак, чини ерозија, односно бујичност река, а затим, количине отпадних вода које се без канализације и пречишћавања канлског садржаја упуштају у одводнике. Захваљујући великим количинама воде које имају пријемници каналског садржаја, они их могу примити без неког већег ризика. Велике количине воде у пријемницима, пролазећи великом брзином преко бројног камења на врло краткој деоници тока се само пречишћавањем одржавају и задржавају своја првобитна својства.

Изградња канализације у руралним насељима треба ићи поступно. За њену изградњу су потребна веома велика новчана средства. Оправданије је уложити све напоре да се претходно умири бујичавост река па тек онда поступно отпочне са изградњом канализације. Међутим, у новим насељима као што је Брезовица и смучарско-рекреациони центар на Шари, као и ново викенд насеље у Тршењи, затим у селу Штрпцу, Беревцу, Севцу и Јажинцу мора се изграђивати канализација. Заштита нових насеља и њихових водотокова у толико је нужнија што водотоци и извори пролазе кроз насеља и представљају сопствени извор водоснабдевања. Очигледан је пример викенд насеље у Тршењи, које је лоцирано на моренским седиментима реке Муржнице, у чијем подземљу има изузетно квалитетна воде.

Воде реке Муржнице треба посебно штитити. Њена заштита је нужно потребна и туристима који преко лета масовно бораве поред ње. Треба уживати у осећању слободе и задовољства када се може у свако време вода пити из ове реке, посебно због деце.

Шарске воде на подручју Брезовице имају квалитет прве класе. Оне које су настале из отока глацијалних језера (горске очи), као што су Сува река (Јажиначко језеро). Блатештица, Муржичка река (све у најужем рејону Брезовице). Калуђерска река (Миљоштица) и из језера Ливадице, имају при извору температуру од 4,5 до 5 °C, а при ушћу у Лепенац, у јулу месецу, око 14 степени. Ове су воде беспрекорно бистре и бактериолошки готово исправне. Оне се низ стрмените потоке и реке преко камења сливају као бисери. Уопште, шарске воде у овом делу слива имају најбољи квалитет вода у сливном подручју Вардара. Одликују се бистрином и обиљем протицаја.

Бисере шарских потока и језера "горске очи" треба сачувати да остану такви какве их је природа дала.

ПРОЈЕКЦИЈА ХИДРОТЕХНИЧКЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Снабдевање водом насеља и привреде

Према студији Пројекције демографског развоја општине Штрпце на основу природно-предеоних целина, зависно од функционалне и економске повезаности, формирано је 16 група насеља. Овај просторни размештај становништва по заједницама насеља, који је потребан за избор хидротехничких и осталих капацитета техничке инфраструктуре дат је у посебном прилогу Пројекције просторне организације система насеља. Број становника дат је у Таб. 1. студије Пројекције демографског развоја становништва. При одређивању потреба за водом користиће се варијанта "В" у којој ће општина Штрпце имати 16.200 становника.

Туристички капацитети разврстани су у три просторне целине и то:

- смучарски центар "Стојкова кућа",
- викенд насеље "Рецина Тршења" и
- туристичко насеље Брезовица

Међутим, за одређивање хидротехничких капацитета, поред броја и просторне расподеле становништва и туристичких целина, потребан је број и распоред сточног фонда. Потребе за водом школа, здравствених и јавних установа и радника запослених у привреди неће се посебно одређивати. Њихова потрошња је релативно мала и даће се у оквиру становништва насеља.

Анализа специфичне потрошње воде

Основне категорије потрошње воде су: становништво, туризам, привреда и сточарство. Полазећи од неких основних критеријума од којих зависи специфична потрошња воде, као што су: величина и тип насеља, структура потрошача, степен опремљености станова, климатски услови, расположивост количина воде, стандард становништва, гостију и њихове навике, заступљеност зеленила, саобраћајних и других потреба за снабдевање водом насеља и туристичких пунктова и на основу анализе досадашње потрошње воде, усваја се следећа специфична потрошња воде у дану средње потрошње воде за њене кориснике:

- хотели А и В категорије	500	l/кор./дан
- одмаралишта	300	l/кор./дан
- туристи у приватном смештају	300	l/кор./дан
- становништво у урбаном насељу (Штрпце)	500	l/кор./дан
- сеоско становништво	250	l/кор./дан
- радници на радном месту	100	l/кор./дан
- кампови	120	l/кор./дан
- за кориснике у школама	15	l/кор./дан
- за крупну стоку	50	l/кор./дан

Потребе за водом

Потребе за водом одредиће се за 2011. годину и то према месту коришћења. За остале временске хоризонте није потребно јер су оне веома блиске планираним потребама.

С обзиром да становништво, привреда и стока користе исти квалитет воде, потребе за водом одредиће се заједно према просторној диспозицији коришћења, а на основу већ усвојене специфичне норме потрошње.

Потребе за водом смучарског центра *"Стојкова кућа"*
(норма потрошње 500 l/кор./дан)

- Стојкова кућа	30	лежајева;	0,17 l/sec
- Хотел "Молика"	350	лежајева;	2,03 l/sec
- Дом "Бачила"	100	лежајева;	0,58 l/sec
- "Камени Дом"	100	лежајева;	,58 l/sec
- ПСИЗ за физичку културу	120	лежајева;	0,69 l/sec
- Електропривреда "Косово"	300	лежајева;	0,70 l/sec
- Резерва	600	лежајева;	3,47 l/sec
Укупно	1.600	лежајева;	9,22 l/sec

Викенд насеље *"Рецина Тршења"*
(специфична потрошња 300 l/кор./дан)

- Викенд куће	1.200	корисника;	4,16 l/sec
- СУП	20	корисника;	0,07 l/sec
- "Смедеревка"	20	корисника;	0,07 l/sec
- Дечије одмаралиште	500	корисника;	1,70 l/sec
- Електро-косово	100	корисника;	0,34 l/sec
- Радничко одмаралиште	300	корисника;	1,00 l/sec
Укупно	2.140	корисника;	7,55 l/sec

Туристичко насеље *Брезовица* и насеље *Јажинце*
(специфична потрошње за угоститељске објекте 500 l/кор./дан викенд куће 300 l/кор./дан, за Јажинце 250 l/кор./дан)

- Хотел "Нарцис"	320	лежајева;	1,85 l/sec
- Хотел "Бреза"	200	лежајева;	1,15 l/sec
- Дом пензионера	120	лежајева;	0,50 l/sec
- Ловачко газдинство	20	лежајева;	0,07 l/sec
- Апартманско насеље	250	лежајева;	1,15 l/sec
- Викенд куће	500	лежајева;	1,70 l/sec
- Насеље Јажинце	750	лежајева;	2,16 l/sec
- Стока у Јажинцу	915	стоке;[1]	0,52 l/sec
Укупно	216	лежајева;	915 стоке;

Насеље *Штрпце*

- становништво	3.860	корисника;	22,31 l/sec
- школа	700	корисника;	0,12 l/sec
- стока	2.031	стоке	1,17 l/sec
укупно			23,60 l/sec

Насеље *Беревце*
(специфична потрошња воде 250 l/кор./дан)

- становништво	980;	2,82 l/sec
- стока	878;	0,50 l/sec
укупно		3,32 l/sec

Насеље *Доња Битиња*

- становништво	900;	2,60 l/sec
- стока	600;	0,35 l/sec
укупно		2,95 l/sec

---

[1] Укупан број стоке у свим насељима је увећан за 50% у односу на попис из 1989. године

Насеље *Горња Битиња*

- становништво	500;	1,45 l/sec
- стока	777;	0,45 l/sec
укупно		1,90 l/sec

Сва горе наведена насеља снабдеваће се са једног водовода.

Укупне потребе за водом

- Смучарски центар "Стојкова кућа"	9,22 l/sec
- Викенд насеље "Рецина Тршења"	7,35 l/sec
- Туристичко насеље Брезовица и Јажинце	9,10 l/sec
- Штрпце	23,60 l/sec
- Беревце	3,32 l/sec
- Доња Битиња	2,95 l/sec
- Горња Битиња	1,90 l/sec
укупно	57,44 l/sec

Насеље *Сушиће*

- становништво	140;	0,40 l/sec
- стока	818;	0,47 l/sec
укупно		0,87 l/sec

Насеље *Вича*

- становништво	220;	0,60 l/sec
- стока	732;	0,40 l/sec
укупно		1,00 l/sec

Насеље *Коштањево*

- становништво	280;	0,80 l/sec
- стока	883;	0,50 l/sec
укупно		1,30 l/sec

Насеље *Ижанце*

- становништво	160;	0,46 l/sec
- стока	272;	0,16 l/sec
укупно		0,62 l/sec

Насеље *Севце*

- становништво	1.520;	4,39 l/sec
- стока	2.550;	1,47 l/sec
укупно		5,86 l/sec

Насеље *Врбештица*

- становништво	900;	2,60 l/sec
- стока	1.660;	0,95 l/sec
укупно		3,55 l/sec

Насеље *Готовуша*

- становништво	1.100;	3,18 l/sec
- стока	784;	0,45 l/sec
укупно		3,63 l/sec

Насеље *Драјковце*

- становништво	290;	0,84 l/sec
- стока	150;	0,09 l/sec
укупно		0,93 l/sec

Насеље *Фираја*

- становништво	1.500;	4,33 l/sec
- стока	1.200;	0,69 l/sec
укупно		5,09 l/sec

Насеље *Брод*

- становништво	2.200;	6,35 l/sec
- стока	1.600;	0,92 l/sec
укупно		7,27 l/sec

Укупне потребе за водом (насеља која ће имати посебне водоводе):

- Сушиће	0,87 l/sec
- Вича	1,00 l/sec
- Коштањево	1,30 l/sec
- Ижанце	0,62 l/sec
- Севце	5,86 l/sec
- Врбештица	3,55 l/sec
- Готовуша	3,63 l/sec
- Драјковце	0,93 l/sec
- Фираја	5,03 l/sec
- Брод	7,27 l/sec
Укупно	30,06 l/sec

Укупне потребе за водом општине Штрпце:

- Заједнички систем водовода	57,44 l/sec
- Појединачни систем водовода	30,06 l/sec
укупно	**87,50 l/sec**

Изворишта за снабдевање водом

Бројни, квалитетни и довољно издашни природни извори омогућују да се цела општина Штрпце снабдева водом из природних извора и то гравитацијом. Катастар извора израђен је у прошлој фази израде елабората. У њему је регистровано око 256 извора. Велики број ових извора налази се изнад насеља, те ови омогућују гравитационо снабдевање водом.

У прошлој фази израде елабората одређен је положај ових извора, њихова корисна издашност и квалитет. Нужно је још једном поновити да квалитет воде углавном задовољава услове Правилника о хигијенској исправности воде која служи за јавно снабдевање становништва као вода за пиће или производњу намирница намењених продаји (Сл. СФРЈ, 1980.). Изузетак чине извори који нису заштићени од спољ-

них утицаја, као и карстна врела која се муте у време јаких киша, и који у себи садрже и незнатан број бактерија.

Иако се извори налазе на великим висинама и у здравим срединама где не постоје нарочите могућности за загађење подземних вода, хлорисање воде је Законом обавезно, јер је могуће повремено загађење воде. Отуда се намеће потреба обавезног уграђивања опреме за хлорисање воде. Иначе, воде су веома укусне за пиће. Температура је између 3 и 10°С. По пореклу су подземне-изворске проточне из седиментних слојева и проточне и провирне карстног порекла.

Решење снабдевања водом

Положај, количине и квалитет природних извора као и висински положај насеља и њихове потребе за водом определиле су концепцију решења снабдевања водом. Насеља у долинама имају већу концентрацију становништва, па и веће потребе за водом. Готово сва насеља у општини Штрпце имају своје локалне водоводе. Ови водоводи користили су најближа изворишта, тако да међу њима има насеља која немају довољне количине воде.

Полазећи од добре издашности појединих изворишта и већ изграђених неких сеоских и туристичких водовода, њихове близине и повољних топографских услова, могуће је на рационалан начин повезати ове водоводе формирајући групни јавни водовод. Тако је формиран групни водовод за туристичке пунктове Брезовице и следећих насеља: Јажинце, Штрпце, Беревце, Доња и Горња Битиња са укупном потрошњом воде за 2011. годину од 57,44 l/sec. За овај групни водовод до сада је каптирано врело "Стојкова кућа 2" капацитета 13 l/sec. Одмах треба каптирати врело "Стојкова кућа 1" капацитета 6,00 l/sec, које се налази за 40 m изнад каптираног врела. Остала врела треба каптирати редоследом како је назначено у Таб. 1. каптираних и некаптираних врела за решење снабдевања водом насеља општине Штрпце, према потребама развоја.

У истој табели приказано је досадашње снабдевање водом у селима. У колони 3. приказане су потребе за водом у 2011. години, у колони 4. до сада каптирана врела, издашност у колони 5. Допунска врела, са издашношћу у колонама 6. и 7., вишак воде у врелима након каптирања свих врела у колони 8.

Из табеларних приказа се види да се осим групног водовода Брезовица-Штрпце, заједно ће се снабдевати водом из заједничких изворишта још и насеља Коштањево, Ижанце, Фираја и Брод. На овај начин добија се економичније снабдевање водом. Решење, односно диспозиција система водовода

Таб. 1. - *Табеларни приказ каптираних и планираних врела за решење снабдевања водом насеља општине Штрпце*

ред. бр.	насеље	потребе за водом 2011. г. у l/s	сада се снабдева из врела број	капацит. каптир. врела l/s	назив допунск. врела	капацит. допунск. врела l/s	остаје вишак воде l/s	дужина главних доводних водова постој. km	дужина главних доводних водова пројект. km	напомена
1.	Смуч. цент. "Стојк. кућа"	9,22	193 Тиха 194 Долина	1,00 40,00	није потребно	31,78	31,78			групни водовод
2.	Викенд нас. "Решина тршења"	7,35	197 Стојк. кућа 2	13,00	198 Стојк. кућа 1 198/1 Стојк. кућа 3	6,00 8,00				
					195 Црни камен	10,00				"
3.	Турист. нас. Брезовица и с. Јажинце	9,10	210 Орловац	2,50						"
4.	Штрпце	23,60								"
5.	Беревце	3,32	250 Беревач. чука	2,00						"
6.	Д. Битиња	2,95								"
7.	Г. Битиња	1,90								"
	Уку. потребе	**57,44**		**23,00**		**47,78**	**12,56**	**10,70**	**15,5 (+1,6)**	
8.	Сушиће	0,87	11 Скок 1	3,00	није потребно	–	2,13	1,5	–	сопствени водовод
9.	Вича	1,00	66 Попова глава	1,00						
			68 Топлик	1,00	"	–	1,00	2,5	–	
10.	Коштањево	1,30	47 Кречњак 1 и 2	3,00	"		1,08	ø	6,5	заједнички
11.	Ижанце	0,62			"			ø	3,2	водовод
12.	Севце	5,86	159 Гебељин.	3,00						
			170 Боровски поток	3,00	"	–	0,14	2,3	–	сопствени водовод
13.	Врбештица	3,55	10 Поводска река	4,00	"	–	0,45	2,7	2,4	"
14.	Готовуша	3,36	91 Врело Готовуша	5,00	"		1,33	1,8		"
15.	Драјковце	0,93	86 Драјков.1	3,00	"		2,07	0,6		"
16.	Фираја	5,03	89 Фираја 1	1,00	213 "Појило"	5,00		1,7	6,5	
			90 Фираја 2	1,00						
17.	Брод	7,27			Беле воде 1	30,00	24,7	0,5	3,0	
	Уку. потрошња	**87,50**					**53,48**	**24,3**	**34,1 (+1,6)**	

Напомена: Каптирањем предвиђених врела, према потребама развоја, остаје вишак 53 l/sec

приказана је на карти хидротехничке инфраструктуре. Капацитети резервоара и капацитети доводних водова овде нису приказани. Овде су дата изворишта и цевоводи. Сви остали елементи и објекти водовода приказаће се у следећим фазама израде елабората, у просторним плановима и генералним урбанистичким плановима, односно основама планова.

Коришћење воде у мелирационе сврхе

У општини Штрпце наводњавање се врши гравитационим водама. Наводњава се око 500 ha. Од култура гаје се ливаде, кукуруз, баште и воћњаци. Претежно се гаји кукуруз и луцерка, па ће се за ове културе узети просечна норма наводњавања:

- за кукуруз 12 дана × 0,35 = 4,20
- за луцерку 6 дана × 0,70 = 4,20

укупно 8,40

Просечна норма наводњавања: q

$$q = 8,40 : 16 = 0,52 \text{ l/sec/ha}$$

Потребне количине воде за одређене површине износе:

$$F \times q = Q \text{ l/sec}$$

	F(ha)	q (l/sec/ha)	Q(l/sec)
- У селачкој долини	65	0,52	34
- у врбешачкој долини	20	0,52	10
- у штрбачкој, беревачкој у готовушкој долини	300		156
- у битињској долини	50		25
- у драјковачкој долини	50		25
- у фирајској и бродској	20		10
Укупно	505		260

Из наведених потреба воде за наводњавање пољопривредних површина у средње сушним годинама за подручје општине Штрпце се види да њиховим узимањем из притока и самог тока Лепенца на претставља никакав проблем. Притоке и Лепенац, као што се из уздужног профила протицаја реке Лепенца и притока види, имају знатно веће средње годишње отицаје.

Заливање ће се вршити даље гравитационим водама. На појединим деоницама, односно површинама, довод воде до виших терена, може се извршити затвореним каналима - цевоводима под малим притиском.

гуре. Капаци-
де нису при-
остали еле-
ћим фазама
ралним урба-

ке

рши гравита-
тура гаје се
гаји кукуруз
сечна норма

шине износе:

	Q (l/sec)
	34
	10
	156
	25
	25
	10
	260

ье пољопри-
дручје опш-
итока и са-
Притоке и
ја реке Ле-
е годишње

оним вода-
довод воде
каналима -

ОПШТИНА ШТРПЦЕ
КАРТА ХИДРОТЕХНИЧКЕ ИНФРАСТРУКТУРЕ

аутор:
инг Радован Реџић
Географски институт "Ј.Цвијић" САНУ
Београд, 1990.

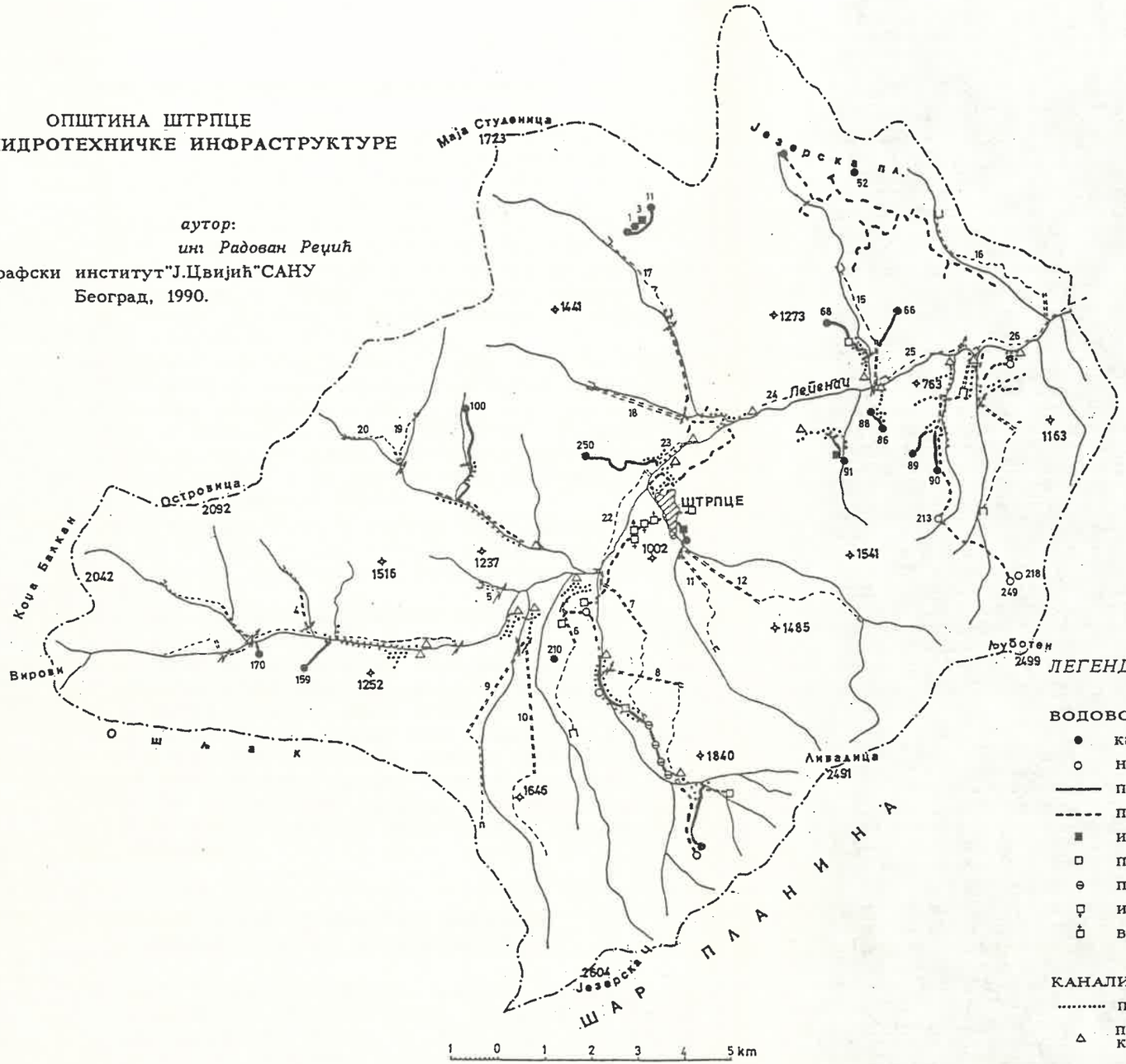

ЛЕГЕНДА

ВОДОВОД
- ● каптирано врело
- ○ некаптирано врело
- —— постојећи доводни вод
- - - - - пројектовани доводни вод
- ■ изграђени резервоар
- □ пројектовани резервоар
- ⊖ прекидна комора
- ⊽ испусни вентил
- ⊼ ваздушни вентил

КАНАЛИЗАЦИЈА
- ····· пројектовани сабирни колектор
- △ пројектовани уређаји за пречишћавање каналских вода

ХИДРОЕЛЕКТРАНЕ
- ψ захват на реци
- ------- деривациони довод
- ------- цевовод

Коришћење воде у енергетске сврхе

Природни услови за искоришћење водних снага реке Лепенца и његових притока на подручју општине Штрпце могу се сврстати у најпродуктивније сливове у Србији. На најузводнијем делу слива Лепенца (притока) специфични модул отицаја има значајне вредности: при врху 35 l/sec/km^2, у долини 12 l/sec/km^2. Средњи модул отицаја на подручју општине износи 23,5 l/sec/km^2. Такве отицаје у Србији имају још Проклетије. Остале планине у Србији као што су: Старовлашке, Стара планина, Голија, Власина и Копаоникимају за половину мању издашност отицаја од Шар планине.

Протицаје дуж токова на подручју општине карактерише велика водност у самом изворишном делу, са постепеним и знатно блажим повећањем у низводном (Ск. 1.). По сличној законитости се мењају и падови. Изразито су високи у горњем току, односно на притокама, где средње просечне вредности износе око 41 m/km^2 а на горњем току Лепенца на подручју општине износе испод 4 m/km^2.

Ова особеност да се у горњем току протицаји јако концентришу и да су падови овде највећи а низводно смањују, дају овом делу сливног подручја особеност: *специфично уједначене линијске водне снаге*.

Просечна специфична линијска водна снага на притокама, према узетој предпоставци мини електрана износи 0,16 kW, а на току Лепенца на подручју општине 0,23 kW, што омогућује са аспекта енергетике, да рационално водне снаге треба користити нешто ниже од самог изворишног дела реке.

Тако на притокама горњег тока Лепенца на подручју општине, уз рационално коришћење водних снага, може се добити око 6,48 MW, односно средње годишње енергије Esr/год. = 21,38 GWh. На горњем току Лепенца, узимајући еколошке параметре, могу се добити око 5,56 MW, односно око 16 GWh годишње електроенергије.

Преглед и значај могућих локација за изградњу мини хидроелектрана

У Таб. 2. дат је преглед могућих локација (са аспекта економичности) за изградњу мини електрана у којима су дати потребни параметри. У њој су дати снага N у kW и средње годишња енергија изражена у GWh. Диспозиција места захвата, деривационих канала, цевовода и мини хидроелектрана приказана је на Карти хидротехничке инфраструктуре. Из табеле се види да је на територији општине Штрпце у оваквој диспозицији могуће изградити око 27 деривационих проточних

Таб. 2. - *Енергетски параметри*

редни број	назив водотока	дужина тока L (km)	површина слива F (km)	модул отицаја l/s/km²	средњи отицај Q_{sr} m³/s	гор. кота пада за деривац. канал mnm	доња кота mnm	геодетска висина m	дужина канала деривац. довода km	дужина цевовода до елект. km	снага N=8QH kW	Esr/год. GWh	пад m/km²
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	Череначка река 1	1,9	4,4	33	0,145	1.400 1.370	1.200	170	J=0,02 1,4	0,45	197,2	0,63	38
2.	Череначка река 2	3,25	2,50	30	0,225	1.200 1.185	1.120	65	J=0,02 0,75	0,20	117,0	0,37	20
3.	Тисова р.	1,75	4,37	34	0,148	1.325 1.295	1.120	175	1,4	1,15	207,2	0,66	40
4.	Садко	1,50	1,8	25	0,045	1.260 1.250	1.060	190	-	1,6	68,4	0,22	105
5.	Пиљевачки п.	2,25	3,00	20	0,060	962	923	39	-	0,55	18,7	0,06	13
6.	Горњи средњи ток Блатешн.	4,4	6,94	29	0,200	1.186 1.150	1.000	150	2,05	0,90	240,0	0,77	24
7.	Муржичка р. средњи ток	3,3	10,49	30	0,314	1.196 1.166	890	276	2,1	1,56	693,30	2,22	26
8.	Муржачка р. горњи ток	2,4	7,45	30	0,223	1.500 1.450	1.025	425	2,3	1,65	758,0	2,42	57
9.	Сува река Црни извор	3,5	6,78	35	0,237	1.320 1.300	990	310	2,10	2,4	587,0	1,89	45
10.	Сува река Јажинач. јез.	2,2	4,90	39	0,230	1.557 1.530	990	540	1,4	2,7	993,0	3,20	110
11.	Болованска река	2,7	6,78	30	0,203	1.136 1.116	930	186	1,8	9,50	300,0	1,00	27
12.	Калуђерска река	3,2	7,26	30	0,250	1.325 1.300	930	370	2,6	2,10	740,0	2,38	50
13.	Горњи ток Ропотске р.	1,7	6,40	27	0,030 0,170	1.130 1.120	800	320	1,95	0,95	510,0	1,58	50
14.	Средњи ток Ропотске р.	4,0	9,20	24	0,250	800 790	680	110	0,4	0,85	220,0	0,68	12
15.	Вичанска река	2,8	7,19	20	0,143	905 880	735	145	1,7	0,80	165,0	0,51	20
16.	Ижанска река	3,2	5,88	18	0,105	832 800	650	150	3,3	0,60	126,0	0,39	25
17.	Сушићка река	2,7	10,04	25	0,260	955 940	855	85	2,4	0,25	176,0	0,55	8,5
18.	Беревачки поток	2,8	6,40	20	0,128	925 925	800	125	-	2,30	6.117,0 160,0	0,50	19
19.	Превачка река	1,35	2,82	25	0,074	1.162 1.150	1.050	100	0,85	0,30	74,0	0,23	35
20.	Добри Дол	3,70	4,4	25	0,110	1.187 1.172	1.050	122	1,5	0,40	134,0	0,42	28
21.	Лепенац проф. ушће Тисове р.	ХЕ Севце		25	0,32	1.115 1.090	969	121	4,4	0,24	6.485 512	21,38 1,60	6,8
22.	Лепенац проф. "Градиште"	ХЕ Штрпце		12	2,53	888 876	825	51	2,5	0,10	1.032	3,20	4,0
23.	Лепенац проф. "Тинел"	ХЕ Беревце		12	3,15	818 815	800	15	0,8	0,15	378	1,17	0,5
24.	Лепенац проф. иза Сушићке р.	ХЕ Вича		12	3,84	769 756	730	26	2,7	0,10	800	2,48	0,2
25.	Лепенац проф. иза Витачке р.	ХЕ Појатарце		12	4,10	720 708,5	686	22,5	2,3	0,05	736	2,28	0,14
26.	Лепенац иза Ропотског пот.	ХЕ Ижанце		12	4,30	686 675	640	35	2,2	0,06	1.204	3,73	0,14
27.	Лепенац иза Великог пот.	ХЕ Бањица		12	5,00	645 632,5	610	22,5	2,5	0,05	900	2,80	0,14

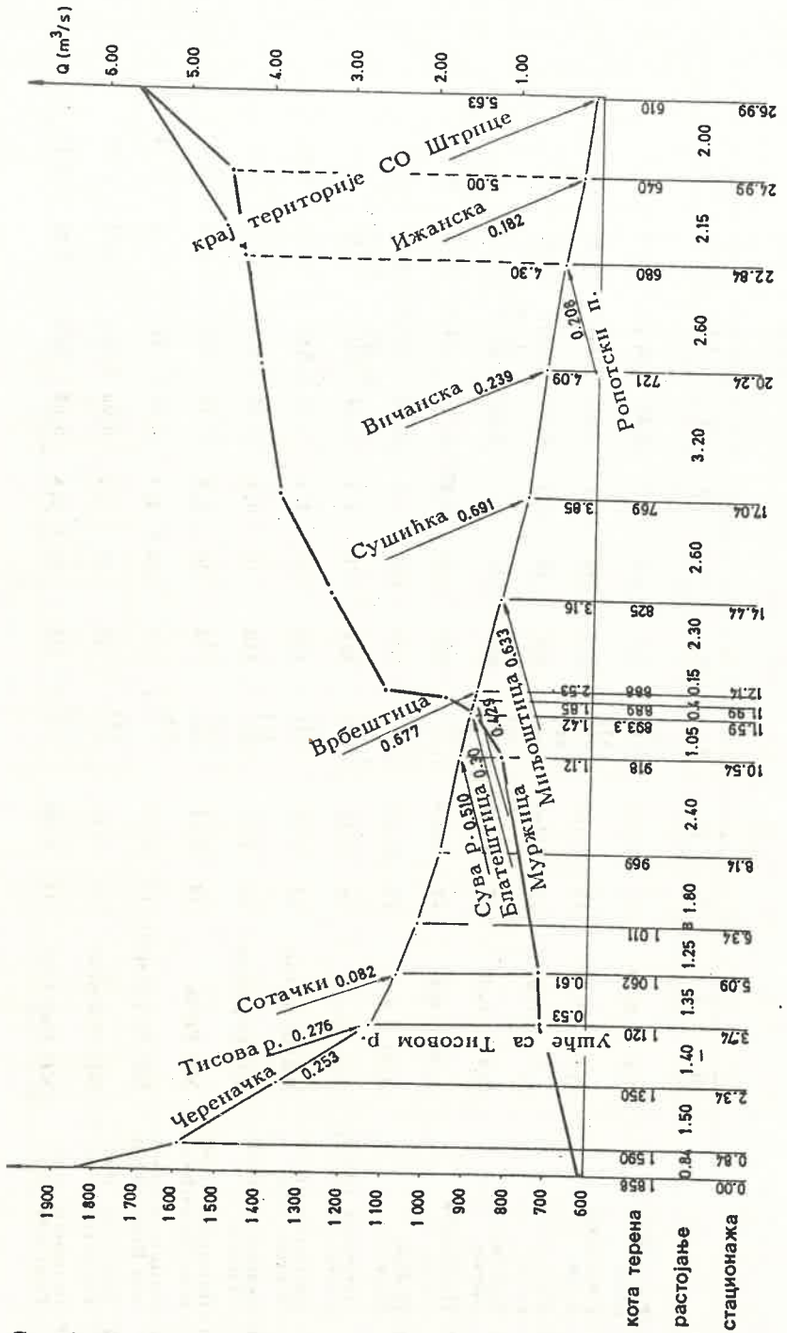

Сл. 1. - *Уздужни профили и средњи годишњи протицај реке Лепенац на подручју општине Штрпце*

хидроелектрана укупне средње снаге око 12 kW. Инсталисана снага (укупна) ових електрана била би око 20 MW. Снага најмање електране (5) била би око 19 kW, а највеће 1,2 MW.

Да се приступи пројектовању и изградњи ових мини електрана треба усагласити студиозна истраживања, ради сагледавања хидрогеолошких, урбаних, еколошких и техноекономских параметара. При томе треба имати у виду да је цена инсталисаног kW у оваквим малим хидроелектранама вишеструко већа него у великим електранама. Због тога сматрамо да у наредном периоду, у следећим фазама елабората, треба извршити сва потребна истраживања на основу којих би се прецизније одредиле локације и снаге могућих хидроелектрана. У првом петогодишњем плану могло би се изградити неколико мини електрана, ради сигурног снабдевања електроенергијом, у случају хаварије на енергетском систему. При овоме треба имати у виду да снага мини електрана јако варира у току године (јер немају сталне протицаје - акумулације), тако да се потрошачи не могу ослонити само на њих. Ове електране траже резерву у снази, која је само нешто мања од њихове средње снаге. Због тога електроенергетски систем општине Штрпце се не може ослонити само на сопствене мини електране (чија је снага довољна за потребе општине), већ се мора чврсто ослонити на електроенергетски систем Србије.

Са аспекта економичности и урбане хидрологије предности имају за прву фазу изградње следеће електране под бројем 7., 8., 9., 10., 12. и 13. са укупном средњом снагом 4,28 MW. То је отприлике снага довољна за будуће потребе снабдевања електроенергијом општине Штрпце.

Код искоришћења вода на овим притокама не ремети се режим природног протицаја воде, живот у водама и естетски и еколошки мотиви ових токова, намењене за спорт и рекреацију.

Што се тиче хидроелектрана предвиђених на самом горњем току Лепенца, иако је при њиховом избору остављен гарантовани протицај на делу тока где се узима вода, сматрамо да без посебних неких других захтева не би их требало градити. Квалитет воде и снага ове реке импресивно делују, а ова река би требало да се намени као резерват квалитетних вода за снабдевање водом становништва Косова.

Све мини електране до 1 MW могу да раде прикључењем на дистрибутивну електро-мрежу 10 kV. Повољна околност је да су све предвиђене локације електрана у непосредној близини постојећих или планираних 10 kV далековода, тако да трошкови изградње нових далековода за повезивање мини електрана не би били скупи. Исто тако, ако се жели да се да вишак енергије енергетском систему Србије и ови трошкови не би били велики.

При избору мини електрана увек се полазило од тога да се користе природни протицаји притока и реке Лепен-

ца, без изградње брана и стварања вештачких језера. Река Лепенац на подручју општине Штрпце заиста нема подесан профил за изградњу бране и формирање вештачких језера која би имала техничко и економско оправдање. Чак и раније предложена брана на профилу "Фираја" нема економско оправдање. Не само што она потапа више од 60 ha једине плодне земље насеља Драјковца, већ би ово вештачко језеро употпуности затворило сваки приступ и везу Сиринићке жупе са косовском долином.

Изградња брана са вишеструко већом акумулацијом оправданија је у клисури Лепенца на потезу Брод-Догановић, где се неће реметити природни режим реке и неће потапати плодно земљиште. На овој деоници реке могуће је остварити техничко решење за пребацивање воде Лепенца у "Штимљанско језеро". Због тога се не усваја предложени профил бране "Фираја", а решење пребацивања воде у Штимљанско језеро треба тражити у наведеној бродској клисури.

Заштита река од загађења

Квалитет пријемника употребљених вода

Према Уредби о класификацији вода међурепубличких водотока, међудржавних вода и вода обалног мора Југославије (Сл. л. СФРЈ бр. 6/1978.) а на основу физичко-хемијских својстава, воде на подручју општине Штрпце припадају I класи. Према овој Уредби воде треба да су бистре, без отпадних видљивих материја и страног мириса и треба да задовоље извесне критеријуме.

Микробиолошке анализе показале су да водоток припада I класи по основу NBKK/1. Воде имају особину чисте олигосапробне воде.

Такође и хемијски елементи су испунили услове за воду I класе. Испарљиви феноли у два мерења су исказали да у првом мерењу - да их нема - што је стварно, а у другом да их има у високој концентрацији: 19, што је највероватније неко случајно загађење услед бацања разних предмета, кутија и сл. у реку.

Утицај употребљених вода на загађење река

Реке, као пријемници употребљених вода, све мање могу задржати своје природне карактеристике. Оне се све више оптерећују органским и анорганским материјама. Ово оптерећење долази од насеља, индустријских постројења, рудника, и од наносног материјала (пестициди, минерали) које у реку уносе њене притоке.

Велике количине отпадних материја (разни отпаци који се директно бацају у реке) са свим својим физичким и хемијским својствима значајно утичу на промену квалитета воде а тиме у знатној мери утичу на природну равнотежу у реци. Промену квалитета воде прате и промене биолошких процеса који настају у њој и који су од великог значаја за екосистем водотока.

Употребљене воде и отпадне материје на квалитет воде могу деловати на различите начине. Пре свега могу мењати физичке и хемијске услове реке. У пракси је установљено пет категорија физичко-хемијског деловања употребљених вода и то: - отровне материје - суспендоване материје - смањене количине кисеоника - неотровне соли и - термичке воде.

У овом случају задржаћемо се само на утицају употребљених вода. Остале факторе загађења нећемо обрађивати као што су: ерозиони процеси, поплавни таласи, наносни материјали, пестициди и други деградирајући утицаји.

Прорачун количина употребљених вода, биохемијске употребе кисеоника и избор типа и степена пречишћавања

У почетку треба напоменути да све употребљене воде не иду у канализацију, односно не оптерећују уређаје за пречишћавање каналског садржаја. Исто тако напомиње се да сада у општини Штрпце индустријски погони немају индустријске употребљене воде, већ само санитарне од радника који су запослени у њима. Полазећи од горњих ставова, односно од специфичне норме потрошње воде канализацију терете следеће количине воде:

- За хотеле уместо 500 l/кор./дан - опет 500 l/кор./дан
- за село Штрпце уместо 500 l/кор./дан
- за индустрију се одбија 200 l/кор./дан, (које нема)
- одбија се 50 l/кор./дан за заливање -свега: 250 l/кор./дан
- за остала насеља уместо 250 - свега: 200 l/кор./дан, јер се одбијају воде за стоку и заливање

Са овим количинама воде одредиће се хидраулично и биолошко оптерећење, са којим ће и извршити избор типа и степена пречишћавања воде.

С обзиром да су сва насеља општине Штрпце густо концентрисана, у свим насељима треба изградити канализациону мрежу са уређајима за пречишћавање. Једино у насељима која су разуђена, као што су: Сушиће, Коштањево и Ижанце наће се градити канализациона мрежа. У њима ће се увођење употребљених вода вршити у септичке јаме.

Препоручљиво је, тамо где је могуће, градити заједничке септичке јаме за више породица, јер је тако осетно јефтиније. У таквим случајевима треба подизати двоспратне таложнице, где ће се обављати биолошко и механичко пречишћавање.

За концентрисана насеља, с обзиром на захтевани високи степен пречишћавања због I класе пријемника употребљених вода предвиђено је механичко и примарно (биолошко) пречишћавање. У свим насељима предвиђен је фабрички тип уређаја за пречишћавање "BIOROLL" који се састоји од примарног и секундарног дела а механичко таложење, биолошког дела и заштитног дела. Предвиђено је више бројева ових " BIOROLL-а", са обзиром на изградњу канализације односно броја прикључења кућа на каналску мрежу. Према заступљености прикључења ће се наручивати и постављати по предвиђена "јединица" уређаја за пречишћавање (Таб. 3.).

Овај тип уређаја за пречишћавање аутоматски ради на електропогон. Потрошња електроенергије код најмање јединице за 25 ES износи 0,55 KW, а код највеће за 1.000 ES износи 2,20 KW.

Уређаје повремено надгледа по један радник. Ови уређаји су за 50% јефтинији од одговарајућих класичних уређаја, који се не могу тако фазно прилагођавати и за чије одржавање треба више радика, већа потрошња електроенергије и више простора.

Употребљене воде за стоку остају да одлеже заједно са изметом стоке у осакама (јамама) где се врши комплетан процес врења (одлежања) па се после овог процеса продукт-ђубриво разноси на пољопривредне површине.

Овакав поступак заштите планинских текућица гарантује високи степен пречишћавања да воде остану у предвиђеној I класи. Планинске текућице и сама река Лепенац треба да се сачувају у I класи, јер оне представљају резерват чистих вода на које у будућности треба све више рачунати за снабдевање водом становништва Косова и Метохије.

Поред изградње канализације као једне од мера заштите високоповредних вода планиских текућица треба спречити бацање отпадних материја и предмета. потребно је повећати број мерних профила на свим притокама и реци Лепенцу где гравитирају насеља, ради праћења квалитета воде. Овакав поступак заштите се примењује код текућица, међутим код језера се мере заштите разликују.

Заштита планинских језера и њихових текућица

Планинска језера "горске очи" су на подручју општине Штрпце глацијално-акумулативног порекла. Планинска језера и снежници у заклоњеним стенама служе сточарима. После изградње жичаре "Стојкова кућа" - Пирибрег и будућег система жичара за смучање, ова језера ће све више привлачити спортисте и туристе. Осмишљеном организацијом поред језера би се могли подићи мали ресторани и кампови. Свака промена природних услова захтева заштиту средине и самих језера.

Таб. 3. - *Табеларни приказ хидрауличног и биолошког оптерећења, степена пречишћавања и избора типа пречишћавања*

редни број	насеље	број корисника воде	норма за хидраулич. оптерећење l/кор./дан	норма за биолошко оптерећење	хидраул. оптерећење m^3/дан	биолошко оптерећење kg/дан	пријем употребљ. вода (река)	Q95% min Q пријемн m^3/sec	степен пречишћ. преко 90%	тип и величина уређаја ES	дужина важних колект. пројект. m
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
1.	Смуч. цент. "Стојк. кућа"	1.600	500	0,070	800	112	Дурлов поток	0,060	95%	"BIOROLL" 4×1.000ES	1,5
2.	Викенд нас. "Рецина трш."	2.140	300	0,065	642	139	Сред. ток Муржач р.	0,120	95	"BIOROLL" 3×1.000 ES	3,6
3.	Турист. нас. Брезовица	1.410	400	0,070	564	98	Лепенац	0,250	95	2×100 ES	1,7
4.	Јажинце	750	200	0,065	150	48,7	Лепенац	0,240	95	2×400 ES	2,8
5.	Штрпце	3.900	250	0,065	975	253,5	Лепенац	0,400	95	5×1.000 ES	5,8
6.	Беревце	980	200	0,060	196	59	Лепенац	0,400	95	2×500 ES	2,0
7.	Д. Битиња	900	200	0,060	180	54	Лепенац	0,500	95	2×400 ES	1,3
8.	Г. Битиња	500	200	0,060	100	30	Сушићка р.	0,100	95	2×300 ES	-
9.	Сушиће	140	200	0,060	28	8,4	Сушићка р.	септ. јама	80	септ. јама	-
10.	Вича	220	200	0,060	44	13,2	Лепенац Вучанс. п.	0,500	95	2×100 ES	1,3
11.	Коштањево	280	200	0,060	56	16,8	Ижанска р.	0,500	80	септ. јама	-
12.	Ижанце	160	200	0,060	32	9,6	Ижанска р.	0,045	80	септ. јама	-
13.	Севце	1.520	200	0,060	304	91,2	Лепенац	0,260	95	3×500 ES	3,7
14.	Врбештица	900	200	0,060	180	54	Врбешт. п. Суви пот.	0,090	95	2×400 ES	4,5
15.	Готовуша	1.100	200	0,060	220	66	Лепенац	-	95	2×500 ES	1,4
16.	Драјковце	290	200	0,060	58	17,4	Лепенац	0,540	95	2×100 ES	1,2
17.	Фираја	1.500	200	0,060	300	90	Лепенац	0,580	95	3×500 ES	3,2
18.	Брод	2.200	200	0,060	440	132	Лепенац	0,670	95	4×500 ES	1,8

Заштита стајаћих вода је сложенија од текућих. Она је могућа ако постоји пријемна способност тих вода, да процесом самопречишћавања прима спољно оптерећење. Код константног загађивања стајаћих вода, после извесног времена настаје или равнотежа између загађивања и самопечишћавања средине или акумулација раније загађености. У оба случаја то доводи до престанка процеса самопречишћавања услед чега се у језеру задржава вода у којој се одвија процес трулења. У овим језерима постоји извесно струјање воде и мешање материја, међутим, ти услови нису идентични условима проточних вода.

Испуштање непречишћених вода неминовно изазива таложење, а хранљиве материје проузрокују еутрофикацију воде у језеру (обиље хране - појава алги и сл.).

Уношење пестицида, детерџената, нафте и нафтних деривата у језерску воду доприноси неповољном биолошком процесу разградње. У промењеним условима долази до нестанка кисеоника у доњим слојевима воде и до промене многих облика живота у језерској води. Ако је ово оптерећење значајно онда је процес еутрофикације неповратан (иреверзибилан) те онемогућава природно самопречишћавање воде.

Да не би дошло до бактериолошког загађења од еутрофикације и осталих хемијских загађења (од пестицида, радиоизотопа и сл.) и од других спољних утицаја, потребно је ове загађиваче свести на концентрацију у оквиру критеријума прописаних Уредбом о класификацији вода међурепубличких водотока, међудржавних вода и вода обалног мора Југославије (Сл. лист СФРЈ, бр. 6/78).

Заштита од великих вода

Притоке и саме реке на подручју општине Штрпце одликују се богатом хидрографском мрежом потока и вододерина где влада неуједначен режим протицаја. У пролеће и јесен имају карактер бујичних река када носе наносне материјале, а преко лета поједине речице пресахну или воде у њима има колико да се једва одржава биолошки минимум. Зато је потребна њихова заштита.

Заштита саме реке не може се успешно извршити ако се на одређеним просторима и локалитетима не заштити читаво сливно подручје, јер река је само један подсистем у екосистему. По општем начелу повезаности у екосистему сливног подручја јављају се многе промене које се дешавају на простору читавог сливног подручја, од капи воде која се топи на највишим планинским врховима, па до понашања било ког актера уз саму њену обалу, мада сви чиниоци немају исти утицај и значај.

Унапређење вегетације које ће се постићи применом биолошких мера смањиће отицање вода. Тиме ће шумски и бињни покривач задржати отицај вода чиме се омогућује инверзно увећање протицаја река у сушном периоду, што повољно утиче на екологију и водни режим. вегетација спречава поплавне таласе а тиме и разарање геоморфологије земљишта, уништавање животиња, риба и птица. Оплемењивањем земљиног покривача - унапређењем вегетације побољшава се микроклима, мења топлотни режим (влажи и пречишћава ваздух), обогаћује се кисеоник, убијају штетни микроби и успостављају се повољни психофизички услови за живљење. Земљин покривач утиче и на висину приноса, а шуме су извор различитих плодова и прехрамбених ресурса, дивљачи, птица и низа важних индустријских сировина.

Техничке мере заштите

Теничке мере подразумевају изградњу рустикалних објеката и малих пољопривредних акумулација у горњем току река.

Техничке мере заштите река у градском ткиву и насељима подразумевају регулацију односно уређење река.

Избор попречног корита извршиће се на основу 100 годишњих вода са комбинацијама уређајних мера: изградња насипа, каскада и прегледа уз комбиновано учешће биолошких мера.

Смернице за реализацију

У планирању коришћења воде, капацитета производње и планирању коришћења и уређења простора водни ресурси представљају примарни фактор развоја и значајну детерминанту уређења и коришћења простора. Отуда се мора и законом утицати на њихово рационално коришћење и очување. Мора се доследно примењивати принцип складног и правовременог коришћења, заштите и обнављања.

У противном јавиће се недопустиве последице које ће се одразити на развој привреде и животну средину, а које ће нарочито осетити наредне генерације, те је очување водних ресурса основна обавеза садашње генерације.

Водни потенцијали општине Штрпце су значајни фактор развоја, те мора бити увек присутна брига за максимално рационално коришћење и обнављање. Због тога се регулацији водних токова и истраживању и очувању подземних и површинских вода у наредном периоду мора поклонити изузетна пажња.

КОРИШЋЕЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСТОРА *

Увод

Основни циљ који се жели постићи у оквиру рада на подпројекту "Коришћење и организација простора општине Штрпце" је утврђивање постојећег стања и структуре коришћења и организације простора у овој општини, као и природних и антропогених услова и потенцијала који су до сада утицали и који у будућности могу утицати на промене у коришћењу и организацији простора у њој. Достизање жељеног циља је остварено реализацијом одређених задатака међу којим посебан значај имају теренска истраживања.

Предмет истраживања у оквиру овог подпројекта је територија општине Штрпце која се налази у сливу реке Лепенац и, делом у сливу реке Неродимке, односно на северним и северозападним падинама Шар планине и Ошљака и на јужним и југоисточним падинама Коџа Балкана, Језерске планине и Грабера. Традиционални назив за овај простор је Сиринићка жупа са насељем Штрпце као највећим и најзначајнијим центром коме гравитира још 15 насеља од Ижанца и Брода на североистоку до Севца на југозападу и од насеља дуж главног пута Урошевац-Штрпце-Призрен у централном делу до Сушића и Коштањева на северу општине. Ово је простор који се налази између Урошевца и Призрена, као најзначајнијих урбаних центара у непосредном окружењу, и Приштине и Скопља (на око 60 km удаљености) као већих урбаних центара југословенског значаја.

---

* Аутор др Милан Бурсаћ

Таб. 1. - *Површина катастарских општина и намена према власништву 1988. године*

Катастарска општина	Укупно ha	%	Приватно ha	%	Друштвено ha	%
Севце	4096,7	16,5	947,7	12,6	3149,0	18,3
Јажинце	1546,6	6,3	311,6	4,1	1235,0	7,2
Врбештица	4182,4	16,9	1150,6	15,2	3031,8	17,6
Штрпце	3529,9	14,3	1291,5	17,1	2238,4	13,0
Беревце I	1184,6	4,8	505,9	6,7	678,7	3,9
Беревце II	272,6	1,1	0,1	0,0	272,5	1,6
Сушиће	1072,6	4,3	410,9	5,5	661,7	3,8
Горња Битиња	934,1	3,8	357,9	4,7	576,2	3,3
Доња Битиња	652,4	2,6	265,8	3,5	386,6	2,2
Готовуша	1611,3	6,5	500,8	6,6	1110,5	6,5
Драјковце	1094,0	4,4	298,2	4,0	795,8	4,6
Вича	714,6	2,9	361,5	4,8	353,1	2,1
Коштањево	1828,8	7,4	606,4	8,0	1222,4	7,1
Ижанце	377,0	1,5	179,1	2,4	197,9	1,2
Брод	1664,5	6,7	364,4	4,8	1300,1	7,6
Укупно	**24762,1**	**100,0**	**7552,4**	**100,0**	**17209,7**	**100,0**

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

Укупна површина истраживаног простора је 24.762,1 ha (Таб. 1.). На њему је, према Попису из 1989. године живео 12.601 становник у 16 насеља.

КАРАКТЕРИСТИКЕ И ОСНОВНИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ ДОСАДАШЊЕГ КОРИШЋЕЊА И ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПРОСТОРА

Коришћење и организација простора за потребе пољопривредне производње

Планински предели Србије су традиционално, пре свега, били коришћени за сточарску, а у мањој мери и за ратарску производњу. Ова констатација важи и за општину Штрпце с обзиром на то да се њена територија налази на висинама од око 640 до 2.597 m и да на њој има и пашњака и ливада као и воћарских и ораничних, ратарских, површина (на основу Топографске карте размере 1:25.000).

У општини Штрпце за пољопривредну производњу (према подацима Геодетске управе) користи се укупно 13.649,7 ha. Удео ових у укупним плодним површинама је 56,9% а у оквиру Општине 55,2% (Таб. 2. и 4.). Од ових површина друштвени сектор користи 7.019,0 ha (51,4%), а приватни 6.633,7 ha (48,6%). Друштвени сектор располаже са 7.012,4 ha сточарских површина (63,8%), а приватни са 3.972,8 ha (36,2%). Остале пољопривредне површине су у друштвеном сектору занемариво мале (6,5 ha или 0,2%), док је у приватном сектору 2.667,5 ha ових површина (99,8%).

Таб. 2. - *Намена површина - укупно и према власништву, у 1988. години*

Намена	Укупно ha	%	Приватно ha	%	Друштвено ha	%
Њиве	2463,2	10,0	2460,7	32,6	2,5	0,0
Вртови	0,8	0,0	0,8	0,0	-	-
Воћњаци	203,2	0,8	199,2	2,6	4,0	0,0
Виногради	0,3	0,0	0,3	0,0	-	-
Ливаде	3340,7	13,5	3316,1	43,9	24,6	0,2
Пашњаци	7644,5	30,9	656,6	8,7	6987,9	40,6
Шуме	10331,4	41,7	801,1	10,6	9530,3	55,4
Плодно	23984,1	96,9	7434,8	98,4	16549,3	96,2
Неплодно	778,0	3,1	117,6	1,6	660,4	3,8
Укупно	**24762,1**	**100,0**	**7552,4**	**100,0**	**17209,7**	**100,0**

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

На основу ових информација могло би се закључити да у општини Штрпце постоје повољни природни услови за развој пољопривреде. До одређене мере овај закључак је логичан и то само кад је реч о условима за развој екстензивне пољопривредне производње. Овде мислимо на производњу уз учешће, пре свега, пољопривредних сеоских домаћинстава која се овом делатношћу баве у циљу задовољавања својих потреба и, евентуално, у циљу производње пољопривредних вишкова намењених локалном тржишту. За овакав начин пољопривредне производње становништво је користило следеће површине:

- За сточарску производњу коришћено је 10.985,2 ha (45,8% од укупних плодних површина, односно 44,4% од укупне површине Општине).
- За ратарску производњу коришћено је 2.464,0 ha (10,3% од укупних плодних површина, односно 10,0% од укупне површине Општине).
- За воћарску (и виноградарску) производњу коришћено је 203,5 ha (0,8% од укупних плодних површина, односно нешто мање од 0,8% од укупне површине Општине).

Промене у третману пољопривреде од стране државе у послератном периоду довеле су до драстичног смањивања интензитета и просторног обухвата коришћења пољопривредних површина тако да се данас може говорити о (наведеним) површинама само као о површинама на којим је могуће организовати пољопривредну производњу, а не и о површинама које се стварно користе за те сврхе.

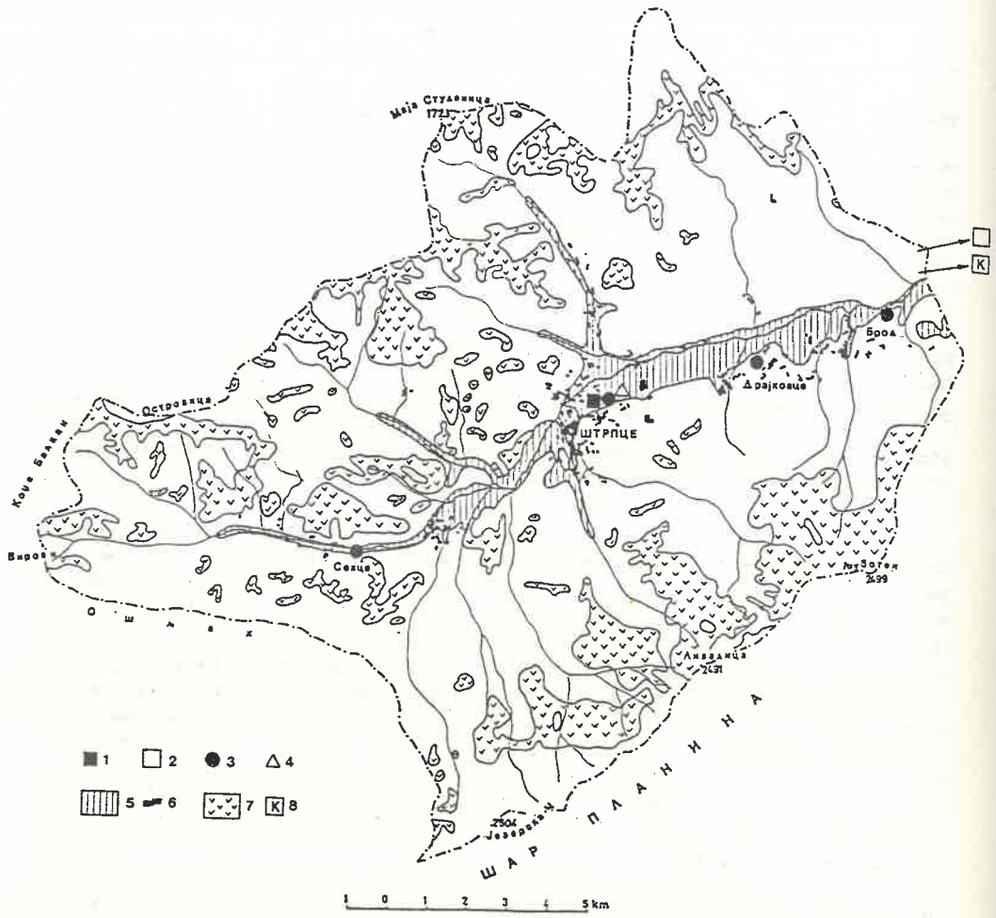

Ск. 1. - *Коришћење и организација простора за потребе пољопривреде*

1 - земљордничка задруга; 2 - фарма стоке (Рака); 3 - откупна станица; 4 - ветеринарска станица; 5 - ратарске површине; 6 - воћарске површине; 7 - сточарске површине; 8 - пашњаци изван ове општине који припадају општини Штрпце

Таб. 3. - *Плодне површине - укупно и према власништву, у 1988. години*

Катастарска општина	Укупно ha	Укупно %	Приватно ha	Приватно %	Друштвено ha	Друштвено %
Севце	3995,8	16,7	936,6	12,6	3059,2	18,5
Јажинце	1507,3	6,3	305,5	4,1	1201,8	7,3
Врбештица	4058,5	16,9	1140,3	15,3	2918,2	17,6
Штрпце	3377,7	14,1	1267,1	17,0	2110,6	12,8
Беревце I	1157,2	4,8	499,0	6,7	658,2	4,0
Беревце II	270,7	1,1	-	-	270,7	1,6
Сушиће	1054,5	4,4	407,5	5,5	647,0	3,9
Горња Битиња	893,4	3,7	353,0	4,8	540,2	3,3
Доња Битиња	624,7	2,6	260,0	3,5	364,7	2,2
Готовуша	1571,9	6,6	491,1	6,6	1080,6	6,5
Драјковце	1023,8	4,3	290,1	3,9	733,7	4,4
Вича	693,2	2,9	357,3	4,8	335,9	2,0
Коштањево	1804,7	7,5	598,7	8,1	1206,0	7,3
Ижанце	364,4	1,5	171,8	2,3	192,6	1,2
Брод	1586,3	6,6	356,4	4,8	1229,9	7,4
Укупно	**23984,1**	**100,0**	**7434,8**	**100,0**	**16549,3**	**100,0**

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

Таб. 4. - *Плодне површине према коришћењу - укупно и према власништву, 1988. године*

Коришћење површина за	Укупно ha	Укупно %	Приватно ha	Приватно %	Друштвено ha	Друштвено %
Ратарство	2464,0	10,3	2461,5	33,1	2,5	0,0
Воћарство и виноградарство	203,5	0,8	199,5	2,7	4,0	0,0
Сточарство	10985,2	45,8	3972,7	53,4	7012,5	42,4
Шумарство	10331,4	43,1	801,1	10,8	9530,3	57,6
Укупно	23984,1	100,0	7434,8	100,0	16549,3	100,0
Пољопривреду	13649,1	56,9	6633,7	89,2	7019,0	42,4
Шумарство	10331,4	43,1	801,1	10,8	9530,3	57,6
Укупно	**23984,1**	**100,0**	**7434,8**	**100,0**	**16549,3**	**100,0**

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

Промене третмана пољопривреде у привредном развоју друштва које су утицале на смањивање интензитета и просторног обухвата коришћења површина за пољопривредну производњу односе се, пре свеге, на следеће:

- на систематско дестимулисање развоја пољопривреде у целини у односу на друге привредне делатности (пре свега, у корист индустрије),

- на преливање дела акумулације из пољопривреде у друге делатности,

- на обавезу сељака да мењају расни састав свог сточног фонда,

- на слабе везе друштвеног и приватног сектора пољопривредне производње,

- на забрану поседовања више од 10 ha пољопривредних површина једног сеоског домаћинства,

- на задржавање у друштвеном власништву чак 2/3 сточарских површина иако друштвени сектор има много мањи сточни фонд него приватни сектор.

Последице оваквог третмана пољопривреде у укупном друштвено-економском развоју и у општини Штрпце су се испољиле, пре свега, у негативном смислу. Интензитет коришћења пољопривредних површина се стално смањивао, прозводња биомасе је, временом, била све мања, а број оваца и друге стоке се свео на минимум неоходан само за свакодневни живот сеоског домаћинства.

Наведене промене у општини Штрпце су посебно "подстицане" и од стране управљачких структура шире друштвено-политичке заједнице. Одсељавање сеоског становништва због економских, али и због етничких разлога утицало је (и утиче) на стално демографско слабљење села а ово је, даље, утицало и на стално смањивање интензитета коришћења пољопривредних површина. Временом, сеоско становништво се све више оријентисало на коришћење ратарских и воћарских и све мање на коришћење сточарских површина.

Према расположивим подацима у периоду од 1964. до 1988. године површине под њивама су смањене са 3.454 на 2.457 ha, истовремено површине под шумама, пашњацима и ливадама су повећане са 19.434 на 21.316 ha.

Наведени процеси су довели до тога да је густина оваца на пашњачким и ливадским површинама сведена на једну овцу на 1,6 ha што се сматра врло неповољним за постојећи (и будући) развој сточарства. У просеку једно сеоско домаћинство је имало (1988. године) само 2-3 овце.

Искоришћавање сточарских површина од стране друштвеног сектора је још мање јер Земљорадничка задруга "Милан Зечар", која организује сточарску производњу, гаји само 5.000 оваца и то стајски на фарми у Раки изван границе Општине. Треба нагласити да је пре 25-30 година ова задруга организовала узгој 18.000 оваца и 4.300 грла крупне стоке (Дерић Б., и др. 1990.).

Од колико су негативног значаја промене у интензитету коришћења сточарских површина у општини Штрпце

показују подаци Геодетске управе о уделу ових у укупним пољопривредним површинама; чак 10.985,2 ha или 85,5% свих пољопривредних површина чине ливаде и пашњаци. Уз то треба нагласити да су у периоду од 1964. до 1988. површине под ливадама и пашњацима повећане чак за 1.677 ha или за 20,2% у поређењу са стањем у 1964. години.

Временом, дакле, пољопривредно становништво се све више оријентисало на ратарске и воћарске површине којих у Општини има 2.667,5 ha, а то значи 19,5% од укупних пољопривредних или (само) 10,0% од укупне површине Општине. Односно, густина становништва општине Штрпце у односу на ратарске и воћарске површине се повећала чак на око 460 по 1 km^2. Процес повећања густине ће се и даље настављати што указује на потребу заштите ових површина од нерационалног коришћења.

Услови за економски развој пољопривреде и села у општини Штрпце су се, дакле, смањивали и то много брже него што је то друштвени сектор могао (или хтео) да прати. Вишкови радне снаге са села су се морали "одливати" у околне градове; "одливање" се остварило у врло малом броју до Урошевца и Призрена (због одређене националне политике и због недовољне индустријске развијености наведених градова), а у много већем броју до удаљенијих градова па и у иностранство.

Поставља се питање да ли су се наведени негативни процеси могли успоравати са интензивирањем пољопривредне производње?

Ово је било могуће остварити само у малој мери због тога што ратарска и воћарска земљишта у општини Штрпце имају малу бонитетну вредност (Таб. 5.).

До оваквог закључка се, посредно, долази на основу података о уделу ратарских и воћарских површина по појединим катастарским класама. Тако у Општини земљишта прве катастарске класе уопште нема. Удео ратарских земљишта друге до четврте катастарске класе је 317,2 хектара, или 12,9% свих ратарских површина, односно само 1,3% од укупне површине Општине. У наведеним оквирима воћарских (и виноградарских) површина је 113,2 хектара, или 0.46% од укупне површине Општине. Укупно, дакле, не више од 430,4 хектара, или 1,7% укупне површине Општине, можемо третирати као површине које се могу користити за неку интензивнију пољопривредну производњу.

При томе, неопходно је имати у виду да земљишта друге до четврте катастарске класе у општини Штрпце по производној вредности одговарају слабијим катастарским класама земљишта у плоднијим низијским деловима Косовског поља. Истраживањем бонитета земљишта (Топаловић М., 1990.) у општини Штрпце добијени су подаци и за релативну оцену погодности овог простора за развој интензивне пољопривредне производње. Према тим подацима јасно је да у Општини нема већих површина са земљиштима веће производне способности,

Таб. 5. - *Плодне површине према коришћењу и катастарским класама*

	Катастарске класе земљишта														Укупно	
	II		III		IV		V		VI		VII		VIII			
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Коришћење површина за ратарство																
У	6,6	0,3	140,9	5,7	169,7	6,9	223,1	9,1	260,3	10,6	336,9	13,7	1.325,5	53,8	2.464,0	100,0
П	6,6	0,3	140,9	5,7	169,4	6,9	222,3	9,0	259,2	10,5	336,9	13,7	1.325,2	53,8	2.461,5	100,0
Д	-	-	-	-	0,3	12,0	0,8	36,0	1,1	44,0	-	-	0,3	12,0	2,5	100,0
Коришћење површина за воћарство и виноградарство																
У	-	-	35,1	17,2	78,1	38,4	90,3	44,4	-	-	-	-	-	-	203,5	100,0
П	-	-	31,5	15,8	78,1	39,1	89,9	45,1	-	-	-	-	-	-	199,5	100,0
Д	-	-	3,6	90,0	0,0	0,0	0,4	10,0	-	-	-	-	-	-	4,0	100,0
Коришћење површина за сточарство																
У	13,2	0,1	54,5	0,5	308,6	2,8	2.689,6	24,5	2.423,4	22,1	1.317,6	12,0	4.178,3	38,0	10.985,2	100,0
П	13,2	0,3	53,8	1,4	257,7	6,5	536,2	13,5	725,8	18,3	942,0	23,7	1.444,1	36,3	3.972,8	100,0
Д	-	-	0,7	0,0	50,9	0,7	2.153,4	30,7	1.697,6	24,2	375,6	5,3	2.734,2	39,0	7.012,4	100,0
Коришћење површина за шумарство																
У	2,9	0,0	1.052,2	10,2	4.492,4	43,5	2.731,8	26,4	1.671,0	16,2	105,0	1,0	276,1	2,7	10.331,4	100,0
П	2,9	0,4	213,2	26,6	268,8	33,6	250,4	31,3	55,5	6,9	8,6	1,1	1,7	0,2	801,1	100,0
Д	-	-	839,0	8,8	4.223,6	44,3	2.481,4	26,0	1.615,5	17,0	96,4	1,0	274,4	2,9	9.530,3	100,0
															23.984,1	
															7.434,8	
															16.549,3	

Извор: Преглед површина по катастарским општинама, класама и неплодним површинама, Скупштина општина Штрпце - Геодетска управа, Штрпце, 1989.

Напомена: У - укупно; П - приватно; Д - друштвено

јер земљишта I и II бонитетне класе има само 462,3 ha (1,8% од укупне површине Општине), а земљишта III и IV бонитетне класе 1.137,7 ha (4,6% од укупне површине Општине). Дакле, у општини Штрпце има 1.600,0 ha (6,4%) продуктивнијих површина[1].

Коришћење и организација простора за потребе производње дрвне масе

Производња дрвне масе, у биолошком смислу, остварује се на укупној површини од 10.331,4 ha, или на 41,7% територије општине Штрпце. Од тога мањи део шумских површина се налази у приватном (801,1 ha, или 7,8%) а већи део у друштвеном власништву - 9.530,3 ha, или 92,2% (Таб. 4.). Шумске површине се скоро у целини налазе на просторима који нису погодни за ратарску и сточарску производњу, а то значи на стрмијим долинским странама, обично експонираним ка северу и на геолошкој подлози мање повољној за формирање квалитетнијег земљишта. Шуме се простиру на висинама од 640 m на обалама Лепенца до око 2.200 метара на Ошљаку. Међутим, већи део шума се налази на висинама од 1.000 - 1.700 m на падинама Шаре, Ошљака и Језерске планине. Терени изнад 2.000 (2.200) m су без шумског покривача[2]. У новије време (у последњих тридесетак година) шуме се постепено проширују и на просторе који су погодни за пољопривредну производњу и то због тога што се у оквиру општине Штрпце ти простори мање користе у пољопривреди. Јер, све је мање пољопривредног становништва у општини и све је мање стоке (посебно оваца) на пашњацима што "позитивно" утиче на "ослобађање" простора за природно ширење шума.

Процес природног ширења шума је нешто интензивнији у деловима Општине где има више српског становништва. Ово због тога што је међу овим становницима све мање пољопривредника и што је процес њиховог одсељавања сталан.

Квалитет шума у општини Штрпце је такав да се обраслим шумским површинама може сматрати само 82,0% свих шумских површина[3]. Остало су необрасле и неплодне шумске површине. Дакле, за коришћење је погодно приближно четири петине шумских површина. Међутим, квалитетним шумама се могу третирати само високе шуме које у општини Штрпце заузимају само око 40,0% обраслих шумских површина. Удео ових површина на северним падинама Шаре је око наведене вредности у западном и око 48,0% у источном делу ове пла-

---

[1] Утврђена структура земљишта према бонитетним класама указује само на релативне односе а не и на стварну продуктивност земљишта у општини Штрпце (Дерић Б., и др. 1990.)

[2] На основу Топографске карте размере 1:25.000.

[3] Литература наведена под редним бројем 5, 7, 8, 10.

нине у оквиру општине Штрпце. У северном делу Општине високе шуме заузимају мањи део обраслих шумских површина него на Шари јер је удео обраслих у укупним шумским површинама само 66,0% (на Шари око 95,0%). Укупна запремина дрвне масе у општини Штрпце, на обраслим шумским површинама, је око 1,2 милиона m^3 са годишњим прирастом нешто мање од 32.000 m^3, или просечно 3,5 m^3 по једном ha. У оквиру укупних обраслих шумских површина у високим шумама просечан годишњи прираст се креће око 16.000 m^3. Ово је највреднији део дрвне масе за сечу и коришћење у енергетске и индустријске сврхе.

Све до 1988. године газдовање шумама и обим и динамика сече дрвне масе били су у надлежности Шумског газдинства из Урошевца (РО "Косово дрво", СОУР "Шари" - Приштина). Оснивањем општине Штрпце предузете су потребне организационе и друге мере како би се газдовање и коришћење њених шума остваривало од стране новог шумског газдинства са седиштем у овој општини. Ново шумско газдинство у Штрпцу је примило и обавезу комплексног газдовања шумским површинама; имајући у виду интерес друштва да се максимално чувају шуме и врши рационална сеча дрвне масе ово шумско газдинство ће морати у будућности водити више рачуна о шумама у овој општини.

Ово наглашавамо због тога што се шумама у последњих 20-30 година није поклањала довољна пажња од стране надлежног шумског газдинства у Урошевцу. Доказе за претходну тврдњу видимо у чињеници да се на основу података о сечи дрвне масе у периоду од 1971. - 1987. године, може закључити да је сечом обухваћен, практично, не само цео годишњи прираст дрвета већ и више од тога - сечен је и део основне масе овог природног богатства. Овакав однос према шумама се у будућности не сме дозволити уколико се жели подстицати планski развој општине Штрпце. Овде није потребно детаљније указивати на негативне последице и процесе који се дешавају и који ће се дешавати у простору (ерозија земљишта, смањивање плодности земљишта, уништавање основне дрвне масе као услова за њену производњу итд.). Планско газдовање шумама подразумева сечу дрвне масе испод нивоа годишњег прираста не само свих шума већ, пре свега, испод нивоа годишњег прираста високих шума, а то значи не више од око 8.000-12.000 m^3, уз обавезно проширивање пошумљаваних површина. На овакав закључак упућују подаци о достигнутом нивоу друштвено-економског развоја општине Штрпце (ова општина спада у групу неразвијених општина).

Убудуће у циљу подстицања развоја туризма, као и пољопривреде (пратећа делатност), шуме се морају третирати, знатно више него до сада, и као туристички потенцијал. О томе колико, када и где треба сећи дрво као сировину за огрев и индустријску прераду убудуће се може говорити тек на

Ск. 2. - *Коришћење и организација простора за потребе развоја шумарства*

1 - прерада дрвета; 2 - дирекција шумског газдинства; 3 - вреднije шумске површине; 4 - шумске површине изван ове општине које припадају општини Штрпце

основу утврђених планова и програма развоја туризма у општини Штрпце, укључујући пољопривреду и друге, за туризам, пратеће делатности. Сечу дрвета неопходно је третирати, пре свега, у оквиру општине Штрпце. Шуме не треба сећи (као до сада) за продају без било какве претходне обраде (сировина) јер то, дугорочно, нема већих економских ефеката за ову општину. Из података добијених у КУЗ РО "Милутин Николић" у Штрпцу види се да ће производна линија пилане (пуштена у рад 1988. године) у 1989. години прерадити (план) 6.000 m^3 букових трупаца[4]. Претходни податак показује да у овој општини постоје индустријски капацитети који могу да преради око 40,0% укупног годишњег прираста дрвне масе из високих шума, што указује на следеће:

- До сада изграђени објекти за прераду дрвне масе нису довољни за прераду целог годишњег прираста дрвне масе из високих шума. Ово је повољна околност са становишта потреба општине за проширивањем капацитета дрвне индустрије у будућности.

- Како прерада дрвне масе није већа од 40,0% укупног годишњег прираста онда то значи да се знатна количина дрвета, претходно непрерађена, као сировина продаје на тржишту у овој или другим општинама.

У будућности коришћење простора општине Штрпце за производњу дрвне масе мора бити организовано у складу са потребама, пре свега, локалних индустријских погона, а затим и других локалних потреба.

Коришћење и организација простора за потребе становања и развоја секундарних и терцијарних делатности

Коришћење простора за стално становање становништва и за развој секундарних и терцијарних делатности (осим, делимично, туризма) остварује се, највећим делом, у оквиру 16 насеља (укључујући и туристичко насеље Брезовица).

Од укупног броја насеља, 8 се налази на левој страни слива Лепенца, а 6 на десној страни. Насеља Јажинце и Севце су већим делом изграђена на десној страни слива ове реке, а само мањим делом на левој.

На левој страни слива Лепенца 1961. године живела су 4.502, а на десној 6.295 становника (укупно 10.797 становника), или 41,7% према 58,3%.

Године 1989. на левој страни слива Лепенца живело је 4.186, а на десној 8.415 становника (укупно 12.601 становник), или 33,2% према 66,8%.

---

[4] На основу података о радним организацијама (литература наведена под ред. бр. 3.

Дакле, у последњих скоро 30 година број становника се лагано смањује у насељима на левој страни слива Лепенца, док се на десној страни стално повећава - индекс 93,0% према 133,7%.

Овакав размештај и тенденције промене броја становника су последица већег удела плоднијих ратарских и за сточарство погоднијих земљишта и постојања главне општинске саобраћајнице на десној страни слива Лепенца, као и чињенице да се овде налази и Штрпце, као најзначајније општинско насеље, и Брезовица, као све значајније туристичко насеље, која својом опремљеношћу објектима друштвеног стандарда временом постају све атрактивнија за становање и развој секундарних и терцијарних делатности.

Посматрано по висинским зонама[5] у општини Штрпце, 7 насеља се налази на висинама до 850 m, 6 на висинама од 850-1.000 m и 3 на висинама од 1.000-1.250 m. Од 1961. до 1989. године број становника се у I висинској зони повећава у свим насељима осим у Вичи (укупно са 4.374 на 5.782). У II висинској зони број становника се такође повећава, осим у насељима Ижанце и Врбештица (са 4.317 на 4.896). У III висинској зони број становника се укупно смањује (са 2.106 на 1.923), али се повећава у насељу Севце.

Констатује се да се са повећањем висине индекс промене броја становника смањује (132,2%, према 113,4% и 91,3%).

Овакве тенденције промене броја становника указују на то да се до сада интензитет коришћења простора лагано повећавао у нижим деловима Сиринићке жупе, а смањивао у вишим.

Међутим, повећавање броја становника у Штрпцу и Брезовици (са 1.812 на 2.613) показује да се већ осећају и позитивне промене у II висинском појасу због све већег коришћења простора у туристичке сврхе. Наведене промене и тенденције промена указују, дакле, на интензивирање процеса пораста броја становника у насељима дуж главне општинске саобраћајнице Урошевац - Призрен. Ово је последица одређених промена у развоју секундарних и терцијарних делатности у централним деловима Општине, с једне стране, и непостојања повољнијих природних и друштвених услова за интензивирање пољопривредне производње у вишим ободним, деловима Сиринићке жупе.

Промене које су условиле интензивирање процеса коришћења простора у насељима дуж главне општинске саобраћајнице изражавају се у следећем:

- У насељу Штрпце, поред здравствених, образовних, занатских, трговинских и других објеката изграђени су и индустријски, "културни" и други објекти чије функционисање

---

[5] На основу Топографске карте размере 1:25.000.

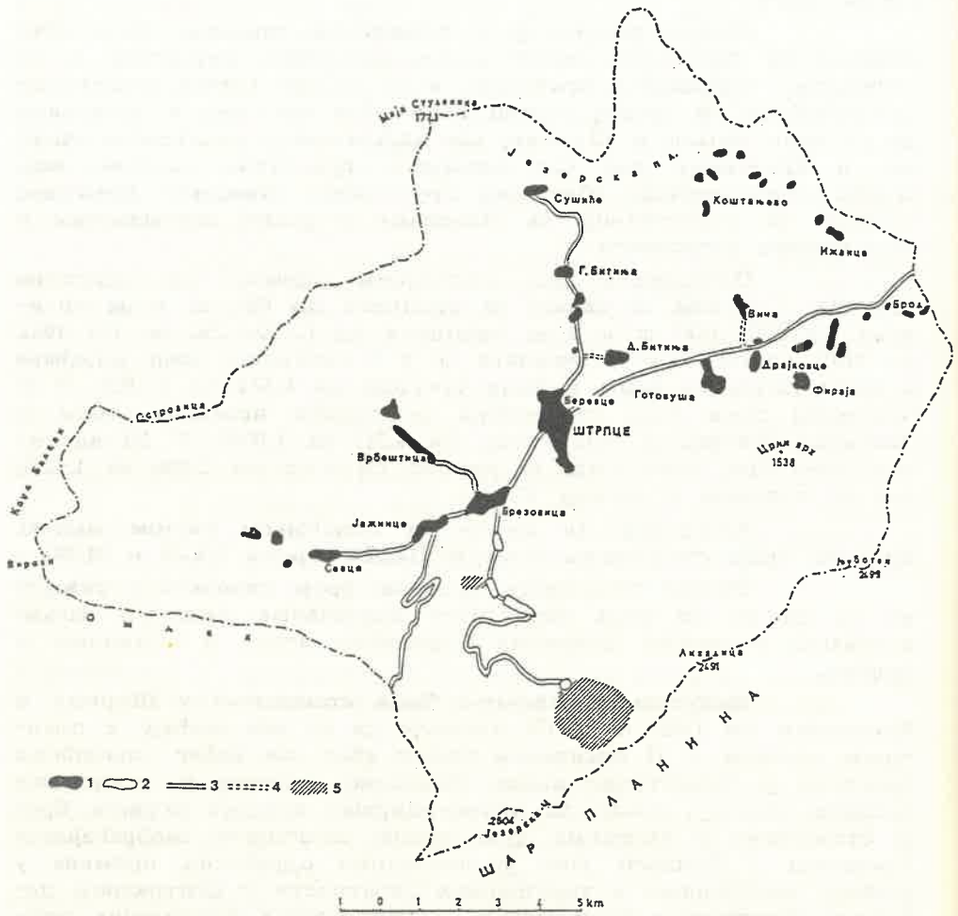

Ск. 3. - *Коришћење и организација простора за потребе развоја секундарних и терцијарних делатности и становања*

1 - Стална насеља са објектима секундарних и терцијарних делатности; 2 - насеља за повремено становање са туристичким објектима; 3 - асфалтни путеви; 4 - макадамски путеви; 5 - скијашки терени

постепено повећава атрактивност насеља за постојеће становништво, као и за досељавање становништва из околних насеља у општини Штрпце.

- У новом насељу Брезовица лоцирана је већина туристичких објеката, као и одређени број трговинских, угоститељских и стамбених објеката намењених сталном или повременом становању. Осим тога, у непосредној близини овог насеља, уз долину Муржице све до Стојкове куће, изграђено је још неколико туристичких објеката (одмаралиште пензионера, дечје одмаралиште, синдикално одмаралиште, хотел "Молика" итд.), као и викенд објеката.

- Насеље Јажинце се, због повећавања атрактивности туристичког центра Брезовица и главне општинске саобраћајнице постепено проширује од локације поред реке Лепенац на просторе поред пута Урошевац - Штрпце - Призрен.

- Са повећањем атрактивности насеља Штрпце и са индустријским активирањем простора поред реке Лепенац насеље Беревце све више се интегрише са центром Општине и постепено постаје саставни део насељске целине Штрпце-Беревце.

- Повећавање атрактивности главне општинске саобраћајнице и насеља Штрпце условило је и постепено ширење насеља Готовуша од постојеће локације ка путу за Штрпце и Урошевац.

- У осталим насељима промене у коришћењу простора су, у дужем временском периоду, релативно минималне или их и нема. Промене које се јављају у овим насељима углавном се односе на смањивање интензитета коришћења простора због одсељавања, или на мала проширења насеља због изградње нових кућа.

У целини посматрано 12.601 становник општине Штрпце станује, ради, развија секундарне и терцијарне делатности у оквиру 16 насеља и користи мрежу путева за међусобно комуницирање и превоз робе. Укупна површина под насељима и путевима и другом инфраструктуром није већа од 283,0 хектара (Таб. 7.). Ово је простор који у укупно неплодним површинама има удео од 36,4%, а у површини Општине не више од 1,14%.

На основу ових информација може се закључити:

- да је за потребе становања и развоја секундарних и терцијарних делатности, укључујући и мрежу путева, ангажована *врло мала* површина;

- да је коришћење простора у општини Штрпце најинтензивније на само 1/90 укупног простора Општине;

- да је густина становништва на наведеним површинама око 44 становника на један ha.

Овде бисмо, сада, констатовали да у општини Штрпце има довољно простора за ширење насеља под условом да се то не чини *по сваку цену* на највреднијим ораничним

површинама око насеља. Међутим, ако се јави потреба за изградњом већег броја стамбених, инфраструктурних, привредних и објеката друштвеног стандарда онда се мора рачунати са ангажовањем 2,0-2,5 ha на сваких 100 нових становника што, с обзиром на динамику демографских промена, не може представљати велико оптерећење за даљи (и бржи) друштвено-економски развој општине Штрпце.

Таб. 6. - *Плодне површине - укупно и према власништву, у 1988. години*

Катастарска општина	Укупно ha	%	Приватно ha	%	Друштвено ha	%
Севце	100,9	13,0	11,1	9,4	89,8	13,6
Јажинце	39,3	5,1	6,1	5,2	33,2	5,0
Врбештица	123,8	15,9	10,2	8,7	113,6	17,2
Штрпце	152,3	19,6	24,4	20,7	127,9	19,4
Беревце I	27,4	3,5	7,0	6,0	20,4	3,1
Беревце II	1,9	0,2	0,0	0,0	1,9	0,3
Сушиће	18,1	2,3	3,5	3,0	14,6	2,2
Горња Битиња	40,7	5,2	4,8	4,1	35,9	5,5
Доња Битиња	27,7	3,6	5,8	4,9	21,9	3,3
Готовуша	39,4	5,1	9,6	8,2	29,8	4,5
Драјковце	70,2	9,0	8,0	6,8	62,2	9,4
Вича	21,4	2,8	4,2	3,6	17,2	2,6
Коштањево	24,1	3,1	7,7	6,5	16,4	2,5
Ижанце	12,6	1,6	7,2	6,1	5,6	0,8
Брод	78,2	10,0	8,0	6,8	70,2	10,6
Укупно	**778,0**	**100,0**	**117,6**	**100,0**	**600,4**	**100,0**

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

Таб. 7. - *Неплодне површине према "врсти" - укупно и према власништву у 1988. години*

"Врста" површина	Укупно ha	%	Приватно ha	%	Друштвено ha	%
зграде и дворишта	99,0	12,7	92,0	78,2	7,0	1,1
остале насељске површине	8,6	1,1	0,5	0,4	7,8	1,2
путеви	175,7	22,6	1,7	1,4	174,0	26,3
рудничке површине	5,7	0,7	0,7	0,6	5,0	0,7
хидрографске површ.	288,2	37,1	8,9	7,6	279,3	42,3
камењари, урвине и вододерине	129,3	16,6	13,8	11,7	115,5	17,5
остале површине	71,8	9,2	0,0	0,0	71,8	10,9
Укупно	778,0	100,0	117,6	100,0	660,4	100,0

Извор: Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима, Геодетска управа, Штрпце, 1988.

Према власништву наведена површина од 283,0 ha са 33,3% (94,2 ha) припада приватном, а са 66,6% (188,8 ha) друштвеном сектору. У приватном власништву је 92,5 ha површина под зградама и двориштима (86,2%), а у друштвеном је само 14,8 ha (13,8%), за разлику од површина под путевима које су, скоро у целини (99,0%) у друштвеном власништву.

Коришћење и организација простора за потребе развоја туризма

Општина Штрпце се карактерише веома вредним природним условима за развој туризма. Шар планина са висинама до 2.600 m и изузетно погодним северним падинама за развој зимског, а и летњег, туризма је вредност која се до сада врло мало користила. Благе до стрме скијашке стазе зими и зелене падине погодне за рекреацију током лета са туристички врло вредним геоморфолошким (високи врхови Шаре, стрми одсеци, долине глацијалног порекла итд.) и хидролошким (бројни извори и потоци који су активни и током лета) појавама спадају у ред највреднијих туристичких локалитета у Србији (Копаоник, Шара, Златибор, Стара планина, Проклетије).

Са становишта потреба општине Штрпце за бржим друштвено-економским развојем сигурно је да се у будућности морају активирати што већи простори за коришћење у туристичке сврхе.

Данас се за потребе туризма у општини Штрпце користе врло мале површине; хотели "Нарцис", "Бреза" и "Молика", ресторани, одмаралишта и пратећи туристички објекти, укључујући и десетак километара асфалтног пута од Брезовице до "Молике", не заузимају више од око 15 ha. Осим ових периодично се за потребе рекреације лети и, посебно, зими користе шетне и скијашке стазе укупне површине не више од око 10-15 ha. У укупној површини Општине удео ових простора, дакле, креће се само око 0,12%. Наведене површине се, дакле, у будућности могу проширивати и за 10 и више пута (јер таквих терена има довољно) и то без опасности од угрожавања развоја неких других привредних делатности укључујући и шумарство и пољопривреду (сточарство).

Садашњих седам успињача изнад хотела "Молика" не представљају "оптерећење" у простору за развој шума или пашњака; делимично њихове трасе прелазе и преко неплодних камењара, јаруга и урвина, које се као потпуно неплодне на овај начин ипак користне и у "производне" сврхе.

Досадашње анализе геоморфолошких и биогеографских услова за развој туризма на Шари указују на постојање повољних услова за развој ове делатности југозападно од хотела "Молика" све до Бистре и Царевих ливада, с једне, и североисточно и северно од хотела у правцу Љуботена, Штрпца и Готовуше, с друге стране. Овде, пре свега, мислимо на природне потенцијале за потребе зимског туризма. Међутим, осим ових терена, за развој туризма су погодни и други делови Општине посебно у изворишном делу Лепенца (изнад Севца). На Ск. 4. дат је просторни размештај планираних туристичких смештајних објеката, траса успињача (жичара) и пунктова који ће се третирати као туристички комплекс са свим потребним смештајним капацитетима намењеним, како је претходно поменуто, за боравак туриста са већим економским могућностима. Приказани размештај главних туристичких пунктова на Шар планини (од Штрпца на око 850 m и Брезовице на око 910 m до 2.580 m на гребену ове планине) у односу на Штрпце, као центар Општине, и на регионални пут Призрен - Превалац - Штрпце - Урошевац, јасно указује на значај туристичког комплекса "Тршења" за укупан развој туризма у општини Штрпце. Централни положај овог туристичког комплекса у односу на друге туристичке комплексе - "Брезовица" и "Стојкова кућа", као и "Цареве ливаде" и "Штрпце" - наглашава његов изузетан значај за даљи развој туризма (летњег и зимског) у општини Штрпце и на Косову. Локалитет "Тршења", као и сви други локалитети морају бити изграђени и организовани као комплексни туристички центри који су међусобно повезани и који својом атрактивношћу могу да привуку (и лети и зими) већи број туриста и из иностранства.

Размештај приказаних туристичких објеката односи се само на временски период од наредних 10-15 година. У овом временском периоду се очекује, пре свега, коначно опредељивање општине Штрпце, Косова и Метохије и Србије у целини за бржи економски развој и привлаче ње туриста на Шар планину. У том контексту неопходно је даље, и што брже, комплетирање појединих туристичких локалитета у општини Штрпце. Овде се, пре свега, мисли на потребу потпуне планске контроле коришћења простора и изградњу објеката у оквиру туристичког комплекса "Тршење" као и успињача (жичара) ка "Брезовици", "Стојковој кући" и "Штрпцу", намењених туристима са већим економским могућностима и већим захтевима за комфором и квалитетом услуга. Уколико се покаже економски могућим у наведеном периоду би било користно активирати и локалитет "Цареве ливаде", изградњом смештајног капацитета и изградњом предвиђених успињача.

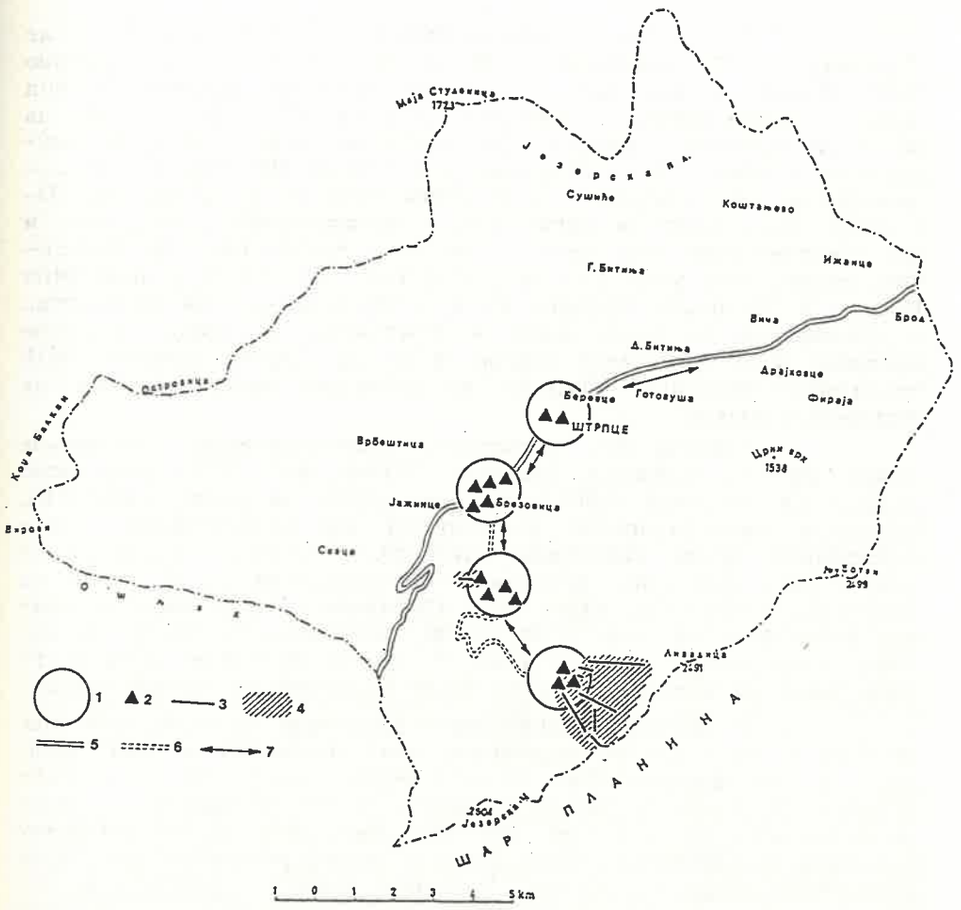

Ск. 4. - *Коришћење и организација простора за потребе развоја туризма*

1 - Локалитети са изграђеним туристичким објектима; 2 - туристичко-угоститељски објекти; 3 - трасе изграђених жичара и лифтова; 4 - скијашки терени; 5 - регионални пут; 6 - туристички пут Брезовица-Стојкова кућа; 7 - главни правци кретања туриста.

ГЕОГРАФСКИ УСЛОВИ ЗА БУДУЋЕ КОРИШЋЕЊЕ И ОРГАНИЗАЦИЈУ ПРОСТОРА

Од укупне површине Општине, од 247,6 km^2, шуме заузимају 41,7%, пашњаци 30,9% и ливаде 13,5%, или укупно 86,1%. Дакле, велики део територије општине Штрпце је под шумама, пашњацима и ливадама, што би могло да указује да на овом простору постоји, до одређене мере, развијено шумарство и сточарство. Међутим, у општини Штрпце *ни за шумарство ни за сточарство се не може рећи да су развијени.* Напротив, без погона за више облике финализације дрвне масе и без становништва које жели да се бави сточарством (у постојећим економским условима за развој ове делатности у покрајини Косово и Метохија, Србији, па и у Југославији) за шумарство и сточарство се само може констатовати да имају повољне *природне*, а не економске услове за развој. Другим речима, 86,1% територије општине. Штрпце се изузетно мало користи за привредни развој.

Квалитетних обрадивих пољопривредних површина (њиве, вртови, воћњаци, виногради) има само 10,8% што јасно указује на изузетно слабе природне услове за развој ратарства, воћарства, виноградарства, повртарства, као најзначајнијих пољопривредних грана. Постојање само 10,8% простора погодног за производњу основних прехрамбених производа је и један од великих разлога због којих се у Сиринићкој жупи није задржавао већи број од око 12.000-13.000 становника и то у периодима када индустрија, туризам и друге неаграрне делатности нису биле ни активиране нити брже развијане (у новије време).

У наведених 10,8% њиве учествују са 10,0%, воћњаци са 0,8%, а само 1,4 ha пољопривредних површина је под вртовима и виноградима. Ови подаци јасно указују да се о природним условима за развој воћарства и виноградарства у општини Штрпце не може ни говорити (мислимо на организовану тржишну производњу). Исто тако и развој ратарства има врло ограничене природне услове. На овакав закључак упућују и подаци о величини и уделу квалитетних земљишта у Општини; земљишта I и IV бонитетне класе има само 1.600 ha или 6,5% (Дерић Б., и др. 1990.)

Остали део територије општине Штрпце, а то значи 778,0 ha или 3,1%, су неплодне површине - површине под стамбеним објектима, под објектима друштвеног стандарда, под индустријским и другим привредним објектима, под путевима и другим инфраструктурним објектима или под двориштима, воденим површинама или се ради о стрмим неплодним падинама Шаре, и других планина у Општини.

Дакле, овде се ради о површинама које се највећим делом односе на насеља и на инфраструктурне површине изван насеља. Ово су, дакле, простори у оквиру којих се одвија највећи део активности и живота становништва општине Штрпце.

Према постојећим нормативима 3,1% неплодних (насељских и других) површина је знатно испод нивоа развијених општина у Југославији што би могло на први поглед, да указује на велике просторне могућности за будући развој ове општине.

Међутим, то се не може рећи за ову општину јер наведене неплодне површине у оквиру свих нешумских површина учествују са 5,4%, а у оквиру свих нешумских и нестоочних површина чак са 22,6%. Односно, однос између неплодних и најквалитетнијих ораничних површина (њива, вртова, воћњака и винограда) је 1:3,4, а ако се узму у обзир и ливаде, тај однос није већи од 1:7,7. Ово наглашавамо због тога што се ови односи у равничарским општинама крећу и до 1:20 или 1:25 и више, тако да се за те општине може рећи да у њима постоје природни услови за ширење насеља (насељавање) и изградњу индустријских, инфраструктурних и других објеката и то у толиком обиму да се то не може битније одразити на развој пољопривреде.

У оквиру општине Штрпце и мало проширење насеља и изградње уопште веома се одражава на односе између ових (неплодних) и најквалитетнијих обрадивих површина. Да су ови процеси евидентни и у овој општини утврдили смо у току теренских истраживања; тако, на пример, насеља Штрпце, Готовуша или Битиња постепено заузимају баш најквалитетније обрадиве пољопривредне површине. Овај процес ће се врло тешко зауставити уколико се не буду предузимале одређене просторно планске мере јер се *изградња стамбених и других насељских објеката,* скоро у целини, остварује на равним и за пољопривреду погодним просторима - у свим деловима Југославије.

Односно, уколико се тежи ка бржем друштвено-економском развоју у општини Штрпце је неопходно крајње рационално газдовати пољопривредним површинама. Због тога, сматрамо да је намену ових површина дозвољено мењати само у оним случајевима када је извесно да ће се том променом постићи већи привредни ефекти од оних са пољопривредном производњом.

Овде мислимо, пре свега, на потребу потпуне контроле коришћења простора, како би се постигли што већи економски ефекти и то усмеравањем развоја следећих делатности: *туризма, индустрије која неће реметити развој туризма, занатства (шире - мала привреда) које је у функцији развоја туризма и сточарства.*

Природни услови за развој претходно поменутих делатности су веома повољни у оквиру општине Штрпце. Уколико се ове делатности буду брже развијале онда ће се повећавати и степен искоришћавања не само неплодних (са њихо-

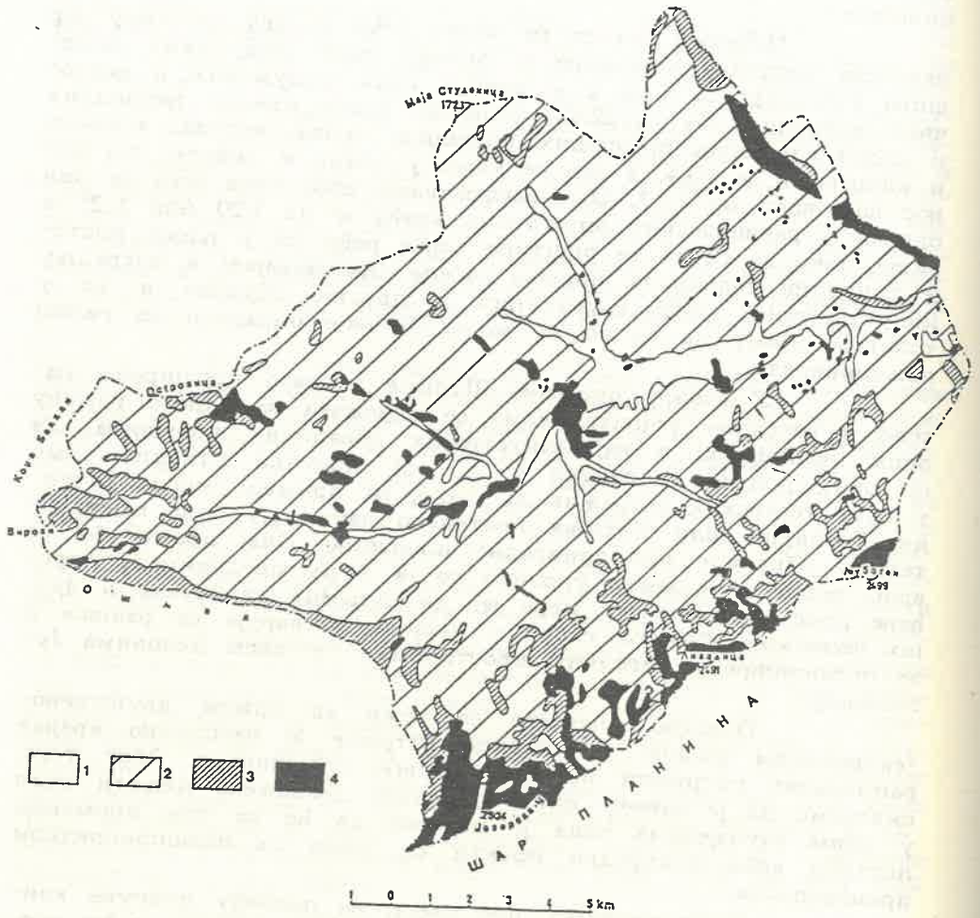

Ск. 5. - *Погодност простора за производњу биомасе*

1 - Плоднији простори; 2 - мање плодни простори; 3 - слабо плодни простори; 4 - неплодни простори

вим повећавањем) већ и пољопривредних и свих других површина. Скијашки терени у току зимске туристичке сезоне су исти они терени који се делом могу у вегетационом периоду користити за развој сточарства - ове две делатности (туризам и сточарство) се дакле, никада не морају сукобљавати већ само допуњавати. Насупрот, уколико се туристички вредне површине користе не за сточарство (или за неку другу продуктивнију делатност) већ за изградњу викенд објеката (приватизација друштвено вредних простора) или неких других објеката чија је "продуктивност" мала сугурно је да ће укупни друштвено-економски ефекти бити знатно мањи. Као пример наводимо да је у реону Тршења - дакле, на простору који се карактерише веома великом туристичком вредношћу - дошло до нарушавања концепта рационалног и економски оправданог коришћења простора јер су овде изграђене викендице и други објекти који са становишта потреба за развојем "високог" туризма у будућности овде немају места.

На основу резултата истраживања (Николић С., 1990.) за потребе развоја свих видова туризма у општини Штрпце погодно је око 800 ha што указује на изузетно повољне природне услове за развој ове делатности[6]. При томе, ако се зна да се туристички вредни терени у општини Штрпце налазе на висинама и изнад 2.000 m и да на њима постоје услови за развој и зимско-стационарног туризма онда је јасно да ова Општина има потребне природне услове за прерастање у врло јако туристичко подручје. У поређењу са другим деловима Србије ово туристичко подручје, односно Шар планина у ширем смислу, је једно од четири најзначајнија високопланинска туристичка подручја (Копаоник, Шар планина, Проклетије, Стара планина). Међутим, са до сада изграђеним туристичким објектима и уређеним теренима општина Штрпце је одмах иза Копаоника.

Од посебног значаја за коришћење простора општине Штрпце у будућности је и постојање релативно великог хидропотенцијала. До сада је водно богатство у Сиринићкој жупи врло мало коришћено. Услови за развој рибарства и енергетике овде су повољни тако да се очекује да ће у будућности знатне површине бити коришћене за формирање малих вештачких језера. И у овом случају неопходно је усмеравање (планирање) коришћења водног богатства за потребе општине Штрпце и, посебно за потребе развоја туризма у овој општини.

Ово наглашавамо и због тога што би коришћењем водног богатства у друге сврхе мање користило Општини и туризму у њој. Конкретно - мислимо да је неопходно преиспитати досадашње одлуке о коришћењу вода реке Лепенац с

---

[6] Овде се мисли на оне површине које су погодне за директно коришћење (грађевинске површине, путеви, скијашки терени, други рекреативни терени, итд.)

обзиром на то да би се изградњом бране код насеља Брод и формирањем вештачког језера узводно од те бране *потопило 100 ha вредних пољопривредних површина у општини Штрпце - којих*, како је претходно поменуто, *нема много*. Овим не желимо да кажемо да се вода не сме користити већ желимо да укажемо да се она *мора рационално користити и то тако да од њеног коришћења општина Штрпце има користи, а не штете*. Односно, коришћење вода мора бити у функцији бржег развоја ове општине.

За потребе бржег развоја општине Штрпце у целини, а то значи и свих привредних делатности и насељских активности, постоје довољне количине врло чисте (планинске) воде и то за потребе развоја ове општине у дужем временском периоду. Протицај Лепенца код Брода је 5,63 m^3/sec, а издашност 13 највећих извора у општини[7] је око 350 l/sec (Оцокољић М., и др., 1990.). Водом само из ових 13 извора могуће је снабдевати чак око 60.000 становника (укључујући и потребе привреде) са дневном потрошњом (просечно) од 500 литара по једном становнику. Односно, за потребе развоја општине Штрпце и у 2011. години - са 16.200 становника (Стојановић Б., 1990) потребно је обезбедити око 100 l/sec воде погодне за пиће и друге потребе.

Коначно, кад је реч о природним потенцијалима за развој сточарства може се констатовати да у општини Штрпце постоје изузетно погодни услови за развој ове делатности и то због тога што за те потребе може бити коришћено (ливаде и пашњаци) 10.985,2 ha или 44,4% од укупне територије општине Штрпце[8]. Наведена површина је довољна да се једно грло крупне (3.771 говедо) или ситне (6.708 оваца) стоке (без живине и свиња) "гаји" на више од једног хектара. Повећање броја ове стоке за два или три пута би, дакле, било не само корисно већ и могуће са становишта природних погодности простора.

Организација коришћења наведених природних потенцијала у будућности, на основу претходних закључака, може имати следеће карактеристике:

- интензивнија ратарска, повртарска и воћарска производња се може организовати у најнижим деловима Сиринићке жупе и то на простору који заузима до 10% од укупне површине Општине (и то на висинама до 1.000-1.200 m),
- сточарска производња се може организовати на бази производње сточне (ливадске и пашњачке) хране на 45-50% од укупне површине Општине (изнад 1.000 m),
- шумска (дрвна) производња се може организовати на 40-45% од укупне територије Општине (на висинама до око 2.200 m),

---

[7] са више од 10 l/sec

[8] На основу података Геодетске управе општине Штрпце.

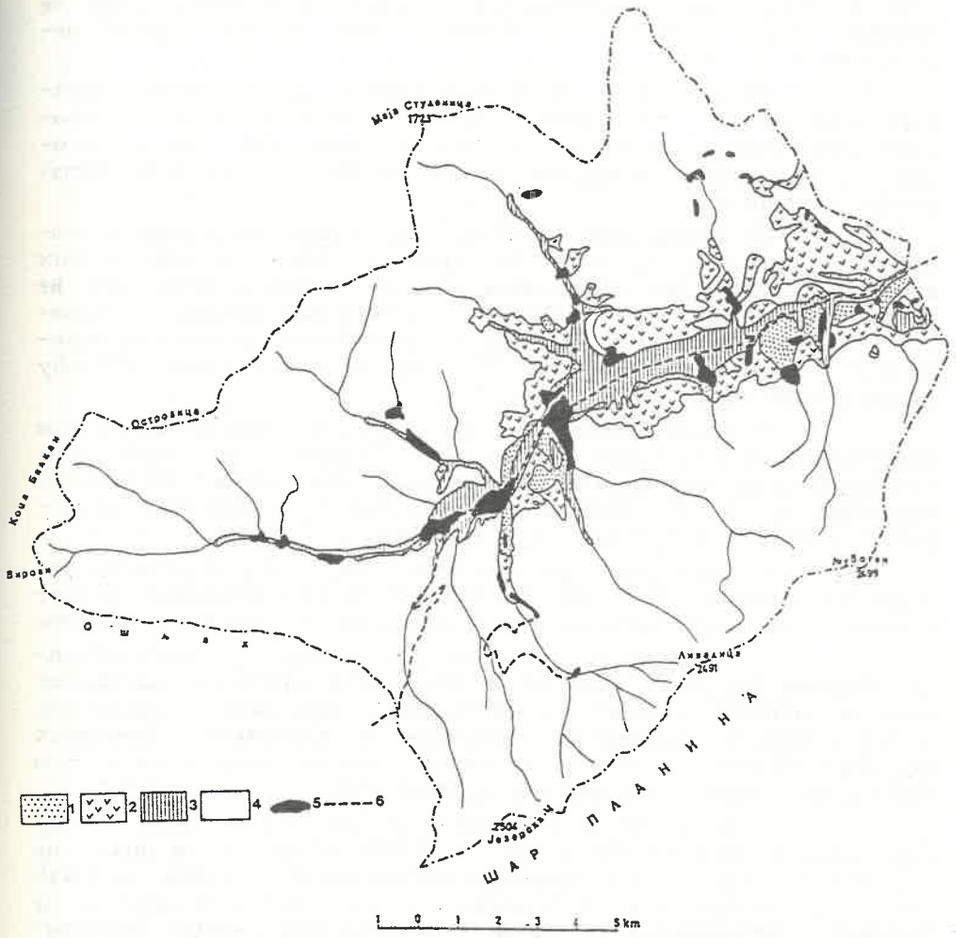

Ск. 6. - *Погодност простора за потребе насељавања и развоја мреже насеља*

1 - Погодни терени за ширење насеља; 2 - терени условно погодни за насељавање само на појединим локалитетима са нагибом до 10°; 3 - погодни терени за насељавање које треба резервисати за ратарску и воћарску производњу; 4 - терени непогодни за насељавање; 5 - постојећа насеља; 6 - асфалтни путеви.

- осталих 3-5% територије Општине се може користити за насељске активности у ширем смислу речи (укључујући и туристичке, индустријске и друге активности које се највећим делом обављају у објектима или на просторима непосредно око њих).

Промене које се у будућности, дакле, могу очекивати, кад је реч о коришћењу простора, односе се на повећавање неплодних (насељских и других) површина као и шумских и сточарских површина, као и на благо смањивање обрадивих површина.

Са становишта међусобних односа наведене активности у простору се могу организовати тако да нема већих конфликата (што ни данас није случај) и поред тога што ће се коришћење простора у будућности интензивирати. До оваквог закључка се долази на основу утврђеног размештаја природних потенцијала општине Штрпце који омогућава следећу организацију простора:

- даљи развој постојеће мреже насеља са *малим* проширивањем неплодних (насељских) површина, пре свега, због повећања броја становника у насељима дуж главне општинске саобраћајнице и због развоја секундарних и терцијарних делатности у њима (индустрија, трговина итд.),

- даљи развој ратарства и воћарства у најнижим деловима Сиринићке жупе са могућим смањењем површина (мањег интензитета) за ове намене због проширења насељских површина,

- даљи развој туризма на правцу Брезовица-Рецина Тршења-Стојкова кућа са активирањем простора ка Љуботену и Штрпцу, с једне, и ка Царевим ливадама и Превалцу, с друге стране. Активирање простора за туристичку делатност не може битније да утиче на развој других делатности у том (истом) простору - шумарство и сточарство,

- даљи развој сточарства на просторима који се налази на теренима између 1.000 или 1.200 метара, а то значи на теренима изнад горње границе насељености (стална насеља). Ово су простори које је пожељно користити за шумарство и туризам с обзиром на то да се у будућности очекује интензивирање стајског (а не пашњачког) сточарства.

Литература

1. *Преглед површина по културама, класама и неплодним земљиштима,* Скупштина општине Штрпце - Геодетска управа, Штрпце, 1988.

2. *Попис становништва, домаћинстава и станова у 1981. години,* Савезни завод за статистику, Београд, 1986.

3. *Кратак приказ радних организација на територији општине Штрпце,* Скупштина општине Штрпце - Секретаријат за привреду, Штрпце, 1988.

4. *Преглед привредних и друштвених делатности на територији општине Штрпце на дан 30. 6. 1988. године према јединственој класификацији делатности,* Скупштина општине Штрпце - Секретаријат за привреду, Штрпце, 1988.

5. *Шумско привредна основа газдинске јединице Штрбачко-готовушке шуме - Јасика (1981.-1990.г.),* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1981.

6. *Прегледна карта газдинске јединице Штрбачко-готовушке шуме R = 1 : 25.000,* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1982.

7. *Шумско привредна основа газдинске јединице Битињско-Сушићке шуме (1981-1990.г.),* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1981.

8. *Шумско привредна основа газдинске јединице Шара (1981.-1990.г.),* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1981.

9. *Основна карта газдинске јединице Шара, R = 1 : 10.000,* Институт за шумарство и дрвну индустрију, Завод за уређивање шума, Београд, 1981.

10. *Шумско привредна основа за газдинску јединицу Врбештичко--Коштањевачке шуме (1987-1996.г.),* Завод за уређење шума и пројектовање "Шумапројект", Скопје, 1987.

11. *Студија енергетског коришћења шарских река у пределу Брезовице,* Хидроелектропројект, Скопје, 1982.

12. *Мала хидроелектрана "Брезовица - 1" - главни технолошки пројект,* Србијапројект, Београд, 1985.

13. *Топографска карта размере 1:25.000,* Војногеографски институт Београд, 1979.

14. *Ванредни попис становништва, домаћинстава, станова и пољопривредних газдинстава 31.03.1989. године у општини Штрпце,* Републички завод за статистику СР Србије, Београд, 1990.

15. Топаловић М., *Педолошко-бонитетне карактеристике Сиринићке жупе,* Посебна издања књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

16. Дерић Б., Тодоровић М., Бркић Р., *Фактори и процеси досадашњег развоја,* Посебна издања књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд 1990.

17. Николић С., *Битне карактеристике развоја туризма и његово место у привреди општине,* Посебна издања књ. 37/III, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

18. Оцокољић М., Рецић Р., Јовановић В., *Хидрографске и хидролошке карактеристике,* Посебна издања књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

19. Стојановић Б., *Пројекција демографског развоја,* Посебна издања књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд, 1990.

ЕЛЕМЕНТИ ЗА КОНЦЕПЦИЈУ РАЗМЕШТАЈА ИНДУСТРИЈЕ*

Критеријуми за издвајање атрактивних локалитета за будући развој индустрије

За будући развој индустрије на подручју Општине Штрпце може се користити врло мали део од њене укупне површине. Овакви локалитети треба да испуњавају следеће услове:

- да су то терени повољних природних карактеристика за изградњу индутријских објеката,
- да су слободни, неизграђени терени,
- да се налазе уз неку од постојећих саобраћајница или да постоје повољни услови за релативно лако прикључивање таквих локалитета на постојећу саобраћајну мрежу,
- да постоје повољни услови да се изграде прикључци, ако већ не постоје, на постојећу мрежу за снабдевање водом и енергијом, као и да постоје повољни услови за евакуацију отпадних или искоришћених вода,
- да постоје услови да се ИПЈ (индустријско-просторна јединица) може повољно уклопити у постојећу или будућу просторну структуру делова насеља осетљивих на загађивање из индустријске зоне,
- да у близини таквих локалитета постоје већа насеља или локални центар.

На појединим деловима територије општине Штрпце ове компоненте природне средине јављају се у неколоко основних комбинација одређујући типове терена који пружају различите ступњеве повољности за изградњу индустријских зона, индустријско-привредних зона или појединачних ИПЈ.

---

* Аутор др Александар Вељковић

Размештај терена повољних услова за изградњу ИПЈ

Најповољније природне услове за изградњу ИПЈ пружају терени у алувијалној равни и на тераси Лепенца и у долинама и при ушћу већих њених притока. Тако је издвојено неколико (10) локалитета повољних за изградњу и развој индустрије. Међу њима, 6 локалитета су врло мале површине (до 1 ha). То су следећи локалитети: *Севце, Врбештица, Штрпце, Беревце, Брод, Поповце-Доња Битиња.* Локалитети са већом површином су: *Штрпце - источна зона, Штрбачко поље,* и *Фираја - горња и доња зона.*

Ограничавајуће факторе за развој нове индустрије сачињавају изузетне компаративе предности и вредности ове територије за развој туризма, врло мале површине терена за пољопривредну производњу у долини Лепенца и неких његових притока, а затим и котлински склоп терена, жупне климатске карактеристике, богатство водних ресурса високог квалитета, положај у изворишном делу слива Лепенца, као и визуелна отвореност склопа геопростора.

Овакви услови намећу врло строга ограничења за изградњу и развој такве индустрије, која је загађивач воде, ваздуха или земљишта, индустрију која ствара велики обим чврстог отпадног материјала, као и да не може утицати на снижавање иницијалних естетских вредности природног и културног амбијената овог геопростора. Највећи степен ограничења за нову индустрију постоји на локалитетима у западном и средишњем делу територије општине, који је данас нуклеус, окосница развоја туризма у овом простору, као и на малим локалитетима, који се налазе у оквиру насеља.

Карактеристике локалитета

Површина предложених локалитета за развој и размештај нове индустрије износи око 17,45 ha, односно за развој индустријско-привредних зона око 23,55 ha. Смештајни капацитети ових локалитета за развој индустрије износе око 6.120 (8.220) запослених при већој густини радних места, што превазилази потребе за простором за сада очекивани и жељени развој индустрије у наредном периоду на овом простору.

Локалитети веће површине Штрпце - источне зона, Штрбачко поље, Фираја - доња и горња зона, пружају услове за формирање малих индустријских (или привредних) зона. На овим локалитетима могу се градити производни капацитети који испуњавају следеће услове:

- мали капацитети или капацитети средње величине,
- са различитом густином радних места (од малих до већих),
- мањи су (локалитет на тераси код Фираја) или умерени потрошачи воде (остали локалитети),
- индустрија која користи као погонско средство електричну енергију или горива, која врло мало, незнатно загађује околину,
- производни капацитети, који нису загађивачи ни воде, ни вазуха, ни земљишта.

Локалитет Штрпце - источна зона захвата површину од 4,0 ha (5,0 ha)[1]. Овај локалитет пружа услове за формирање индустријске зоне са већом густином радних места. На предложеном локалитету могуће је изградити погон електро-електронске индустрије или индустрију која је производно оријентисана на израду делова за возила и другу индустрију одговарајућих техничко-технолошких карактеристика. Поред тога, овај терен пружа услове за формирање привредне зоне са сервисно-складишном функцијом уз посебне мере заштите околине.

Локалитет Штрбачко поље захвата површину од око 2,5 ha слободног терена за изградњу мање индустријске зоне, или 5,0 ha слободног простора за мању индустријско-привредну зону. Овај локалитет пружа услове за већи обим транспорта терета уз мању густину радних места. На локалитету је могуће развијати прехрамбену индустрију, или прехрамбено-складишну привредну зону са машинским парком.

Локалитет Фираја - горња зона обухвата површину приближне величине 3,0 ha. Уз средњу густину радних места на овом простору је могуће лоцирати и индустрију, која не ствара велики обим транспорта терета и није велики потрошач воде.

Локалитет Фираја - доња зона са површином за индустрију од око 4,0 ha; уз проширење за још 2,0 ha пружа услове за формирање индустријско-привредне зоне. Услови за развој су: мала густина радних места, уз релативно мању потрошњу воде и електричне енергије, са средњим обимом транспорта терета. Овај локалитет је погодан за развој дрвне индустрије или привредне зоне са складиштем грађевинског материјала.

Локалитети мањих површина се налазе у близини или у самом насељу, тако да се приликом изградње индустријских објеката захтева већи степен заштите околине. Ови локалитети, и поред мале површине, омогућавају развој ИПЈ са већом густином радних места. На њима је могуће градити индустријско-просторне јединице које су мали потрошачи воде,

---

[1] Број у загради означава површину терена за формирање мале привредне зоне.

електричне енергије и горива и не стварају никакве гасовите, прашинасте и течне материје, којима се може загађивати околни простор. Поред тога, обим робних токова сировина и готових производа везан за ове локалитете не би смео угрожавати услове за кретање у околном простор.

Локалитет који се налази на улазу у насеље Севце има површину од 0,7 ha, и омогућава изградњу капацитета са великом густином запослених. Овај локалитет је погодан за изградњу индустрије платених производа или погона спортске опреме.

Локалитет Врбештица се налази поред старе железничке станице. Има површину од око 0,4 ha. То је локалитет погодан за развој погона текстилне индустрије и за производњу спортске опреме. Поред тога, на овом локалитету предност треба дати новим програмима, који би се по својим карактеристикама и функцији могли уклопити са другим потенцијалним корисницима на овом локалитету. Овај локалитет има и мале резерве површине (око 0,6 ha). Врло је погодан за формирање мањег центра са занатско-трговинско-финансијском функцијом. Овај центар би могао одиграти улогу "препреке" за ширење стихијне изградње између насеља Брезовица и Врбештица, као и улогу нуклеуса за формирање просторно и функционално добро организованог насеља у овом делу Жупе.

Локалитет у Штрпцу се налази поред фабрике ИЛР. Има површину од 1,0 ha и са постојећим индустријским погоном би формирао малу индустријску зону. Предности овог локалитета су у већ изграђеној инфрастуктурној мрежи (саобраћајница, електроводови и водоводна мрежа). Отуда опремање овог локалитета захтева мања финансијска средства и има приоритет у оквиру предложених локалитета погодних за изградњу индустрије. На овом простору је могуће градити само погон чисте индустрије (на пример: прецизне механике, електронске индустрије и сл.)

Локалитет у Беревцу (стара школа) мале је површине. Пружа услове за локацију погона индустрије, која има велику густину радних места, користи малу количину воде и електричне енергије, уз мали обим робних токова, није загађивач околног простора и не ствара буку (текстилна индустрија, конфекције и сл.)

Локалитет на тераси поред Лепенца, у близини насеља Брод, омогућава изградњу индустријских погона са средњом или већом густином радних места. Овде долази у обзир и индустрија и производно занатство са већом потрошњом воде и већим обимом транспорта терета. На овом локалитететету, бруто површине око 1,0 ha би се могло изградити неколико мањих капацитета, који би евентуално могли бити и слаби загађивачи воде. Међутим, и овде би требало предузети потребне техничке мере за заштиту и одржавање иницијалних квалитета и вредности и воде и ваздуха.

Локалитет на потезу Поповце-Доња Битиња обухвата површину око 1,0 ha. Овај локалитет пружа повољне услове за изградњу погона чисте индустрије.

Закључак

Укупни геопотенцијали за развој индустрије у оквиру Сиринићке жупе нису велики. Своде се, углавном, на сопствену сировинску основу (производи сточарства, шуме, лековито биље) и на везе са развијеним индустријским центрима. Услови за изградњу ИПЈ се своде на 10 малих локалитета на којима постоје повољни услови и за изградњу потребне инфраструктуре и за њихово позитивно уклапање у постојећу и будућу просторну структуру насеља.

С обзиром на изузетне природне вредности, на потенцијале великих компаративних предности за развој планинског туризма, али и на малу распрострањеност терена повољних за развој земљорадње, на мали укупни смештајни потенцијал Сиринићке жупе за насељавање, на велика селективна ограничења за локацију и развој индустрије, ова не може имати велики значај у привредној структури општине Штрпце.

На неколико локалитета, који својом величином то омогућавају, треба ићи на формирање привредних зона, у којима би се поред производних капацитета (индустрије или производног занатства) изградили и складишни објекти (са сабирном или дистрибутивном функцијом), затим објекти од значаја за грађевинарство (машински парк и сервиси, складишта грађевинског материјала), као и разне врсте сервиса за саму зону или сервиса, који се не могу повољно уклапати у оквиру постојећих насеља.

При томе, треба истрајати на захтевима да се предузму и додатне мере обезбеђења за потпуну заштиту околног ужег и ширег простора, за одржавање иницијалних квалитета овог животног геопростора. До проблема би могло доћи у даљој фази развоја индустрије на овом простору - због замене постојећих производних програма или увођења нових технологија.

Таб. 1. - *Локалитети повољни за индустрију*

локалитети	површина терена (ha)	број запослених	густина запослених на 1 ha	годишња потрошња ел.енергије 000 MWh /ES	годишња потрошња воде 000 m^3 /ES	транспорт терета тона/год.	загађивање средине: ваздуха (m)	воде	земљишта	бука (m)	делатност
I ВЕЋИ ЛОКАЛИТЕТИ											
ШТРПЦЕ источна зона	4,0(5,0)	2.100	525	35/1.500	76/600	47.300	-	-	-	100	И - електри. електрон.
ШТРБАЧКО ПОЉЕ	2,5(5,0)	220	90	1/400	576/4.400	80.000	100	-	-	-	И - прехрамб.
ФИРАЈА горња зона	3,0	1.200	400	4/1.800	50/400	6.300	-	-	-	50	И - прерада пласт.мат.
доња зона	4,0(6,0)	650	162	1/500	69/500	20.600	100	-	-	50-100	И - дрвна (скл.грађ.мат.)
II МАЛИ ЛОКАЛИТЕТИ											
СЕВЦЕ	0,7	420	600	0,6/260	37/280	2.000	-	-	-	50-100	И - трикотажа, спорт.опр.
ВРБЕШТИЦА (жел. станица)	0,4(1,0)	150	375	0,3/120	10/80	2.300	-	-	-	-	И - спорт.опр. (зан; трг; фин.)
ШТРПЦЕ (ИЛР)	1,0	525	525	1/500	49/400	3.100	-	-	-	50	И - прецизна механика
БЕРЕВЦЕ (стара школа)	0,25	150	600	0,2/100	12/100	800	-	-	-	-	И - текстилна; конфекција
БРОД (Лепенац)	0,6	180	300	0,7/300	22/200	3.700	-	слабо	-	-	И - металопре.
ПОПОВЦЕ - ДОЊА БИТИЊА	1,0	525	525	1/500	49/400	3.100	-	-	-	-	И - прецизна механика
Укупно	**17,45**	**6.120**	**351**								

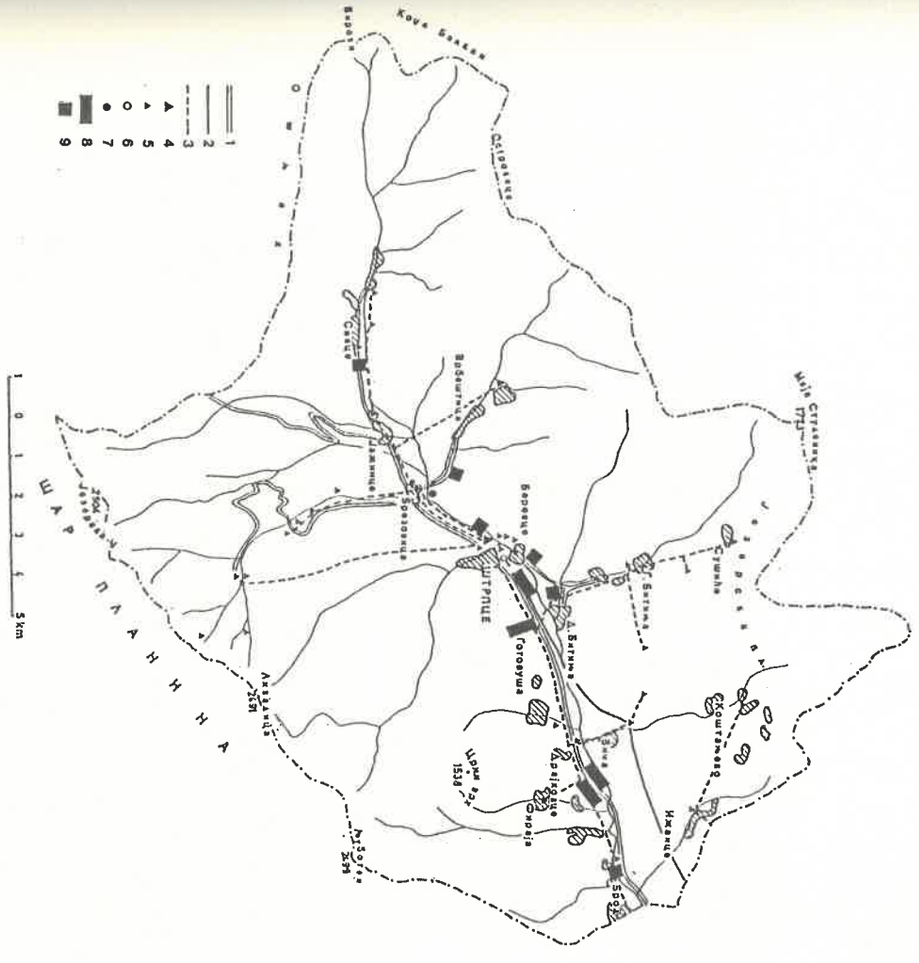

Сл. 1. - *Локалитети погодни за размештај индустрије*

1 - асфалтни пут; 2 - вод 35 kV; 3 - вод 10 kV; 4 - ТС 35/10; 5 - ТС 10/0,4; 7 - бензинска пумпа; 8 - већи локалитети за размештај индустрије; 9 - мањи локалитети за размештај индустрије.

III

РАЗВОЈНИ ПОДПРОЈЕКТИ

ЛЕКОВИТО БИЉЕ СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ КАО ЗНАЧАЈНИ ПРИРОДНИ ИЗВОР И ПОТЕНЦИЈАЛ РАЗВОЈА ПРИВРЕДЕ И ЕКОЛОШКЕ КУЛТУРЕ*

У стратегији југословенског и српског привредног развоја друштвени приоритет добили су и добијају развојни програми из области аграра. Овде се посебно потенцира производња људске хране, посебно биолошки исправне људске хране. Ту спадају и развојни програми из области лековитог и ароматичног биља чија би реализација допринела убрзаном решавању наведених циљева.

Захваљујући повољним природним условима у Југославији, а посебно у Србији, успева велики број лековитих и ароматичних биљних врста. Многе од тих врста су проучене и користе се за добијање квалитетних биљних сировина. Међутим, у свету и у нас расте потражња за лековитим сировинама. Због тога се као нужно намеће и потреба за даљим изучавањем тзв. самониклог лековитог и ароматичног биља. Паралелно са овим видом проучавања лековитог биља, све више се намеће потреба за привођењем култури појединих врста лековитог биља. Ово би у контролисаним условима давало више приноса и уједначенији квалитет. То би омогућило систематично праћење развоја ове области пољопривредне производње. Због тога се последњих година у сферу производње лековитог биља све више укључују генетичари, селекционари, физиолози, технолози и други профили стручњака из области пољопривреде и фитофармације. Пред њима је огроман изазов у погледу селекционисања нових генотипова различитих врста леко биља. То уједно подразумева побољшан квалитет, као и добијање дроге стандардног квалитета за којом су потребе фармацеутске, прехрамбене, козметичке, дуванске и других сродних грана задњих година све израженије.

---

* Аутори: др Србољуб Максимовић и др Слободан Дражић

Досадашњи резултати постигнути у области производње и прераде лековитог биља нису занемарујући нити је рад на лековитом биљу скорашњег датума. Данас се са сигурношћу може тврдити да је ова делатност утрла себи пут и осигурала место у привреди земље.

Све израженије тенденције у области медицине, фармације и других сродних дисциплина на коришћењу природних компоненти у производњи савремених медикамената, намећу интензиван и мултидисциплинаран рад свих стручних профила по питању обезбеђења довољних количина етарских уља, масних уља, хетерозида, алкалоида, природних пигмената, танинских и других биолошки активних материја од лековитог и ароматичних биља.

Вегетација Шар планине и њених метохијских огранака представља по разноврсности флористичког састава, па и састава лековитог, ароматичног и медоносног биља, један од најинтересантнијих и најзначајнијих вегетацијских комплекса у Србији и уопште на Балканском полуострву. Постоји читав низ специфичних околности које су условиле овакво богатство и флористичку разноврсност. То је пре свега географски положај Шар планине. Ово подручје представља границу континенталног и субмедитеранског (медитеранског) предела. То омогућује да се на једном уском локалитету испоље карактеристике континенталних, медитеранских као и неких других климатских елемената.

Карактер геолошке подлоге, различитост земљишних типова и варијетета, метеоролошки услови, утицали су на специфичност вегетације овог подручја.

На основу инвентаризације флоре на територији општине Штрпце детерминисано је око 1.200 биљних врста. Од укупног броја врста утврђено је да је најмање 10% врста имао лековита својства, а међу њима има и велики број врста чија су својства изузетна.

С обзиром на све испољене захтеве за лековитим биљем са подручја удаљених од индустријских зона и других видова аерозагађења, поставља се питање ограничености потенцијала за неке биљне врсте. Поред заштите појединих врста и ограничене експлоатације, несавесни корисници (због високих зарада) угрожавају поједине врсте. Због тога је заштита неких врста трајан задатак сваког берача и организације која је упућена на коришћење ресурса домаће флоре. Да би се ово избегло, те да би се поједине врсте заштитиле, а појединим привредним гранама обезбедила сировина, неопходан је прелазак на њивско гајење потребних врста лековитог и ароматичног биља. Због тога је потребно навести најзначајније факторе који дају предност увођењу у производњу лековитог и ароматичног биља, како према самониклом биљу, тако и према неким ратарским културама, на подручју Сиринићке жупе (општина Штрпце):

- наше потребе за лековитим биљем (као и за извоз) недовољно су подмирене сировинама које воде порекло из спонтане флоре;

- гајењем лековитог биља (камилица, нана, одељен, морач и друго) посебно на земљиштима слабијих производних својстава, даје се могућност запошљавања и добити становништва са ограниченим могућностима обезбеђења дохотка из других видова делатности. Добит гајењем појединих врста лековитог биља може бити знатно већа од добити коју пољопривредник може остварити у производњи стандардне ратарске културе;

- висок степен поузданости приликом планирања производње одређених врста лековитог биља. Колебања производње су под релативно мањим утицајем фактора средине за разлику од самониклог биља;

- производњом културног лековитог биља (имају више приносе) добија се хомогенија сировина, стандардног квалитета. Оваква сировина је погоднија за манипулацију и прераду, а поред тога, траженија је на домаћем и иностраном тржишту. Виши садржај активних материја оваквих сировина, утиче на економичности у производњи препарата;

- производња лековитог биља одвијала би се под контролом стручњака Института за лековито биље, а потом сарадника Задруге из Штрпца, који би ова знања стекли обављањем специјализација у Институту;

- организовањем производње на овај начин, ствара се могућност добијања сировине са што мање штетних компоненти;

- стварање сировинске базе, условљава и изградњу одговарајућих капацитета, који би имали карактер сабирног центра, где би се одвијале примарне фазе у манипулацији са лековитим биљем. Изградња једног оваквог центра захтева одговарајуће кадрове, радну снагу, што укупно представља могућност даљег упошљавања становника општине Штрпце.

Агроеколошки услови подручја Сиринићке жупе упућују на констатацију да се ту може приступити организованој производњи гајеног лековитог биља. Како се Институт за лековито биље, релативно касније укључио у програм давања доприноса развоју овог краја, то ће прва фаза његовог ангажовања обухватати организовање производних огледа са више врста гајеног лековитог биља.

У производним огледима налазиће се врсте које су значајне за медицину, фармацију, козметику, прехрамбену индустрију и друге гране индустрије. Значи, врсте које су тражене а тиме имају и солидну цену. Од врста које ће се проучавати на подручју Сиринићке жупе посебно место ће имати камилица и нана, па сагласно томе, навешћемо основне карактеристике ових врста.

Камилица (Matricaria chamomilla L.)

Камилица је пореклом из источног Средоземља, али се као коров раширила по читавом свету. У Југославији се као њивска култура почела гајити од 1960. године.

То је једногодишња биљка висине 30-70 cm, док на бољем земљишту расте до 70 cm. Стабљика је разграната, на чијим се врховима налазе цветне главице, пречника 1,5-2,5 cm. Цвет има карактеристичан пријатан мирис, а укус мало нагорак и ароматичан. Цвета крајем априла и маја, међутим, према нашим анализама на подручју Сиринићке жупе ова фаза ће наступити касније (2 - 3 недеље), што неће утицати на приносе и квалитет.

Камилица добро подноси моно културу (2-3 године). Сеје се у јесен или у пролеће. Јесења сетва је повољнија. Жетва цветних главица обавља се ручно или механизовано (комбајн) крајем априла или током маја.

Пре сушења камилица се решета на ситима одговарајућих димензија (12-15 mm) па се на тај начин врши класификација дроге.

Обрана камилица се суши у термичким сушарама или промајним местима. Осушена камилица пакује се у сандуке који су са унутрашње стране обложени папиром.

Производи за домаће и иностранo тржиште су следећи: *цвет, рифуз, пулвис, филтер чај, етарско уље и тинктура.*

На основу досадашњих искустава у производњи камилице приноси се крећу у следећим границама:

- принос сувих цветних главица 700 - 1.200 kg/h
- принос сирових цветних главица 4.500 - 6.500 kg/h
- принос етарског уља 2,5 - 3,0 l.

Напомена: етарско уље камилице је карактеристичне тамно плаве боје, врло ретко зелене или смеђе, што зависи од количине хамазуела.

Назив	Садржај у % за квалитет I	II	III
Пепела, највише	9	10	11
Главице које су сачувале природну боју свежег цвета, најмање	95	90	80
Главице са дршкама већим од 20 mm, највише	5	8	10
Пупољака, највише	5	8	10
Смрвљених главица, највише	10	15	20
Делови титрице (дршке, лишће, семење), највише	0,5	1,5	2,5
Страних биљака, других нечистоћа, највише	0,25	0,30	2,50

Према обради сировине дрога се разврстава у три квалитета: квалитет I, квалитет II, квалитет III. Мерило за оцену квалитета дроге прописана су Југословенским стандардима (JUS E.B3.015) према табели.

Нана (Mentha piperita L.)

Постоје више врсте рода Menthae, али највећи привредни значај има Mentha piperita - питома нана. Вредност је питоме нане у томе, што садржи етарско уље чији је јаки освежавајући мирис и укус добро познат. Осушени листови и вршкови биљака служе за добијање чаја, који се употребљава као освежавајући напитак, а и као лековити чај код различитих болести. Из целе се биљке дестилацијом водене паре добија етарско уље, које налази вишеструку примену у медицинским препаратима, козметичкој индустрији паста за зубе, индустрији бомбона, ликера и друго. Уколико је већи садржај етарског уља у биљци и уколико му је јача арома, утолико је и већа вредност питоме нане као дроге. Листови и врхови садрже највећи проценат етарског уља до 0,97% док грана и дршка имају незнатне количине.

Питома нана има више варијетета и типова који се гаје у свету, али је најпознатија и највише цењена ради своје продуктивности и квалитета питома нана сорте Mircham. Питома нана је вишегодишња зељаста биљка из фамилије Labiatae, која нарасте до једног метра висине. Листови су јајастог облика тамнозатворене зелене боје.

Нана подноси монокултуру 3-4 године. Сади се у јесен или пролеће. Као садни материјал служе подземни и надземни изданци - столони. Столоне се саде у припремљене бразде, на растојању редова од 50-60 cm и дубини 10-12 cm.

Цвета у јулу, а коси се када је биљка у пуном цвату. У то време биљка испољава највећу биолошку активност дајући највећи принос биљне масе и постоток етарског уља.

Приноси нане су врло променљиви. Они зависе од стања земљишта, временских прилика, доба садње, квалитета неге и неких других чинилаца. Приноси сувог листа нане у првој години се крећу од 700 до 1.600 kg/ha. У другој години принос се повећава од 1.300 до 2.000 kg/ha. Принос уља по ha се креће од 20-30 l/ha.

Литература

1. Јовановић М., Стевановић В. и Јовановић С., *Екологија и биогеографија (Фитогеографија) и заштита живе природе*, Посебна издања, књ. 37/II, Географски институт "Јован Цвијић", књ. 37/I, Београд 1990.

2. Гостушки Р., *Лечење лековитим биљем*, Београд, 1967.

3. Михајлов М., Вукмановић Л., *Значај производње лековитих, ароматичних и медоносних биљака у Србији и улога горанске организације у тој производњи*, Институт за проучавање лековитог биља "Др Јосиф Панчић", Београд.

4. Степановић Б., *Производња лековитог и ароматичног биља*, Задруга, Београд, 1983.

5. Туцаков Ј., *Фармакогнозија*, Београд, 1964.

МОГУЋНОСТ РАЗВОЈА ВОЋАРСТВА У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ*

Воћарство Сиринићке жупе посматрано у целини је екстензивно и слабо развијено. Анализирањем важнијих агроеколошких услова са аспекта могућности успешне воћарске производње као и тренутног стања воћних култура и природних форми воћа, може се констатовати да на овом подручју постоје терени за успешно гајење великог броја континенталних воћних врста а за неке чак и врло погодни. То су пре свега јагодичасто воће, трешња, вишња, шљива, орах, леска итд. Сагледавајући све околности предност је дата трешњи и од јагодичастог воћа - малини. Ово из разлога што агроеколошки услови највише погодују овим двема воћним врстама (Станичевић и други 1987, 1988., Јанковић и сар. 1989.), затим могућности пласмана како свежих плодова путем извоза или у оближње потрошачке центре (Приштина, Скопље итд.) тако и у облику разних прерађевина у време туристичке сезоне. Компаративна предност ових двеју воћних врста је у мањем проблему бербе, јер ово подручје има одређене резерве радне снаге. Такође, планира се и изградња расхладних капацитета што ће омогућити равномернију реализацију прикупљених плодова итд.

Поред тога увођењем савремених технологија гајења ових воћних врста и испитивањем нових сорти и њиховог понашања према најзначајнијим биотичким и абиотичким чиниоцима на овом подручју, створиле би се могућности за њихово ширење у производњи, што би представљало значајан извор дохотка тамошњег становништва. Тако би се у извесној мери остварио и економски интерес за његово задржавање на овом простору. На крају, треба поменути и то да интензивнији развој воћарства може и естетски унапредити изглед Сиринићке жупе.

---

* Аутори: др Милојко Ранковић, др Михајло Николић, др Мирољуб Станисављевић и др Жарко Тешовић

Могућности за гајење трешње

Трешња је врло интересантна воћна врста за гајење. Рентабилна је јер за своје успевање не тражи посебне услове, лако се гаји, обимно рађа сваке године, релативно рано зри и постиже високе цене у односу на друго воће. Сматра се углавном стоним воћем, али се доста користи и у кондиторној индустрији, за прераду а и у домаћинству.

У нашој земљи преко 50% производње трешње је у Србији. Та производња је мала и углавном је на индивидуалном сектору. Она је дефицитарно воће у нашој земљи, а то ће, неоспорно, бити још дуго упркос постојању добрих услова за њено гајење, могућности неограниченог извоза и постојања великог броја квалитетних сорти (Николић М., 1989., Станчевић А., 1987.). Главни разлог малог интересовања произвођача за подизање трешњака је скупа и отежана берба као и лоша путна мрежа што отежава транспорт и на крају, слаб или никакав маркетинг.

Услови за гајење трешања

У погледу климатских услова трешња је веома захвална за гајење. Одговарају јој надморске висине од 500 до 900 m, а може да успева и на преко 1.000 m. Наравно, уз нешто касније зрење. Она једино не подноси изузетно суве и јако топле пределе. У погледу падавина најбоља су подручја са 500-700 mm водног талога годишње. Такође, не подноси засену, јер је ово хелиофилна биљка која одлично успева на отвореним јужним и југоисточним положајима где и раније зри (Станковић Д., 1983.).

Како је подручје Сиринићке жупе управо са надморском висином од 700 m и више, и количином падавина чији је вишегодишњи просек 750 mm и релативно доброг распореда по месецима (без претерано високих температура и изразито сушног периода), оно веома добро одговара за гајење трешње. Прегледом терена и увидом у постојеће стање може се уочити да тамо постоји велики број форми дивљих трешања и незнатан број гајених сорти што је поуздан знак - индикатор успевања ове воћне врсте.

У погледу земљишта, трешња такође није велики пробирач. Добро подноси алувијална, растресита земљишта и гајњаче. Увидом у стање на терену и проучавањем педолошких карти (Топаловић М., 1990.), може се оценити да на подручју Сиринићке жупе најбоље одговарају еутрична смеђа земљишта (еутрични камбисол) и кисела смеђа земљишта (дистрични камбисол) чија вредност pH не прелази 6,5 (Топаловић М., 1990.). Таквих земљишта има на нагибима непосредно око реке, она су повезана са постојећом путном мрежом и углавном се могу обрађивати механизовано.

Земљишни и климатски чиниоци Сиринићке жупе потпуно одговарају гајењу ове воћне врсте. Средња годишња температура је изнад 8 C° а апсолутне минималне температуре ретко прелазе -20 C° и не угрожавају њен опстанак. У месецима који су веома битни за успевање трешње (април и мај) када је фенофаза цветања и она најосетљивија на измрзавање, средња месечна температура је 8,7 C°. Апсолутни минимум (забележен 1988. године -4,1 C°) такође, ретко угрожава редовно плодоношење. Обзиром на велику надморску висину цветање би се одвијало у другој половини априла или почетком маја када је појава позних мразева још рећа.

И падавине, којих углавном има довољно, распоређене су релативно добро са аспекта гајења трешања. Има их највише у априлу и мају кад су и најпотребније а мање у јулу кад је време зрења и падавине наносе штету изазивањем пуцања плодова и развоја гљивичних болести.

На сличним земљиштима и површинама приближно исте надморске висине развијена су и два велика произвођачка центра трешње у суседним земљама. У Бугарској то је тзв. *Трешњева долина* у подножју планине Риле близу Кустендила са око 5.000 ha трешања и у Грчкој у околини Едесе где је ова воћна врста главни производ тамношњег становништва и главни извозни пољопривредни артикал тог подручја.

Предлог сортимента и програм рада

Ширење једне културе гајених биљака (у овом случају трешње) у одређеном подручју захтева претходно неопходна истраживања на основу којих би се донео суд о успешности тог гајења. У ту сврху, програмом рада на овом Пројекту предвиђено је подизање два огледна засада трешње, на два различита локалитета, са по 5 сорти и по 12 стабала од сваке сорте. Ради побољшања сортимента у том подручју новим квалитетним сортама крупног плода и хрскавог меса плода определили смо се за 5 сорти различитог времена зрења, а у укупном распону зрења од 20-25 дана. То су: *сувенир, ван, компакт стела, дуроне неро 1* и *старк харди*. Изнећемо укратко карактеристике предложених сорти:

Сувенир је новија сорта трешања која зри крајем маја. Плод је крупан око 7 gr, затупасто-срцастог облика и тамноцрвене боје. Месо плода је чврсто, хрскаво, одличног квалитета и пријатне ароме. Није склон пуцању у кишним годинама. Има растреситу крошњу, рано ступа на род и једна је од најквалитетнијих раних сорти трешања.

Ван је позната сорта трешања заступљена у сортименту многих земаља. Сазрева у првој декади јуна. Плод је крупан, просечне масе око 6,5 gr, округласто-срцастог облика,

тамноцрвене боје. Месо плода је чврсто, хрскаво, врло квалитетно. Средње је бујна сорта, рано природи и рађа редовно и обилато. То је једна од најроднијих трешања. Мана јој је што плод пуца на киши.

Стела је канадска сорта, раширена у већини земаља које имају развијено трешњарство. Једна је од првих комерцијално-значајних сорти трешања која је и самоплодна, а уједно је и добар опрашивач за друге сорте. Сазрева неколико дана иза сорте Ван односно половином јуна. Плод је крупан, просечне масе око 8 gr срцастог облика, тамноцрвене боје. Месо плода је сочно, хрскаво, пријатне ароме и високог квалитета. Рађа редовно и обилно.

Старк Харди је позната америчка сорта. Сазрева неколико дана после сорте Стела, односно половином јуна. Плод је крупан, просечне масе око 7,5 - 8 gr, тамноцрвене боје и издужено-срцастог облика. Месо плода је сочно, хрскаво, пријатне ароме и врло квалитетно. Одлична стона и индустријска сорта. Рађа редовно и обилно.

Дуроне Неро I је новија италијанска сорта, која се последњих година интензивно шири у многим земљама. У околини Чачка је показала добре резултате. Сазрева крајем прве декаде јуна, односно неколико дана пре сорте Ван. Плод је врло крупан, преко 8 gr срцастог облика тамноцрвене боје. Месо плода је сочно, хрскаво, чврсто, пријатно слатко - накиселог укуса, освежавајуће. Средње родности. Рано природи и редовно рађа.

Предложени сортимент од пет сорти има за циљ да обезбеди континуитет у сазревању трешања у трајању од око 3 недеље, како би се могла организовати берба, реализација и снабдевање трежишта квалитетним трешњама у дужем временском интервалу (Станчеви ћ А., 1988., Николић М., 1989.). Све сорте су врло квалитетне, хрскаве и тражене како на домаћем и страном тржишту. У подручју Сиринићке жупе, ове сорте ће сазревати око 15 дана касније од нормалног, због велике надморске висине.

Технологија гајења трешње

Трешња је воћка великих размера крошње те у складу са тим захтева и одговарајуће растојање садње. Оно се предвиђа 7 x 6 метара како у огледима тако и у производним засадима. Обзиром да је предвиђена подлога дивља трешња Prunus avium L. ова подлога је и најбоља за предвиђене терене за гајење трешње и земљишта која су тамо заступљена.

Примењени систем гајења биће *ваза*, јер даје нешто нижу крошњу која раније природи и даје добре и квалитетне плодове. Поред тога овај систем формирања крошње омогућује лакшу бербу и смањује огољавање крошње изнутра, чиме се не преноси родност на периферију крошње.

Обавезно је правилно формирање крошње, редовна резидба бар у периоду подизања воћњака уз обавезно 3 - 4 заштитна прскања током године. Формирање и подизање трешњака траје најмање 4 године и овде због ограниченог простора нећемо износити све детаље тог програма који ће бити дат уз пратећи пројекат.

Оправданост гајења трешње

Обзиром на велику и неискоришћену могућност пласмана трешње посебно квалитетних сорти, како на домаћем тржишту тако и у извозу, постоји економска оправданост гајења ове врсте посебно ако се има у виду да је ово врста скромних захтева за гајење. Проблем у гајењу ове врсте у развијенијим крајевима је скупа берба, што овде не би требало бити. Такође, неколико великих потрошачких центара релативно добро повезаних постојећом путном мрежом (Приштина, Скопље и др.), где трешња долази из других крајева, може послужити као компаративна предност за гајење трешње у рејону Сиринићке жупе.

Могућности гајења малине

У оквиру јагодастих воћних врста за нашу земљу од посебног је значаја малина (Rubus sp). Спада у десертно воће. Плод се употребљава у свежем стању или замрзнут, као и за различите облике прераде. Свежи плодови користе се у јуну и првој половини јула, а код двородних сорти и у току августа, септембра и октобра. Биолошке особине, а затим технолошка и хранљива вредност плода чине ову културу привредно значајном и веома рентабилном. Добро се прилагођава различитим еколошким условима, а могу се користити и земљишта с већим нагибом, која се не могу адекватно искористити за узгој других култура, па се успешно може гајити до око 1.100 метара надморске висине, а не наносе јој штету ни пролећни мразеви, јер касно цвета. При савременим начинима гајења даје високе приносе (преко 20 t/ha). Ступа рано на род. У другој години по садњи даје значајан, а у трећој пун род, док експлоатација засада траје 10 - 12 година. Њеним гајењем се врло брзо враћају уложена средства, остварује висока акумулација и доприноси се бољем искоришћавању пространих брдско - планинских подручја за производњу одличне сировине за прехрамбену индустрију и тржног артикла за извоз. Гајење малине је једноставно и омогућава запошљавање већег броја физички слабије и мање стручне радне снаге у моменту бербе. Малина је одлична медоносна биљка и пчелиња паша траје просечно 20 дана.

Малина је највише распрострањена у умереној климатској зони северне хемисфере у Европи, Совјетском Савезу и Северној Америци. Годишња производња износи око 250.000 тона. Европа као континент, а Совјетски Савез као земља су највећи произвођачи. Југославија са површином од 10.000 ha и производњом од 53.000 тона у 1988. години, налази се на другом месту у свету (Станисављевић и сар. 1989.). Са извозом од 33.600 тона у истој години, Југославија је на првом месту у свету. У републици Србији налази се 93% од укупних површина и 96% од укупне производње малина у Југославији. Главни производни центри су у подручју југозападне Србије (Ариље, Ивањица, Пожега, Косјерић, Чачак и Ваљево).

Погодност агроеколошких услова за узгој малине

Важнији климатски показатељи за подручје Сиринићке жупе (1984/88.) значајни за гајење малине су: просечна месечна температура ваздуха (8,1 C°), просечна месечна температура за вегетациони период (15,9 C°), максимална (36,8 C°) и минимална месечна температура (-23,5C°), просечна годишња сума падавина (747,6 mm), просечна месечна сума падавина за период вегетације (54,7 mm), просечна сума падавина за период зрења малине (јун 98,6 mm и јул 41,0 mm). На основу ових показатеља подручје Сиринићке жупе има умерено хумидни карактер климата, са добрим распоредом падавина током вегетације што је повољно за развој и родност малине. Током маја када малина цвета за овај период није било негативних температура ваздуха.

Од типова земљишта који се налазе на подручју Сиринићке жупе, за успешно гајење малине препоручују се еутрично смеђа земљишта, која имају благу киселу реакцију (pH 6 - 6,5) што је идеално за малину и дистрично смеђе или кисело смеђе земљиште, које чини најзаступљенији тип земљишта, до 1.200 m надморске висине. Производња малина у овим условима у односу на друга малиногорја, имала би извесну погодност зато што ће време зрења бити одложено за око две недеље, а тиме продужена сезона зрења, бербе и прихватања плодова ове воћне врсте.

Оправданост предлога за гајење малина

Имајући у виду да се Југославија афирмисала као велики произвођач и извозник малине, поред тренутних тешкоћа за које се сматра да су пролазног карактера, и да је освојено тржиште најразвијенијих западних земаља, као што су Немачка, Швајцарска, Аустрија, Холандија, Француска, САД и др. смтра се да ћемо и у будуће бити конкуренти на овим тржиштима квалитетом и осталим компаративним предностима у односу на друге производне центре у свету. Из наведеног се види да за малину постоји сигурно тржиште. С обзиром да се планира изградња расхладних капацитета и на подручју Сиринићке жупе, где најважнији климатски и земљишни параметри показују да постоје повољни услови за раст и родност малине, као и радна снага потребна за бербу, одлучили смо да се путем истраживања утврди која сорта или сорте најбоље одговарају за ово подручје ради заснивања производних засада.

Избором одговарајуће сорте за гајење, поред осталих агроеколошких фактора који морају бити у оптимуму, може се значајно утицати на постизање високе родности и доброг квалитета плодова малине (Тешовић Ж. и Станисављевић М., 1987.). Програмом истраживања предвиђено је да се подигне огледни засад са четири сорте малине од којих су *Виламет и Подгорина* једнородне, а *Љуљин и Херитиџ* двородне.

Виламет (Willamette) је америчка сорта која је у нашим најзначајнијим малиногорјима нашла оптималне услове, и уз примену специфичног начина гајења испољава високу родност, добар квалитет плодова као и отпорност према болестима и штеточинама (Станисављевић и сар., 1988.). Habitus vilameta омогућује лако манипулисање при гајењу у поређењу са другим сортама. Плодови су средње крупни до крупни, заобљено купасти, тамноцрвени, чврсти и тако изложени да су доступни и лако се одвајају од цветне ложе, што знатно олакшава бербу. Отпорна је према трулежи изданка (Botrytis cinerea), пегавост изданка (Elsinoe Veneta), пепелници (Sphaerotheca Macularis) и раку кореног врата (Agrobacterium tumofasciens). Посебно је значајна толерантност виламета према комплексу вируса мозаика малине. Остала је генетички стабилна у поређењу са неким другим сортама. Мутације које изазивају слабије оплођење, што се манифестује у виду неравнина на плодовима, ретко су регистроване. Боље подноси топлоту него многе друге сорте и има делимичну толерантност према суши. Недостатак виламета је осетљивост према изазивачу сушења изданка (Didymella applanata) и колебању температура на почетку вегетације.

Подгорина створена је у Институту за воћарство и виногардарство у Чачку (Станисављевић и сар. 1986.). Призната је за нову сорту 1980. године. Сазрева средње позно. Ствара умерен број средње бујних изданака, који целом дужином дају родне гранчице. Једногодишњи изданци су чврсти и трновити и не ометају нормално дозревање и бербу плодова на двогодишњим изданцима. Показала је већу родност у односу на остале значајне сорте. Плод је врло крупан, зарубљенокупаст, чврст, квалитетан, слатконакисео и привлачне спољашности. Бербу, због доста крупних појединачних коштуница треба изводити благовремено. Месо плода је интензивно црвено, укусно и ароматично. Плод је погодан за разноврсну употребу. Рано завршава вегетацију.

Љуљин је новија ремонтантна сорта, створена у Бугарској, која доноси род два пута годишње, пролећно-летњи период (до прве декаде јула) на двогодишњим изданцима и летњо-јесењи (од почетка септембра до средине октобра) на једногодишњим. Плодови су средње крупни до крупни. Затупастоконусни, интензивно црвени, сјајни, доброг укуса и умерене ароме, погодни за прераду и замрзавање. Испољила је врло високу родност. Изданци су умерене бујности, дебели, усправни, слабо до умерено прекривени трновима.

Херитиц (Heritage) је америчка ремонтантна сорта, која је у производњу уведена 1969. године. Први род у околини Чачка сазрева током јуна, а други крајем августа и у септембру. Плод је средње крупан, купаст, тамно црвене боје, и веома атрактиван. Месо плода је чврсто и изванредног квалитета. Жбун је бујан, висок и са јаким изданцима, па за њено гајење није неопходан наслон. Изданци су прекривени ретким, али јаким трновима.

Технологија гајења

Испитаће се два начина савремене технологије гајења малине. Једна технологија биће примењена за једнородне сорте, а друга за двородне.

Технологија гајења која ће бити примењена за једнородне сорте осмишљена је и прво примењена у нашим главним малиногорјима (Станисављевић и сар., 1989.). Засади се подижу на растојању од 1,8-2,5 m × 0,25 m. На тај начин се брзо постиже густ склоп изданака у реду, као и већа стабилност изданака под теретом рода. Када засад уђе у пуну родност млади изданци се континуирано у више наврата уклањају ручно до почетка јуна, тако да у време почетка зрења млади изданци нису високи више од 20 cm. Уклањање (закидање) изданака врши се у четири до пет наврата што ближе земљи. Овим се побољшава оплођење, пораст плодова и олакшава берба. Изданци малине образовани после првог јуна носе већи број родних пупољака, односно, краће су интернодије и у наредној години дају по 20-25 родних гранчица које избијају целом дужином изданка са обилним родом. Тиме је родни потенцијал изданка знатно већи него у изданака који се развијају у току целе вегетације. Уклањањем младих изданака до почетка јуна врши се усмеравање минералних материја, воде и асимилатива само у изданке који носе род у текућој години. Боље осветљени родни изданци, као и нови изданци, који ће се формирати, мање пате од љубичасте пегавости (Didymella applanata), а мањи је губитак плодова услед напада сиве трулежи (Botritis Cinerea). Непосредно после бербе уклањају се изданци који су донели род, па се читав физиолошки потенцијал биљке усмерава на изградњу која ће донети род у наредној години.

Крајем фебруара и почетком марта, када прође опасност од већих мразева, малина се орезује. Оставља се од 4-8 добро развијених изданака по дужном метру. Затим се скраћују на висину од 1,50-1,80 m и везује за жицу. Наслон се састоји од стубова и једног до два реда жице. Други ред жице поставља се на висину од 1,50 до 1,80 m и изданци се скраћују на два пупољка изнад жице. Сваки изданак се везује континуирано канапом, тако да растојање између изданака остаје постојано, а изданци заузимају вертикални положај. Тако се равномерније распоређује оптерећеност изданака родом, а њихово осунчавање је добро. Гајењем малине уз примену наведене технологије постиже се знатно већи принос и бољи квалитет плодова с великим уделом ролен плодова (преко 80%).

Друга технологија гајења односи се на двородне сорте односно, на њихов други род, на изданцима који су одрасли у истој вегетацији, с касно летњим и јесењим зрењем. Пошто предложене сорте имају јаке и усправне једногодишње изданке за њихов узгој није потребан наслон од стубова и жице. После бербе врши се уклањање свих изданака путем кошења тако да презимљава без надземних делова, зато што доносе род на изданцима који се развијају током исте вегетације. Овим начином узгоја производња знатно појефтињује, затим смањује се ризик од оштећења изданака ниским зимским температурама, ломова од снега, болестима и штеточинама. Орезани односно покошени изданци могу се сушити, затим млети и користити у исхрани оваца, како се то већ ради и неким земљама.

Применом ове технологије гајења знатно би се продужила сезона бербе и коришћења плодова за свежу потрошњу (туристичка привреда), затим рационалније би се користила радна снага и капацитети за прихватање и замрзавање плодова.

Литература

1. Јанковић Р., Станисављевић М., *Савремени аспекти агротехнике и сортимента малине,* Саветовање о јагодастом воћу, Ваљево, 1989.

2. Николић М., *Резултати рада на селекцији и интродукцији трешње, вишње и крушке,* Зборник радова међународног симпозијума 60. година Института Ћустендил, Ћустендил 1989.

3. Станчевић А., Гарић Р., Николић М., *Испитивање отпорности неких сорти вишања и трешања према проузроковачу љубичасте пегавости лишћа*, Југословенско воћарство, Чачак, 1987.

4. Станчевић А., Николић М., Митровић М., *Оплемењивање трешње и вишње и особине признатих сорти и одабраних хибрида*, Зборник I југословенског симпозијума о селекцији и оплемењивању воћака, Чачак, 1986.

5. Станчевић А., Николић М., Митровић М., Костадиновић З., *Упоредна проучавања важнијих биолошких особина у значајнијих сорти трешања*, Југословенско воћарство, Чачак, 1988.

6. Станчевић А., Николић М., *Предлог неких измена у воћном сортименту Србије без покрајина*, Зборник са Симпозијума о воћарсској производњи Србије, Обреновац, 1987.

7. Станисављевић М., Милутиновић М., Тешовић Ж., *Упоредна испитивања привредно-биолошких особина новије интродуковане сорте малине*, Југословенско воћарство, Чачак, 1988.

8. Станисављевић М. и сар., *Оплемењавање јагодастог воћа и особине признатих сорти и нових одабраних хибрида*, Зборник са југословенског симпозијума о селекцији и оплемењавању воћака, Чачак, 1986.

9. Stanisavljević M., Tešović Ž., Dulić I., *Trends in raspberry production and Research in Jugoslavia*, Acta Horticulturae , 1980-88.

10. Станковић Д., *Трешња и вишња*, Нолит, Београд, 1983.

11. Тешовић Ж., Станисављевић М., *Сортимент малине за производне засаде и производња садног материјала*, Саветовање о проблемима производње малине, Пожега, 1987.

12. Топаловић М., *Педолошко-бонитетне карактеристике Сиринићке жупе*, Посебна издања књ. 37/I, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд 1990.

МОГУЋНОСТИ УНАПРЕЂЕЊА ПРОИЗВОДЊЕ КРМНОГ БИЉА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА СИРИНИЋКЕ ЖУПЕ*

Услов за развој сточарства је обезбеђење довољних количина квалитетне хране, али је и за побољшање нивоа производње сточне хране нужно постојање квалитетног расног састава стоке. Та чврста међусобна условљеност се лако уочава како у свету тако и код нас. У развијеним земљама ниво сточарства и производње је висок, у нашој земљи у низијском подручју је добар расни састав и технолошки ниво производње сточне хране, а са порастом надморске висине значајно опада. Таква кретања нису само последица отежаних еколошких услова, већ су у тесној вези са општим стањем друштвеног и привредног развоја.

Значајан показатељ развијености сточарства је и однос броја грла или производње меса и млека према пољопривредној површини. У развијеним земљама Европе на 1 ha долази и преко 2 условна грла, док је у нашој земљи за 4-5 мањи. Ако се има у виду да се у добром броју земаља сточарство базира на травњацима, онда је јасно да наши природни услови и плодне оранице ни издалека нису искоришћене. За нашу земљу је још карактеристична зонална условљеност врсте стоке и структуре земљишног фонда: у низији, на ораницама, преовлађују говедарство и свињарство, а у брдскопланинском подручју, где доминирају травњаци, овчарство и све више развијајуће козарство. Таква зонална распрострањеност важи и за подручје Сиринићке жупе.

Бројност, структура и територијална дистрибуција сточног фонда у општини Штрпце је у тесној вези са структуром пољопривредног становништва и структуром пољопривредних површина. У Општини са 2.739 пољопривредних становника 1.461 је активно, што чини 31% од укупног активног

---

* Аутори: др Милорад Стошић, мр Славица Мрфат-Вукелић, инг Радисав Младеновић и инг Драги Лазаревић

становништва, односно активно пољопривредно у укупном пољопривредном становништву чини 53%. Разлике по насељеним местима су врло изражене, јер удео пољопривредног у укупном становништву варира у интервалу 3,2 до 63,3%.

Структура пољопривредних површина и сточни фонд

Пољопривредна земљишта у Општини обухватају 13.651 ha и углавном се користе за производњу сточне хране - 86,9%. И оранице се готово искључиво користе за производњу сточне хране (89,2%) и то 725 ха за концентровану (раж, јечам, овас, кукуруз) и 847 ha за волуминозну (луцерку, детелине, траве).

У структури доминирају природни травњаци, ливаде и пашњаци са 10.896 ha. Због деаграризације у протеклом периоду, површине под њивама су смањене за око 30% (982 ha), за колико су повећане површине под ливадама и пашњацима али путем спонтаног затрављивања као најнепродуктивнијег и најспоријег начина формирања травног покривача.

Власнички односи над пољопривредним земљиштем имају сличан однос као у другим деловима земље: ораничне површине и на њима сточно-крмно биље и ливаде су углавном у индивидуалном поседу, док су пашњаци у друштвеном поседу.

На територији Општине има 3.896 грла говеда, 6.848 оваца и 677 коза, укупно око 3.800 условних грла. Како на једно условно грло долази 3,59 ha пољопривредне или 3,12 ha површина које служе за производњу кабасте сточне хране, може се закључити да се сточарство може брже развијати без великих улагања.

Један од главних разлога малобројног сточног фонда је у структури власништва. Четири петине домаћинстава са газдинствима има посед испод 3 ha. Имајући у виду да природни травњаци учествују са 81%, мали број стоке је логична последица. Док је у индивидуалном поседу око 90% ораница, сточног крмног биља и ливада и преко 97% условних грла, дотле је у друштвеном поседу око 80% пашњачких површина али са мало стоке.

Садашње стање производње сточне хране

Садашњи ниво производње сточне хране, и поред скромног сточног фонда, не обезбеђује довољно хране ни по обиму, ни по квалитету. Једини изузетак је делимично производња луцерке, али ни то нема већи значај јер се ради о симболичним површинама. Травњаци као доминантан вид производње сточне хране су у крајњем степену флористичке и производне деградације. Најраспрострањенији је тип природних травњака Nardetum strictae чија производња не достиже ни 0,5 t/ha суве масе. На напуштеним ораницама дошло је до формирања природног травног покривача путем самозатрављивања. У зависности од старости постоји читава лепеза сукцесија: од искључивог учешћа коровских врста као пионирских до задовољавајуће покровности као резултат развоја различитих врста трава - међу њима Agrostis vulgaris i Festuca rubra као најпроизводнијих. Но, и поред тога, закоровљеност је редовно висока. На тај начин близу 1.000 ha је остављено да се на њима спонтано развија вегетација уместо да се заснивањем сејаних травњака и адекватним избором смеша још у првим годинама остварује вишеструко повећање производње.

Један од главних узрока деградације травњака је, поред одсуства било каквих мера неге, неорганизовано и неправилно искоришћавање, било да се ради о пашњачком или косидбеном. На пашњацима стока се креће по целој површини и селективном испашом исцрпљује квалитетне врсте, фаворизујући на тај начин неквалитетне и коровске. Касном косидбом ливада се такође потенцира развој корова који у то време увелико завршавају циклус развића и осемењавају се. Сено, и кад у њему има квалитетних врста, је ниске вредности јер садржај хранљивих материја, а посебно њихова сварљивост изузетно опада. При томе је степен конверзије хране низак, а и степен конзумирања због лошег квалитета се снижава. Када се томе дода и најпримитивнији начин спремања сена - сушењем на земљи и у влажним условима, круг се затвара, узрочно последични односи мешају, а последица је лоша храна - примитивни расни састав - ниска укупна производња.

Правци унапређења производње сточне хране

Унапређење сточарства као основне робне производње пољопривредника, не само овог краја, се може и мора извести изменом расног састава и увођењем у исхрану квалитетне волуминозне хране у довољним количинама.

Унапређење производње сточне хране у условима Сиринићке жупе је могуће и једноставније него код других ратарских култура. Иако распрострањени типови земљишта у овом подручју носе заједничку неповољну особину да су лаког механичког састава и изражене киселости, она могу обезбедити задовољавајуће услове за развој већине крмних култура.

Основни концепт развоја треба да се базира на правилном избору високопродуктивних култура и одговарајуће технологије производње на ораницама, с једне стране и комплексном унапређењу производње и искоришћавања на сејаним и природним травњацима, с друге стране.

Производња на ораницама - изузимајући житарице, нужности да се њихова производња унапреди, како би могле бити конкурентне, основна оријентација треба да

буде ширење вишегодишњих легуминоза или њихових смеша на свим ораничним површинама где оне могу успешно да се развијају, без или са мелиоративним захватима. На првом месту је луцерка, затим црвена детелина и жути звездан, а могуће је и еспарзета. Сувишно је наглашавати значај легуминоза као култура које обезбеђују сточну храну са високим садржајем протеина, остављајући истовремено у земљишту значајне количине азота за нелегуминозне културе, било да су у смеши или да се гаје накнадно. Потпуније коришћење сунчеве енергије због великог индекса лисне површине и дужег вегетационог периода и мања потреба за додатним уношењем биљних асимилатива даје предности легуминозама, због чега оне треба да се максимално шире где год је то могуће.

На киселим земљиштима, где луцерка као најприноснија и најквалитетнија крмна култура не може успешно да се развија, решење треба тражити или ширењем смеша ове културе са одговарајућим врстама трава, увођењем толерантнијих легуминоза (црвена детелина, жути звездан), или пак, рационалним мерама поправке земљишта коришћењем јефтинијих материјала за смањење киселости земљишта (кречњачки материјали као нуз производи индустрије стакла и жељезара).

Постојеће сејане травњаке, који су постали само травне смеше без легуминоза, нужно је обновити или усељавањем ових врста или поновним заснивањем. При томе се смеше морају прилагодити типу земљишта и начину искоришћавања. То се, пре свега, односи на друштвени посед и потребе Овчарске фарме.

Поред правилног избора легуминозне културе и адекватног избора других врста за смеше, неопходно је користити сортни материјал у свим случајевима, утолико пре што за све врсте има квалитетних домаћих сората. Треба поменути да се неки делови земљишних комплекса у друштвеном поседу могу користити за робну производњу семена траве.

С обзиром да се због надморске висине практикује пролећна сетва и због земљишта лаког механичког састава, ваљање после сетве треба сматрати обавезном мером.

Како ће се ораничне површине користити за спремање сена, основно је да се косидба правовремено организује, а да се за сушење, посебно у влажним условима, обавезно користе направе од месног материјала. За Овчарску фарму поред сена треба спремити и квалитетну силажу.

Производња на травњацима - највеће резерве за повећање обима и квалитета сточне хране су травњаци - сејани и природни.

Све напуштене оранице, првенствено оне из последњих година, на којима није формирана стабилна фитоценоза и ниске покровности, треба одмах заснивањем сејаних травњака превести у високо продуктивне површине. С обзиром да се ради о релативно плоднијим и дубљим земљиштима и на нижим висинама у смеше треба укључивати легуминозе (луцерку, црвену детелину, жути звездан, белу детелину, еспарзету) до 30%.

Основна оријентација на природним травњацима у првој фази поправке је увођење правилног искоришћавања. Правовремена косидба и припремање квалитетног сена на природним ливадама и увођење организованих система испаше на пашњацима ће без додатних мера допринети флористичком и производном побољшању. Тек повећањем броја грла и кроз повећане потребе у храни биће нужно приступити мелиоративним захватима. Они се могу сврстати у две категорије: основна и површинска мелиоризација. Без обзира о којој се мери буде радило треба се придржавати следећег правила: у почетку обухватити потенцијално продуктивније и квалитетније травњаке јер ће се улагања најбрже и највише враћати. Порастом потреба постепено би се прелазило на мање производне површине до потпуног обухвата.

Основна мелиорација - заснивање травно-легуминозних смеша треба да буде неопходна мера на свим запуштеним ораничним површинама, како је већ речено. Потпуна обнова травног покривача деградираних природних травњака може бити само на ограниченим површинама, јер тамо где се земљиште може разоравати или редуковано обрађивати (веће дубине и равно) и травни покривач је бољи. Проблем настаје код прорећених заједница на нагибима и плитком земљишту. У тим случајевима за употребу хербицида и редуковану обраду земљишта се не бисмо залагали као што је то случај код једног броја истраживача и због изражених проблема ерозије и због заштите подручја где су извори и формирају се водотоци.

Површинска мелиорација - за унапређење производње на флористички и производно деградираним природним травњацима требало би применити ђубрење и потсејавање.

Бубрење органским ђубривима се практично може извести само путем торења, такође у почетку на површинама ближим стационарним или привременим објектима на планини. У зависности од броја грла и стања површина треба планирати 1-3 ноћи једне овце на 1 m^2.

Минерална ђубрива, као најефикаснија и најбржа мера поправке би се морала употребљавати крајње обазриво. Одређивање количина и врста ђубрива би морало бити усаглашено са стањем биљних асимилатива у земљишту и структуром биљног покривача. При томе је најважније да се унесу количине које ће бити у потпуности искоришћене како не би долазило до непотребне имобилизације абсорптивним комплексом земљишта или испирања и одношења водотоцима. Редовне хемијске анализе земљишта и праћење промена у фитоценозама су поуздани водичи за правилно нормирање ђубрива и потпуно избегавање ризика загађења животне средине. На тај начин се стварају и претпоставке за производњу здраве хране.

Прелиминарни прорачуни показују да би се само заменом постојећих сејаних травњака и делимично мелиорацијом природних без већих улагања могла обезбедити исхрана око 6.000 условних грла уместо садашњих 3.800.

*
* *

На основу резултата истраживања из области унапређења производње и искоришћавања сточне хране у сличним еколошким подручјима и стеченим искуствима њиховом применом у пракси могле су се дати основне смернице даљег развоја. Међутим, за прецизније програмирање неопходно је доћи до нових сазнања за дате услове, зашта су потребна посебна истраживања. Ближе познавање производних потенцијала, природних травњака на Шар планини, а посебно динамике биљне продукције би омогућили увођење адекватних мера поправке, а посебно најрационалнијег система пашњачког искоришћавања. На бази тога би се могло и прецизно програмирати сточарска производња, као одлучујући чинилац општег унапређења пољопривреде овог краја.

Производња сточне хране у Сиринићкој жупи је на врло ниском нивоу. Иако је сточни фонд малобројан у односу на расположиве површине ни он није довољно исхрањен.

У структури ратарске производње доминира сточно крмно биље, ливаде и пашњаци заузимају укупно 86,9% пољопривредне површине. Због деаграризације у претходном периоду, мењана је сетвена структура претварањем ораничних површина у травњаке. Међутим, производња на травњацима није унапређивана, због чега су они флористички и производно деградирани.

За обезбеђивање већих количина квалитетне хране нужно је увести одговарајућу технологију производње и искоришћавања. У производњи се треба руководити следећим концептом: на ораничним површинама првенствено гајити вишегодишње легуминозе и њихове смеше, а на травњацима прво уводити правилне начине искоришћавања (ранија косидба, организована испаша) а затим почети поправку, прво на најпродуктивнијим површинама. Анализама земљишта утврђивати стање биљних асимилатива и на бази тога уносити хранива која ће бити изнета приносима. У првој етапи у којој се мења начин искоришћавања и предузима делимична мелиорација стварају се услови за исхрану 6.000 уместо садашњих 3.800 условних грла.

За прецизније програмирање унапређења производње и искоришћавања сточне хране на подручју Сиринићке жупе нужно је доћи до нових сазнања о производним потенцијалима и динамици продукције на травњацима зашта су нужна посебна истраживања.

МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ*

Последњих година у високо развијеним земљама осећа се снажан утицај знања и велики интерес за научна истраживања и примену њихових резултата. Рачуна се да је преко 13 милиона људи у свету ангажовано на истраживањима, те нова сазнања уграђују у нове технолошке процесе производње. Према неким литературним подацима, број запослених у науци расте два-три пута у науци брже него у другим гранама људске делатности.

Посматрано у светским размерама, улога зоотехничких наука постаје све значајнија, јер сточарство заједно са рибарством обезбеђује око 50% потребних протеина у исхрани становништва. Такође сточарство, у вредности пољопривредне производње, у неким развијенијим земљама креће се између 60 и 80% (Данска и Норвешка 80%, Шведска и СР Немачка 76%, Велика Британија 65%, Француска 60%), док у Југославији износи око 50%.

Ако се зна да данас, нажалост, у свету гладује скоро 1/4 предшколске деце и да знатан део људи осећа озбиљан недостатак у протеинској исхрани, онда сточарска наука постаје неопходна у даљем интензивирању производње меса, млека, јаја и вуне.

Научни и развојни рад у области сточарства треба тако организовати да се ослања на непосредно заинтересоване производне организације, сељачка газдинства, прерадне капацитете, као и туристичке и извозне организације, уз сталну материјалну помоћ друштва.

На развој сточарства утичу бројни, међусобно испреплетани и врло сложени фактори. Овом приликом истичемо само неке: квалитет земљишта, конфигурација терена, снабдевање водом, ниво развоја биљне производње, тржиште, ста-

---

*Аутори: др Ратко Лазаревић, др Мирко Ненадић, мр Милан П. Петровић и Милан М. Петровић.

билност и ниво цена, стручна и научна служба, ниво образовања произвођача и многе друге. Наше сточарство карактерише велики број субјеката - преко 2,7 милиона пољопривредних газдинстава, док је нешто мањи број произвођача стоке. Друга карактеристика је изразито мали посед (око 4,2 ha), најмањи у Европи, са великим бројем парцела (око 40 милиона), док 2/3 домаћина - пољопривредника не оставља наследника на земљи.

Напред наведене чињенице указују да се у нашој земљи са 1 ha пољопривредне површине добија око 180 kg меса, што је у односу на Холандију за 10 пута мање, Данску 4,4, СР Немачку 3,8, а у односу на Мађарску и Чешкословачку за око 2 пута мање. Производња млека је око 300 kg по хектару. Поређењем са земљама чланицама ЕЕЗ-а налазимо се само испред Грчке.

Природни услови за развој сточарства

За успешно бављење сточарском производњом неопходни су:

- конфигурација земљишта, односно квалитет земљишта на коме се може успешно заснивати разноврсна сточна храна, а пре свега: разне врсте трава, кукуруз и неке врсте легуминоза,
- вода одговарајућег квалитета и квантитета, и
- повољна температура ваздуха са оптималним бројем сунчаних дана током године.

Према нашем једногодишњем сагледавању и праћењу уз коришћење осталих значајних чињеница са којима смо располагали, може се констатовати да постоје основни потребни природни услови за развој сточарства у Сиринићкој жупи. У том правцу постављени програм прве фазе је разрађен са основним задатком да допринесе сагледавању могућности и правца развоја овчарства и говедарства.

Садашње стање сточарства у Жупи

Када говоримо о сточарству у овој Жупи, првенствено мислимо на овчарство и говедарство, јер за ове две врсте постоје реални услови за бржи развој.

У косовском делу подручја Шар планине гаји се око 125.000 оваца или близу 30% од укупног броја оваца у Покрајини. Овца која се у овом подручју гаји је домаћа *праменка* шарпланинског соја. Спада у групу лаких - ситних сојева оваца, просечне живе телесне масе одраслих оваца 35 kg, висине гребена око 57 cm, са недовољно израженим ширинама и дубинама, масом руна око 1,3 kg, са финоћом рунских влакана у просеку од 40 микрона и производњом млека од 50-70 kg у лактацији. Ово показује да је шарпланинска овца доста скромна у погледу производних особина и не захтева посебне услове одгајивања. Међутим, из литературних података уочава се варијабилност производних особина што указује на одсуство селекцијског рада. Треба истаћи да је ова овца отпорна према хладноћи и добро је прилагођена лошим условима одгајивања. Поред генетске условљености на ниску производност шарпланинске овце, добрим делом утичу неправилна исхрана, неправилно одгајивање јагњади, одсуство било какве селекције и парења у сродству.

Значајан показатељ успеха у производњи говеда је проценат крава у контроли. У СР Немачкој износи 50,3% (млечност 5.480 kg), Шведској 64,8% (млечност 6.035 kg), Израелу 65% (млечност 8.340 kg), Србији 5% (млечност 1.850 kg), а на Косову испод 1% (млечност испод 1.000 kg).

На подручју општине Штрпце постојећи фонд крава је различитог генотипа. Углавном доминирају домаћа буша оплемењена домаћим шареним говечетом, монтафонско говече и мелези из укрштања домаћег шареног, црнобелог и домаћег сименталског говечета. Просечна телесна маса одраслих крава креће се око 450 kg, са производњом млека између 1.000-2.500 kg у лактацији и масноћом млека око 3,8%. Краве и приплодни подмладак држе се у веома скромним и неусловним објектима, а исхрана не задовољава основне потребе за интензивну производњу (млека и меса). Ово се нарочито односи на квалитет хране у зимском периоду држења говеда. Контрола продукције и селекција се не спроводе, а осемењавање плоткиња је неорганизовано и неблаговремено, не придаје се значај физиологији репродукције говеда. Све ово, и неке друштвене мере и акције допринеле су садашњем производном нивоу говеда у овој Жупи.

Неке мере унапређења сточарства

С обзиром на бројност и значај шарпланинске овце у овом крају потребно је унапредити постојећи сој оваца оплемењивањем са овновима високопродуктивним и племенитим расама. Циљ оплемењивања би био да се по овци повећа телесна маса, поправи комформација, побољша плодност, повећа принос и поправи квалитет вуне. Оплемењена шарпланинска овца треба да је просечне телесне масе око 50 kg, принос вуне 2,5 - 3,0 kg, са финоћом влакна 26 - 30 микрона, а млечност на нивоу бољих грла шарпланинске овце. Истовремено, оплемењена овца треба да задржи добре особине шарпланинске овце: отпорност на постојеће услове, добро искоришћавање хране, посебно паше, способност дугог кретања, добро здравље и друго. За оплемењиваче треба и даље користити овнове виртембершке расе, уз стручну контролу и уз строго придржавање постављеног одгајивачко-селекцијског програма.

Одгајивачко-селекцијски програм упоредо треба да се спроводи на фармама сељачких газдинстава и на фарми

оваца Земљорадничке задруге. Фарма оваца Земљорадничке задруге треба да се оспособи за репроцентар и да производи високо квалитетна приплодна грла за потребе и фарме и сељачких газдинстава уз строгу контролу признате селекцијске или научне установе. Сва одабрана грла на фарми треба да се уматиче. Уматичена грла биће плански оплођавана одабраним овновима, тако да се за релативно краће време садашња непроизводна грла замене продуктивнијим грлима, а то значи ефикаснија производња оваца на фарми.

Фармама на сељачким газдинствима треба пружити комплетну стручну помоћ у погледу савременог одгајивања оваца. На фармама треба организовати производњу од 50 до 300 оваца на једном газдинству, уз поправку исхране, држања и неге. Ово се посебно односи на зимски период, за који треба обезбедити квалитетно сено, концентрат, силажу од трава и минерално-витаминске додатке. У склопу свих мера, треба спроводити све ветеринарско-санитарне мере које су неопходне за остваривање успешне производње оваца.

Напредак постигнут у производњи говеда је мали и не задовољава потребе становништва, односно Општине. Друштвена опредељења, према овој производњи су изостала, а сељак није био у могућности сам ништа да поправи.

Унапређење говедарства треба организовати у правцу побољшања: производних особина применом генетике и селекције; исхране преко заснивања вештачких ливада, увођење нових крмних култура, кукуруза за силажу, као и савремене технологије конзервирања трава и кукуруза за добијање квалитетне силаже; услова смештаја и неге животиња, адаптирањем постојећих или изградњом нових штала; упознавање сељака са технологијом одгајивања говеда; повећање броја крава по једном газдинству од 3 - 10 крава; развијање ветеринарске службе и службе осемењивања као и редован откуп млека и уредна наплата млека од стране Задруге.

За осемењивање плоткиња треба користити семе одабраних бикова из центра за вештачко оплођивање, а које одабере и препоручи стручна служба.

Овако организована газдинства са 3 - 10 крава треба да буду основне производне и селекцијске јединице на којима би се базирала производња и њено унапређење. На овај начин број произвођача би био смањен, али би одабрани обезбедили већи обим производње, што би омогућило малобројној стручној служби да далеко више допринесе примени савремених зоотехничких, технолошких и других решења. Ова газдинства у већини би била робни произвођачи, гајила би оплемењене популације говеда и то у дужем временском периоду. Она би била првенствено усмерена на производњу млека и меса. Мере друштва би у погледу цена морале бити такве да ову производњу стимулишу.

*
* *

На основу укупних сагледавања, постоје објективни услови за сточарску производњу на индивидуалном (овце и говеда) и друштвеном сектору (овце) у Сиринићкој жупи. Ове услове које пружа природа треба максимално искористити преко интересног организовања Земљорадничке задруге, измене постојећих раса оваца и говеда путем оплемењивања продуктивнијим расама, развијати сељачка газдинства у правцу робне производње, унапредити систем исхране, неге и држања животиња, обезбедити мотивацију сељака преко редовног откупа производа, правичним ценама и уредне наплате производа, као и веће ангажовање стручне и научне службе за бржи и сигурнији развој ове значајне привредне гране Општине и Републике.

КОНЦЕПТ И ПРАВЦИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА БРЕЗОВИЦЕ*

Под појмом концепта подразумевамо објашњену основну идеју. Да би концепт био прихватљив нужно је да и објашњења основне идеје буду логична, јасна и реално заснована. У конкретном случају реч је о неколико појмова које треба логички повезати (развој, туризам, Косово, висока планина, оаза српског становништва, крај XX века).

Израда овог концепта ослања се на Прву фазу "Комплексне научне студије о природним, демографским, друштвено - економским, просторним и културним основама развоја општине Штрпце". Студија је урађена у Географском институту "Јован Цвијић" (1989. године) а у њеној изради учествовало је тридесетак истраживача и већи број стручних консултаната. Утврђивање концепта развоја туризма значајно олакшава и чињеница да су у овој студији већ констатовани "повољни услови" или компаративне предности развоја туризма или је овој привредној делатности дат приоритет у будућем развоју Општине. У вези са претходним посебно помињемо две теме: "Концепција дугорочног друштвено-економског развоја општине Штрпце" (Дерић Б., 1990.) и "Коришћење и организација простора општине Штрпце" (Бурсаћ М., 1990.).

Могућности, домети и ограничења у развоју туризма

Садашње стање развоја туризма у Општини не пружа довољно елемената за праве оцене и закључке. Само три хотела са нешто више од 600 кревета и веома колебљив туристички промет по годинама више илуструју тешкоће а мање указују на могућности развоја.

---

* Аутор др Живадин Јовичић

Тешкоће су бројне али се могу свести на оне које прате одсуство традиције, неискуство и укупну заосталост, као и тешкоће које проистичу из нестабилне политичке ситуације. Тешкоће које су у вези са развојем туризма и развојем уопште могу се превазићи додатним инвестицијама и репрограмирањем. Политичка ситуација, међутим, оптерећиваће развој туризма све док се не отклоне фактори ризика као што су исељавање под притиском и међунационални сукоби свих врста. Једно од питања је и да ли се појачаним и организованим развојем туризма може деловати на побољшавање политичке ситуације. Одговор би могао бити позитиван (о томе касније) али се на то може рачунати тек од момента када се и укупна ситуација почне да побољшава.

И могућа ограничења развоја туризма леже у узроцима који успоравају укупан привредни и друштвени развој. То управо говори да у концепту морају доћи до изражаја изузетно повољне природне могућности развоја туризма. Према томе, ограничења се могу свести на претпоставке о искоришћавању повољних природних могућности, што је условљено дејством примарних друштвено-политичких и економско-развојних фактора.

И могућности развоја туризма су познате, пре свега из студије коју смо споменули али и из ранијих истраживања. Реч је уистину о изузетним теренским могућностима која можемо сврстати не само међу најбоље терене за зимске спортове у Југославији већ и у Европи. Процена је да би у овој планинској регији врхунских вредности могло да задовољи своје страсти и потребе око 100.000 скијаша, од рекретиваца и почетника па до такмичара највише репутације. Али, када бисмо ту цифру и преполовили остаје чињеница да смучарско-туристички потенцијали ове шарпланинске регије нису ни издалека искоришћени. Са око 1.000 лежајева са колико сада располажу терени Брезовице не може се направити сигурна копча ни са домаћим, а поготову то није могуће са међународним смучарско-туристичким тржиштем.

Поменимо цифру од 50-100.000 могућих смучара као реалне процене домаћих и међународних експерата. Реч је уствари о низу пространих циркова испод Љуботена (2.498 m), Бистре (2.640 m) и других високих врхова горостасне Шар планине у којима и између којих планинске падине нуде смучарске стазе различитог нагиба и до 3.500 метара дужине. А у тим пространим цирковима напада снег дебљине до 10 и више метара обезбеђујући смучарима могућности задовољства и егзибиције пуних 6 месеци. Ретко која од жичара укупне дужине око 12 km не прелази висину од 2.000 m, а Пирибрег сеже до коте од 2.524 m. Подсећамо се да Копаоник не прелази висину од 2.017 m (Панчићев врх). Осам жичара могло би да задовољи потребе двоструко већег броја смучара - посетилаца од оног који у овом тренутку могу да угосте хотели "Бреза", "Нарцис," "Молика" и пар мањих одмаралишта.

Тржишни концепт развоја

У међународном туристичком промету учествује око 400 милиона посетилаца (процена за 1989. годину). Око 280.000.000 отпада на Европу - контингент са највећим обимом тражње али и са преко 2/3 оствареног броја ноћивања у међународном туристичком промету. Разликује се однос у приходима од туристичке потрошње; од преко 200 милијарди долара прихода у 1989. години у свету, у Европи је остварено нешто више од 50%, следи Северна Америка са 17, Азија са 16% итд.

У 1988. години на првом месту по зарадама од туризма биле са САД са око 29 милијарди долара, а затим следе Шпанија (16,7), Француска (13,7), Италија (12,4), Велика Британија (11,0), СР Немачка (8,5), Аустрија (8,3), Швајцарска (5,6) итд. Југославија се на овој ранг листи светске туристичке организације (средиште у Мадриду) са око 2. милијарде долара налази на 24 месту. Испред Југославије су Мексико, Белгија, Данска, Холандија, али и Грчка, Турска, Данска, Кина и неке друге земље. За наша истраживања је од значаја да две алпске земље, Аустрија и Швајцарска, остварују велики приход од туризма захваљујући већем броју зимско-спортских високопланинских центара, управо као што је, или као што би морала бити шарпланинска Брезовица.

У Југославији планинска места апсорбују око 7% од укупног броја туристичких ноћења. Тај проценат је још мањи кад је реч о ноћивањима страних туриста (3,1). Такође, промет у планинским, нарочито високопланинским центрима је веома колебљив по годинама што доводимо у везу са климатским приликама. За време топлијих зима када нема довољно снежних падавина туристички промет у зимским месецима се смањује и хотели су често полупразни.

У Југославији постоји неколико реномираних високопланинских зимско-спортских туристичких центара. То су Јахорина, Крањска гора, Планица, Трента и у новије време Копаоник, македонска Шара (Попова шапка) и шарпланинска Брезовица. Копаоник је свакако посебно интересантан због тога што се налази у истој републици и пре свега је реч о новоформираном високопланинском туристичком центру. Са преко 600.000 ноћивања Копаоник се уврстио у места са највећим туристичким прометом у Републици. Са око 100.000 страних туриста Копаоник је после Београда неупоредиво наш највећи центар. Доминирајући проценат западноевропских посетилаца али и велики број посетилаца из суседне Грчке, говоре да је Копаоник већ постао познат на међународном тржишту. То такође потврђују и нека међународна такмичења у скијашком спорту.

Тржишни услови за формирање понуде високопланинских туристичких места су веома повољни. Зима и зимски спортови су постали стандардно устаљени облик тражње на туристичком тржишту. Овај вид туристичке тражње није толико еластичан у односу на летње садржаје где су могуће бројне

алтернативе и нијансе. То свакако заоштрава услове привредног развоја високопланинских туристичких места. С једне стране, снежне падавине (висина, трајање, квалитет) условљавају развој зимске туристичке сезоне а с друге стране летњем боравку на високим планинама конкуришу бројни алтернативни садржаји укључујући и ниже планине. Јасно, ако је неки планински простор снеговитији (баш као што је и шарпланинска Брезовица) утолико је и ризик туристичке изградње мањи. Ризик се смањује такође изградњом смештајних капацитета на нижим надморским висинама које нуде разноврстније садржаје за летњи туристички боравак. Дилеме не би смело бити: за спортове активирати највише делове планине, али градити знатно ниже, на висинама око 1.000 - 1.200 m. И у једном и у другом погледу шарпланинска Брезовица, као што смо већ рекли, има изванредне услове.

Близина два аеродрома на подједнакој удаљености од око 60 km (Приштина, Скопље) и још ближа железница обезбеђују везу и пласман туристичке понуде у општини Штрпце на било којем тржишту у Југославији и Европи. У саобраћајном погледу, у односу на страна тржишта, шарпланинска Брезовица је свакако у предности према Копаонику који се и на та тржишта успешно пробија. Такође, Копаоник и македонску Шару не би требало третирати као конкурентска подручја шарпланинској Брезовици. Напротив, већи капацитети у високопланинском туризму на раздаљини у ваздушној линији мањој од 150 km може само појачати интересовања и привући снажније иностране привредно-туристичке партнере.

Место националне и друштвене димензије у концепту

Туризам је снажан привредни импулс али и специфичан облик комуницирања - интеррегионалног, националног и међународног. И у "нормалном" развоју насељених места туризам се појављује или као посебна функција или као надградња - у сваком случају "неизбежна" етапа у еволутивном тренду. Из тога треба сагледати укупан друштвени уплив у развој неког насеља или неког подручја као што је општина Штрпце. У нашем примеру, друштвени уплив би морао бити неупоредиво већи јер је реч о туризму као примарној развојној функцији. Можда би требало на овоме више инсистирати због решавања проблема финансирања, због просторно-планерских или због других оперативно-организационих питања развоја туризма. На примеру општине Штрпце укупан развој и пре свега истраживања у његовој функцији су подређена вишим националним интересима и циљевима. Или "развој је овде императив опстанка Срба и њиховог демографског, културног и економског напретка, али је од суштинског значаја питање усклађивања развоја и друштвено-политичких, културних, опште историјских

циљева одржавања Српског народа, како у општини Штрпце тако и у читавој Покрајини" (Радовановић М., 1990.).

Цитирали смо импресивни и аксиомски став руководиоца Пројекта и главног координатора у изради Студије. И други аутори у овом делу стриктно везују своја истраживања за основне циљеве у изради Студије. Развој туризма ће као примарна функција у развоју општине Штрпце повољно и врло одређено утицати на очување српске оазе у Сиринићкој жупи и то:

- повећањем запошљавања, које се у туризму сматра економском предношћу у односу на друге привредне области развоја;

- запошљавањем неопходних и специфичних контингената радне снаге из Београда и других већ афирмисаних туристичких центара у Србији;

- стално присутним сегментом туристичких посетилаца из Србије, осталих делова Југославије и из иностранства, који на домаће становништво делују психички стабилизујуће.

На Копаонику, на пример, наводимо то као илустрацију, данашњи капацитет од преко 7.000 лежаја опслужује близу 700 запослених а добар део њих дошао је из Београда и других градова Србије. И без посебних истраживања није тешко претпоставити шта би значило за Општину неколико стотина нових становника досељених из северних градова Србије и запослених у хотелима и туристичким сервисима. Подсетимо се да општински центар Штрпце има око 2.200 становника а цела општина 12.601. Наравно, Брезовица као насељено место појављује се у демографској статистици тек после Пописа из 1981. године (381 становник) да би у 1989. години имала око 400 становника. Треба ипак истаћи чињеницу да ни код једне друге делатности, као што је то у туризму, не постоји ни толики обим ни таква динамика међурегионалног и ширег комуницирања. То конкретно значи да ако би смо следили пример и искуство Копаоника, на Брезовици би се могло формирати туристичко-хотелско насеље у првој фази за нових 5-6.000 боравишних посетилаца, што би износило близу 50% од укупног броја становника у општини Штрпце. Дневна присутност у општинском атару толиког, нешто мањег или можда и двоструко већег броја гостију (у сезонским шпицевима и за време манифестација) био би довољан разлог за улагања чији би циљ био очување значајне оазе српског живља на Косову. Имајући у виду тај примарни циљ новог циклуса инвестирања додајмо да би у вези са реално претпостављеним бројем боравишних посетилаца у првој фази (5.000) могло да се радно ангажују или преквалификују сви незапослени или недовољно запослени на територији Општине. Овде не рачунамо само на радна места у хотелима и туристичким сервисима већ и на нужна нова радна места у саобраћају, трговини и комуналним делатностима и пре свега треба рачунати на проширења па и преструктуирања пољопривредно-сточарске производње.

Да закључимо, национални разлози новог инвестиционог циклуса на Косову у целини, а пре свега у Сиринићкој жупи, максимално истичу предност туризма у односу на могуће друге делатности. Већ смо констатовали да је тржиште туристичке тражње "гладно" високопланинских зимско спортских центара. Наравно, најмање су спорне изузетне вредности терена Шарпланинске Брезовице које се могу упоредити са већ афирмисаним местима у Алпима.

Концепт самосталног, комплексног и вишефазног развоја

Ефикасност инвестиција у туризму, као што је то и у другим делатностима, претпоставља одређен обим, динамику и структуру улагања. Оптимални капацитет смештаја и комплексност понуде су свакако два основна критеријума за оцену туристичких инвестиција.

Критеријум оптималних капацитета одређује се према трендовима тражње које смо оценили веома коњуктурним, али и према условима примарне понуде (скијашки терени) које смо такође оценили изванредно повољним. Критеријум комплексности понуде је не само економски већ социопсихолошки и тиче се могућности остваривања веће туристичке потрошње.

Кад је реч о туризму вискокопланинских места морају се уважавати фактори ризика који проистичу из климатских неприлика у вези са такозваним "топлим зимама и хладним летима". Због тога, пре свега, изградња мора бити лоцирана у границама до 1.400 метара надморске висине. То су висине до којих се, према мишљењима медицинских стручњака, могу од вишедневног боравка очекивати повољни здравствени ефекти. И фактори еколошког ризика налажу туристичку изградњу у нижим надморским висинама. Наиме, што су веће надморске висине изграђених хотела и аутомобилских паркинг плацева то су веће и опасности од загађења природне средине (отпаци, фекалне воде, издувни гасови, испарења и др.). У односу на површину територије Општине (247 km^2) која је, рекли бисмо, у целини погодна за туристички боравак, и пре свега, ценећи грубу разуђеност рељефа као и конфигурацију терена у подручју циркова, процењујемо да би 50.000 посетилаца у једном дану могло бити оријентациона цифра за разне врсте прорачуна као што су хотелски капацитети, структура посетилаца, висина потрошње и др. Цирковни рељеф највиших делова Шаре је пресудан за терене зимских спортова. И у "изворишним челенкама Лепенца истичу се циркови километарских димензија са стеновитим странама високим и до 300 метара а испод циркова валови дужине 1-3 km".

Уважавајући искуство Копаоника наведимо да је на територији националног парка површине око 12.000 хектара предвиђено око 30.000 посетилаца и око 14.000 лежајева као гранични капацитет. Сматрамо да би се гранични капацитет смештаја у општини Штрпце (60% од укупно процењене масе посетилаца) могао кретати око 30.000 лежаја свих категорија. Овај капацитет би изградом просторног плана требало преиспитивати и то пре свега у односу на одређену локацију за изградњу хотела. Наравно, у маси од 30.000 лежаја мора се рачунати и учешће смештаја у домаћинствима и у одмаралиштима. Површина Општине и постојећи број становника омогућавају свакако и већу туристичку насељеност (много је већа густина насељености у приморским и бањским местима), али се мора рачунати и са специфичним туристичким активностима којима су потребне и веће површине (скијашки терени).

Има времена за преиспитивање цифре од 30.000 лежаја као граничног капацитета али би се у првој фази требало одлучити за изградњу нових 4.000 лежаја (5.000 са постојећим). То је капацитет који се веома лако пласира у зимској сезони (што показује искуство Копаоника) а по правилу не може се удовољити знатно већој тражњи. Капацитет од 5.000 лежаја може деловати самостално на тржишту и омогућава формирање комплексне понуде са разноврсним садржајем боравка. У структури изградње нових 4.000 лежаја требало би се руководити искуством Копаника које се односи, пре свега, на разноврсност капацитета и у већем броју инвеститора (JAT, Генекс, Атлас, Заједница за одмор, ЈНА и др.). Ценећи инвестициону атрактивност терена као и могућност да би се преко Фонда за неразвијена подручја могло утицати на усмеравање средстава, не би требало сумњати да би се без већих потешкоћа могла брзо реализовати изградња предвиђеног капацитета.

Изградња 4.000 нових лежајева у првој фази развоја великог и модерног високопланинског туристичког центра Шарпланинске Брезовице претпоставља и решавање проблема инфраструктуре (водовод, канализација, електрична енергија, телефонија, саобраћај и др.) и за наредне фазе развоја. Проблеми инфраструктуре би морали да се решавају на територији целе општине али пре свега у реонима изградње хотелских капацитета. Осим изградње капацитета за смештај, прва фаза би подразумевала и све остале сервисе као што су занатске услуге, шопинг центар, спортски терени, конгресни блок и сл.

Програмски елементи и оперативне смернице развоја

Постоје сви услови да се приступи изради и реализацији пројекта "Шарпланинска Брезовица - велики међународни зимско-спортски туристички центар". Реализацијом овог пројекта постигло би се више ефеката:

- трајно би се демографски и национално стабилизовала српска оаза Сиринићке жупе што би се повољно одразило на решавање међунационалне проблематике Покрајине у целини;

- успоставили би се здрави економски односи на релацији Република - Федерација, према Покрајини;

- појачала би се повезаност привреде Покрајине и осталог дела Републике и подигао ниво привређивања у свим њеним доменима;

- проширили би се и атрактивирали путеви повратка косовских исељеника;

- порасло би интересовање за улагање у привреду Покрајине не само домаћих него и страних инвеститора;

- максимално би се економски активирали, без претеривања, најатрактивнији спортски терени у Југославији.

Пројекат "Шарпланинска Брезовица" био би свакако највећа и најзначајнија инвестиција не само у Покрајини већ и у Републици у целини због чега би требало хитно приступити његовој реализацији. Свако одлагање отежавало би његову реализацију као што би и отварање овог гигантског пројекта створило повољну атмосферу за шире и ефикасније деловање на стабилизацију прилика у Покрајини. Предлажемо две линије оперативних акција: а) хитна израда просторно планске документације, и б) утврђивање потреба и извора инвестиционих средстава.

КОНЦЕПЦИЈА БУДУЋЕГ ЦЕНТРА ЗА ПРОЈЕКТОВАЊЕ ЕКСПЕРТНИХ СИСТЕМА У БРЕЗОВИЦИ*

Делатност центра за пројектовање експертних система у Брезовици конципиран је тако да обухвати истраживање и примену научних принципа и техника при планирању, пројектовању и програмирању експертних система кроз успостављање одређених категорија активности у циљу пројектовања, реализације и увођења експертних система у домену здравства, техничких наука, индустрије, аграра, итд.

По дефиницији експертни системи обухватају послове који захтевају, у рутинском раду, разне профиле високо специјализованих стручњака у некој области, тј. по Feigenbaum-u ови системи "методама и принципима вештачке интелигенције решавају тешке практичне проблеме који иначе захтевају знање експерта". Само пројектовање експертног система састоји се од израде претходно дефинисаних програма, у оквиру једног наменског пакета, за решавање низа задатака из одређене проблематике за које не постоје алгоритамска решења. У последњих десет година долази до брзог развоја експертних система и њихове апликације у разним областима као што је: медицина (аутоматско праћење болесника, аутоматска дијагностика, итд.), пројектовање у техници тј. у свим областима инжињерства, роботика, пословни системи, препознавање говорног језика са процесирањем природног језика, превођење, аутоматска контрола пореске политике или судско-правног система, итд. Због комплексне проблематике (дијагностика, терапија, даље праћење и третман болесника који болују од хроничних болести) медицина представља посебно поље за демонстрацију могућности експертних система. Значи, постоји више разлога због чега су експертни системи нашли тако широку примену у области медицине. Медицинска дијагностика је типичан кибернетски процес, који се састоји од сакупљања, преноса, чувања

---

*Аутори: др Михаило Шестериков, инг Ксенија Кезеле, инг Зоран Миленковић и сарадници

и обраде информација са циљем да се установи објективна истина. Последње декаде, у свету је реализован велики број експертних система из области дијагностике, где је успешно замењен класичан кибернетски систем болесник-лекар са системом болесник-рачунар.

Данас у свету постоји велики број развијених експертних система за дијагностиковање појединих обољења или групе обољења у оквиру одређене патологије. Евидентно је да су ови системи моћно оружје у рукама лекара, да знатно скраћују време дијагностике и да су од непроцењиве помоћи у рутинском раду, независно да ли се ради о диференцијалној дијагностици или коначном постављању дијагнозе.

У случају диференцијалне дијагностике експертни систем нуди лекару неколико могућих дијагноза, поређаних по вероватноћи, где је лекару препуштена коначна одлука о дефинитивној дијагнози. Значи, систем помаже лекару на тај начин што изврши елиминацију оних обољења, која би иначе, у класичном раду, диференцијално дијагностички дошла у обзир.

Примена експертних система у ванболничкој здравственој заштити креће се од анализе ЕЕГ, ЕКГ сигнала, ауматизованих лабораторија, screening-u, па до масовних превентивних мултифазних испитивања здравља. Сврха screening-a је добијање информација које могу да дефинишу природу болести у било ком моменту њене еволуције. Са гледишта превентивне медицине, сваки болесник који напусти болницу са излеченим инфарктом миокарда, представља медицински пропуст или неуспех, јер инфаркт није био спречен. Значи, сврха screening-a је у повећању степена објективности и идентификовању свих параметра који се јављају у току развоја једне болести. Ово се једино може постићи добијањем нумеричких вредности за све прагове дуж целе линије еволуције болести. Примера ради, C. Caceres у својим радовима наводи резултате електро - кардиографског тестирања већег броја професија по добним групама. Том приликом установљено је да 25% тестираних у старосној гупи од 20 до 30 година има неке ЕКГ промене. У старосној групи од 50 до 60 година овај проценат се пење на 35%, а код старијих од 70 година овај проценат изоси 51%. Ово показује да масовна тестирања треба да се обаве знатно пре тридесете године. Имајући у виду овакав налаз у области коронарне патологије, у развијеним земљама, може се ипак поверовати и у тако невероватан податак америчке фирме Frost & Sullivan која тврди да је до 1980. године аутоматски обрађено и дијагностиковано преко 100 милиона кардиограма само у САД-у.

Следећи пример масовног коришћења експертних система односи се на мултифазно испитивање здравља. Аутоматизовани мултифазни screening представља проширену концепцију коришћења аутоматизованих машинских и електронских уређаја, да би се извршила тестирања и тиме аутоматски установила довољна дијагностичка вероватноћа за потврду једног или више обољења. Мултифазни screening је термин, који се односи на комбиновање већег броја тестова ради диференцијалне дијагностике. Аутоматизовано мултифазно испитивање здравља развијено је као резултат све веће друштвене потребе за јефтинијим здравственим прегледима. Овом техником омогућено је да се у исто време врши већи број веома прецизних дијагностичких испитивања и анализа, као и on line обрада велике количине података на лицу места тј. пре него што пацијент напусти лабораторију. Први мултифазни програми за испитивање здравља пројектовани су у САД и показали су се као врло ефикасно средство приликом обављања великог броја прегледа, ради раног откривања болести и контроле већ откривених случајева (дијабет, малигна обољења, сида, итд.) и то уз велико смањење особља и трошкова. Значи, експертни систем за мултифазни screening омогућује обављање следећих функција:

- периодичну процену здравственог стања једне популације преко систематских прегледа, ради превенције одређеног броја болести;
- специјални (циљани) прегледи (индустрија, школство, пољопривреда, итд.);
- тестирање амбулантних болесника;
- разна испитивања и тестирања пре стационарног лечења;
- пружање комплетних услуга стацинарним болесницима и
- по потреби шира дијагностичка испитивања у вези одређене патологије.

Као пример конкретне примене експертних система у области одређене патологије, у овом случају из области онкологије, дате су само неке могућности претраживања слободног текста медицинских налаза из оквира историје болести за малигноме дојке Института за онкологију и радиологију у Београду.

Регистар могућности претраживања овог система:

- регистровање свих патохистолошких дијагноза, клиничких дијагноза и осталих налаза са могућношћу комплетне репродукције;
- претраживање текстова свих медицинских налаза из историје болести независно од комплексности клиничке слике;
- претраживање и селективно добијање свих регистрованих налаза преко заједничких патохистолошких, топографских и клиничких параметара;
- идентификација свих регистрованих случајева преко било ког траженог параметра из текста. Пример: на захтев лекара, издвајање свих регистрованих случајева који имају ПХ дијагнозу "Morbus paget mammilae et carcinoma ductalae" у комбинацији са било којим другим параметрима из текста или упитника ради даље аутоматске обраде;
- идентификација било које комбинације малигних ентитета у микроскопском налазу;

- идентификација свих параметара из области хистолошке диференцијације тумора, тј. претраживање хистолошке диференцијације тумора независно од типа карцинома (на пример: добијање свих слабо диферентованих тумора из целокупног регистрованог материјала);

- идентификација степена малигнитета, на пример Scarff и Blum, као и захтев за претраживање целокупне историје болести само по степену малигнитета;

- могућност претраживања патохистолошких налаза преко било којих топографских параметра:

- идентификација метастаза у лимфним нодусима са степеном захваћености укључујући инфилтрацију капсуле, масног ткива, итд.

Приказане су само неке од могућности овог система које се односе на директно претраживање регистрованих налаза без коришћења података из осталих сегмената историје болести који су приступачни претраживању.

Из ових неколико примера може се добити увид о дијагностичким могућностима ових система, нивоу претраживања слободног текста и континуалног аутоматског праћења болесника уз знатно ниже трошкове у односу на класичну дијагностику и њихово даље праћење. На крају, довољно је навести податак да је још 1972. године у САД, Јапану, Европи и Новом Зеланду било реализовано тј. у рутинском раду преко две стотине експертних система за мултифазни screening, а данас их је инсталирано на хиљаде широм света. Нажалост, у Југославији, до сада не постоји ни један комплетно реализован центар за масовно аутоматско тестирање здравља на овај начин.

Наведени примери су само део широке лепезе већ реализованих система који су већ годинама у рутинској експлоатацији широм света. На крају, потребно је напоменути, да само мали број и то строго наменских експертних система, као што су на пример: аутоматска анализа ЕКГ сигнала, има смисла купити (Software-ski пакет и Hardware) и без икаквих интервенција, у смислу превођења и адаптирања програма, за наше услове рада, рутински их одмах користити. Сви остали експертни системи захтевају изузетно велике интервенције у смислу измене и адаптације програма за наше потребе и услове рада. Ове измене Software-ских пакета су у већини случајева тог обима да се много више исплати пројектовање нових система, са евентуалним коришћењем неких, већ реализованих, проверених решења.

Имајући све ово у виду, логично би било, да се у будућем центру у Брезовици почне са пројектовањем експертних система из области медицине, где за сада, не постоји никаква конкуренција на нивоу Југославије и где би комерцијални ефекат био највећи. У каснијој фази пројектовања експертних система, проширило би се и на друге наведене области, где се процени да постоји перспективно тржиште.

ИНФОРМАЦИОНИ СИСТЕМ ЗА АУТОМАТСКУ ОБРАДУ ПОДАТАКА АМБУЛАНТНИХ БОЛЕСНИКА У ДОМУ ЗДРАВЉА ШТРПЦЕ *

Увод

Савремена технологија електронских рачунара омогућила је последњих година изразито динамичан развој информационих система за аутоматску обраду медицинских података амбулантних болесника. Примена електронских рачунара у оквиру разних медицинских информационих и експертних система практично је неограничена. Електронска обрада медицинских података, у зависности од потреба, различитог је обима и нивоа и креће се од егзактне документације, аутоматског праћења амбулантних болесника, рационализације пословања, дистрибуције информација па до контроле квалитета рада и диференцијалне дијагностике. Ово су само неке од карактеристика савремених информационих система које гарантују могућност реализације информационог подсистема у области превентивне и примарне здравствене заштите као дела јединственог информационог система за здравство на територији Србије. Једна од ових карактеристичних црта информационих система свакако је аутоматизација интелектуалног рада у здравству. Данас је евидентно да се проблем тока и обраде информација не може решити само са повећањем броја запослених у здравству. По подацима великог броја аутора у овој области, класична обрада података одузима преко 35% радног времена средњег медицинског кадра и преко 25% радног времена лекара. Ово је изгубљено време обзиром да је могуће аутоматизовати обраду свих медицинских података. Садашњи ниво трошкова у здравству везаних за класичан систем обраде информација креће се у свету између 30-40% укупних трошкова.

---

* Аутори: др Михаило Шестериков, инг Ксенија Кезеле, инг Зоран Миленковић, инг Драган Бурђевић, инг Слободан Фараговић, инг Јован Ђирић и инг Милорад Гудовић

Концепција информационог система за амбулантне болеснике

Основна концепција система за аутоматску обраду података амбулантних болесника састоји се у томе да база података представља стални извор потребних информација за све амбулантне болеснике у одређеном региону. Овај информациони подсистем мора да омогући праћење амбулантних болесника од иницијалног контакта са лекаром, преко контролних прегледа, па све до завршетка лечења. Све информације у вези лечења амбулантних болесника налазе се у датотеци болесника са могућношћу директног и тренутног приступа свим потребним подацима.

Основни захтеви који се постављају медицинској бази података у систему за аутоматско праћење здравственог стања појединог становника са територије општине састоји се у:

- регистровању и меморисању свих неопходних медицинских података за амбулантне потребе и потребе осталих корисника медицинских информација;
- брзом приступу свим подацима о болеснику;
- повезаности ових података;
- могућности лаког претраживања свих потребних медицинских језичких и нумеричких података за потребе рутинског и истраживачког рада.

То значи, да се у централној датотеци сви медицински подаци за све болеснике независно од места прикупљања података и броја контролних прегледа.

Обим и структура података

Основни захтев који мора да испуни информациони подсистем из области здравствене заштите на нивоу општине је комплетна регистрација свих потребних параметара за лечење и праћење амбулантних болесника. То значи да је потребно уписати на спољне меморијске медијуме све податке за сваког појединог болесника при првом контакту са лекаром, као и током свих каснијих контрола и поновних прегледа. Структура ових података у компјутерском амбулантном картону (дириговања историја болести) мора бити таква да омогући перманентно коришћење целокупног, или само појединих сегмената болесничког слога који је временски дефинисан у секвенцама тј. хронолошки од момента првог контакта са лекаром као и током каснијих контрола или систематских прегледа. Овај информациони подсистем мора да задовољи све захтеве у погледу руковања великим обимом разноликих форми медицинских инфомација које се сакупљају истовремено са више места. По потреби овај систем мора да омогући и појединачан увид у

све податке у форми извештаја, или преко екрана ординирајућем лекару, помоћном и административном особљу приликом саме обраде болесника као и каснијег праћења. Сви подаци из централне датотеке могу бити вишеструко искоришћени од стране ординирајућег лекара, помоћног особља, администрације, статистике као и свих осталих корисника у оквиру будућег информационог система за здравство на нивоу Републике Србије.

Основни принцип амбулантног рада састоји се у томе да се за сваког болесника стекне што потпунија слика његовог здравственог стања за што краће време уз максималну рационализацију времена медицинског кадра. Због тога, током читавог поступка, постоји непрекидна интеракција између медицинског кадра и информационог подсистема. Приликом отварања амбулантног картона потребно је испунити услов да сви подаци из свих сегмената амбулантног картона буду регистровани са могућношћу штампања целокупног картона или појединих налаза у класичном облику. Сваки пацијент може имати само један амбулантни картон независно од места прегледа и броја поновних контрола. То значи да сваки лекар, при првом контакту са пацијентом може да добије на екрану његову целокупну ранију медицинску документацију. Све што се уписује у амбулантни картон, мора на крају да има шифру оног који врши упис. Приликом тражења болесничких података прво се уноси шифра онога који податке тражи, па на тај начин рачунар може да одреди да ли тај има право приступа у комплетне податке или само у неке од њих.

Амбулантни картон пацијента који први пут долази лекару, отвара медицинска сестра, која прво узима потребне идентификационе податке и селективну амнезу. Техника узимања селективне амнезе састоји се од упутника са одређеним фондом питања у вези амнезе и симптоматологије. Значи, лекар у ординацији на екрану добија већ сређене податке о болеснику који долази на преглед. Са своје стране, лекар је дужан да после прегледа унесе комплетан налаз, као и све захтеве за лабораторију, Ро, специјалистичке прегледе итд.

Основна концепција овог подсистема за аутоматску обраду података амбулантних болесника, састоји се у томе да датотека болесника представља стални извор потребних информација, током свих фаза лечења амбулантних болесника. Основни захтеви који се постављају овом подсистему састоје се у:

- раном откривању и превенцији;
- евалуацији дугорочних ефеката превенције и лечења;
- чувању свих медицинских података за потребе амбулантног рада и потребе осталих болесника;
- брзом приступу и могућности лаког претраживања одређених медицинских података, за потребе рутинског и стручног рада, укључујући статистичке обраде и извештаје за остале кориснике.

Основне могућности подсистема

- Једнобразна обрада свих медицинских и административних података за све амбулантне болеснике на територији општине;

- поуздана идентификација болесника која се врши преко четири идентификатора: идентификационог броја болесника, имена и презимена, пола и датума рођења. Оваква идентификација је неопходна све до увођења матичног броја грађана;

- приликом обраде болесника омогућено је ординирајућем лекару, помоћном особљу и администрацији појединачан увид у све податке из свих сегмената болесничког картона визуелно или у форми извештаја;

- униформна обрада болесника у свим амбулантама на територији општине;

- аутоматско штампање свих тражених извештаја, статистичке обраде, као и аутоматско шифрирање услуга и

- регистровање свих неопходних података у вези материјално финансијског пословања.

Обзиром да ће се реализација овог информационог система за амбулантне болеснике одвијати у више фаза, пожељно би било да се прво реализује подсистем за здравствену заштиту деце предшколског и школског узраста.

Подсистем за дечију здравствену заштиту

Овим подсистемом обухватила би се сва деца до навршене четрнаесте године на територији општине Штрпце. У оквиру овог подсистема пројектовао би се посебан сегмент основног фонда података за имунизацију деце (дечији регистар за имунизацију). Уједно, детаљном презентацијом од сегмената добија се увид у обим и ниво аутоматске обраде медицинских података целокупног система за амбулантне болеснике.

Датотека за имунизацију, из састава педијатријског амбулантног картона, садржи следеће податке за свако дете:

- у историји за имунизацију хронолошки су регистроване све вакцине које је дете примило;

- шифра лекара који је имунизацију извршио;

- оптимално време за обављање следеће имунизације;

- позив родитељима за вакцинацију;

- вакцине које дете није примило;

- разлози због којих имунизација није извршена;

- медицински: релевантни подаци о обољењу детета, остале медицинске контраиндикације, одговарајући налази, заказане контроле, итд.;

- немедицински: у случају неодазивању на позив аутоматски се штампа поновни позиви док се имунизација не изврши.

Поред тога, систем омогућава, на захтев лекара, и регистроване непланиране имунизације ван заказаног времена.

На крају рачунар излиста:

- списак деце са целокупне територије општине, код којих је имунизација извршена;

- списак деце, код којих имунизација није извршена из медицинских разлога, са назначеним временом за накнадну имунизацију и

- списак деце, код којих имунизација није извршена, јер се родитељи нису одазвали на најмање три позива. У овим случајевима захтева се интервенција медицинског особља.

Summary

SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT, ORGANIZATION AND USE OF LAND

The Study named "Social and Economic Development, Organization and Use of Land" is only a segment in the complex research of the Šara mountain, at the Kosovo side, as the part of the science project named "The Štrpce Commune" - a complex study of natural, demographic, social and economic, land, and cultural background. This study (Special Edition, Book 37/III) deals with the questions particularly important for the resolution of numerous acute problems of the social and economic development in the newly established commune of Štrpce and for the establishment of scientific postulates for the physical plans indispensable in the rational organization and use of land. Urgent development needs evident in the Sirinić district on Mt. Šara, the boundaries of which coincide with the commune boundaries, and its natural, demographic, ethnic, and cultural specific features have led to this Study. Though this paper is a monograph by form, the results are systematically grouped into three parts.

I

SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

This section of the study of the socio-economic development, with its long-term future objectives, is one among many which have a joint specific aim to identify and evaluate the natural, humane, and economic resources in which the commune abounds, considering them as the basis for the evaluation of its past and present development trends and establishment of the best concepts for a steady and prosperous development in the time ahead.

The analysis of the natural resources in the district - 247.36 km^2 in area, 12488 inhabitants - points to the suitable prerequisites for the socio-economic development. The principal natural resources are arable land, forests, and unique slopes for

winter sports and tourism. This area is, however, rather undeveloped and partly backward due to many interacting factors. Agriculture is the basic economic activity and too conservative and backward to be relied upon by members of households who have small chances to find appropriate jobs in the non-agrarian sector within the area. Therefore, this area is an emigrational one since young labour active generations leave to settle down in the more prosperous cities and towns in Serbia. The reason this area is underdeveloped and emigration high is neither its "isolated" geographical position nor the poor transport network and accessibility but, in the first place, the unfavorable economic environment which has started to change only recently with the construction of new hotels and spacious ski grounds.

No prosperous economic growth and development programs in the district could be launched since it had no communal administration of its own and it was administered by the higher populated commune of Uroševac, which was also underdeveloped.

Over the past ten years new development activities were launched only on the Brezovica location, which became the core of future expansion thanks to the outstanding conditions for winter sports and tourist development. Unfortunately, adverse political and other processes took place in Kosovo and in Yugoslavia and the intention to build a large tourist complex was aborted. In the mean time, many individuals managed to build their weekend houses at the most attractive sites thus giving rise to many problems and social and nationalist tensions since this area is predominantly populated by autochthonous Serbs.

An analysis of the past and contemporary development processes and benefits, though lacking in reliable data, shows that the economy in the district is poorly organized and underdeveloped. Agriculture is a traditional occupation but its production output drops particularly in livestock breeding. The number of cattle and sheep heads is much lower than in the past. Poor equipment and manning in forestry create similar situation as in agriculture. The rate of employment is rather low since only 10% of the total population are employed in other than agricultural jobs. Industry is at the outset and the environmental aspects, economic flexibility, and efficiency are to be observed. Tourism related activities occupying the top place in the economic sector are faced with many problems in organization due to fragmentation and conflicts of interests. Because of the reasons given above, the development rate is very low and the national per capita income is only 820 US dollars. There is no coordination among the economic subjects and the structure of the economy has to be radically changed in favour of the activities bearing undisputed advantages and benefits.

With the aid of the findings related to the past and present development and the availability of natural and humane resources it was possible to make a tentative long-term concept of the socio-economic development of the Štrpce commune. The main goals in the concept were efficiency, since market economy is becoming predominant in decision making, social equity and environmental protection. The ultimate goal, the most important one, is to protect the unique scenery and the outstanding natural beauties in the district.

The concept of the future development of the area is to be based on the growth of winter sports and tourism as the primary generating force which will be supported by the development of agriculture, trade, transport, and small-scale manufacturing and service industries with all sorts of ownership. The main industry force will be concentrated in small scale plants employing a limited number of workers but with highly flexible programs of production and products of modern design intended to broaden the overall tourist supply. The highly sophisticated projections of overall values show that the commune should be developed so much as to achieve the national per capita income of 3600 US dollars in the next twenty years.

The long-term concept also includes the analysis of the physical allocation of industrial and social facilities in the centre of the commune and there is a recommendation to organize a spacious tourist complex by making physical, master, and detailed plans for this priority development zone.

The up-to-now development of tourism has mostly taken place in Brezovica which has acquired good reputation in the domestic and foreign tourist market. Brezovica is known as a winter sports and recreation centre. The present level of tourism development has resulted from the beneficial use of very favourable natural circumstances and infrastructure. The existing natural conditions and the richness in anthropogenic tourist motives make this area also attractive for other forms of tourism, health-recreation, excursion, congress, and other. These development trends would certainly lead to trade growth and cost-effective business. This matter is very important since tourism is the backbone of the overall development of industry and economy in the Štrpce commune. To reach the objectives it will be necessary to increase availability of accommodation for commercial tourism and urge and attract village households to render services to tourists.

II

ORGANIZATION AND USE OF LAND

Factors underlying the development of a network of settlements were considered on the grounds of the actual potentials and constraints. Having established the necessary relationships, the most attractive zones for the development of major central settlements were singled out. The elements and the structure relevant to the current functions and hierarchy in the network of the settlement were investigated and classified by types. The study dealt with changing processes in the structure, functioning and type of settlements allowing us to recognize the tendencies of future changes. Detailed research into the distribution of the settlements in the network formed grounds for physical planning of the same with full observance of the function, organization, and hierarchy requirements.

The results of the above research, investigations, analysis, and evaluations were transposed into the Main points for the Concept of the future network of settlements. In view of the characteristics of the network and development tendencies of the district the development objectives can be subdivided into two

main alternatives: a uniform (balanced) network and a monocentric network. Having considered the set of constraints and development factors in order to formulate the Main points of the Concept we created a number of basic strategies needed for reaching the above objectives. The Section in which the network of settlements is discussed contains a number of keen assessments and warnings as to possible conflicts of interests, land preservation, environmental protection, and protection of the existing values which must be respected in any future settlement project.

The characteristic feature of the Štrpce commune is the general underdevelopment of the infrastructure systems. Only the structures widely needed at Kosovo, such as the Urosevac-Prizren road, are well developed. Everything needed by the population of the commune is undeveloped, insufficient, and obsolete and is now a constraint in the aggregate development of the Commune.

The transport infrastructure can be seen in the comparatively modern transit roads, and the critically undeveloped system of local roads. The new modern ski lifts may be considered only as an embryo of a ski lift system on the north slopes of Mt. Šara. Power supply infrastructure, if judged by the demand which is below the average consumption at Kosovo and by the quality of equipment (wooden poles, pole-mounted transformer stations, and other) is undeveloped and insufficient. The communications, particularly telephone, do not meet the demand of either the population or the industry. Some positive results in the analysis of the post traffic are more a consequence of the low population rate in the Commune than of the actual development. The undeveloped information infrastructure is evident in the insufficient coverage of the territory by TV signal. It should also be mentioned that the standing market places and some developed and controlled waste disposal areas are missing from the list of amenities. The settlements and the tourist centres in the Štrpce commune have good quality water supply with well regulated systems. Water is delivered from nearby sources. There are 256 of them in the commune. Water chlorination is required due to occasional biological ground water pollution. The largest water consumers in this area are the population, tourist, and other industries. The investigations show that the total water demand is about 87.5 lit per sec in the territory of the commune. About 500 ha of arable land are irrigated by gravity. Waste waters are not treated except in the ski centre on the Mt Šara. Septic pits are used here and there.

Thanks to the natural conditions for the use of water power the Lepenac river and its tributaries in the commune are among the best power-generating watersheds in Serbia; the mean river discharge is 23.5 lit per sec per one sq.km. It is possible to construct 27 run-of-the-river hydroelectric plants at the total installed power of about 20 MW.

In the pattern of land use, arable and forest areas predominate while much less land is used for industry, business, and residing. The mountainous relief has had an impact upon the main types of arable land use: 44,4% for animal husbandry and only 10.8% for field crops, fruit growing (and vineyards) in the commune. The intensity of arable land use drops steadily contrary to the natural potentials for agricultural development, animal husbandry above all.

The volume of wood biological production takes place in the area of about 41% of the commune territory. Forests extend at the altitudes of 640 m. on the banks of the Lepenac river up to 2,200 m on the Ošljak peak. The land overgrown with forest accounts for about 82% of all forests, with the quality forests occupying 40% of these lands. There is an acute problem of irrational felling of trees which endangers the annual increment and the development of tourism and agriculture as related activities.

Land is used most for permanent residences and development of secondary and tertiary activities (except tourism to a certain extent) in the 16 settlements in the commune including the tourist complex of Brezovica. In the settlements situated on the main communal road, the settlements of Štrpce and Brezovica in particular, the population growth has been accompanied by other changes and by the more intense process of land use predominantly for new tourist and other industrial and non-economic projects.

The prerequisites for the development of winter and summer tourism are very good. About 15 ha of land between Brezovica and "Molika" hotel are used for tourism and all the amenities of the hotel and tourist industry are situated there. The area allocated to the paths for walkers and skiers does not exceed 10-15 ha and may be expanded ten or more times and it will still not represent any "burden" that might hinder the growth of forests or pastures in the territory.

The organized use of the above natural potentials may have the following characteristics in the future: more intense field crops, and vegetable and fruit production can be organized at the lowest lying sections of the Širinić district at the altitudes of 1000 to 1200 m taking up to 10% of the total land in the commune; animal husbandry can be organized on 45-50% of the area in the commune at the altitudes above 1000 m; wood pulp production could take up to 40-45% at the altitudes about 2200 m; the remaining 3-5% territory of the commune can be used for miscellaneous activities of inhabitants in the settlements.

The best conditions for industrial development exist in the alluvial plane and on the terrace of the Lepenac river, in the valleys and at the mouths of some of its larger tributaries. Four large estates in the surroundings of the Štrpce and Firaja settlements and six very small ones, less than one ha. each, have been singled out. Raw material base (produce of livestock breeding, wood, medicinal herbs) and the connections with the developed industrial centres present modest geopotentials for industrial development.

The large sites are suitable for industrial zones which will include, beside industrial facilities (factories and small manufacturing plants), warehouses and stores (collection and distribution of goods), construction industry facilities (machine pools and workshops, stores of construction materials), and other various types of servicing shops which can fit well in the settlement. In building such industrial projects, full attention should be paid to environmental considerations in the narrow and broader surroundings with a view to maintaining the original quality of this geospace.

III

DEVELOPMENT SUBPROJECTS

The third section of the Study offers results of the applied research into the development of industrial and economic branches, information, organization and programs, plans and initiatives of importance for the adequate evaluation of the potentials in the area of the Štrpce commune. Some organizational and planning actions have been initiated, animated, and conceived as they are essential for a fast economic and social development, modern and rational organization and use of land in this mountainous and underdeveloped commune.

This group of subprojects consists of:

1. Medicinal herbs in the Sirinić district, an important source and potential in the economic development and environmental education and culture - "Josif Pančić", Institute of Medicinal Herbs, Belgrade
2. Development potentials for fruit growing in the Sirinić district - Institute for Fruit and Grape Growing, Čacak
3. Possible promotion of forage production supporting the animal husbandry development in the Sirinić district, Institute of Forage Plants, Kruševac
4. Possible development of animal husbandry in the Sirinić district - Institute for Animal Husbandry, Zemun Polje, Belgrade
5. Concepts and Targets in Tourism Development in Brezovica
6. The concept of a future centre for expert systems designs in Brezovica
7. Information system for data processing for outpatients in the Štrpce Health Centre.

Translated by *Grdović Ivanka*